TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

SZEMELVÉNYGYŰJTEMÉNY
A FILOZÓFIA SZAKOSÍTÓ TANFOLYAM
HALLGATÓI RÉSZÉRE

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1969—1970

JÓVÁHAGYTA

AZ MSZMP KB PÁRTFŐISKOLÁJÁNAK FILOZÓFIAI TANSZEKE
ÉS AZ MSZMP BUDAPESTI PB MARXIZMUS—LENINIZMUS
ESTI EGYETEMÉNEK FILOZÓFIA TANSZÉKE

ÖSSZEALLÍTOTTA

AZ MSZMP BUDAPESTI BIZOTTSÁGA
MARXIZMUS—LENINIZMUS ESTI EGYETEMÉNEK
FILOZÓFIA TANSZÉKE

SZERKESZTETTE

DR. ÁGOSTON LÁSZLÓ

TARTALOM

I. A történelmi materializmus és a marxista szociológia.
A polgári szociológia keletkezése és fejlődése
I. Sz. Kon: A szociológia tárgyának kérdéséhez 9
D. Prokop: A társadalmi lét és társadalmi tudat viszonya . . . 17

II. A modern tudományos-technikai haladás társadalmi-világnézeti kérdései
Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai 41
(Részletek)
K. Tessmann: Technikai forradalom és szocializmus 57
V. I. Sziforov: A jelenkori természettudomány fejlődésének általános tendenciái 68
Aron: Tizennyolc tanulmány az ipari társadalomról 78

III. A társadalom osztály- és csoportstruktúrája.
Egyén és társadalom.
A marxista személyiségelmélet alapjai. Az egyéni és társadalmi érdek
I. Sz. Kon: Az én a társadalomban 93
A. G. Zdravomiszlov: Az érdek problémája a szociológiai elméletben 153

IV. A társadalom politikai életének néhány filozófiai problémája
J. A. Tyihomirov: Hatalom, demokrácia és hivatásszerű igazgatás 173
J. A. Tyihomirov: Hatalommegosztás vagy munkamegosztás . . . 184

V. A társadalom szellemi életének néhány problémája
V. Zs. Kelle: A társadalmi tudat struktúrája 197
M. K. Mamardasvili: A tudat elemzése Marx műveiben 215
J. A. Levada: Tudatosság és vezetés a társadalmi folyamatokban . 232
R. I. Koszolapov: A kommunista munka természete és ösztönzője . 246

Ez a gyűjtemény a történelmi materializmus tanulmányozásához kíván segítséget nyújtani a filozófia szakosító hallgatói számára. Rendeltetését, funkcióját tekintve megegyezik a filozófiatörténet és a dialektikus materializmus tárgyköréből összeállított szemelvénygyűjteményekkel: magyarul nehezen hozzáférhető, illetve még meg nem jelent folyóiratcikkeket, könyvrészleteket tartalmaz a tematika és az oktatási idő kereteinek megfelelően. Célunk az, hogy olyan szemelvényekkel ismertessük meg a hallgatókat, amelyek a történelmi materializmus egy-egy fontosabb kérdésének korszerű összefoglaló kifejtését nyújtja, illetve olyanokkal, amelyek képet adhatnak a marxista filozófiai kutatások újabb eredményeiről, a történelmi materializmus némely kérdésének újszerű kidolgozására, továbbfejlesztésére tett kísérletek irányáról. Reméljük, hogy ez a gyűjtemény is, azon túl, hogy megkönnyíti az egyes témák feldolgozását, segítséget és ösztönzést ad a mai marxista filozófiai irodalomban való önálló tájékozódásra.

SZERKESZTŐ

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS ÉS A MARXISTA SZOCIOLÓGIA.

A POLGÁRI SZOCIOLÓGIA KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

I. SZ. KON:

A SZOCIOLÓGIA TÁRGYÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

(RÖVID TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS)

Irodalmunkban hosszú ideje vita folyik a szociológia és történelmi materializmus viszonyáról. Egyesek azonosítják a kettőt, mások viszont azt mondják, hogy a történelmi materializmus mint filozófiai tudomány csak módszertani alapja lehet a szociológiának, amelynek tárgya azonban különbözik az előbbitől. Megint mások azon az álláspontón vannak, hogy a történelmi materailizmus egyben filozófiai tudomány és szociológia is. A vita résztvevői azonban nem mindig konkretizálják, mit értenek szociológián. A szociológia fogalma nem egyértelmű. Fejlődése során tárgya és kutatásának módszerei állandóan változtak. Tekintsük át tehát ezt a fejlődést. A vizsgálat során két nézőpontot alkalmazunk. Elemezni fogjuk a burzsoá szociológusok műveinek reális tartalmát, másrészt pedig elemezni fogjuk azt, hogy maguk a szerzők hogyan értelmezték tudományáguk feladatait. Ezúttal csak rövid áttekintést adunk, amely egy jövőbeli munkának vázát adja.

A szociológiát általában rendkívül szélesen, mint a társadalomtudományt, mint az általános történelmi fejlődést tanulmányozó tudományt értelmezik. Ez tulajdonképpen a szociológia fejlődésének egy kezdeti stádiumára vonatkozik, amikor még nem vált külön a filozófiától. Amikor azonban a társadalomtudományok differenciálódnak, ez a meghatározás elégtelen. Miben különbözik a szociológia a többi társadalomtudománytól? Állíthatjuk-e, hogy a filozófiatörténet nagy alakjai Arisztotelésztől Hegelig szociológusok voltak? E kérdés felvetése egymagában világossá teszi, hogy a társadalomtudomány és a szociológia fogalma nem azonosak. A történelmi folyamat első elméleti összefoglalásának és értékelésének — eltekintve a teológiai elméletektől — a történelemfilozófia tekinthető. Magát ezt a kifejezést Voltaire használta az általános emberi történeti fejlődés megjelölésére. Herdernél nyer a történelemfilozófia kifejezés teljes létjogot mint a társadalom fejlődéstörténetének összefoglaló szemlélete. A történelemfilozófia, habár a terminus csak a XVIII. században keletkezett, nem volt teljesen új, mivel már az ókori filozófusok is igyekeztek megfejteni a történelmi fejlődés általános mozgatóit. Megsejtéseik, elméleteik

általában helyet kapnak a különböző ó- és középkori szociológiai tanításokban.

Melyek a történelemfilozófiának azok a vonásai, amelyek megkülönböztetik a XIX. században kialakult szociológiától? Ezek a vonások: a szemlélődő jelleg, elszakadás a kor tapasztalati anyagától, akárcsak a természetfilozófiában. A történelmi tényeket csak illusztratív jelleggel bizonyos eszmék viszonyítására szerepeltetik. A történetfilozófia része volt a filozófiának, és az apriorizmus néha tudatosan módszertani elvként szerepelt (pl. Fichténél). Jellemző az ez idő tájt keletkezett művek címe és logikai struktúrája, pl. Turgot „Eszmefuttatások az általános történelemről", Montesquieu „A törvények szelleme", Kant „Az általános történelem eszméje", Herder „Eszmék az emberiség általános történetéhez". Hegel „Történetfilozófiájá"-ban először kifejti általános felfogását a történelmi fejlődést illetően, majd a szellem fejlődésének egyes stádiumait követi nyomon. A történelmi folyamatra vonatkozó általános szemléletet gyakran egy szociológiai utópia tetőzi be. A történelmi fejlődésre vonatkozó eszmefuttatások tulajdonképpen ezen utópiák megalapozását és bevezetését szolgálják.

A spekulatív jellegű történetfilozófia pozitív szerepet játszott, mivel a filozófusok figyelmét a történelmi fejlődés problémáira irányította, másrészt hozzájárult a teológiai történelemfelfogás leküzdéséhez. A múlt század harmincas éveiben azonban már akadályává vált a társadalomtudományi és történeti kutatásoknak. Halálos csapást mért rá a történelem materialista felfogása.

A burzsoá gondolkodók is felismerték a történelemfilozófia tarthatatlanságát. Helyébe a múlt század negyvenes éveiben a pozitivizmust megalkotó Comte által létrehozott szociológia lépett. (Tőle származik a szociológia terminus is.) A szociológia feladatát „a társadalmi jelenségek összességének pozitív tanulmányozásában" látja. Ahogy a szervezetről szóló tudomány anatómiára és fiziológiára tagolódik, a Comte-i szociológia társadalmi statikára (a szociális rendszer különböző részeinek kölcsönhatását tanulmányozza) és társadalmi dinamikára (a szociális fejlődés elmélete) tagozódik. A társadalmi dinamika fő törvénye a Saint Simontól kölcsönzött három stádium-törvény. A szociológia rendszere pedig a pozitív politikával tetőződik, amely feltárja a társadalom átalakításának, az erkölcsök megreformálásának útjait. Habár Comte szembeállította a maga szociológiáját a történelemfilozófiával, a különbség közöttük mégsem nagy. Comte műveiben sokkal több eszmefuttatást találunk arról, mi a szociológia, mint arról, hogyan folyik le a társadalom konkrét történeti fejlődése. Comte a konkrét történeti kutatásokkal szemben az absztrakt deduktív módszert részesítette előnyben. Elméletének alapfeltételei, és így a három stádiumtörvény is, filozófiai posztulátum jellegűek, amelyeket semmiféle gyakorlati tapasztalat nem igazol.

Épp ennyire absztraktak más burzsoá szociológusok elméletei is, Spencertől Durkheimig. Le Play kivételével e kor szociológusai nem folytattak önálló empirikus kutatómunkát. A burzsoá szociológia a maga következtetéseit az összehasonlító történeti módszer alapján vonta le. Az

anyagokat és adatokat önkényesen csoportosította, az adatok ellenőrzésére, a kutatások technikájára alig fordított figyelmet.

A szociológia tárgyát és feladatait mindenki saját szájíze szerint értelmezte. Spencer számára a szociológia az organikus evolúcióról szóló tudomány, amleynek fő módszere a különböző országok és népek fejlődésének összehasonlítása. Ratzenhofer szerint a szociológia az emberi lények kölcsönviszonyának tudománya, s feladata annak az alapelvnek a feltárása, amelynek segítségével megoldhatók a lényegesebb szociális problémák. Word azt vallja, hogy a szociológia szintetikus tudomány az emberi fejlődés törvényeiről. Megkülönböteti a tiszta szociológiát az alkalmazott szociológiától. A tiszta szociológia diagnózist ad, az alkalmazott szociológia pedig a társadalmi bajok orvoslásának módszerét. Gidding szociológiája leíró és magyarázó elbeszélés a társadalomról, amely a társadalom evolúciójának teljes individualitását és egyszeriségét (megismételhetetlenségét) tekinti kiindulópontjának.

A XIX. század második felének szociológiai iskolái (a földrajzi, az organikus, szociáldarwinista, fajelméleti, pszichológiai és más iskolák) nagyon kevés gondot fordítottak elméletük történelmi előzményeire, és elvont posztulátumokra támaszkodtak csupán. Ahogy Merton amerikai szociológus helyesen megjegyezte, eme iskolák fejlődése nem elméleti akkumulációs folyamatra épült, és noha nagyjából törekedtek arra, hogy a szociológiát empirikus tudománnyá tegyék (különösen Durkheim), ez a tendencia még korántsem vált általánossá.

A XX. század elején ez a vulgáris és absztrakt szociologizmus válságba került. Egyrészt az imperializmus e szakaszában eluralkodó reakció aláásta a történelem optimista felfogását, valamint azt a meggyőződést, hogy a történelem törvényszerűségei megismerhetők. E korszakban a XIX. század liberális és pozitivista koncepciói már alkalmatlanokká váltak. A vezető ideológusok teljesen elhatárolták magukat a haladás koncepcióitól és a történelmi törvényszerűségektől, gyökeres revízió alá vették a múlt szociológiai felfogásait.

Másrészt nagyon szembetűnővé vált az ellentmondás a szociológiai kutatások módszerei és a tudományos módszer között. A XIX. század szociológusai tudományosságuk fő kritériumának a természettudományi posztulátumokat tartották. Habár a természettudományok fokozatosan megszabadultak a természetfilozófia korlátaitól, és módszereik egyre inkább a dialektikus logika általános módszertani elvei irányában fejlődtek, a szociológia megmaradt régi, metafizikus alapjain. A társadalomtudományok differenciálódásával a szociológia mint összefoglaló szintézis teljesen elvesztette tekintélyét. Ez maga után vonta azt, hogy kezdték átértékelni a szociológia tartalmát, módszerét és tárgyát.

Harmadszor, nagy hatással volt a szociológiára a fizikában lejátszódott forradalom, illetve e forradalom idealista interpretálása. Az egyre egzaktabbá váló természettudományt utánozva a szociológia nem hagyhatta figyelmen kívül e változásokat. A mechanikus determinizmus csődje a fizikában nagy csapás volt a szociológiában dívó mechanisztikus felfogásokra, és a fizikai idealizmus térhódítása együtt járt a szociológiában az idealista indeterminizmus térhódításával.

Nem maradhatott hatástalanul a szociológiára az a tény sem, hogy a burzsoá filozófiában erősödött a szubjektivizmus. A pozitivizmus evolúciója a szubjektivizmus irányában nagy befolyással volt a szociológiára.

A XIX. század hagyományainak revíziója két úton fejlődött.

Egyrészt újjáéledt a társadalomtudományok romantikus szembeállítása a természettudományokkal. Megfogalmazást nyert az a tézis, hogy a társadalomtudományokban nem lehet alkalmazni az egzakt természettudományos módszereket (Dilthey, Rothacker, Litt és Szorokin). Az objektív történelmi törvényszerűségeket tagadva ezek a szociológusok a humán területen a tudományos megismerés alapmódszerének az intuitív megértést kiáltották ki, amely az individuumok átéléseinek általánosítását tartalmazza.

Másrészt a neopozitivista szociológusok, akik elfordultak Comte és a többi elöd metafizikájától, figyelmüket főleg a kutatások logikája és módszertana kidolgozására fordították. Gyakorlatilag lemondtak a történelmi fejlődés általános összefoglaló elméletének megalkotásáról. „Az a tudomány, amely nem tudja elfelejteni megalapítóit, megsemmisül" (Whitehead). Ezek a szavak híven kifejezik a burzsoá szociológusok viszonyát a XIX. század eszméihez és elméleteihez.

A modern polgári szociológia fő jellemző vonása a filozófiától való különválása, önálló tudománnyá alakulása a maga specifikus tárgyának, feladatának és módszereinek megjelölésével.

Mi a modern polgári szociológia tárgya? Furfey amerikai katolikus szociológus a szociológia nyolcvanegy meghatározását vizsgálta meg, amelyeket ismert szociológusok munkáiban, speciális szótárakban talált. Ezeket Furfey csoportosította aszerint, hogy az egyes meghatározások miben látják a szociológia tartalmi, illetve formai (logikai) specifikumát. Végeredményben a következő kép alakul ki: a szociológia objektív kutatási tárgyát illetően huszonhárom szerző a társadalomra vagy más szociális egységre esküszik. L. Robinson és V. Kristof pl. a következő meghatározást adja: a szociológia olyan tudomány, amely a különböző csoportokat, csoportos folyamatokat, emberi lényeket mint csoporttagokat tanulmányozza azzal a céllal, hogy a csoportos jólét megteremtésének útjait megjelölje. Tizenhét szociológus nem a csoportot, hanem a csoporttagok kölcsönhatását hangsúlyozza. Ebben a tekintetben jellemző Berhard meghatározása, amely szerint az általános szociológia élő egyének cselekedeteinek indítékait vizsgálja különböző szociális helyzetben, és ezeket szociális princípiumokból vezeti le. Tizenkét szerző a szociális viszonyokat és társulásokat tekinti a szociológia tárgyának. Tizenegy szerző pedig úgy határozza meg a szociológiát, mint a szociális jelenségeket tanulmányozó tudományt. Négyen, Durkheim nyomán, a szociológiát a szociális tényekről szóló tudománynak tekintik. Hét definíció teljesen határozatlan. Kilenc szerző pedig egyáltalában nem ad választ arra, hogy mi a szociológia tárgya. Például Neurath a szociológiában az állam irányítóinak és szervezőinek, azaz a „szociális mérnökök"-nek a tudományát látja.

Ugyanilyen zűrzavar uralkodik a szociológia tárgyának formai meghatározásánál. Nyolcvanegy szerző közül negyvenhét teljesen megkerüli

ezt a kérdést, és csak annyit mond, hogy a szociológia a társadalomról szóló tudomány. Harmincnégyen a szociológia specifikumát abban látják, hogy az emberi tevékenység általános vonásait vizsgálja. Szorokin szerint a szociológia a ‚szociális jelenségek minden osztályára jellemző általános vonásokról, valamint az ezen osztályok között fennálló korrelációkról szóló tudomány. Furfey e tarka kép szintetizálására törekedve a következő meghatározást javasolja: A szociológia a társadalom strukturális és funkcionális viszonyaira alkalmazható legszélesebb általánosítások tudománya. Mindez jellemzi a burzsoá szociológia fejlődését, amelynek központjában a strukturális egység problémája áll.

A burzsoá szociológia gyakorlatában szembetűnő a szociológiai kutatások sokasága, sokfélesége. Alig van általános elvi munka, annál több a részleges kutatás, ezekre épülnek az általánosabb jellegű művek, ám ezek is csak bizonyos részterületeket fognak át. Ilyen pl. a politikai szociológia, a népességszociológia, a szociálpszichológia, a városszociológia, a kultúrszociológia, az emberi ökológia stb.

Aligha van az életnek olyan területe, amelyre a burzsoá szociológia ki ne terjesztené kutatásait. Az összefoglaló munkákban azonban teljesen hiányzik a felosztás bármilyen egységes elve. Egyes esetekben ez a felosztás a társadalmi élet szféráival függ össze, más esetekben pedig a feldolgozandó problémákkal vagy az alkalmazott módszerekkel, illetve elméletekkel. Nyilvánvaló, hogy ezek az elhatárolások elég bonyolultak. Nem világos, hogy miben különbözik például a népességszociológia a demográfiától, a gazdasági szervezettség szociológiája a politikai gazdaságtantól. Nem világos továbbá, hogy mi szükség van külön lelki megbetegedések szociológiájára a szociálpszichiátria mellett. Az ilyen differenciáltságnak tulajdonképpen a fontos általános elvi kérdések tisztázatlansága és elhanyagolása a magyarázata. A burzsoá szociológiában annak ellenére, hogy megfigyelhető valamelyes törekvés az egységesítésre, nem csökken a zűrzavar. A dolog lényege mindenekelőtt nem a téma meghatározottságában van, mint ezt egyes burzsoá szociológusok állítják, hanem azoknak a filozófiai eszmeáramlatoknak a jellegében, amelyekre ezek a szociológiai kutatások épülnek. Azzal, hogy a szociológiát empirikus tudománnyá változtatták, nem csupán tárgyát, hanem kutatási módszereit is meghamisították.

A mai burzsoá szociológiában határozottan megkülönböztethető a kutatások két típusa: az egyik esetben az individuális jelenségekből indulnak ki (nem csupán egyes egyénekről, hanem esetleg egy-egy csoportról, községről, városról van szó), és ezt az individuálist tipikusnak minősítik a jelenségek egy meghatározott körére vonatkozóan. Más esetben különböző tömeges adatokat tanulmányoznak és statisztikai leírást, alkalmaznak, figyelmen kívül hagyva az egyedi folyamatok jellegzetességeit. Az előbbi módszer klasszikus példája két amerikai szociológus. W. J. Thomas és F. Znanecki „Egy lengyel paraszt Amerikában" című műve, amelyben aprólékos részletességgel, családi levelezések, életrajzok és egyéb adatok tanulmányozása alapján leírják, milyen változások mentek végbe egy Amerikába vándorolt parasztcsalád életében. Ennek mintájára egész sor mű íródott az öngyilkosságról, hivatásos tolvajokról, munkanélküliekről

stb. A statisztikai kutatások elterjedése a szociológiában azt eredményezte, hogy tovább fejlődött a statisztika elmélete és módszertana. A burzsoá szociológusok rendkívül nagy fontosságot tulajdonítanak a különböző statisztikai adatgyűjtéseknek, a kérdőíveknek, közvéleménykutató anketoknak stb.

Mindennek következtében a tőkésországokban megnőtt a szociológia súlya a többi társadalomtudományokhoz képest. Nő a megfelelő tanszékek és kutatóintézmények száma. A tőkés társadalom felismerte, hogy a szociológia nemcsak ideológiai, hanem gyakorlati hasznot is hajthat, s ezért támogatja.

Ugyanakkor a szociológia empirikus tudománnyá válása nagyon ellentmondásos folyamat. Az empirikus kutatásoknak csak akkor van értelmük, ha egy bizonyos általános elméleti alapvetésre épülnek. Az ilyen elméleti alapvetés hiánya mindenekelőtt a filozófiai idealizmus és a tőkés társadalom osztályideológiájának a következménye. Az empirikus módszerek elterjedése odavezetett, hogy a szociológiai kutatások öncélúakká váltak. A szociológiai folyóiratokat elárasztották az egyedi kérdésekkel foglalkozó cikkek. A múlttal szemben, amikor a szociológiát tények nélküli általános eszmefuttatások jellemezték, a harmincas évektől kezdve, különösen az Egyesült Államokban, a tények egyszerű felsorolása túlsúlyba került, minden elméleti következtetés nélkül. Merton szellemes megjegyzése szerint az absztrakt szociologizmus krédója: „Nem tudjuk, helyes-e az, amit állítunk, de minden esetben jelentős." A radikális empirizmus jelszava viszont: „Mindez teljességgel bizonyítható, de hogy mi a jelentősége, azt nem tudjuk." Ezek az empirikus kutatási módszerek még a tőkés társadalom ideológiai igényeit sem elégíthetik ki teljesen, azt a törekvést mindenesetre nem, hogy a marxizmus előretörésével szembeállítson valamilyen egységes elméletet.

Felmerül a kérdés, mi legyen a történelmi fejlődés általános törvényszerűségeivel, ha a szociológia ezeket nem vizsgálja. Már Furfey is azt javasolja, hogy a szociológiát ki kell egészíteni metaszociológiával, amely megalkotná a szociológia általános szabályait és ismérveit. A metaszociológiának viszont a logikán és az axiológián kell alapulnia. Ez a törekvés a szociológia filozófiai alapjainak megteremtésére egyszersmind a materializmus és idealizmus közötti ellentét feloldását is szolgálná.

Vizsgáljuk meg röviden a polgári szociológia olyan vonásait, mint a formalizmus és a statikusság. Egy tudomány formalizálása nagyon bonyolult feladat. Minden tudománynak meg kell teremtenie a maga formai elemeit, amelyeknek azonban minőségi elemzésen kell alapulniuk, mert ellenkező esetben a formalizálás formalizmussá válik. És akkor a szimbolikus jelölések tulajdonképpen az absztrakció tartalmatlanságát fedezik.

A polgári szociológia másik jellemvonása az, hogy figyelme központjában nem a folyamat, hanem a változatlan struktúra áll. A Comte-i szociológiával szemben, amely a változásokat vizsgálta, a mai szociológia megmerevíti a valóságot. Nem szorul bizonyításra, hogy ez összefügg a burzsoázia osztályérdekeivel. Számos szociológus azt állítja, hogy a

funkcionális-strukturális módszer a tudományos kutatás egyetlen módszere. A struktúra és a funkció fogalma nagyon viszonylagos. Ha állandóan a stabilitást hangsúlyozzuk, akkor homályban marad, mi módon és miért változik a társadalom. Persons szerint elvileg lehetetlen a változást, a fejlődést ábrázolni, feltárni. Merton úgy próbál kijutni ebből a zsákutcából, hogy megkülönbözteti a funkció és diszfunkció fogalmát. A funkciók szerinte olyan következmények, amelyek elősegítik az adott rendszer fennmaradását, illetve alkalmazkodását. A diszfunkciók olyan követelmények, amelyek csökkentik az adott rendszer alkalmazkodását és elrendeződését. Ez az elhatárolás önkényes, mivel ugyanazok a társadalmi jelenségek egyik vonatkozásban erősíthetik, más vonatkozásban gyengíthetik az adott rendszert. Az absztrakt eszmefuttatások a funkcióról és diszfunkcióról nem segítik elő a társadalmi folyamatok megértését. Egyébként az utóbbi időben polgári részről is, különösen az Egyesült Államokban, egyre élesebben bírálják a funkcionalizmus korlátait. A kérdés lényege azonban nem a terminológia bírálata, hanem a burzsoá szociológiai elmélet formális és statikus jellege.

Ez nemcsak a funkcionalizmusra vonatkozik. A logikai pozitivisták azt bizonygatják, hogy programjuk megegyezik a marxizmuséval, ők is a társadalmi jelenségek lényegét kutatják. Az igazság ezzel szemben az, hogy a logikai pozitivizmusnak nincs semmi köze a marxizmushoz. A logikai pozitivizmus a szociológiát természettudományi diszciplínának tekinti, mechanisztikus jellegűvé teszi. Ez a mechanicizmus pedig idealizmussá alakul át. Lungbeg, a logikai pozitivizmus egyik képviselője, a társadalmi lét fogalmának szubjektivista értelmezését adja, és tagadja a tudat specifikumát és viszonylagos önállóságát. A szociológiai kutatás tárgykörébe Lungbeg az anyagi tényezők mellett mint objektív adatokat bevonja az ideológiai mozzanatokat (istenek, szellemek, angyalok stb.) is. Ez tulajdonképpen nem más, mint a társadalmi lét és a társadalmi tudat régi, bogdanovi azonosítása.

Mindez durva ismeretelméleti szubjektivizmussal párosul. A kiindulópont itt nem az objektív társadalmi folyamat, hanem a szociológus elképzelése és kérdése. A tudományos fogalmak és meghatározások eszerint üres konstrukciók, minden objektív tartalom nélkül. A tudományos igazság legfőbb kritériuma a szakavatott tudósok egyetértése. A marxizmus nem veti el a fogalmak logikai megalapozásának szükségességét, ugyanakkor azt vallja, hogy a fogalmak kialakulásának valóságos folyamata nem helyettesíthető verifikálásukkal.

Ma már sok polgári szociológus felismeri, hogy elméleti alapjainak tisztázása nélkül a szociológia előbb-utóbb szükségképpen megreked fejlődésében. Például Dahrenberg élesen bírálja a modern szociológia statikus és metafizikus jellegét, valamint a poztivista empirizmust. Ezt a statikusságot a burzsoá értelmiség konzervativizmusával hozza összefüggésbe. Ugyanakkor Dahrenberg azt állítja, hogy az osztályhelyzetet nem a tulajdonhoz, hanem a hatalomhoz való viszony szabja meg. Teljesen megkerüli a politika és a gazdasági hatalom viszonyának kérdését. Szerinte

a társadalmi hierarchiában ugyanazon emberek egyszerre több osztályhoz is tartozhatnak. Nézeteit burzsoá szerzők is bírálták.

A polgári szociológia egyre inkább eltávolodik a filozófiától, mindinkább empirikus tudománnyá válik és rendkívüli mértékben differenciálódik. A burzsoá szociológiában szakadék van az empirikus adatok gyűjtése és elméleti általánosításuk között. A szociológia a tőkésországokban egyszerű empirikus diszciplínává válik. Másrészt elméleti alapjának absztrakt és formális jellege fokozza elszakadását a valóságos élettől. A szociológiai elmélet megalkotása lehetetlen a filozófia közvetlen részvétele nélkül. Az idealista filozófiából vett posztulátumok pedig módszertani tekintetben metafizikusak. Ebből a zsákutcából csak a marxista történelmi materializmus mutat kivezető utat.

A történelmi materializmus mindenekelőtt filozófiai tudomány. A dialektikus materializmus része, egyik oldala. A történelmi materializmus tanulmányozza a lét és tudat viszonyát, a társadalmi élet struktúráját, illetve a történelmi fejlődés legáltalánosabb törvényszerűségeit, és ebben a minőségében tulajdonképpen általános szociológia. Ezzel összefüggésben felmerül a konkrét szociológiai kutatások módszereinek kérdése, amelynek specifikumát korábban lebecsülték. A marxista szociológusok szélesítik kutatómunkájukat, különböző társadalmi jelenségeket és folyamatokat tanulmányoznak, szüntelenül gazdagítva a történelmi materializmus tudományát.

A marxista szociológia tárgyának kérdéséhez.
Leningrád 1962.

D. PROKOP:

A TÁRSADALMI LÉT ÉS TÁRSADALMI TUDAT VISZONYA

A lét és tudat közötti kapcsolat problematikájának megoldása a történelmi materializmus, illetve a marxista filozófia szempontjából *belső módszertani jelentőségű*. Általános síkon történő vizsgálatának azonban a többi, a filozófián kívül eső területek szempontjából is jelentősége van, mégpedig világnézeti és módszertani szempontból egyaránt. A lét és tudat kapcsolatának tanulmányozása átfogó áttekintést nyújt, lehetővé teszi az alapvető filozófiai problematika nyomon követését. Az egyes szakterületek művelőinek ezenkívül bizonyos általános eljárási módot nyújt, amely a továbbiak során megismerési módszerük fontos alkotórészévé válik. Végül e vizsgálatnak analóg (de többnyire közvetettebb) jelentősége van az egész társadalmi gyakorlat szempontjából, különösen a vezetés, a fejlődési távlatok stb. terén.

A társadalmi lét és tudat kategóriája Marxnál és Engelsnél — mint kitűnik — elméleti és gyakorlati szükségletből keletkeznek és ezek folytán léteznek mint a materialista történetfelfogás alapvető kategóriái. Ezek nélkül nem beszélhetünk következetes materializmusról, sem materialista dialektikáról. Bennük — eltérően a lét és tudat általános kategóriájától — konkretizálódik a filozófia alapkérdése és annak a társadalomelmélet síkján történő megoldása.

Nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy ezeknek a kategóriáknak a történelmi materializmusban megvan a maguk létjogosultsága. Amiről vita folyik, az jellegük és horderejük. Ez voltaképpen annak a kérdése, hogy e kategóriák mit ragadnak meg a valóságból és hogyan függnek össze vele. A filozófiai irodalomban általában az a felfogás uralkodik, hogy e két kategória a társadalmi élet két *mindenre kiterjedő* területének, az anyagi és a szellemi területnek a megjelölése. E felfogás fő törekvése általában annak az eldöntésére irányul, hogy egy-egy jelenség hová tartozik, majd eszerint osztályozza mint elsődlegest vagy másodlagost, alapvetőt vagy levezetettet. Ezzel szemben más szerzők azzal az érvvel lépnek fel, hogy pl. a felépítmény túlmegy a társadalmi tudat fogalmán, hogy nehéz volna egyértelműen valahová sorolni az olyan jelenségeket, mint a nyelv, a nemzet, a család stb. és ezeknek a jelenségeknek mind anyagi, mind pedig eszmei oldalaik vannak. Ezek a szerzők tehát — hallgatólagosan vagy szavakban kifejezve — feltételeznek egy további, pl egy *társadalompolitikai* területet. E két, módszertanilag azonos állás-

pont nehezen tartható. Ugyanis mindkettő egyenlőségjelet tesz a kategóriák és az ezekben tükrözött tények közé. Pedig az olyan kategóriák értelmét, mint az anyag, a társadalmi lét és tudat nem a társadalmi élet különböző területeinek kimerítő leírásában kell keresnunk (erre konkrétabb kategóriák állnak rendelkezésre, nevezetesen a termelés, az osztály, az osztalyharc, a nemzet, a forradalom, az alap és a felépítmény, a társadalmi tudatformák, az ideológia, a társadalmi pszichológia, a szellemi kultúra stb.). *Értelmük abban van, hogy kifejezik az egységes emberi tevékenység elsődleges és másodlagos oldalait, mozzanatait.* Ezek tehát elvonatkoztatások a konkrét társadalmi valóságtól, a konkrét társadalmi jelenségek óriási számától, az emberi gyakorlat konkrét megnyilvánulásaitól.

Másfelől pedig éppen a konkrét társadalmi gyakorlat *a maga összességében* vagy főbb mozzanataiban adja az adekvát valóságot, a tényeket a társadalmi lét és tudat kapcsolatának vizsgálatához. Ezért a *részjelenségeknek csupán* ebből az alapvető szempontból történő vizsgálata önmagában sematikus és terméketlen.

A társadalmi lét és tudat kapcsolatának általános értelmezéséből fakadnak a különböző *módok és lehetőségek* e kategóriák tárgyalására.

Az a kérdésfeltevés, hogy egy-egy konkrét társadalmi jelenség a társadalmi lét vagy a társadalmi tudat kategóriájába tartozik-e, azokban a vitákban nyilvánul meg a legvilágosabban, amelyek e két kategóriáról, kölcsönös kapcsolatukról kiterjedésük vonatkozásában folynak. Vajon a politika és az egész társadalmi gyakorlat nem a társadalmi léthez tartozik-e, kérdi másvalaki.

Annyi bizonyos, hogy a *kiterjedés* kérdéseiből ebben az értelemben nem indulhatunk ki, mert ezek maguk is levezetett kérdések, maguk is az adott kategóriák *tartalmi* elemzésétől, kölcsönös funkcióiktól függnek. A vitákból vagy fejtegetésekből így három, egymást kölcsönösen kiegészítő, egymással összefüggő kérdéskör bontakozik ki előttünk: 1. a társadalmi lét és tudat kapcsolatának általános értelmezése; 2. a társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriáinak tartalma (az anyagi és az eszmei *jegyeinek* tisztázása; elsődlegesség, másodlagosság, függetlenség, tükrözés stb. és ezek kapcsolatának dialektikus jellege: meghatározás, közvetítés stb.); 3. a társadalmi lét és tudat kiterjedése (terjedelmük különböző értelmezése).

Fejtegetéseinket e három felvázolt kör szerint folytatjuk, figyelembe véve, hogy ezek áthatják egymást. s fokozott figyelmet szentelünk az abszolút és a relatív ellentmondás mozzanatának az anyagi és eszmei dialektikájában, különös tekintettel a társadalomra.

A társadalmi lét és társadalmi tudat kapcsolatának elemzésénél szükségképpen szembekerülünk azzal a problémával, hogy hogyan értelmezzük az elsődlegességet, az objektív jelleget, a függetlenséget, a tükrözést stb. a társadalmi jelenségeknél.[1]

[1] A társadalmi lét és tudat kiterjedésének kérdésével csak tanulmányunk utolsó részében foglalkozunk majd. Most nem is annyira annak a megállapítása a törekvésünk, hogy a társadalmi let az anyagi feltételek, kapcsolatok összessége, a társadalmi tudat pedig a nezeteké stb., mint inkább annak a tisztázása, miert anyagi a társadalmi lét és mik anyagiságának az ismervei.

Tulajdonképpen ezeket a kifejezéseket használjuk az anyag és a tudat általános jellemzésénél is. (Az anyag az a kategória, mellyel a tudatunktól *függetlenül* létező *objektív* valóságot jelöljük, amelyet ez a tudat *visszatükröz* stb.) De vajon miben áll e fogalmak érvényessége az anyagi és az eszmei kapcsolatát a társadalomban tekintve?

Kezdjük e fogalmak legközkeletűbb, legegyszerűbb jelentéseivel, amelyek a legáltalánosabb síkon érvényesek. Így pl. az *elsődlegesség* időbeli elsődlegességet is jelöl: az anyag *előbb* létezett, mint bárminemű tudat (ami természettudományos tényekkel és elméletekkel is bizonyítható). Az *objektív jelleg* azt jelenti, hogy az anyag a tudaton *kívül* létezik, mint valóságos tárgy, objektum. Az anyag *független* a tudattól azért, mert önálló valóságként létezik, amelynek létezéséhez nincs szüksége a tudatra, tehát a tudat *nélkül* létezik. Mindezek a kifejezések — nélkül, előbb, kívül — természetesen összefüggnek, de nem azonosak egymással. Közös jegyük, hogy az anyagot mint szervetlen és szerves *természetet* jellemzik. Úgy véljük azonban, hogy az anyagnak ez a természetként való értelmezése a legáltalánosabb síkon sem elegendő. Annál kevésbbé elegendő a társadalmi fejlődés megértéséhez, ahol — ellentétben az előzővel — minden folyamat *összefügg* a tudattal. (Hiszen éppen ebben rejlenek a természettudományos szemlélődő, nem dialektikus materializmus leküzdésének nehézségei.) Nyilvánvaló, hogy az olyan elemi fogalmak, mint az elsődlegesség, a függetlenség stb., az említett értelemben a társadalmi jelenségekre nem alkalmazhatók. Az anyagi és az eszmei ellentéte itt ugyan nem csökken, de sajátos jelleget ölt a társadalmi lét és a társadalmi tudat ellentétében. Ennek megértéséhez szükség van az anyag és a tudat kapcsolatának marxista értelmezésére általában, hiszen a konkrétabb társadalmi értelmezés ennek szerves része nemcsak mint „alkalmazás", hanem mint előfeltétel.

Felmerülhet azonban a következő ellenvetés: hiszen a társadalomban is létezik a társadalmi lét, az anyagi élet időbeli elsődlegessége a társadalmi tudattal szemben! Hiszen a társadalmi tudat fejlődése időben rendszerint egészében késik a társadalmi lét egészéhez képest!

Annak elemzése helyett, vajon a társadalmi lét *elsődlegessége* jelenti-e és miképpen jelenti időbeli elsődlegességét a társadalmi tudattal szemben, a legtöbb szerző azzal az állítással intézi el a kérdést, hogy az elsődlegesség mindenekelőtt az alap képzetével függ össze: ebben az értelemben a társadalmi tudat mint másodlagos, a társadalmi létből van levezetve, mégpedig történelmileg, okozatilag és ismeretelméletileg egyaránt.

Ezek a társadalmi lét elsődlegességének általános jellegéről elhangzó állítások helytállóak és lényegesek. Mindazonáltal elemzés és bírálat nélkül hagyják az időbeli elsődlegességről felállított tételt. Vajon történelmi értelemben az elsődlegesség azt jelenti-e, hogy a társadalom életében előbb létezett az emberek *társadalmi* léte és csak azután (évszázadokkal, évezredekkel vagy néhány perccel később) a tudatuk? Hiszen tudományosan elismert tény, hogy a tudat az *emberi* társadalom létezésének szükséges feltétele. A társadalom keletkezésénél bizonyosan érvényesül már a társadalmi lét és tudat egyidejűségének dialektikája. De hogyan folytatódik ez a történelemben? Nem zajlottak le előbb változások a termelésben, a

gazdasági életben, az emberek anyagi létében, és nemcsak ezután, ezen az alapon alakultak ki a nézetek, elméletek, nem ezután került-e sor változásokra a politikai, filozófiai stb. ideológiák terén?

Mindazonáltal van itt néhány felcserélés: először, a társadalmi lét változásai a tudatban csakugyan bizonyos késéssel nyilvánulnak meg, de főként a tudat fejlett társadalmi formáinál. A társadalmi lét változásai azonban a valóságban sohasem mennek végbe úgy, hogy valamilyen tudat, legyen az a legelemibb formájú, ne venne részt ezekben. A társadalmi ember mindenkor mint tudattal rendelkező ember cselekszik. Másrészt ugyanez vonatkozik a gyakorlati tevékenységre is (a későbbiekben meglátjuk majd, hogy nem lehet összekeverni a gyakorlatot a társadalmi léttel). Az agybeli tevékenység kizárásával folytatott gyakorlati cselekvés indokoltan a szatíra tárgya. Végül harmadsorban, nem lehet minden további nélkül a tudat, illetve tudatos tevékenység fogalmakat helyettesíteni olyan fogalmakkal, mint tudatosítás, tudatosított tevékenység. Természetes, hogy a tudat nem elméleti és hasonló formái is a társadalmi tudat körébe tartoznak.

Az említett problémákból és nehézségekből egyelőre arra a végkövetkeztetésre juthatunk, hogy a társadalmi tudat másodlagossága nem abban rejlik, hogy szükségképpen később keletkezett volna, mint a társadalmi lét, hanem abban, hogy a társadalmi folyamatban *meghatározott* és *közvetítő* szerepe van. Vegyük szemügyre tehát *az elsődlegesség további jelentéseit* és az anyagiság jegyeit a társadalmi jelenségekben általában.

Bizonyos jelenségeknek az emberek akaratától és tudatától való *függetlenségét* rendszerint a jelenségek anyagiságának fontos jegyeként említik. A társadalmi jelenségek esetében ez azonban nem jelenti a lét és a tudat közötti összefüggés hiányát. A marxisták az emberek gondolatait vagy akaratát nem tekintik az anyagi viszonyok passzív származékának, hanem reális történelmi hatáskört tulajdonítanak nekik. Az anyagi viszonyok függetlenségének elismerése nem jelenti a fatalizmus elfogadását. Végül pedig, amikor a társadalmi létet függetlennek mondjuk a társadalmi tudattól, ebből nem következik, hogy a társadalmi tudat az akarat függvénye. Hiszen az emberek nemcsak meghatározott termelési viszonyokba lépnek egymással, hanem meghatározott eszmei viszonyokba is. Az emberiség szellemi fejlődése sem önkényes (nem az emberek kívánságának és akaratának függvénye), hanem éppen ellenkezőleg: törvényszerű, és ezt a *törvényszerűséget a lét és a tudat viszonya* adja, az a viszony tehát, amelyben éppen a társadalmi lét. mint az anyagi termelés e törvényszerűség objektív voltának biztosítéka. Ezt az idealista történelemfelfogással szemben hangsúlyozzuk. (Érvelésünk tehát bizonyos fokig az idealizmus által felvetett problematika „rabságában" van.)

A társadalmi lét függetlenségét, objektív voltát ugyanis néha úgy értelmezik, hogy a társadalmi létnek megvannak a maga törvényszerűségei, megvan a maga autonómiája és önmozgása. Pedig a belső ellentétekből eredő mozgás bármely jelenség esetében egészen más probléma, mint a filozófia alapkérdése. Az így értelmezett elsődlegesség a társadalmi törvényszerűség jellegének helytelen abszolutizálását és leegyszerűsítését jelenti, egy lépést a történelem fatalista, automatisztikus felfogásának

irányában. Tekintetbe kell venni elsősorban azt, hogy a társadalmi törvényszerűséget a benne összekapcsolódó mindkét mozzanat alkotja — a lét és a tudat egyaránt —, mint az emberi tevékenység egy-egy oldala (bár feladatuk és funkciójuk különböző), másodsorban pedig azt, hogy módszertanilag az előbb bírált felfogás a társadalmi létnek a tudattól való elszakításához, tehát bizonyos fajtájú dualizmushoz vezetne.

Másik érvként a társadalmi lét függetlensége vagy objektív volta mellett az az állítás is szerepel, hogy az emberek nincsenek a társadalmi lét tudatában. A szerzők általában Lenin alábbi szavaira hivatkoznak: „Az emberek, mikor érintkezésbe lépnek egymással, egyetlen valamelyest is bonyolult társadalmi alakulatban *sincsenek tudatában* — és különösen a kapitalista társadalomban *nincsenek tudatában* — annak, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ebből az érintkezésből, milyen törvények szerint fejlődnek ezek a viszonyok stb. Például, amikor a paraszt gabonát ad el, »érintkezésbe« lép a világpiacon a világ gabonatermelőivel, de nincs ennek tudatában és annak sincs tudatában, hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki a cseréből."[2]

Csakugyan, az ilyen viszonyok igen nyomós érvek a tudat másodlagossága mellett. Ám a példából az is nyilvánvaló, hogy különbség van az említett paraszt és a „világ termelői" között, ezek valószínűleg többet tudnak a világpiacról és a cseréről. Sőt azt is világosan láthatják, „milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ebből". De *„tudatában"* vannak-e e viszonyok fejlődéstörvényeinek? Bizonyára szereztek ismereteket erről is, de ezek nem érintik a törvények lényegének megismerését. Másrészt viszont a marxisták azt vallják, hogy ez a lényeg megismerhető, amit a történelmi gyakorlat legáltalánosabb vonásokban igazol is. Azt jelenti ez, hogy mindennek révén megszűnik a társadalmi lét függetlensége a társadalmi tudattól (ez esetben a társadalmi megismeréstől)? Egyáltalán nem. „Az ember él és gazdálkodik, gyermekeket szül, termékeket termel, s ezeket kicseréli; ebből az események objektívan szükségszerű láncolata alakul ki, az ember *társadalmi* tudatától független fejlődés láncolata, melyet ez a tudat sohasem foghat át teljesen. Az emberiség legfőbb feladata, hogy a gazdasági fejlődésnek (a társadalmi lét fejlődésének) objektív logikáját: általános és fő vonásaiban átfogja, hogy így annál szabatosabban, világosabban, kritikusabban alkalmazhassa *hozzá* társadalmi tudatát..."[3]

Lenin elemzéséből kiviláglik, hogy a társadalmi lét fejlődésének ösztönössége bizonyos érv ennek anyagisága mellett, de elsősorban a tőkés, illetve a tőkés társadalmat megelőző alakulatokban. Ám a társadalmi fejlődés objektív volta, a társadalom anyagi életének elsődlegessége és függetlensége akkor is megmarad, ha a társadalmi törvényszerűség lényegileg elveszíti ösztönös formáját. A társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az eszmei ellentéte tehát aktuális marad. Végül is, ha következetesek vagyunk, el kell ismernünk, hogy bizonyos időkben a társadalmi tudat is egészen ösztönösen fejlődik, s hogy az emberek ennek

[2] *Lenin* Összes művei. 18. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 303—304. old.
[3] Ugyanott, 305. old.

a törvényszerűségeit sem ismerik. És mégis, mennyire képtelen dolog volna ezért a társadalmi tudat anyagiságáról beszélni.

Jellemző példa a társadalmi jelenségek akarattól és tudattól való függetlenségének megértésére Marx osztályelemzése. A munkásosztály mint gazdasági kategória kialakulása a termelőerők jellegét és bizonyos fejlődési fokát fejezi ki. Az osztály tagjai tudatosan cselekszenek, amennyiben személyes céljaik, érdekeik stb. követéséről van szó, de akaratuktól és kívánságaiktól függetlenül alakulnak ki társadalmi osztályviszonyaik. Az osztályok tagjai még a „magán-való osztály" stádiumában vannak. Fokozatosan tudatára ébrednek azonban helyzetüknek, kialakítják a maguk elméletét, a marxizmust, az osztály objektív feladatainak adekvát kifejezőjét. A munkásosztály ily módon tudatosítja magában társadalmi létét és „magáért való" osztállyá válik. Valóságos voltán, a történelmi fejlődés törvényszerűségein ebből a szempontból nem történik változás. Másfelől azonban a tudatos beavatkozás révén valamelyest megváltozik ez a valóság: a munkásosztály aktív, döntő társadalmi erővé válik. Ennek a ténynek még egy fontos oldala van. Az aktív, döntő szerep itt nem azt jelenti, hogy a munkásosztály, miután „magáért való" osztállyá vált, bármikor és bárhogyan megváltoztathatja a társadalmi fejlődést. A társadalmi lét elsődlegessége, függetlensége itt mint az anyagi feltételek *korlátozó szerepe* lép fel az emberek kívánságaival és elképzeléseivel szemben.

Eddigi fejtegetéseinkből kitűnik, hogy a társadalmi lét és tudat viszonyának jellemzésénél meghatározott szerep jut az *objektív jelleg* kategóriájának. Számos szerző a társadalmi létet csakugyan rendszerint objektívként, a társadalmi tudatot pedig szubjektívként jellemzi. Tudjuk azonban, hogy a történelmi materializmusban és általában a társadalmi tudományokban jelentős nehézségek merülnek fel e kategóriák jellemzése kapcsán. Társadalmi jelenségekről lévén szó, nem éppen könnyű meghatározni és fix határok közt tartani viszonyukat az anyagi és az eszmei kategóriájához, illetve az elsődlegesség, a függetlenség stb. fent említett jegyeihez.

Az objektív és a szubjektív kategóriája összefügg velük, gyakran fedik is egymást, másfelől azonban el is térnek egymástól. Ismeretelméleti értelemben az objektívat nagyjából azonosíthatjuk az anyagival, a szubjektívat pedig az eszmeivel. (Említettük már, hogy az objektív fogalmának legegyszerűbb jelentése — ebből a szempontból nézve — egy jelenségnek a tudaton kívüli létezése; minden materializmus első feladata annak bebizonyítása, hogy a tárgyak, jelenségek stb. képzeletünkön, fejünkön kívül léteznek.) De különböznek is egymástól, mihelyt az ismeretelméletinél tágabb összefüggésben vizsgáljuk őket, vagyis az egész társadalmi tevékenységhez való viszonyukban. A legszorosabb és legsokoldalúbb kapcsolatban állnak a gyakorlat kategóriájával. Sőt, a gyakorlatot voltaképpen csak e kategóriák segítségével jellemezhetjük következetesen, mint olyan tevékenységet, amely a szubjektumról az objektumra irányul, vagyis amely a szubjektum és az objektum sajátos kapcsolata. Éppen ezzel ragadtuk meg a gyakorlat „vonatkoztató" oldalát, a gyakorlat szakaszosságát és tagoltságát. A gyakorlat és az anyagi, illetve a gyakorlat és a társadalmi lét nem fedik egymást (jóllehet a gyakorlat az anyagitól nem szakítható el). Nem fedik egymást az anyagi és az objektív, az eszmei és a szubjektív

sem, ha társadalmi jelenségekről van szó. Természetesen világos, hogy a társadalmi tevékenység egyik sarkpontját, alapvető szféráját és eredményét végső soron az anyagi termelés alkotja, míg másik sarkpontját az eszmei tevékenység, az elmélet.[4] De köztük a fokozatok egész nagy területe foglal helyet, amelyekre minden esetben a szubjektív és az objektív kategóriáinak konkrét viszonya vonatkozik. Az említett sarkpontok is ide tartoznak, csakhogy éppen mint sarkpontok — ismeretelméleti értelemben; ezt az ellentétet pedig az anyagi és az eszmei fogalmai fejezik ki. A szubjektív és az objektív fogalmai *differenciáltabbak*, azt is kifejezik, ami a kettő között van, és ezzel voltaképpen azt a határt (vagy szférát) is, amely mögött az anyagi és az eszmei ellentéte viszonylagossá válik. A szubjektív és az objektív oldal mind az anyagi, mind a szellemi tevékenység mozzanatai lehetnek és azok is. A legtágabb értelemben a természettel szemben szubjektum az egész társadalmi ember (a maga létével és tudatával). De a munkafolyamatnak megvannak a maga szubjektív oldalai (az ember mint munkaerő stb.) és a maga objektív oldalai (a munka tárgya, illetve a munka eszköze).

Ha meg is állapítottuk, hogy a társadalmi jelenségek vizsgálatánál az anyagi és az objektív kategóriáit nem lehet feltétlenül azonosítani, ebből másfelől nem következik, hogy az objektív jelleget mint jegyet, teljesen ki kellene kapcsolnunk az anyagi jellemzéséből. Itt is kétféle aspektusról van szó, amelyeket nem helyén való felcserélni: *a)* a szubjektív és az objektív viszonya ismeretelméleti értelemben, illetve a társadalmi lét és társadalmi tudat, vagy általában a lét és tudat ellentétének abszolút jellege értelmében; *b)* a szubjektív és az objektív viszonya a lét és a tudat viszonyának relatív jellege szempontjából. Az anyagiságra csak az első aspektus vonatkozik. Csak ezen a síkon közeledik az objektív jelleg ismertetőjegye az elsődlegesség és a függetlenség megelőző jegyeihez. Ha pl. azt mondjuk, hogy a társadalmi fejlődés objektív volta lényegében a társadalmi lét objektív voltával azonos, hasonló nehézséggel kerülünk szembe, mint ha azt mondjuk, hogy a társadalmi lét független a társadalmi tudattól, önmozgásának, autonóm immanenciájának értelmében stb. A társadalmi fejlődés objektív tendenciája mindenütt megnyilvánul, a társadalmi tudatban és annak változásaiban is. Annak azonban, hogy a társadalmi fejlődésben ilyen objektív tendenciák nyilvánulnak meg (vagyis törvényszerűség, szemben az idealista történelemfelfogás által hirdetett önkénnyel és véletlennel), feltételei a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyának sajátosságai; e viszonyban az elsődleges éppen a társadalmi lét objektív volta.

Hasonló az az elképzelés, mely szerint az anyagnak objektív valóságként való jellemzéséből az következnék, hogy a társadalmi lét és tudat *valóságos mivolta* között holmi különbség áll fenn. Hangsúlyoznunk kell Leninnek azt a tételét, hogy mindkettő egyformán valóságos és létező. A tudat másodlagossága nem jelenti azt, hogy nem valóságos, hogy másodrendű.

[4] Itt meg kell különböztetnünk a gyakorlat két aspektusát: *a)* a gyakorlatot, mint egyáltalában való társadalmi folyamatot, és *b)* a gyakorlatot az említett értelemben, mint az elmélet ellentétét.

Áttérünk most egy másik igen lényeges jegy kifejtésére, amely szintén a társadalmi lét és tudat viszonyának egyik jellemzője. Ez pedig a *tükrözés* kategóriája. Erre a jegyre hivatkoznak a leggyakrabban a társadalmi tudat eszmei jellegének (másodlagosságának, függőségének stb.) meghatározásánál: a társadalmi tudat a társadalmi lét tükrözése. De mit jelent ez?

A marxista tükrözéselmélet abból a tényből indul ki, hogy a tárgyak, viszonyok stb. objektívan, tudatunktól függetlenül léteznek, és hogy a tudatnak megvan a képessége ezek többé-kevésbé adekvát reprodukálására, mégpedig különféle formákban, mint az érzetek, képzetek, fogalmak stb. Ebből a szempontból nézve az eszmei nem egyéb, mint az emberi fejbe átültetett és abban átalakított anyagi (Marx).

Az eszmei, a tudat jellemzése itt lelki tevékenységünk tartalmára vonatkozik. Ez a tartalom a külső valóságot, annak különböző oldalait és összefüggéseit ragadja meg. Képzeteink elsődlegesen e jelenségek létezésének és hatásának függvényei.

A valóságnak tudatunk nagyságrendjeiben való tükröződése azonban nem tükör- vagy egyszerű másolat jellegű. Ha konkrétan vizsgáljuk az emberi tudat tartalmát (történelmileg és napjainkban egyaránt), megállapíthatjuk, hogy egyrészt a valóságról alkotott képünk sohasem teljes (vagyis a valóság többet tartalmaz, mint annak tudatbeli eszmei tükrözése), másrészt viszont bizonyos tartalmaknak nehezen találnánk meg az eredetijét, nehezen találnánk meg az objektumban a tükrözés tárgyát (vagyis ebből a szempontból a tudatban több van, mint a környező valóságban). A marxista tükrözéselmélettel szemben rendszerint felhozott ellenvetés gyakran éppen ez utóbbival függ össze: hogyan magyarázzuk meg a fantasztikus elképzelések létezését (hiszen a tárgyi valóságban nincsen megfelelőjük) vagy a különböző találmányok és felfedezések létrejöttét (a tudományos felfedezésekét és a művészeti alkotásokét), amelyek a valóságot túlhaladják. E kérdésben néha még a marxisták is eltérő nézetekre jutnak; egyesek azt hangsúlyozzák, hogy a tudat nemcsak tükrözés, hanem kivetítés, alkotó tevékenység is, tehát megkülönböztetik e kettőt, mások viszont a tudatnak a második esetben ismertetett vonatkozásait is tükrözésre redukálják.

Nyilvánvalóan vita tárgyát képező problémával állunk szemben, amelyet egyelőre nem lehet egyértelműen megoldani. A tükrözés nem passzív valami, puszta tükör, hanem az emberi tudat egyik oldala, tehát sajátos, aktív tevékenység. Másfelől a tükrözés fogalma nem meríti ki az egész emberi tudatot, az ember lelki szubjektivitásának egész dialektikáját, ezt az eddig oly kevéssé felkutatott területet (az alkotást, a törekvést, a kivetítést stb.). A mi összefüggésünkben a tükrözés fogalmát ismeretelméleti értelemben szemléljük, vagyis olyképpen, hogy a tükrözés a tudatos tevékenység elengedhetetlen ismeretelméleti előfeltétele. Ebből a szempontból a tükrözés fogalmának tartós és fontos jelentősége van a társadalmi tudat másodlagosságának jellemzésében. Az az állítás, hogy a tudatban nincs és nem lehet semmivel sem több, mint amennyi a tárgyi valóságban van, könnyen vezethet inkább metafizikus, mintsem dialektikus materializmushoz. Az eszmei nemcsak az emberi fejbe áttett, hanem ott *át is alakított* anyagi. A kivetítés, az alkotó tevékenység stb. ily módon szerves részei a

tudat jellemzésének. A tudat másodlagossága itt egyszerűen azt jelenti, hogy a fantázia vagy az alkotó tevékenység termékei sem a semmiből keletkeztek, ezeknek is megvan az alapjuk a tudaton kívüli valóságban.

A tükrözésnek és a tudatnak ez az általános jellemzése a társadalmi tudat fogalma szempontjából is igen fontos. Aszerint, hogy a tükrözés a társadalmi létnek milyen tényeit ragadja meg és hogy hogyan reagál ezekre a tudat, különböztetjük meg voltaképpen a társadalmi tudatot a maga egészében, a tudatformákat, az ideológiát és annak formáit stb. A tükrözés tartalma és funkciója ismérve annak, hogy milyen függőségről és mitől való függőségről van szó egy-egy konkrét esetben. De a társadalmi tudat mint a társadalmi lét tükrözése nem fedi teljesen az ismeretelméleti értelemben vett tükrözést. Tekintettel a társadalomra, megvannak a maga sajátos oldalai és vonásai.

Első helyen áll az az oldala, amelyet *tárgyinak* nevezhetünk. A tükrözés mint a társadalmi tudat meghatározott tartalma, itt leírást, ábrázolást, megragadást stb. jelent, mindezt a társadalmi lét valamely oldalával kapcsolatosan; a tükrözés tehát ebben a vonatkozásban a társadalmi lét magyarázatát adja, ismereteket nyújt róla. A társadalmi lét itt a tükrözés tárgya.

A tudatnak, különös tekintettel a társadalomra, van egy további specifikus mozzanata, nevezetesen az, hogy társadalmi *érdekek és helyzetek kifejezője*, a társadalmi lét ideológiai kifejezése (ami bizonyosan nem mindig ugyanaz, mint mondjuk ugyanennek tudományos rögzítése). Ez egyébként az oka annak, hogy megkülönböztetjük a társadalmi tudat megismerési (esetleg kulturális) és ideológiai funkcióját.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a tükrözés fogalma konkretizálja (bár nem meríti ki) a másodlagosság, a függőség, s ezzel egyszersmind az anyagiság és az eszmeiség fogalmát, és nagyon fontos a társadalmi tudat és a tudat egyes oldalai kiterjedésének meghatározása és különösen a társadalmi tudat tartalmának és funkciójának meghatározása szempontjából. Hangsúlyozzuk, hogy a társadalmi tudatról mint a társadalmi lét tükrözéséről ismét ismeretelméleti értelemben beszélünk.

Exponáltunk néhány vitás problémát, amelyek a társadalmi jelenségek anyagiságát és eszmeiségét meghatározó *jegyek* elemzésével kapcsolatosak. Most megkíséreljük az átfogó pozitív értékelést. A társadalmi lét elsődlegességének és a társadalmi tudat másodlagosságának jellemzéséről lesz szó, szem előtt tartva az abszolút és a relatív elemet az anyagi és az eszmei ellentétében.

A szélsőséges — mechanisztikus vagy relativista — nézetek alapját egyebek között az szolgáltatja, hogy a társadalomban csak azt tekintik anyaginak, aminek anyagszerű a természete (gondoljunk a földrajzi determinizmusra, a különböző bioszociológiai irányzatokra stb.), vagy megfordítva az, hogy minden társadalmi viszonyt tudatos, szabad stb. viszonynak minősítenek (a történeti idealizmus különféle válfajai). A szélsőséges nézetek azután így nem képesek megoldani az említett „antinómiákat".

Az anyagi és az eszmei alapvető megkülönböztetése és ezzel az említett szélsőségek leküzdése a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának ismeretelméleti ellentétként való értelmezésével lehetséges. Ez persze nem

jelenti azt, hogy az elsődlegesség és a másodlagosság, a függés, az objektív jelleg stb. valamennyi említett problémáját meg lehetne oldani azzal, hogy egyszerűen kijelentjük, a társadalmi tudat a társadalmi lét tükröződése. *A lét és a tudat közötti ellentét abszolút és relatív oldalának viszonyát kell alaposabban megvizsgálnunk.*

Lenin szó szerint erre a problémára figyelmeztet: „Természetesen az anyag és a tudat ellentétének is csak igen szűk határok közt van abszolút jelentősége: jelen esetben kizárólag annak a sarkalatos ismeretelméleti kérdésnek a határai közt, hogy mit kell elsődlegesnek és mit másodlagosnak tekintenünk. E határokon túl a szóban forgó ellentét viszonylagossága kétségtelen."[5]

Tehát a filozófia alapkérdésének problémájáról van szó, mégpedig általánosabb síkon, különös tekintettel a társadalom történetére.

Annak a határnak az átlépése, amelyen túl az anyag és a tudat ellentéte viszonylagossá válik, egyes szerzők szerint a kettő közötti viszony úgynevezett ontológiai aspektusának felismerésében történik. Vagyis azt a körülményt, hogy a tudat nemcsak tükrözés, hanem a lét egyik formája, az anyag különleges mozgásformája is stb., itt ontológiai aspektusnak tekintik, amely túlhalad a társadalomfilozófia határain és egyszersmind az anyagi és az eszmei abszolút ellentétességének határain is. Az ilyen felfogás veszélye nézetünk szerint abban van, hogy ezt az aspektust egyoldalúan azonosítják a természettudományos álláspontal, amely az anyagot és a tudatot mint objektumokat vizsgálja. A társadalmi lét és tudat viszonyának elemzésében ez az álláspont azért is elfogadhatatlan, mert hiszen nem szabad elfelejteni, hogy bár a tudat az anyag tulajdonsága, nem veszíti el azt a tulajdonságát sem, hogy tükrözés, hogy jellegéhez tartozik az emberi szubjektivitás.

Általánosabb az a másik álláspont, amely az ontológiai mozzanatot a filozófia alapkérdésében az elsődlegesség problémájaként tekinti és azt hirdeti, hogy az ontológia a létről. a létezésről, a lényegről szóló tanítás, tehát a marxista filozófiában a *lételmélet.*

Véleményünk szerint a társadalmi lét és tudat (illetve általában az anyagi és az eszmei) ellentétének abszolút és relatív jellege közti különbséget nem lehet úgy kezelni, mint az ismeretelméleti és az ontológiai aspektus viszonyát. Hiszen ez az ellentétesség az alapkérdés egészében és mindkét oldalában tapasztalható. Az ellentét leküzdését pedig, azt, hogy az anyagi és az eszmei viszonya elveszíti abszolút ellentét-jellegét, éppen a gyakorlati tevékenység minden fajtájánál látjuk (ami a természettudományokra is vonatkozik, mint bizonyos fajtájú gyakorlatra. szemben a filozófiával). Az anyagi és az eszmei mint e tevékenységnek csak *viszonylagosan* eltérő oldalai mutatkoznak, a társadalmi folyamatok szubjektív és objektív mozzanatainak sokszor szétbogozatlan, egybeolvadt egységében. Az ellentét persze itt sem szűnik meg teljesen. De már csak az egyes konkrét társadalmi jelenségek törvényszerűen ható oldalainak különbségéről van szó, amelyek kölcsönösen feltételezik egymást és mint ok és okozat folytonosan váltogatják szerepüket. Ismét felmerül a kérdés: tulajdon-

[5] *Lenin* Összes művei. 18. köt. 133. old.

képpen mit tükröz a társadalmi lét és tudat alapvető ellentéte? Egyes szerzők azt a nézetet képviselik, hogy az anyagi és az eszmei ellentétének viszonylagossága a társadalomban abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi tudatnak bizonyos anyagi oldalai léteznek. Úgy vélik, hogy az ismeretelméleti ellentét abszolút jellege ezzel relativizálódik, illetve hogy a társadalomban ennek az ellentétnek csak viszonylagos jelentősége van.

Ez azonban bizonyos *engedmény* a relativizmusnak, a történelmi materializmus bizonyos fokú *gyengítése*. A valóságban a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának megvan az abszolút és a relatív oldala egyaránt. Kelle és Kovalzon szerint a társadalmi lét és a társadalmi tudat nem ölelik fel a társadalom egész életét. Ezeken kívül létezik még egy szféra, az ún. társadalompolitikai. („Az ideológiai viszonyok és az ezekkel összefüggő intézmények a társadalom életének különálló szféráját alkotják: a társadalompolitikai szférát.") Máshelyütt az államról mint „a történelmi valóság elemeiről" írnak.[6]

Ha a szerzők következetesek lennének, észrevennék, hogy Marx tulajdonképpen négy szféráról beszél: a gazdasági, a társadalmi, a politikai és a szellemi folyamatról. Egyébként bizonyos, hogy a társadalom életének sokkal több *szférája* van még, ha azonban a társadalmat a társadalmi kapcsolatok különféle típusainak szempontjából vizsgáljuk, akkor ez már inkább *szociológiai, történelmi* stb. nézőpont. *A társadalmi lét és tudat ellentétének relatív vagy abszolút volta tehát nem a szférák számában van, hanem a velük kapcsolatos állásfoglalás különbözőségében, vagyis voltaképpen különböző oldalaik vizsgálatának jellegében.* Hangsúlyozzuk, hogy a valóságban csak a társadalmi jelenségek, folyamatok, viszonyok összessége létezik. A társadalmi lét és tudat ellentéte ennek az összességnek csak egy bizonyos (a maga módján igen szűk) oldalát alkotja, amelynek megvan a maga szubjektum—objektum-szerkezete. A különböző társadalmi jelenségek mindig a szubjektív és az objektív elemek valamely konkrét kapcsolattípusát képviselik. Csak bizonyos körülmények között — mégpedig a filozófia alapkérdésének határain belül — válik kapcsolatuk az anyag és a tudat ellentétévé, vagyis ölti a társadalmi lét és tudat abszolút ellentétének jellegét.

Ennek kapcsán vetődik fel az a módszertanilag fontos kérdés, hogy a történelmi materializmus mint filozófiai tudományág, csak a társadalmi lét és tudat közti ellentét abszolút oldalának vizsgálatára és kifejtésére szorítkozzék-e. Nem kétséges, hogy ezekre az elméleti kérdésekre nagy figyelmet kell fordítani; a filozófiai kutatás és a történelmi materializmus filozófiai voltának specifikus vonását alkotják. Mégsem volna helyes a történelmi materializmust e kérdésekre redukálni. A történelmi materializmus vizsgálatai meghaladják e probléma határait.

A társadalmi lét és tudat közötti ellentét abszolút és relatív oldala is a valóságos, a társadalmi-történeti gyakorlat bizonyos oldalait fejezi ki. Az anyagi és az eszmei ellentéte történelmileg, magában a valóságban, a gyakorlatban alakul ki, és tükrözése a társadalmi viszonyoknak, magának a társadalomnak mint a szubjektum és objektum viszonyának. Egyebek

[6] Lásd *Kelle—Kovalzon:* Történelmi materializmus. Moszkva 1962. (oroszul).

között ebben rejlik a filozófia alapkérdése megfogalmazásának és megoldásának gyakorlati értelme, célja és funkciója. Ismeretelméleti vonatkozásban a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyában az elsődlegesség, a függetlenség stb. meghatározott ismérvként szerepel, ami annyit jelent, hogy megakadályozza e kettő felcserélését és azonosítását, valamint bármelyikük abszolutizálását az egyetlen tényleges tényezővé, vagy mindkettő abszolutizálását két önálló szubsztanciává. A társadalmi lét és a társadalmi tudat filozófiai kategóriái ily módon gátat vetnek a feltétlen relativizmusnak a társadalmi valóság vizsgálatában. Amikor ellenvetéssel éltünk azellen, hogy a társadalmi lét és társadalmi tudat viszonyának ismeretelméleti jellegét mint két nagy társadalmi terület viszonyát értelmezzék, akkor ezen az emberi tevékenységen kívül álló területeket értettük. Másfelől azonban mi sem tagadjuk, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az eszmei a társadalomban a történelmi emberi tevékenység *két alapvető szféráját* alkotják. A társadalmi létnek a társadalmi tudattal szembeni elsődlegességéről szóló tétel ily módon elszakíthatatlanul összefügg a társadalmi fejlődés anyagi erőiről szóló tanítással, amely leszögezi, hogy ezek az erők határozzák meg az egész történelmet, és következésképpen az emberiség egész szellemi termelésének szempontjából is ezek a döntőek. A társadalmi lét és társadalmi tudat kölcsönös összefüggésében a társadalmi lét az, amelynek *mint egésznek* a fejlődése és változásai döntőek a társadalmi tudatnak *mint egésznek* a változásai, fejlődése stb. szempontjából.

Az anyagiság a társadalom életében meglevő bizonyos viszonyok és tevékenységének elsődlegességét jelenti a társadalmi tudattal mint szellemi termeléssel szemben. A társadalmi lét elsődlegességének ez a kifejlett, nyilvánvaló oldala rendelkezik a maga belső alapjával a különféle formájú anyagi viszonyok objektív és szubjektív dialektikájában.

Konkrétan szemlélve, az első oldal a társadalmi tudatelmélet vizsgálatának tárgya, míg a második a munkával és az anyagi társadalmi viszonyok formáival kapcsolatos kutatások körébe tartozik.

Mint láttuk, a társadalmi lét anyagisága, szemben a társadalmi tudattal, nem abból következik, mintha a társadalmi lét a valóságosnak vagy az objektív jellegnek valamely magasabb fokán állna, s nem abból, mintha időbeli prioritás vagy autonóm módon értelmezett függetlenség illetné meg.[7] A társadalmi lét anyagisága abból a döntő pozícióból következik, amelyet a munka és a gyakorlat a társadalomban elfoglal.

Bíráltuk azt a felfogást, amely a gyakorlatot azonosítja a társadalmi léttel. De vajon itt nem valami hasonlóról van-e szó? Semmiképpen. Nem az egész gyakorlatról van szó, hanem mindenekelőtt a munkafolyamat és a termelési viszonyok (vagyis a gazdasági alap) értelmében vett gyakorlatról. E viszonyok elsődlegessége adott tárgyi és létbeli jellegükkel, amellyel a társadalmi folyamatból természettörténeti folyamatot alakítanak. A társadalmi lét anyagiságát ily módon elsődlegesen a termelés és a természet

[7] Ne becsüljük le a társadalmi lét és tudat létezésének konkrét történelmi mozzanatát. Valamely korszak vagy nemzedek társadalmi tudatának meghatározott termékei folyamatosan létrejönnek, majd egy másik korszakban, egy másik nemzedékben a társadalmi lét alkotórészévé válnak. Másfelől ezzel folytonosan átalakul maga a társadalmi lét is.

viszonyának dialektikája biztosítja. Az emberi termelőtevékenység céltudatos, érvényesül benne a célratörő tudat, de maguk a célok objektívan meghatározottak, és ebben a jelesül gyakorlati tevékenységben mint a *tükrözési* tevékenység eredményei jönnek létre. A termelési folyamat szubjektív oldalán tehát elkerülhetetlenül tükröződnek a megvalósult és *társadalmi* folyamatot alkotó termelés törvényszerűségei. Ez szolgáltatja a társadalmi lét elsődlegességének alapját, ez a feltétele a társadalmi lét anyagisága további aspektusainak is. A termelés szubjektív elemeinek az objektumtól való függőségében dióhéjban megnyilvánul a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől való függősége is. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az aktuális munkafolyamatból „kivont" tudat éppen a társadalmi tudat történelmi kulcstényezője. A társadalmi lét és a társadalmi tudat alapmodelljét, az abszolút és a relatív valamennyi elemével együtt, már a munkafolyamat elemzése szolgáltatja nekünk.

A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem úgy különböznek tehát egymástól, mint egyfelől a tudat részvétele nélküli anyagi terület, másfelől viszont az anyagi elemek híján levő eszmei terület. A társadalmi lét anyagisága, elsődlegessége és a társadalmi tudat eszmeisége, másodlagossága a tudatnak a két területen betöltött *eltérő közvetítő* szerepében van. Mindkét terület emberi tevékenység. De a gyakorlat, mint a szubjektumtól az objektum felé irányuló folyamat, más-más formában megy végbe a társadalmi lét és a társadalmi tudat területén. Az anyagi életfolyamatban a tudatnak az a jellege, hogy az egésznek egy része, azt jelenti, hogy a szubjektív elem közvetítő szerepet tölt be az objektumra ható anyagi eszközök (termelési eszközök stb.) kialakításában. A társadalmi tudatban viszont az objektív elemnek van közvetítő szerepe; az objektív különböző fokai (legyen az a nyelv vagy különféle intézmények) itt a társadalmi létre való hatás *eszközei*, egyfajta átmenet a társadalmi léthez. Egyidejűleg azonban a szubjektívról az objektívra ható folyamatnak ezt a típusát és az eszmeinek anyagivá való átalakulását lehetővé teszi az a *döntő* szerep, amelyet a társadalmi lét mint objektív jelenség a társadalmi tudattal és valamennyi *közvetítő* elemmel szemben betölt.

Az elsődlegesség stb. megnyilvánulását a társadalmi lét és tudat viszonyában konkrétabban elemezhetjük a társadalmi tudat egyes formáinak vizsgálata során. Itt azonban legalábbis röviden foglalkoznunk kell még e viszonynak mint folyamatnak általános jellegével és dialektikájával, tehát néhány arra vonatkozó általános kérdéssel, hogy ez a viszony *hogyan* érvényesül.

Szemlélhetjük pl. a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől való függését úgy, hogy a tudat minden egyes oldala, mondjuk a társadalmi tudat egyes formái, mindenkor a társadalmi lét megfelelő oldalait tükrözik. Például a művészet függ a gazdasági alaptól (főként), de *emellett* esetleg függ még az anyagi élet több más feltételétől. Vagy értelmezhetjük a kérdést úgy, hogy a termelésen kívüli anyagi feltételek a társadalmi tudatra kizárólag és csakis közvetve hatnak, a termelési módon át. A termelési mód pedig, illetve a termelőerők a társadalmi tudatra az osztálytársadalomban lényegileg csak a termelési viszonyok, a gazdasági alap közvetítésével hatnak. (Vagyis nem létezik semmiféle „mellett" vagy

„együtt".) A társadalmi létnek és tudatnak alapban és felépítményben való konkretizálása ekkor úgy értendő, hogy a társadalmi létet az osztálytársadalomban lényegében a termelési viszonyok, a társadalmi tudatot pedig a felépítmény képviseli. Ezt a „láncolatos", lineáris felfogást ilyen szélsőséges alakban nem találjuk meg az irodalomban. Mégis ez a felfogás a módszertani alapja számos, a társadalmi tudattal és a történelmi materializmussal foglalkozó tanulmánynak, valamint szaktudományos (történelmi, irodalomtörténeti, esztétikai tárgyú) munkának.

Ennek az eredménye az a szigorú és egyoldalú okozati láncolat, amelyet általában senki sem akar védelmezni, amely azonban gyakorlatilag eléggé közkeletű, és forrásul szolgál a társadalmi létnek az alapra, illetve a társadalmi tudatnak az ideológiára történő ismert leszűkítéséhez. Ehhez a felfogáshoz Plehanov is eléggé közel áll. A monista történetfelfogásról szóló műve, különösen pedig a marxizmus alapvető kérdéseiről írott könyve tartalmazza e felfogás jegyeit. Azt írja pl., hogy „... a földrajzi környezet tulajdonságai feltételezik a termelőerők fejlődését és a termelőerők fejlődése viszont feltételezi a gazdasági és ezek nyomán az összes többi társadalmi kapcsolatok fejlődését". És tovább: „Ha röviden ki akarnók fejezni a híres »alap« és a nem kevésbé híres »felépítmény« közötti kölcsönös viszonyt, ez körülbelül így festene:

1. a termelőerők állapota;

2. a termelőerők állapota által feltételezett gazdasági viszonyok:

3. a társadalompolitikai berendezkedés, amely az adott gazdasági »alapon« jött létre;

4. a társadalmi ember pszichikuma, amelyet egyrészt közvetlenül a gazdasági élet, másrészt az ezen felépült egész társadalompolitikai berendezkedés határoz meg;

5. különféle ideológiák, amelyek e pszichikum tulajdonságait tükrözik."

Igaz, hogy itt sok múlik az értelmezésen. Plehanov itt alapról és felépítményről, tehát szó szerint nem társadalmi létről és tudatról beszél, és hogy az említett feltételezettséget szó szerint nem okozati összefüggésként jellemzi. Mégis olyan séma ez, amelyben a társadalmi tudat egyes összetevő elemeinek kölcsönös közvetlen és közvetett, közvetítés nélküli és közvetített viszonyait ki kell egészítenünk. Nem tekinthetjük ezeket „láncolatosak"-nak, egyoldalúan okozatiaknak stb. Ilyen értelemben van ennek a sémának bizonyos ésszerű oldala, értelmes felhasználás esetén nem mondhatjuk sem teljesen alaptalannak, sem módszertanilag jelentéktelennek. Értelmes felhasználáson itt egyebek között azt értjük, hogy ennek a törvényszerű sornak egyetlen elemét sem foghatjuk fel úgy, mint formális közvetítőt, melynek ne volna viszonylagos önállósága. Állításunk szerint ez a menet nem biztosítja az egész társadalmi tudatnak és e tudat valamennyi formájának megmagyarázását, hanem csak arra világít rá, ami a tudatformákban osztályszempontból a legfontosabb. Egyébként ennek az eljárásmódnak veszedelmes következménye az, hogy mindazt, ami a társadalmi tudathoz tartozik, csak a gazdasági alapból magyarázza, illetve ha nem ebből, akkor csak a termelőerőkből. Ez a második nézet is elég gyako-

ri, főként a társadalom automatikus fejlődéséről szóló különféle elméletekben és elképzelésekben kap helyet. Annyi bizonyos, hogy ez az eljárásmód tartalmazza a „redukciós" módszer, tehát a sematizmus elemét, amelyre még visszatérünk.

Természetes, hogy az említett egyoldalú értelmezések bírálata nem gyengíti azt, hogy az osztálytársadalomban a gazdasági alapnak a társadalmi tudat tekintetében csakugyan kivételes helyzete van az anyagi, tehát a társadalom egész életében. Ez azonban semmi esetre sem lehet ok arra, hogy a társadalmi létet módszeresen gazdasági alapra, tehát a társadalmi tudatot osztálytudatra szűkítsük.

A társadalmi lét és tudat közötti viszony törvényszerűségének problémáját igen nehezen magyarázhatnánk meg az okság segítségével. Ebben a vonatkozásban sokkal tartalmasabbak az olyan kategóriák, mint a meghatározás és a közvetítés, illetve az okság, a feltételezettség, a kölcsönhatás, a függés, a függetlenség stb. éppen ebből a szempontból való értelmezése. A társadalmi lét bizonyos jelenségeit joggal tekinthetjük okoknak, míg a társadalmi tudat bizonyos jelenségeit okozatoknak. Ám itt is érvényes Engels figyelmeztetése, hogy ezt az okozati összefüggést vagy viszonyt nem szemlélhetjük mereven, egyoldalúan; az egyes okok és okozatok helyet cserélhetnek. Az, ami az egyik összefüggésben (pl. időbeli összefüggésben) okozat volt, egy másikban ok lehet. Annál inkább érvényes ez a társadalmi fejlődésre, az egyes okok és okozatok itt még arra való tekintet nélkül is helyet cserélhetnek, hogy anyagiak vagy eszmeiek-e. De ha valamely tágabb összefüggést tekintünk (mondjuk, ismét időbelit), akkor kitűnik, hogy az eszmei jelenségeknek anyagi alapjuk van, és hogy azt, amit bennük egyenként, elszigetelten valamely anyagi jelenség okának látunk, a teljes összefüggésben tulajdonképpen magának e jelenségnek bizonyos fejlődési foka váltotta ki. Sőt mi több, éppen ezért váltotta ki, hogy lehetővé tegye további fejlődését. És éppen ez a meghatározás. A társadalmi lét és a társadalmi tudat közötti kölcsönhatásban a döntő szerep a társadalmi lété, amely e hatás alapja; bizonyos társadalmi tudat (illetve az abban létrejött változások) pedig éppen azért alakult ki, mert a társadalmi lét továbbfejlődéséhez és további konkretizálódásához nélkülözhetetlen. A társadalmi tudat így feltételezi a társadalmi létet, de csak azon a kereten belül, amelyet e lét kezdeti fejlődése (vagy tendenciái) megszabott. A társadalmi tudat viszonya a társadalmi léthez tehát funkcionális. Pontosabban szólva, a társadalmi tudat nemcsak a társadalmi létet szolgálja, hanem az egész embert, akinek egyik létbeli, egzisztenciális megnyilvánulása. A meghatározottságot, a funkciót a puszta alávetettség fogalmával nem lehet tehát kimeríteni. A meghatározás stb. ilyen irányú értelmezésével viszont a társadalmi tudat célszerűségét és aktivitását is kielégítően megmagyarázhatjuk. Enélkül könnyen előfordulhatna, hogy a társadalmi tudatot s annak egyes elemeit a passzív tükrözések összességének tekintjük, pl. mint az osztályharc egyszerű visszaverődését. Következésképpen sokkal kevesebb figyelmet szentelünk annak, hogy milyen szerepet töltöttek be a társadalmi életben és a társadalom anyagi életére való hatásban az egyes tükrözések, különösen ami a távolabbi tükrözéseket illeti. A társadalmi tudatnak a passzív tükrözések összességeként való ér-

telmezése egyébként gyakran előfordul bizonyos társadalomtudományokban.[8]

Az elmondottak mindenekelőtt azt jelzik, hogy a társadalmi létben és a társadalmi tudatban számos összefüggés létezik, hogy sok *alkotóelem* és *réteg* kölcsönösen feltételezi, kiváltja és befolyásolja egymást, harcolnak egymás ellen, hogy az egyik összefüggés, réteg, terület stb. adta kezdeményezések sokszor a közbeiktatott elemek egész során át (persze néha közvetlenül is) közvetítődnek tovább, és hogy ezeknek a közbeiktatott elemeknek is van bizonyos viszonylagos önállóságuk.

A társadalmi folyamatnak ez a dialektikája, osztatlansága, közvetettsége és az egyoldalú okozatisággal való szembenállás nem vezethet azonban az alapvető materialista álláspont elvetéséhez, a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az eszmei azonosításához (aminek a filozófia alapkérdése által adott határokon túl nincs helye).

De ahogyan a társadalmi létet és a társadalmi tudatot nem úgy képzeljük el, mint tárgyi területeiket, a jelenségeket közvetítő közbeiktatott elemeket sem értelmezzük tárgyi területekként. Természetes, hogy bizonyos dolgok, tárgyak stb. is szerepelnek (pl. az intézmények berendezése, épületei stb.), hogy az emberi tevékenység kötve marad a természeti és egyéb anyagokhoz (amelyeket az emberi munka az esetek jelentős részében átalakított, sőt esetleg szintetikusan „kialakított"). De ez az anyag tárgyiasult emberi tevékenység, tehát a tárgyak mögött ott van az emberi szubjektum—objektum-struktúra, illetve a társadalmi jelenségek konkrét tárgyi oldala ebből a szempontból mindenkor a szubjektum és az objektum konkrét viszonyának megnyilvánulása. A közvetítés nem úgy értendő, mint a „stafétabot átadása" az egyik elemtől a másiknak. Átfedések előfordulnak, de inkább arról van szó, hogy egyes szférák részt vesznek más szférák működésében (különösen az anyagi és az eszmei, illetve az objektív és a szubjektív viszonylatában beszélhetünk erről).

A meghatározás és a közvetítés fogalmai tehát közelebb hozzák és világosabbá teszik a társadalmi lét és tudat viszonyának fejlődését, folyamatát és mozgásukban mutatják meg e viszony elemeit és jellegét. Ezzel azonban nem tagadjuk a társadalmi jelenségek okozati elemzésének, az emberi cselekvések különféle okozati sorokba történő beosztásának gyakorlati jelentőségét, Szem előtt kell mégis tartanunk, hogy az okozati függés itt a tudattartalom, vagyis a társadalmi lét tükrözéseinek, de egyszersmind a társadalmi tudat kivetítésének függése. Az okságnak a hátterében mindig az egyetemes kölcsönös összefüggés, a meghatározás és a közvetítés található.

Az anyagi és az eszmei, a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmainak *tartalmi* kifejezéséből, a kategóriák jegyeinek elemzéséből és a folyamatok jellemzéséből következik, hogy Marx és Lenin tételei a társadalmi lét elsődlegességéről és a társadalmi tudat másodlagosságáról lényegében a következőket jelentik·

[8] Természetes, hogy az okok, feltételek stb. szempontjából való elemzésnél tekintetbe kell venni a társadalmi lét és tudat közötti ellentét abszolút és relatív oldala közti arányt; amint erről már beszéltünk. A történelmi szaktárgyakban követett „abszolutizációs" módszert a filozófiai álláspont megrekedésének nevezhetjük, amely az ötvenes évek „kor-szellemével" magyarázható.

1. a társadalmi lét és a társadalmi tudat nem *azonosak;*

2. a társadalmi lét nem létezik a társadalmi tudat *nélkül;*

3. a társadalmi tudat a társadalmi lét *tükrözése,* mégpedig a funkció értelmében;

4. a társadalmi lét *független* a társadalmi tudattól, de nem abban az értelemben, mintha a tudatos lények, az emberek társadalma a tudatos lények létezésétől függetlenül létezhetne és fejlődhetne;

5. hanem abban az értelemben, hogy az emberek tudatát társadalmi létük *határozza meg.*

Nyilvánvaló, hogy a dialektikus materializmus általános tétele a lét és tudat viszonyáról elszakíthatatlanul összefügg a történelmi materializmusnak a társadalmi létről és tudatról alkotott tételével; de a kettő nem azonos.

Végül pedig ismételten hangsúlyozzuk, hogy mind a társadalmi lét, mind a társadalmi tudat, illetve ezek viszonya az *emberi tárgyi tevékenység* körébe tartozik.

Mielőtt áttérnénk a társadalmi lét és tudat kiterjedésének kérdésére, tisztáznunk kell egy fontos és egyben bonyolult kérdést: miért és mikor beszélünk *társadalmi* tudatról. E kérdésnek és megoldásának, mint már többször jeleztük, különleges helye van a társadalmi értelemben vett anyagi és eszmei viszonyának és e viszony jellegének meghatározásában. A probléma részleteiben való vizsgálata a szaktudományok egész sorának (az embertannak, a fiziológiának, a lélektannak, a szociológiának stb.) feladata, amelyek mind a tudat *szerkezetével* foglalkoznak. Tekintettel a kutatás állapotára és tekintettel feladatunkra, itt a problémának csak rövid és elvi megfogalmazását adjuk.

A „társadalmi tudat" megjelölés első része legalább két alapvető problémát vet fel:

1. milyen viszony van a „társadalmi tudat" kategóriája és a „tudat" kategóriája között általában;

2. miben áll az egyéni és a társadalmi tudat viszonya.

E kérdések megoldásánál (illetve megközelítésénél) figyelembe kell venni különféle oldalaikat, különösen pedig azt, hogy a „társadalmi" kifejezés mindkét esetben elsősorban az emberi tudat egy különleges tulajdonságát jellemzi, mégpedig azt, hogy *társadalmi természetű.* Az emberi tudat nem az egyén alkotása, hanem elsődlegesen a társadalmi munkafolyamatban keletkezik és funkcionál. A társadalmi tudat *társadalmi* mivoltát illetőleg a társadalmi lét tükrözése. Ez, mint már megjegyeztük, nem azt jelenti, mintha a tudatban csupán az emberi anyagi tevékenység anyagi tükröződései léteznének. A tudat magától értetődően természeti jelenségeket is rögzít. Ha egyes szerzők a társadalmi tudat és általában a tudat különbségét a *kiterjedés* síkján keresik, úgy ez a tudat, különösen „a természetről való tudat" társadalmi jellegének meg nem értéséből fakad. Bizonyos, hogy a „tudat" és a „társadalmi tudat" különböző fogalmak. A filozófia alapkérdésének különböző síkjait és oldalait fejezik ki — az

„anyag" és a „társadalmi lét" fogalmakkal kölcsönös összefüggésben. Ebből a szempontból minden tudattartalom (beleértve a természettudományosat is) alapvető feltétele a társadalmi lét, minden tudattartalomnak minden esetben megvan a maga létbeli mozzanata. A szűkebb értelemben vett társadalmi tudat (vagyis a társadalomról való tudat, szemben a természetről való tudattal) és a tágabb értelemben vett társadalmi tudat (a társadalmi mivoltú tudat) megkülönböztetése legfeljebb terminológiai jelentőségű.

Marx megállapítása az ember szellemi folyamatának társadalmi jellegéről a társadalmi és az egyéni tudat viszonyára is áll. A probléma itt azonban jóval bonyolultabb, mint az első esetben. Elméleti és gyakorlati jelentősége viszont (pl. a nevelésben, a propaganda területén stb.) annál nyilvánvalóbb.

Itt is gyakran előfordul azonban az ismérvek felcserélése, a társadalmi tudatkategóriák tartalmának eltolódása, s gyakran sor kerül bizonyos szélsőségekre a probléma megoldásában. Találóan fogalmazza meg ezt a problémát Szpirkin „A tudat eredete" c. könyvében. Szpirkin szerint a társadalmi tudat minden egyén szemében úgy jelenik meg, mint valamiféle valóság, amelynek viszonylagos önállósága van. Az egyén mint valami „hatalmas gyűjtőtartályból" meríti belőle ismereteit, hiszen ez a képzetek és nézetek történetileg kialakult összessége, amelyet a tudomány, a művészet, az irodalom stb. a nyelv segítségével kiegészít és rögzít. „A társadalmi tudatformák önállósága mindazonáltal viszonylagos — írja Szpirkin —, mert csak a konkrét történeti egyének viszonylatában rendelkeznek a tudat jelentőségével, és e viszonyon kívül semmi eszmei nincsen és nem is lehet." A társadalminak és az egyéninek ezt a dialektikáját a tudatban néha egyoldalúan szociologikusan vagy pszichologikusan értelmezik. E viszonynak a *pszichológia irányába való eltolása* abban nyilvánul meg, hogy a társadalmi tudatot az egyéni tudatok eredményének vagy összességének tekintik, vagyis tagadják valóságos létezését: a tudat csak mint egyéni tudat létezik. A társadalmi tudatot ez a felfogás teljesen elutasítja, mint valami platóni fogalmat.

E viszony *szociologizálása* ezzel szemben az egyéni tudatot a társadalmi tudat részecskéjére vagy vetületére szállítja le. E felfogás képviselői abszolutizálják a tudat tényleges társadalmi lényegét és természetét, a szóban forgó viszony dialektikájában a társadalmi tényező döntő szerepét.

Ha ily módon a tudat társadalmi jellegét a tudat sajátos tulajdonságaként hangsúlyozzuk (amely tulajdonság összefügg az anyagmozgatás specifikus formájával, a társadalmi fejlődéssel), ebből következőleg igen kétségessé válik, vajon a társadalmi és az egyéni tudat viszonyában az általános és az egyes viszonyát láthatjuk-e. Ezek a kategóriák inkább a kollektív, illetve a csoport- és az egyéni tudat viszonyára szűkíthetők le. Ám az itt tárgyalt összefüggésben a kollektív vagy csoporttudat nem ugyanaz, mint a társadalmi tudat. A társadalmi tudat problémája nem a tudat *kiterjedésének* vagy bizonyos eszmék érvényességének problémája. hanem a tudat lényegének és jellegének kérdése. A tudat, éppúgy mint hordozója, az ember, csakis mint az egyéni és a társadalmi, a szubjektív és az objektív

dialektikája létezik. Ez szemléletesen kifejeződik pl. a nyelv szerkezetében és funkciójában.

Az egyéni és a társadalmi tudat közötti viszonylagos különbség tehát mindenekelőtt *működésük módjában* rejlik. (Kölcsönös kialakulásuk mechanizmusa speciális filozófiai-szociológiai, esetleg társadalompszichológiai és pszichológiai kutatások tárgyát képezi.) A társadalmi és az egyéni tudat viszonyára inkább a társadalom és az egyén általában vett viszonyának analógiája alkalmazható. „A társadalom nem egyénekből áll, hanem kifejezi mindazon kapcsolatok és viszonyok összességét, amelyekben ezek az egyének kölcsönösen vannak."[9]

Végül pedig a társadalmi tudatra *objektív* formák és eszközök jellemzőek: „A társadalmi tudat elengedhetetlen vonása, hogy társadalmi, objektív formában jut kifejezésre." A társadalmi tudatnak ez az egyéni tudat bizonyos fokú objektivizálásaként való értelmezése egyébként semmiféle közös vonást nem hordoz a társadalmi tudat pszichologizálásával. Ugyanis a *társadalmi* folyamat *társadalmilag* feltételezett tükrözésének objektivizálásáról van szó.

Ha ezt a fejezetet a társadalmi lét és a társadalmi tudat kategóriáinak *kiterjedésére* vonatkozó elemzéssel zárjuk, ezt nem azért tesszük, mintha ezt tekintenénk a szóban forgó problematika csúcsának. Ellenkezőleg, a mód, ahogyan a kérdést tárgyaltuk és megközelítettük, arra irányult, hogy a „tartalmi" szempontot helyezzük előtérbe mint döntőt. Az ezután következő fejtegetések ily módon inkább dokumentációs, illusztrációs jellegűek. Igaz viszont, hogy a „kiterjedési" szempontnak megvan a maga meghatározott viszonylagos önállósága. A tartalom és a kiterjedés összefüggése sem pusztán formai. A „kiterjedési" szempont lehetővé teszi számunkra, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat fogalmait más rokonfogalmakkal összevetve határozzuk meg.

A társadalmi lét kiterjedésének körülhatárolásáról folyó vitákban gyakran tapasztalható, hogy e kategória által tükrözött valóságszférát különbözőképpen leszűkítik, illetve kiterjesztik. A kiterjesztés egyik formája az, hogy a társadalmi létet azonosítják a léttel általában. Ez a felfogás ilyen formában nincs rögzítve az irodalomban. Inkább módszertanilag nyilvánul meg, mint a társadalmi lét és tudat közötti ismeretelméleti ellentét sajátosságainak figyelmen kívül hagyása.

A társadalmi lét *leszűkítésének* legelterjedtebb formája a termelési módra, illetve a termelési viszonyokra való redukálása. Ez az eset sem található meg szavakban rögzített formában. A propagandatevékenységben, elsősorban a filozófián kívüli területeken, pl. a történettudományban, továbbá közkeletű nézetekben ez igen gyakori eset, hogy a társadalmi, elsősorban az ideológiai, szellemi stb. jelenségek kifejtése során a társadalmi létet módszeresen a termelési módra vagy a gazdasági alapra szűkítik le. A szokásos bevezető kijelentés, hogy tudniillik a társadalmi tudat az egész társadalmi lét tükrözése, ebben az esetben közhellyé válik.

A társadalmi lét kiterjesztett értelmezése megnyilvánul egyfelől a társadalmi lét, a társadalom anyagi léte és a társadalom anyagi létfeltételei

[9] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Berlin 1953. 176. old. (németül).

közötti viszonyról folytatott terminológiai vitákban is, e feltételek szerepének körülhatárolásában és értékelésében. Sokszor nem keresünk elvi különbséget a társadalmi lét és a társadalom anyagi léte kifejezések között (természetesen ez utóbbi is anyagi viszonyokat és anyagi tevékenységet fejez ki, amelyekre további megjelölések is rendelkezésre állnak — anyagi folyamat, anyagi termelés stb.). Véleményünk szerint a mi összefüggésünkben (a társadalom történetére vonatkoztatott filozófiai alapkérdés összefüggésében) mindezeket a kifejezéseket azonosíthatjuk.

Bonyolultabb a helyzet a társadalom anyagi létfeltételeinek forgalma esetében. Itt a szerzők többsége bizonyos eltérést lát e feltételek és a társadalmi lét között. Két tendencia differenciálódik e kérdésben. 1. A földrajzi környezet és a népsűrűség természeti feltételek, vagyis a termelésnek mint a társadalom anyagi életének előfeltételei. Eszerint a társadalmi lét és a termelési mód fedik egymást és a termelésen kívüli anyagi jelenségek nem tartoznak bele. 2. A termelésen kívüli anyagi elemeknek megvannak a természeti és társadalmi oldalaik; a társadalmi létben ezért benne foglaltatik a földrajzi környezet éppúgy, mint a biológiai tényezők; az anyagi létfeltételek és a társadalmi lét között csak aspektusbeli különbség van.

Mindkét nézőpont megragad ugyan bizonyos tényeket, de nézetünk szerint mindkettő egyoldalú. Az első nem veszi tekintetbe a természeti feltételek és a termelés dialektikáját, amennyiben elválasztja őket egymástól; a második tulajdonképpen ugyanezt teszi azzal, hogy a természeti és a társadalmi feltételeket pusztán egymás mellé helyezi, és nem követi nyomon, hogyan válnak a természeti jelenségek a társadalmi lét jelenségeivé. Továbbmenve, a társadalmi lét és tudat viszonyának szempontjából valószínű, hogy bizonyos különbség van a földrajzi viszonyok és a biológiai tényezők között, amelyeket viszont nem lehet egyszerűen a népsűrűségre redukálni. A földrajzi viszonyok, a természet a szó legtágabb értelmében szembekerül az emberrel egyrészt mint külső, az ember által érintetlen és befolyásolatlan természet, másrészt mint olyan természeti környezet, amelyet az ember bizonyos fokig már magáévá tett, kiválasztott stb., de úgy is, mint a társadalmi fejlődés belső alkotóeleme. Az utóbbi esetben a természet a termelés szerves alkotórészévé válik, és ez az oka, hogy viták keletkeztek a munka tárgyáról és a termelési eszközökről.

A társadalomban ható biológiai tényezőnek (népsűrűség, a település módja, az öröklődés, a fizikai adottságok stb.) is vannak olyan természeti törvényszerűségeik és tulajdonságaik, amelyeket nem lehet társadalmi törvényszerűségekre redukálni. A létnek ez az oldala nyilvánvalóan termelésen kívüli természetű (amivel megint csak nem kívánjuk tagadni összefüggését a termeléssel, függését a termeléstől, illetve hatását a termelésre). Úgy véljük tehát, hogy „a társadalom anyagi létfeltételei" és a „társadalmi lét" kifejezések között csak aspektusbeli különbséget látni — a kérdés leegyszerűsítését jelenti.

A probléma felvetésének a mi szempontunkból azért is értelme van, mert ha a társadalmi tudatot mint az *egész* társadalmi lét tükrözését jellemezzük, úgy ezt azzal az előfeltétellel tesszük, hogy a létről konkrét elképzelésünk van, tudjuk, hogy melyek az alkotóelemei, formái, és mik ezek

feladatai. Valószínű, hogy az anyagi lét úgynevezett termelésen kívüli feltételei, oldalai, alkotóelemei vagy mozzanatai, tényezői a társadalmi tudatra gyakorolt hatás jellegében is különböznek. A biológiai tényezőknél közvetlen hatás is elképzelhető, olyan hatás, amelyet nem csupán a termelés közvetít. A földrajzi környezet esetében azonban valószínű, hogy a hatás kivetítését a szellemi élet területére sokkal nagyobb mértékben végzi a termelés.

A társadalmi lét leszűkítésével és kiterjesztésével általában okozatilag összefügg a társadalmi tudat leszűkítése vagy kiterjesztése. Az első esetben a leggyakoribb, hogy a társadalmi tudatot az ideológiára redukálják.

A társadalmi tudatnak pusztán az eszmékre és nézetekre való leszűkítése, tehát a társadalmi pszichológia mellőzése, a társadalmi tudat redukálása a puszta megismerésre, a társadalmi valóság tényszerű tükrözésének értelmében, az utóbbi években gyakorlatilag nem fordul elő, ezért ezzel itt nem is foglalkozunk.

Találkozunk ellenben e kiterjedés *kiszélesítésével.* Ennek egyik esete az úgynevezett „természeti" tudat védelmezése, a társadalmi tudatnak a tudattal történő azonosítása. De van még egy lehetőség — és nem is annyira szokatlan — a társadalmi tudat szférájának kiszélesítésére. A kérdés ugyanis az, hogy következetesen járunk-e el, ha a társadalmi tudatba csupán az eszméket, az ideológiát, a nézeteket, az elméleteket, a társadalomban uralkodó hangulatokat, érzéseket stb. soroljuk, egyszóval a lelki jelenségeket, vagyis az úgynevezett tulajdonképpeni tudatot Nem volna-e következetesebb eljárás eszmei jellegű jelenségeknek tekinteni az intézményeket, az ideológiai viszonyokat stb. is, amelyek főleg a felépítményben összpontosulnak. Néhány szerző az alap és a felépítmény viszonyát a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az eszmei konkretizálódásának nevezi. De mit jelent ez logikusan végiggondolva? Azt, hogy míg az alap a társadalmi lét meghatározott konkrét alkotórésze, addig a felépítmény ebből következőleg a társadalmi tudat konkrét alkotórésze. Ezzel a megállapítással azonban számos szerző szembehelyezkedik, kijelentve, hogy a felépítmény meghaladja a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának keretét, hogy tehát ezen kívül levő jelenség. Mindent egybevetve itt is érvényes az, amit már elmondottunk az anyagi és az eszmei társadalmon belüli viszonyának ismeretelméleti jellegéről, illetve a köztük levő ellentét abszolút és relatív oldaláról.

Kíséreljük meg összefoglalóan körülhatárolni a társadalmi létet és tudatot és ezek viszonyát:

1. *A társadalmi lét* azon feltételek összessége, amely a társadalom anyagi életének egységes rendszerét alkotja (beleértve az anyagi viszonyokat is). Ebben a rendszerben döntő jelentősége van a termelési módnak, amely a társadalom életének egyéb vonatkozásaira nézve is döntő. Különleges helyet foglalnak el (az osztálytársadalomban) a termelési viszonyok mint gazdasági alap. A társadalmi lét független a társadalmi tudattól, elsősorban abban az értelemben, hogy elsődleges, hogy a tükrözés tárgya, és hogy biztosítja a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségét.

2. *A társadalmi tudat* azon eszmék, nézetek, ismeretek, érzések, törekvések stb. összessége, amelyek objektívan megnyilvánulnak a társadalmi

tudat különféle formáiban, az ideológiai viszonyokban, a különböző felépítménybeli és kulturális intézmények és szervezetek tartalmát alkotják, és mint a társadalom szellemi élete működnek. Különleges helyet foglal el a szellemi élet rendszerében (az osztálytársadalomban) az ideológia. A társadalmi tudat a társadalmi léttől függ abban az értelemben, hogy hozzá viszonyítva másodlagos, és hogy a társadalmi lét szubjektív tükrözése.

3. A társadalmi lét és a társadalmi tudat *törvényszerű viszonyát* az a tétel fejezi ki, amely szerint a társadalmi lét *határozza meg* a társadalmi tudatot. E tétel kellő megvilágítása szükségessé teszi néhány fogalom kifejtését, és erre törekedtünk az előzőekben. Le kell azonban szögeznünk, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat, az anyagi és az eszmei kategóriáit nem lehetséges következetesen megmagyarázni kiterjedési vagy tartalmi *jegyeik* leírásával, hanem elsősorban kölcsönös törvényszerű viszonyuk kifejtésével.

Figyelembe kell továbbá venni, hogy nemcsak az anyagi váltja ki az eszmeit, hanem megfordítva is. Az anyagi eszmeivé, az eszmei pedig anyagivá alakul át. A társadalomban az anyagi és az eszmei ellentéte sajátos alakban, a társadalmi lét és a társadalmi tudat közti ellentét alakjában jelenik meg. Itt is érvényes az elsődlegesség és a másodlagosság stb. (ezért beszélhetünk az anyagi és az eszmei ellentétéről). Ne felejtsük el azt sem, hogy az anyagi és az eszmei, a társadalmi lét és a társadalmi tudat nem tekinthetők valamiféle területeknek, dolgoknak stb., ezek az osztatlan, egységes emberi tevékenység oldalai. Ebben az értelemben nem teljesen fedi egymást a társadalmi lét és az objektív, a társadalmi tudat és a szubjektív, hanem mindegyik szférában találkozunk a szubjektív és az objektív viszonyának specifikus újraalkotásával. Nagyjából elmondhatjuk, hogy a társadalmi létben objektívtól szubjektív irányában haladunk, és a szubjektív közvetítő szerepet játszik. A társadalmi tudatban a szubjektívtól az objektív irányába haladunk, úgy, hogy a közvetítő szerep az objektívé. Ebből a szempontból nézve az objektív, illetve az objektivizálás különböző fokai (a nyelv, az intézmények stb.) a társadalmi létre gyakorolt hatás *eszközei*, átmenetet alkotnak a társadalmi lét irányába. Ezt a szubjektívtól az objektív irányában haladó folyamatot és az eszmeinek anyagivá történő átalakulását azonban az az általános meghatározó szerep teszi lehetővé, amelyet a társadalmi lét mint objektív jelenség, a társadalmi tudattal és annak közvetítő elemeivel szemben betölt.

Történelmi materializmus.
Prága 1965. 121—154. old.
(Rövidítve.)

II

A MODERN TUDOMÁNYOS-TECHNIKAI HALADÁS TÁRSADALMI-VILÁGNÉZETI KÉRDÉSEI

MARX:

A POLITIKAI GAZDASÁGTAN BÍRÁLATÁNAK ALAPVONALAI

(RÉSZLETEK)

A MUNKAFOLYAMAT. — ÁLLÓTŐKE. MUNKAESZKÖZ. GÉP. — ÁLLÓTŐKE. A MUNKAERŐK TRANSZPONÁLÁSA A TŐKE ERŐIBE MIND AZ ÁLLÓ-, MIND A FORGÓTŐKÉBEN. MENNYIBEN HOZ LÉTRE AZ ÁLLÓTŐKE (GÉP) ÉRTÉKET. LAUDERDALE. — A GÉP ELŐFELTÉTELEZI A MUNKÁSOK TÖMEGÉT.

A magában a termelési folyamatban elfogyasztódó tőke vagy állótőke nyomatékos értelemben *termelési eszköz*. Tágabb értelemben az egész termelési folyamat és annak minden mozzanata, akárcsak a forgalom — amennyiben anyagilag tekintjük —, csak termelési eszköz a tőke számára, amelynek számára csak az érték mint öncél létezik. Anyagilag tekintve a nyersanyag is termelési eszköz a termék számára stb.

De az állótőke használati értékének az a meghatározása, hogy a termelési folyamatban maga elfogyasztja önmagát, azonos azzal, hogy csak eszközként használják ebben a folyamatban, és ő maga pusztán mint a nyersanyag termékké változtatásának ágense létezik. Ilyen termelési eszközként használati értéke abban állhat, hogy csak technológiai feltétel a folyamat végbemenéséhez (a hely, ahol a termelési folyamat végbemegy), mint az építmények stb. esetében, vagy hogy közvetlen feltétel a tulajdonképpeni termelési eszköz működéséhez, mint az összes segédanyagok. Mind a kettő megint csak anyagi előfeltétel a termelési folyamat végbemenéséhez egyáltalában, illetve a munkaeszköz alkalmazásához és fenntartásához. Ez azonban tulajdonképpen csak a termelésen belül és a termelésre szolgál, és nincs más használati értéke.

Eredetileg, amikor az értéknek a tőkébe való átmenetét vettük szemügyre, a munkafolyamatot egyszerűen felvettük a tőkébe, és anyagi feltételei szerint, materiális létezése szerint a tőke úgy jelent meg, mint e folyamat feltételeinek totalitása, és ennek megfelelően bizonyos minőségileg különböző adagokra különült el, mint *munkaanyag* (ez és nem a nyersanyag a helyes és fogalmi kifejezés), *munkaeszköz és eleven munka*. Egyfelől a tőke, anyagi fennállása szerint, erre a három elemre oszlott; másfelől ezek mozgó egysége a *munkafolyamat* volt (illetve ezeknek az elemeknek egymásba való átmenete folyamatban), a nyugvó pedig a termék. Ebben a formában az anyagi elemek — munkaanyag, munkaeszköz és eleven munka — csak magának a munkafolyamatnak lényegi mozzanataiként jelennek meg, amelyet a tőke elsajátít. De ez az anyagi oldal

— avagy használati értékként és reális folyamatként való meghatározása — egészen eltért formameghatározásától. Ebben magában.

1. a három elem, amelyben a tőke a munkaképességgel való csere előtt, a valóságos folyamat előtt megjelenik, csak úgy jelenik meg, mint önmagának mennyiségileg különböző alapjai, mint értékmennyiségek, melyeknek egységét a tőke maga alkotja mint összeg. Az anyagi forma, a használati érték, amelyben ezek a különböző adagok léteztek, mit sem változtatott e meghatározás egyszerűségén. A formameghatározás szerint csak úgy jelentek meg, hogy a tőke mennyiségileg adagokra különült;

2. magán a folyamaton belül a forma szerint tekintve a munka elemei és a másik kettő csak úgy különböztek, hogy az egyikek mint állandó értékek és a másik mint értéket fiadzó volt meghatározva. Amennyiben azonban a használati értékekként való különbözőség, az anyagi oldal vonatkozásba jött, ez egészen kívül esett a tőke formameghatározásán. Most azonban a forgótőkének (nyersanyag és termék) és állótőkének (munkaeszköz) a különbségében az elemek mint használati értékek különbsége, egyszersmind a tőkének mint tőkének különbségeként, az ő formameghatározásában van tételezve. A tényezők egymáshoz való viszonya, amely csak mennyiségi volt, most magának a tőkének minőségi különbségeként és összmozgását (megtérülését) meghatározóként jelenik meg. A munkaanyag és a munka terméke, a munkafolyamatnak a semleges lecsapódása, mint *nyersanyag* és *termék*, már anyagilag is nem mint a munka anyaga és terméke vannak többé meghatározva, hanem mint magának a tőkének a használati értéke különböző fázisokban.

Ameddig a munkaeszköz a szó tulajdonképpeni értelmében munkaeszköz marad, úgy ahogy a tőke közvetlenül, történelmileg bevonta értékesítési folyamatába, addig csak formai változást szenved azáltal, hogy most nemcsak anyagi oldaláról jelenik meg mint a munka eszköze, hanem egyszersmind mint a tőkének a tőke összfolyamata által meghatározott különös létezési módja — mint *állótőke*. A tőke termelési folyamatába felvéve azonban a munkaeszköz különböző átalakulásokon megy át, amelyek közül az utolsó a *gép*, vagy jobban mondva a *gépi berendezés automatikus rendszere* (a gépi berendezés rendszere; az *automatikus* csupán a legkiteljesedettebb, legadekváltabb formája ennek, és csak ez változtatja a gépi berendezést rendszerré), egy automata — mozgatóerő — által mozgásba helyezve, amely önmagát mozgatja; ez az automata számos mechanikai és intellektuális szervből áll, úgyhogy maguk a munkások csak mint ennek tudatos tagjai vannak meghatározva. A gépben és még inkább a gépi berendezésben mint automatikus rendszerben a munkaeszköz, használati értéke szerint, azaz anyagi létezése szerint, egy az állótőkével, és egyáltalában a tőkével adekvát egzisztenciává van változtatva, és a forma, amelyben mint közvetlen munkaeszközt felvették a tőke termelési folyamatába, egy maga a tőke által tételezett és neki megfelelő formában van megszüntetve-megtartva. A gép semmi vonatkozásban sem jelenik meg az egyes munkás munkaeszközeként. Differentia specifikája[1] semmiképpen sem az, hogy mint a munkaeszköznél, a munkás tevékenységét a tárgyra

[1] — sajátos, fajlagos különbsége. — *Ford.*

közvetítse, hanem ez a tevékenység, ellenkezőleg úgy van tételezve, hogy már csak a gép munkáját, akcióját közvetíti a nyersanyagra — felügyel rá és zavaroktól óvja. Nem úgy, mint a szerszámnál, amelybe a munkás mint szervbe saját ügyességével és tevékenységével lelket lehel, és amelynek kezelése ezért a munkás virtuozitásától függ. Hanem a gép, amely a munkás helyett ügyességgel és erővel bír, maga a virtuóz, amely saját lélekkel bír a benne ható mechanikai törvényekben, és amely állandó önmozgásához — ahogy a munkás táplálékot — szenet, olajat stb. fogyaszt (segédanyagok). A munkás tevékenységét, a tevékenység puszta absztrakciójára korlátozva, minden oldalról a gépi berendezés mozgása határozza meg és szabályozza, nem pedig fordítva. A tudomány, amely a gépi berendezés élettelen tagjait arra kényszeríti, hogy konstrukciójuk révén mint automata célszerűen hassanak, nem a munkás tudatában létezik, hanem a gép révén mint idegen hatalom hat reá, mint magának a gépnek a hatalma. Az eleven munka elsajátítása a tárgyiasult munka által — az értékteremtő erő, illetve tevékenység elsajátítása a magáértvaló érték által —, ami a tőke fogalmában rejlik, a gépi berendezésen nyugvó termelésben magának a termelési folyamatnak a jellegeként, annak anyagi elemei és anyagi mozgása szerint is tételezve van. A termelési folyamat megszűnt abban az értelemben munkafolyamat lenni, hogy a munka, mint a rajta uralkodó egység, túlnyúljon rajta. Ellenkezőleg, a munka csak mint tudatos szerv jelenik meg a mechanikai rendszer számos pontján, egyes eleven munkások alakjában; szétszórva, alárendelve maga a gépi berendezés összfolyamatának, maga is csak egy tagja a rendszernek, melynek egysége nem az eleven munkásokban, hanem az eleven (aktív) gépi berendezésben létezik, amely a munkás egyes, jelentéktelen ténykedésével szemben mint hatalmas organizmus jelenik meg vele szemben. A gépi berendezés alakjában a tárgyiasult munka magában a munkafolyamatban úgy lép szembe az eleven munkával, mint az a felette uralkodó hatalom, ami a tőke — formája szerint —, mint az eleven munka elsajátítása. A munkafolyamatnak a tőke értékesítési folyamata puszta mozzanataként való felvétele az anyagi oldalról is tételezve van a munkaeszköznek gépi berendezéssé és az eleven munkának e gépi berendezés puszta eleven tartozékává változtatásával; akciójának eszközeként. Mint láttuk, a munka termelőerejének gyarapítása és a szükséges munka legnagyobb tagadása a tőke szükségszerű tendenciája. E tendencia megvalósulása a munkaeszköz gépi berendezéssé változása. A gépi berendezésben a tárgyiasult munka az elevennel anyagilag mint az uralkodó hatalom és mint az eleven munkának aktív maga alá rendelése lép szembe, nemcsak annak elsajátítása révén, hanem magában a reális termelési folyamatban; a tőkének mint az értékteremtő tevékenységet elsajátító értéknek a viszonya a gépi berendezésként létező állótőkében egyszersmind úgy van tételezve, mint a tőke használati értékének a munkaképesség használati értékéhez való viszonya; a gépi berendezésben tárgyiasult érték továbbá úgy jelenik meg, mint előfeltétel, amellyel szemben az egyes munkaképesség értékesítő ereje, mint végtelenül kicsi, eltűnik; az óriási tömegekben való termeléssel, ami a gépi berendezéssel tételezve van, úgyszintén eltűnik a termékben minden vonatkozás a termelő közvetlen szükségletére és ezért a közvetlen hasz-

nálati értékre; abban a formában, ahogy a terméket termelik és azokban a viszonyokban, amelyek között termelik, már úgy van tételezve, hogy csak mint érték hordozóját termelik és használati értékét csak mint ennek feltételét. Maga a tárgyiasult munka a gépi berendezésben közvetlenül nemcsak a terméknek vagy a munkaeszközként alkalmazott terméknek a formájában jelenik meg, hanem magának a termelőerőnek a formájában. A munkaeszköz gépi berendezéssé fejlődése nem véletlen a tőke számára, hanem a hagyományosan átörökölt munkaeszköznek történelmi átalakulása a tőkével adekvát formába. A tudásnak és az ügyességnek, a társadalmi agy általános termelőerőinek felhalmozása ily módon a munkával szemben a tőkében van felszíva, és ezért mint a tőkének és határozottabban mint az állótőkének a tulajdonsága jelenik meg, amennyiben az utóbbi mint tulajdonképpeni termelési eszköz belép a termelési folyamatba. A *gépi berendezés* tehát mint az állótőke legadekvátabb formája jelenik meg, az állótőke pedig, amennyiben a tőkét önmagával való vonatkozásában tekintik, mint *egyáltalában a tőkének legadekvátabb formája.* Másrészt, amennyiben az állótőke a maga létezésében meghatározott használati értékként van lerögzítve, nem felel meg a tőke fogalmának, amely mint érték közömbös a használati érték minden meghatározott formája iránt, és ezek mindegyikét magára öltheti vagy levetheti mint közömbös megtestesülést. Erről az oldalról, a tőke kifelé vonatkozása szerint, a *forgótőke* jelenik meg úgy, mint a tőke adekvát formája az állótőkével szemben.

Amennyiben továbbá a gépi berendezés fejlődik a társadalmi tudomány, általában a társadalmi termelőerő felhalmozásával, annyiban az általános társadalmi munka nem a munkában, hanem a tőkében ábrázolódik. A társadalom termelőerejét az *állótőkén* mérik, benne létezik tárgyi formában és megfordítva, a tőke termelőereje ezzel az általános haladással fejlődik, amelyet a tőke ingyen sajátít el. Itt nem bocsátkozhatunk bele részletesen a gépi berendezés fejlődésébe; hanem csak az általános oldalról, amennyiben az *állótőkében a munkaeszköz,* anyagi oldaláról tekintve, elveszti közvetlen formáját, és anyagilag mint *tőke* lép szembe a munkással. A tudás a gépi berendezésben, mint a munkáson kívül álló, idegen valami jelenik meg; az eleven munka pedig mint az önállóan ható tárgyiasult munkának alárendelt. A munkás mint fölösleges jelenik meg, amennyiben akcióját nem szabja meg (a tőke) szükséglete.

A tőke teljes fejlődése tehát csak akkor megy végbe — avagy a tőke csak akkor tételezte a neki megfelelő termelési módot —, amikor a munkaeszköz nemcsak formálisan van *állótőkeként* meghatározva, hanem közvetlen formájában meg van szüntetve, és az *állótőke* a termelési folyamaton belül a munkával szemben mint gép lép fel; az egész termelési folyamat pedig nem mint a munkás közvetlen ügyességének alárendelt, hanem mint a tudomány technológiai alkalmazása. Ezért az, hogy a termelésnek tudományos jelleget adjanak, tendenciája a tőkének, és a közvetlen munkát e folyamat puszta mozzanatává fokozza le. Ahogy az érték tőkévé változásánál, úgy a tőke közelebbi fejlődésénél is megmutatkozik, hogy ez egyrészt előfeltételezi a termelőerők meghatározott adott történelmi fejlődését — e termelőerők között van a tudomány is —, másrészt előrehajtja és kierőszakolja azt.

Ezért az a mennyiségi terjedelem és az a hatékonyság (intenzivitás), amelyben a tőke mint állótőke kifejlődött, mutatja egyáltalában azt a fokot, amelyben a tőke mint tőke, mint az eleven munka feletti hatalom kifejlődött és az általában vett munkafolyamatot magának alávetette. Arról az oldalról is, hogy a tárgyiasult termelőerők felhalmozását fejezi ki és éppúgy a tárgyiasult munka felhalmozását. Ha azonban a tőke csak a gépi berendezésben és az állótőke más anyagi létezési formáiban, mint vasutak stb. (amelyekre később rátérünk), adja magának adekvát alakját, mint a termelési folyamaton belüli használati értéket, ez semmiképpen sem jelenti azt, hogy ez a használati érték — a gépi berendezés — magánvalóan tőke, vagy hogy gépi berendezésként való fennállása azonos tőkeként való fennállásával; éppúgy, mint ahogy az arany nem vesztené el aranyként való használati értékét, mihelyt nem lenne *pénz* többé. A gépi berendezés nem veszti el használati értékét, mihelyt nem tőke többé. Abból, hogy a gépi berendezés a legmegfelelőbb formája az állótőke használati értékének, semmiképpen sem következik az, hogy a tőke társadalmi viszonyának való alárendelés a legmegfelelőbb és az utolsó társadalmi termelési viszony a gépi berendezés alkalmazása számára.

Ugyanabban a mértékben, ahogy a munkaidőt — a puszta munkamennyiséget — a tőke mint egyedül meghatározó elemet tételezi, ugyanabban a mértékben eltűnik a közvetlen munka és mennyisége mint a termelésnek — a használati értékek létrehozásának — meghatározó elve, és mind mennyiségileg egy csekély hányadra csökken, mind minőségileg mint egy bár nélkülözhetetlen, de alárendelt mozzanat egyfelől az általános tudományos munkával, a természettudományok technológiai alkalmazásával szemben, másfelől az össztermelés társadalmi tagolódásából eredő általános termelőerővel szemben —, amely mint a társadalmi munka természeti adománya jelenik meg (bár történeti termék). A tőke ily módon saját magának mint a termelést uraló formának felbomlasztásán dolgozik.

Ha így egyfelől a termelési folyamat átváltozása egyszerű munkafolyamatból tudományos folyamattá, amely a természeti erőket szolgálatába veti és az emberi szükségletek szolgálatában működteti őket, úgy jelenik meg, mint az *állótőke* tulajdonsága az eleven munkával szemben; ha az egyes munka mint olyan egyáltalában nem jelenik meg többé termelőként, hanem csak a természeti erőket magának alárendelő közösségi munkákban termelő, a közvetlen munkának ez a társadalmivá emelése pedig mint az egyes munkának a tőkében képviselt, koncentrált közösségivel szembeni gyámoltalanságra redukálása jelenik meg; akkor másfelől most mint a *forgótőke* tulajdonsága jelenik meg az, hogy az egyik termelési ágbeli munkát egy másik ágbeli *együttlétező munka* tartja fenn. A kis forgalomban a tőke előlegezi a munkásnak a bért, amelyet ez a fogyasztásához szükséges termékekre cserél. A tőkétől kapott pénznek csak azért van ez a hatalma, mert mellette egyidejűleg dolgoznak; és csak mert a tőke elsajátítja a munkás munkáját, adhat neki a pénz alakjában idegen munkára szóló utalványt. A saját munkának ez az idegen munkával való cseréje itt úgy jelenik meg, mint amit nem a másik munkájának egyidejű együttlétezése közvetít és szab meg, hanem az előleg, amelyet a tőke ad. A *forgótőke* azon részének tulajdonságaként, amelyet a munkásnak en-

gednek át, és egyáltalában a forgótőkének tulajdonságaként jelenik meg az, hogy a munkás a termelés alatt belekezdhet a fogyasztáshoz szükséges anyagcserébe. Nem mint az egyidejű munkaerők anyagcseréje jelenik ez meg, hanem mint a tőke anyagcseréje; úgy, hogy forgótőke létezik. Ily módon a munka minden erejét a tőke erőivé transzponálják; az állótőkében a munka termelőerejét [amelyet kívüle tételeznek és mint tőle (dologilag) függetlenül létezőt]; a forgótőkében pedig egyfelől az, hogy maga a munkás előfeltételezte magának munkája megismétlésének feltételeit, másfelől, hogy e munkájának cseréjét mások együttlétező munkája közvetíti, úgy jelenik meg, hogy a tőke előlegez neki és másrészt tételezi a munkaágak egyidejűségét. (A két utóbbi meghatározás tulajdonképpen a felhalmozásba tartozik.) A tőke mint a különböző munkások közti közvetítő tételezi magát a forgótőke formájában.

Az *állótőke*, termelési eszköz-meghatározásában, amelynek legadekvátabb formája a gépi berendezés, csak két oldalról termel értéket, azaz növeli a termék értékét: 1. amennyiben *értéke* van; azaz maga is a munka terméke, bizonyos mennyiségű munka tárgyiasult formában; 2. amennyire növeli a többletmunkának a szükséges munkához való arányát, azáltal, hogy a munkát termelőerejének növelésével képessé teszi arra, hogy az eleven munkaképesség fenntartásához szükséges termékek egy nagyobb tömegét rövidebb idő alatt hozza létre. Szerfelett képtelen polgári frázis tehát, hogy a munkás azért osztozik a tőkéssel, mert ez az állótőke révén (amely egyébként maga is a munka terméke és a tőke által csak elsajátított *idegen munka)* megkönnyíti munkáját (ellenkezőleg a gép révén megfosztja minden önállóságtól és vonzó jellegétől), vagy megrövidíti munkáját. A tőke ellenkezőleg csak annyiban alkalmazza a gépet, amennyiben ez a munkást képessé teszi arra, hogy idejének nagyobb részét dolgozza a tőke számára, idejének nagyobb részéhez viszonyuljon mint nem hozzá tartozóhoz, hosszabban dolgozzék egy másik számára. Ez a folyamat az egy bizonyos tárgy termeléséhez szükséges munkamennyiséget valóban egy minimumra redukálja, de csak azért, hogy a munka maximumát értékesítsék ilyen tárgyak maximumában. Az első oldal fontos, mert a tőke itt — egészen szándéktalanul — az emberi munkát, az erőkifejtést egy minimumra redukálja. Ez a felszabadult munkának javára válik majd, és feltétele felszabadulásának. A mondottakból kitűnik, milyen képtelenséget mond Lauderdale, amikor az állótőkét az értéknek a munkaidőtől független, önálló forrásává akarja tenni. Az állótőke csak annyiban ilyen forrás, amennyiben maga is tárgyiasult munkaidő és amennyiben többletmunkaidőt tételez. Maga a gépi berendezés történelmileg előfeltételez alkalmazásához — lást fentebb Ravenstone-t — fölös kezeket. Csak ott, ahol a munkaerő-felesleg megvan, lép közbe a gépi berendezés, hogy munkát pótoljon. Csak a közgazdászok képzelődésében történik az, hogy a gépi berendezés az egyes munkás segítségére siet. Csak munkások tömegeivel működhet, akiknek a tőkével szemben való koncentrációja egyike a tőke történelmi előfeltételeinek, mint láttuk. Nem azért lép be, hogy hiányzó munkaerőt pótoljon, hanem hogy tömegesen meglevőt szükséges mértékre redukáljon. Csak ott, ahol a munkaképesség tömegben van meg, lép be a gépi berendezés. (Erre visszatérni.)

Lauderdale azt hiszi, nagy felfedezést tett azzal, hogy a gépi berendezés nem növeli a munka termelőerejét, mert ellenkezőleg, pótolja azt. illetve azt teszi, amit a munka a maga erejével nem tehet meg. A tőke fogalmához tartozik, hogy a munka megnövelt termelőereje, ellenkezőleg, mint egy rajta kívül álló erő megnövelése és mint saját elerőtlenítése van tételezve. A munkaeszköz önállóvá teszi a munkást — mint tulajdonost tételezi. őt. A gépi berendezés — mint állótőke — önállótlannak tételezi, elsajátítottnak tételezi őt. A gépi berendezésnek ez a hatása csak annyiban érvényes, amennyiben mint állótőke van meghatározva, és csak azáltal van mint ilyen meghatározva, hogy a munkás mint bérmunkás, és egyáltalában a tevékeny egyén mint puszta munkás viszonyul hozzá.

ÁLLÓTŐKE ÉS FORGÓTŐKE MINT KÉT KÜLÖNÖS TŐKEFAJTA. — ÁLLÓTŐKE ÉS A TERMELÉSI FOLYAMAT FOLYTONOSSÁGA. — GÉPI BERENDEZÉS ÉS ELEVEN MUNKA. (A FELTALÁLÁS ÜZLETE.)

Míg eddig állótőke és forgótőke pusztán mint a tőke különböző átmeneti meghatározásai jelentek meg, most ennek különös létezési módjaivá keményedtek, és az állótőke mellett megjelenik a forgótőke. Most ez két különös tőkefajta. Amennyiben egy tőkét egy meghatározott termelési ágban szemügyre veszünk, erre a két adagra osztva jelenik meg, illetve meghatározott arányban a tőke e két fajtájára esik szét.

A termelési folyamaton belüli különbség, eredetileg munkaeszközök és munkaanyag, és végül munkatermék, most mint forgótőke (a két első) és állótőke jelenik meg. A tőkének pusztán anyagi oldaláról való megkülönböztetése most fel van véve magába a tőke formájába, és mint őt differenciáló jelenik meg.

Azon nézet számára, amely — mint *Lauderdale* stb. — szerint a tőke mint olyan, a munkától elválasztva *értéket* hozhat létre és ezért *többbletértéket* (vagy profitot) is, az állótőke — nevezetesen az, amelynek anyagi létezése vagy használati értéke a gépi berendezés — az a forma, amely még a legtöbb látszatot adja felszínes tévedéseinek. Velük szemben pl. a „*Labour defended*"-ben rámutatnak arra, hogy az útkészítő osztozhat ugyan az úthasználóval, de maga az „út" nem[2].

A forgótőke — már előfeltételezve, hogy különböző fázisait valóban befutja — a forgalmi idő csökkenését vagy növekedését, rövidségét vagy hosszúságát, a forgalom különböző szakaszainak könnyebb vagy fáradságosabb lemérését eszközli; annak a többletértéknek egy csökkenését, amelyet egy adott időközben létre lehet hozni e megszakítások nélkül — vagy *mert az újratermelések száma kisebb* lesz. vagy mert az *állandóan a termelési folyamatban levő tőke* mennyisége összezsugorodik. Ez egyik esetben sem az előfeltételezett érték csökkenése, hanem növekedésének csökkent sebessége. Mihelyt azonban az állótőke bizonyos kiterjedésig fejlődött — és ez a kiterjedés, mint utaltunk rá, egyáltalában a nagyipar

[2] Vö. *Hodgskin:* A tőke követeléseivel szemben mègvédett munka. London 1825. 16. old. (angolul).

fejlődésének mérője —, tehát a nagyipar termelőerőinek fejlődéséhez viszonyítva nő — az állótőke maga ezeknek a termelőerőknek a tárgyiasulása, ők maguk mint előfeltételezett termék —, ettől a pillanattól kezdve a termelési folyamat minden megszakítása közvetlenül mint magának a tőkének, a tőke előfeltételezett értékének csökkenése hat. Az állótőke értékét pusztán annyiban termelik újra, amennyiben elhasználják a termelési folyamatban. A nem felhasználás által elveszti használati értékét, anélkül, hogy értéke átmenne a termékre. Ezért minél nagyobb fokozatra fejlődik az állótőke, abban a jelentésben, amelyben itt szemléljük, annál inkább lesz a *termelési folyamat folytonossága,* illetve az újratermelés állandó folyása a tőkére alapozott termelési mód külsőleg kényszerítő feltétele.

Az eleven munkának a tőke által való elsajátítása a gépi berendezésben erről az oldalról is közvetlen realitást kap: egyrészt közvetlenül a tudományból fakadó elemzése és alkalmazása mechanikai és kémiai törvényeknek, ami a gépet képessé teszi, hogy ugyanazt a munkát végezze, amelyet korábban a munkás végzett. A gépi berendezésnek ezen az úton való fejlődése azonban csak akkor következik be, amikor a nagyipar már magasabb fokot ért el, és az összes tudományok foglyul vannak ejtve a tőke szolgálatában; másrészt maga a meglevő gépi berendezés már nagy készleteket biztosít. A feltalálás akkor üzlet, a tudománynak magára a közvetlen termelésre való alkalmazása pedig számára meghatározó és őt ösztökélő szempont. De nem ez az az út, ahogy a gépi berendezés nagyban keletkezett, és még kevésbé, ahogy kicsinyben továbbhalad. Ez az út az elemzés — a munka megosztása révén, amely a munkások műveleteit már egyre inkább mechanikussá változtatja, úgyhogy egy bizonyos ponton a mechanizmus léphet a helyükbe. (Ad economy of power.[3]) Itt tehát egyenesen úgy jelenik meg a dolog, hogy a meghatározott munkamódot a munkásról átviszik a tőkére a gép formájában, és ez által a transzpozíció által saját munkaképessége elértéktelenedik. Innen a munkások harca a gépi berendezés ellen. Ami az eleven munkás tevékenysége volt, a gép tevékenységévé válik. Így lép szembe a munkással durván-érzékien a munkának a tőke által való elsajátítása, a tőke mint az eleven munkát magába felszívó — „mint hogyha teherbe esett vón".[4]

ELLENTMONDÁS A POLGÁRI TERMELÉS ALAPZATA (ÉRTÉKMÉRŐ) ÉS MAGA A FEJLŐDÉS KÖZÖTT. GÉPEK STB.

Az eleven munka cseréje tárgyiasultra, azaz a társadalmi munkának a tőke és bérmunka ellentétének formájában való tételezése — az utolsó fejlődése az *értékviszonynak* és az értéken nyugvó termelésnek. Előfeltétele most és továbbra is — a közvetlen munkaidő tömege, az alkalmazott munka mennyisége mint a gazdagság termelésének döntő tényezője. De abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdagság létrehozása kevésbé függ a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyi-

[3] — az erővel való gazdálkodásoz. — *Ford.*
[4] *Goethe;* Faust. I. rész, Auerbach-pince. — *Ford.*

ségétől, mint azoknak a hatóerőknek az erejétől, amelyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak és amely maga — ezeknek erőteljes hatékonysága — megint nem áll semmilyen viszonyban a közvetlen munkaidővel, amelybe termelésük kerül, hanem ellenkezőleg a tudomány általános állásától és a technológia haladásától, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától függ. (Ennek a tudománynak, különösen a természettudománynak, és vele valamennyi többinek, fejlődése maga megint viszonyban áll az anyagi termelés fejlődésével.) A mezőgazdaság pl. a materiális anyagcsere tudományának puszta alkalmazása lesz, hogy hogyan szabályozható ez az anyagcsere a legelőnyösebben az egész társadalomtest számára. A valóságos gazdagság inkább — és ezt a nagyipar leleplezi — az alkalmazott munkaidő és a terméke közti rettentő aránytalanságban nyilvánul meg, valamint éppúgy a merő absztrakcióra redukált munka és az általa felügyelt termelési folyamat hatalma közti minőségi aránytalanságban. A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz. (Amit a gépi berendezésről mondottunk, éppúgy érvényes az emberi tevékenységek kombinációjára és az emberi érintkezés fejlődésére.) Többé nem az van, hogy a munkás iktat be megváltoztatott természeti tárgyat középtagként az objektum és maga közé; hanem a természeti folyamatot, amelyet ő iparivá változtat át, iktatja eszközként maga és a szervetlen természet közé, amelyet hatalmába kerít. A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő cselekvője lenne. Ebben az átalakulásban nem a közvetlen munka, amelyet az ember maga végez, nem is az idő, amelyet dolgozik, hanem a saját általános termelőerejének elsajátítása, az, hogy megérti a természetet és uralkodik felette társadalomtestként való létezése révén — egyszóval a társadalmi egyén kifejlődése az, ami a termelés és a gazdagság nagy alappilléreként jelenik meg. Az *idegen munkaidő ellopása, amin a mostani gazdagság nyugszik*, nyomorúságos alapzatként jelenik meg ezzel az ujonnan kifejlődött, maga a nagyipar által létrehozott alapzattal szemben. Mihelyt a munka közvetlen formában többé nem a gazdagság nagy forrása, a munkaidő többé nem mértéke és nem lehet mértéke a gazdagságnak és ezért a csereérték a használati értéknek. A *tömeg többletmunkája* nem feltétele többé az általános gazdagság fejlődésének, éppoly kevéssé, mint a *kevesek munkátlansága* az emberi faj általános erői fejlődésének. Ezzel a csereértékben nyugvó termelés összeomlik, és a közvetlen anyagi termelési folyamat levetkezi a szűkösség és ellentétesség formáját. Az egyéniségek szabad kifejlődése és ezért nem a szükséges munkaidő redukálása, hogy többletmunkát hozzon létre, hanem egyáltalában a társadalom szükséges munkájának olyan minimumra redukálása, amely azután megfelel az egyének művészi, tudományos stb. kiképződésének a valamennyiük számára felszabadult idő és létrehozott eszközök révén. A tőke maga a folyamatot végző ellentmondás (azáltal), hogy a munkaidőt minimumra igyekszik redukálni, miközben másfelől a munkaidőt a gazdagság egyetlen mértékeként és forrásaként tételezi. Csökkenti ezért a munkaidőt a szükséges munkaidő formájában, hogy növelje a fölösnek a formájában; ezért a fölös munkaidőt növekvő mértékben feltételként — quiestion de

vie et mort[5] — tételezi a szükséges munkaidő számára. Egyfelől tehát a tőke a tudomány és a természet, valamint a társadalmi kombináció és a társadalmi érintkezés minden hatalmát életre hívja, hogy a gazdagság teremtését (relatíve) függetlenné tegye a reá felhasznált munkaidőtől. Másfelől ezeket az így létrehozott óriási társadalmi erőket a munkaidővel akarja mérni, és azok közé a határok közé akarja beszorítani, amelyek ahhoz szükségesek, hogy a már létrehozott értéket mint értéket fenntartsák. A termelőerők és a társadalmi kapcsolatok — mindkettő a társadalmi egyén fejlődésének különböző oldala — a tőke számára csak mint eszközök jelennek meg, és az ő számára csak eszközök is, hogy a maga korlátolt alapzatáról kiindulva termeljen. Valójában azonban ezek az anyagi feltételek ahhoz, hogy a tőkét a levegőbe röpítsék. „Igazában akkor gazdag egy nemzet, ha tizenkét óra helyett csak hatot dolgoznak. A *gazdagság* nem többletmunkaidő feletti parancsnoklás" (reális gazdagság), hanem *rendelkezésre álló* idő azon az időn kívül, amely a közvetlen termelésben szükséges minden egyén és az egész társadalom számára.[6]

A természet nem épít gépeket, mozdonyokat, vasutakat, elektromos távírókat, szelfaktorokat stb. Ezek az emberi iparkodás termékei; természeti anyag, az emberi akaratnak a természet feletti szerveivé vagy a természetben való tevékenykedésének szerveivé változtatva. *Az emberi agynak az emberi kéz által alkotta szervei* tárgyiasult tudás-erő. Az állótőke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, knowledge, *közvetlen termelőerővé*, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átalakítva. Milyen fokig vannak a társadalmi termelőerők termelve, nemcsak a tudás formájában, hanem mint a társadalmi gyakorlat, a reális életfolyamat közvetlen szervei.

AZ ÁLLÓTŐKE FEJLŐDÉSÉNEK JELENTŐSÉGE
(EGYÁLTALÁBAN A TŐKE FEJLŐDÉSE SZEMPONTJÁBÓL).
AZ ÁLLÓTŐKE ÉS A FORGÓTŐKE LÉTREHOZÁSÁNAK VISZONYA.
RENDELKEZÉSRE ÁLLÓ IDŐ. EZT TEREMTENI A TŐKE FŐ MEGHATÁROZÁSA.
ELLENTÉTES FORMÁJA A TŐKÉBEN. — A MUNKA TERMELÉKENYSÉGE
ÉS AZ ÁLLÓTŐKE TERMELÉSE. („THE SOURCE AND REMEDY.") —
FELHASZNÁLÁS ÉS ELFOGYASZTÁS: „ECONOMIST." AZ ÁLLÓTŐKE TARTÓSSÁGA.

Más oldalról az állótőke fejlődése jelzi még egyáltalában a gazdaság fejlődésének fokát, vagyis a tőke fejlődésének fokát. A közvetlenül a használati értékre és éppúgy a közvetlenül a csereértékre irányuló termelés tárgya maga a termék, amely a fogyasztásra van szánva. A termelésnek az állótőke termelésére irányuló része nem közvetlen élvezeti tárgyakat termel, nem is közvetlen csereértékeket; legalábbis nem közvetlenül realizálható csereértékeket. *A termelékenység már elért fokától függ tehát — attól, hogy a termelési idő egy része elegendő a közvetlen termelésre —, hogy egyre növekvőn nagyobb részt fordítanak a termelés eszközeinek termelésére.* Hozzátartozik ehhez, hogy a társadalom várhat; a már létre-

[5] — élet-halál kérdése. — *Ford.*
[6] „Forrás és gyógyszer". 1821. 6. old. (angolul). — *Ford.*

hozott gazdagság egy nagy részét elvonhatja mind a közvetlen élvezéstől, mind a közvetlen élvezésre szánt termeléstől, hogy ezt a részt *nem közvetlenül termelő* munkára fordítsa (magán az anyagi termelési folyamaton belül). Ez a már elért termelékenység és relatív fölösleg magas fokát követeli meg, éspedig ilyen magas fokot közvetlenül a forgótőke állótőkévé való átváltoztatásához viszonyítva. Amiként *a relatív többletmunka nagysága a szükséges munka termelékenységétől függ, úgy az* állótőke termelésére fordított — mind eleven, mind tárgyiasult — munkaidő *nagysága a termékek közvetlen termelésére szánt munkaidő termelékenységétől. A többletnépesség* (erről az álláspontról), akárcsak a *többlettermelés* feltétele ennek. Azaz a közvetlen termelésre forditott idő eredményének relatíve túl nagynak kell lennie, hogy közvetlenül igénybe vegyék az ezekben az iparágakban felhasznált tőke újratermelésére. *Minél kevésbé* hoz az *állótőke* közvetlenü gyümölcsöket, avatkozik bele a *közvetlen termelési folyamatba,* annál nagyobbnak kell lennie ennek a relatív *többletnépességnek és többlettermelésnek;* tehát többnek kell lennie ahhoz, hogy vasutakat építsenek, csatornákat, vízvezetékeket, távírókat stb., mint ahhoz, hogy egyenesen a közvetlen termelési folyamatban tevékenykedő gépi berendezést építsenek. Ezért — amire később visszatérünk — a modern ipar állandó túl- és alultermelésében — állandó ingadozások és görcsök az aránytalanság következtében, amelyben hol túl kevés, hol túl sok forgótőkét változtatnak át állótőkévé.

Sok rendelkezésre álló idő teremtése a szükséges munkaidőn kívül egyáltalában a társadalom és mindegyik tagja számára (azaz tér teremtése az egyesek, ezért egyúttal a társadalom termelőerőinek teljes kifejlődése számára), ez a nem munkaidő teremtése a tőke álláspontjáról, akárcsak valamennyi korábbi fokon, mint némelyek nem munkaideje, szabad ideje jelenik meg. A tőkénél ehhez az járul, hogy a tömeg többletmunkaidejét a művészet és a tudomány minden eszközével növeli, mert gazdagsága közvetlenül a többletmunkaidő elsajátításában áll; mivel *célja közvetlenül az érték,* nem a használati érték. Ily módon a tőke, akarata ellenére, szerszám a társadalmilag rendelkezésre álló idő megteremtésében, hogy a munkaidőt az egész társadalom számára egy süllyedő minimumra redukálják, és ily módon az időt mindenkinek szabaddá tegyék saját fejlődése számára. De a tőke tendenciája mindig az, hogy egyfelől *rendelkezésre álló időt teremtsen, másfelől ezt többletmunkává változtassa át.* Ha az előbbi túl jól sikerül neki, akkor többlettermelésben szenved, és akkor a szükséges munkát megszakítják, mert *a tőke nem tud többletmunkát* értékesíteni. Minél inkább kifejlődik ez az ellentmondás, annál inkább kitűnik, hogy a termelőerők növekedését nem lehet többé idegen többletmunka elsajátításához láncolni, hanem magának a munkástömegeknek kell elsajátítania saját többletmunkáját. Ha ezt megtette — és ezzel a *rendelkezésre álló időnek* nincs többé *ellentétes* létezése —, akkor egyfelől a szükséges munkaidőnek a társadalmi egyén szükségleteiben lesz a mértéke, másfelől a társadalmi termelőerő fejlődése oly gyorsan fog haladni, hogy habár most a termelést mindenki gazdagságára számítják majd, mindenkinek a *rendelkezésre álló ideje* nő. Hiszen a valódi gazdagság valamennyi egyén kifejlődött termelőereje. Akkor semmiképpen sem a

munkaidő, hanem a rendelkezésre álló idő a gazdagság mértéke. *A munkaidő mint a gazdagság mértéke* magát a gazdagságot mint a szegénységen alapulót tételezi, a rendelkezésre álló időt pedig mint a *többletmunkaidőhöz való ellentétben és ellentét által* létezőt — vagyis az egyén egész idejének munkaidőként való tételezése, és ezért az egyén puszta munkássá degradálása, a munkának való alárendelése. *Ezért a legfejlettebb gépi berendezés most arra kényszeríti a munkást, hogy hosszabb ideig dolgozzék, mint a vadember teszi vagy mint ő maga a legegyszerűbb, legdurvább szerszámokkal tette.*

„Tegyük fel, hogy az ország egész munkája éppen elegendőt hoz létre az egész népesség fenntartására; nyilvánvaló, hogy nincs *többletmunka*, következésképpen semmi nincs, ami tőkeként való felhalmozásra mehet. Tegyük fel, hogy az ország egész munkája annyit hoz létre egy évben, amennyi két évig tartaná fenn; nyilvánvaló, hogy egy év fogyasztásának el kell vesznie, vagy az embereknek egy évre fel kell hagyniuk a termelőmunkával. De a *többlettermék, vagyis a tőke birtokosai... valami nem egyenesen és közvetlenül termelőre* fogják alkalmazni az embereket, például gépi berendezés felállítására stb." (The Source and Remedy of the National Difficulties, London 1821. 4. old.)

(Ahogy a nagyipar fejlődésével a bázis, amelyen nyugszik — idegen munkaidő elsajátítása — nem alkotja vagy hozza létre többé a gazdagságot, vele együtt a *közvetlen munka* mint ilyen nem bázisa többé a termelésnek, mivel egyfelől egyre inkább felügyeleti és szabályozó tevékenységgé változtatják, de meg ezért is, mert a termék többé nem az elszigetelt közvetlen munka terméke, és ellenkezőleg a társadalmi tevékenység *kombinációja* jelenik meg mint a termelő. „Ahol csak bevezetik a munka megosztását... mindegyik munkás csak egy egésznek valamely részét termeli, és minthogy egyik résznek *sincs értéke vagy hasznossága önmagában, nincs semmi, amit a munkás kézbe kerithet.)... ez az én termékem, ezt én megtartom magamnak*"; („Labour defended" 25. old.) A közvetlen cserében az elszigetelt közvetlen munka úgy jelenik meg, mint egy különös termékben vagy a termék részében realizált, és közösségi társadalmi jellege — az általános munka tárgyiasulásaként és az általános szükséglet kielégítéseként való jellege — csak mint a csere által létezett. Ezzel szemben a nagyipar termelési folyamatában, ahogy egyfelől az automatikus folyamattá fejlődött munkaeszköz termelőerejében a természeti erők alávetése a társadalmi értelemnek előfeltétele, *úgy másfelől az egyesnek a munkája a maga közvetlen létezésében mint megszüntetett egyes munka, azaz mint társadalmi munka van tételezve. Ily módon e termelési mód másik bázisa elesik.*

Az állótőke termelésére fordított munkaidő magának a tőkének a termelési folyamatán belül úgy viszonylik a forgótőke termelésére fordítotthoz, mint a *többletmunkaidő a szükséges munkaidőhöz.* Abban a mértékben, ahogy a közvetlen szükséglet kielégítésére irányuló termelés termelékenyebb, a termelés nagyobb része irányulhat magának a termelési szükségletnek a kielégítésére, vagyis termelési eszközök termelésére. Amennyiben az *állótőke* termelése, anyagi oldalát tekintve is, nem közvetlen használati értékek termelésére és nem is olyan értékek termelésére

irányul, amelyek a tőke közvetlen újratermeléséhez szükségesek — tehát magában az értékteremtésben relatíve megint a használati értéket képviselik —, hanem az értéktermelés eszközeinek termelésére, tehát nem az értékre mint közvetlen tárgyra, hanem az értékteremtésre, az értékesítés eszközére mint a termelés közvetlen tárgyára — az érték termelését magának a termelésnek a tárgyában anyagilag a termelés céljaként, a termelőerő tárgyiasulásának, a tőke értéket termelő erejének céljaként tételezve —, annyiban az *állótőke* termelésében benne van az, *hogy a tőke magasabb hatványon, mint a forgótőke termelésében öncélként tételezi magát*, és *tőkeként* hatva jelenik meg. Ezért erről az oldalról is az a dimenzió, amellyel az állótőke már bír, és amelyet termelése az összetermelésben elfoglal, *mércéje* a tőke termelési módján alapuló gazdaság *fejlődésének*.

„A munkások száma mindenkor a *forgótőke* mennyiségétől kell hogy függjön; vagy, úgy kellene mondanom, az *együtt-létező munka termékeinek* azon mennyiségétől, amelyet a munkásoknak el szabad fogyasztaniuk" („Labour defended" 20. old.)

A fent különböző közgazdászoktól idézett passzusok mind az állótőkére mind a tőke azon részére vonatkoznak, amely bele van zárva a termelési folyamatba. „A forgótőkét elfogyasztják; az állótőkét pusztán felhasználják a termelés nagy folyamatában." (Economist, 1847. nov. 6.) Ez téves, és a forgótőkének csak arra a részére érvényes, amelyet magát is az állótőke fogyaszt el, a segédanyagokra. „A termelés nagy folyamatában", ezt közvetlen termelési folyamatnak tekintve, csak az állótőkét fogyasztják el. A termelési folyamaton belüli elfogyasztás azonban valójában *felhasználás* (use), *elhasználás*. Továbbá az *állótőke nagyobb tartósságát* szintén nem merőben anyagilag kell felfogni. A vas és fa, amelyből az ágy áll, melyben alszom, vagy a kövek, amelyekből a ház áll, melyben lakom, vagy a márványszobor, melyel egy palotát díszítenek, ugyanolyan tartósak, mint az a vas és fa stb., amelyet gépi berendezésre fordítottak. De a *tartósság* a szerszámnál, a termelési eszköznél nemcsak abból a technikai okból feltétel, mert a fém stb. minden gépi berendezés fő anyaga, hanem mert a szerszám arra van rendeltetve, hogy megismételt termelési folyamatokban folytonosan ugyanazt a szerepet játssza. Termelési eszközként közvetlenül a használati értéke kívánja meg tartósságát. Minél gyakrabban kellene megújítani, annál költségesebb lenne; a tőkének annál nagyobb részét kellene haszontalanul ráfordítani. Tartama a termelési eszközként való létezése. Tartama termelőerejének a megnövelése. A forgótőkénél viszont, amennyiben nem változtatják állótőkévé, a tartósság semmiképpen sem függ össze magával a termelési aktussal, és ezért nem fogalmilag tételezett mozzanat. Hogy a fogyasztási alapba dobott tárgyak közül egyeseket, mivel lassan fogyasztják el és sok egyén sorjában fogyaszthatja el őket, megint *állótőkének* határoznak meg, az olyan további meghatározásokkal függ össze (bérbeadás eladás helyett, kamat stb.), amelyekkel itt még nincs dolgunk.

„Amióta a lélektan-mechanizmust általánosan bevezették a brit gyárakba, az embereket kevés kivétellel másodrangú és alárendelt gépként kezelik, és jóval több figyelmet szentelnek a fából és fémből álló, mint

a testből és lélekből álló nyersanyag tökéletesítésének." (Robert Owen: „Essays on the Formation of the Human Character." London 1840. 31. old.)

VALÓDI MEGTAKARÍTÁS — GAZDASÁGOSSÁG — MUNKAIDŐ MEGTAKARÍTÁSA — A TERMELŐERŐ FEJLESZTÉSE.
A SZABADIDŐ ÉS A MUNKAIDŐ KÖZTI ELLENTÉT MEGSZÜNTETÉSE. —
A TÁRSADALMI TERMELÉSI FOLYAMAT IGAZI FELFOGÁSA.

„A valódi gazdaságosság — megtakarítás — munkaidő megtakarításában áll (a termelési költségek minimuma) (és minimumra redukálása); de ez a megtakarítás azonos a termelőerő fejlesztésével. Tehát semmiképpen sem az *élvezésről való lemondás*, hanem a termelésre való erő, képességek kifejlesztése és ezért az élvezés képességeinek, valamint eszközeinek kifejlesztése. Az élvezés képessége feltétele az élvezésnek, tehát első eszköze annak, és ez a képesség egy egyéni hajlam, termelőerő kifejlődése. A munkaidő megtakarítása egyenlő a szabad időnek, azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a növelésével, amely maga mint a legnagyobb termelőerő megint visszahat a munka termelőerejére. Ez a közvetlen termelési folyamat álláspontjáról *állótőke* termelésének tekinthető; lévén ez az állótőke maga az ember. Hogy egyébként maga a közvetlen munkaidő nem maradhat elvont ellentétben a szabad idővel — ahogy a polgári gazdaságtan álláspontjáról megjelenik —, az magától értetődik. A munka nem válhat játékká, ahogy Fourier akarja, akinek nagy érdeme marad, hogy nem az elosztásnak, hanem magának a termelési módnak magasabb formában való megszüntetését mint végső célt kimondta. A szabad idő — amely éppúgy pihenő idő, mint magasabb tevékenységre való idő — a birtokosát természetesen más szubjektummá változtatja, és ez azután e más szubjektumként lép be a közvetlen termelési folyamatba is. Ez az utóbbi egyszersmind diszciplina, a levő (werdende) emberre való vonatkozásban tekintve, mint ahogy gyakorlás, kísérleti tudomány, materiálisan alkotó és tárgyiasuló tudomány a lett emberre való vonatkozásban, akinek fejében a társadalom felhalmozott tudása létezik. Mindkettő számára, amennyiben a munka gyakorlati kézi tevékenységet követel és szabad mozgást, mint a mezőgazdaságban, ez egyszersmind testgyakorlás.

Ahogy a polgári gazdaságtan rendszere csak lassanként fejlődik ki számunkra, úgy önmaga tagadása is, amely a végső eredménye. Most még a közvetlen termelési folyamattal van dolgunk. Ha a polgári társadalmat nagyjában és egészében szemléljük, akkor a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember, társadalmi vonatkozásaiban. Mindaz, aminek szilárd formája van, mint termék stb., csak mozzanatként, tűnő mozzanatként jelenik meg ebben a mozgásban. A közvetlen termelési folyamat maga itt csak mozzanatként jelenik meg. A folyamat feltételei és tárgyiasulásai maguk is egyrészt mozzanatai annak, és a folyamat szubjektumaiként csak az egyének jelennek meg, de az egyének egymásra való vonatkozásaikban, amelyeket ők éppúgy újratermelnek, mint ahogy újonnan termelik. Saját állandó mozgási folyamatuk, amelyben éppannyira megújítják magukat, mint a gazdagság világát, amelyet létrehoznak."

A MUNKAFELTÉTELEK ELIDEGENÜLÉSE A MUNKÁTÓL
A TŐKE FEJLŐDÉSE SORÁN. (VISSZÁJÁRA FORDULÁS.)
A VISSZÁJÁRA FORDULÁS A TŐKÉS TERMELÉSI MÓDNAK AZ ALAPJA, NEMCSAK ELOSZTÁSÁNAK.

Az a tény, hogy a munka termelőerőinek fejlődése során a munka tárgyi feltételeinek, a tárgyiasult munkának növekednie kell az eleven munkához képest — és ez voltaképpen tautologikus tétel, hiszen mi mást jelent a munka növekvő termelőereje, mint azt, hogy kevesebb közvetlen munkára van szükség nagyobb termék előállításához, hogy tehát a társadalmi gazdagság egyre inkább a munkának maga a munka által előállított feltételeiben fejeződik ki —, e tény a tőke álláspontjáról nem úgy jelenik meg, hogy a társadalmi tevékenység egy mozzanata — a tárgyi munka — a másik mozzanatnak, a szubjektív, eleven munkának egyre hatalmasabb testévé válik, hanem úgy, hogy — s ez fontos a bérmunka szempontjából — a munka objektív feltételei az eleven munkával szemben egyre kolosszálisabb önállóságot vesznek fel, amely magában a kiterjedésükben ábrázolódik, és hogy a társadalmi gazdagság egyre hatalmasabb adagokban idegen és uralkodó hatalomként lép szembe a munkával. A hangsúly nem azon van, hogy ez az iszonyú tárgyi hatalom, amelyet a társadalmi munka önmagával egyik mozzanatként szembeállított, *tárgyiasult,* hanem azon, hogy *elidegenültté,* külsővé-idegenné, elidegenítetté vált, hogy nem a munkáshoz, hanem a megszemélyesített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik. Amennyiben a tőke és a bérmunka álláspontján a tevékenység e tárgyi testének létrehozása a közvetlen munkaképességgel ellentétben történik — ez a tárgyiasulási folyamat ténylegesen a munka álláspontjáról a külsővé-idegenné válás folyamataként, vagy a tőke álláspontjáról idegen munka elsajátításának folyamataként jelenik meg —, ez az elferdítés és visszájára fordítás *valóságos,* nem pedig pusztán *vélt,* pusztán a munkások és tőkések képzeletében létező. De a visszájára fordulásnak ez a folyamata nyilvánvalóan pusztán *történelmi* szükségszerűség, pusztán egy meghatározott történelmi kiindulópontról vagy bázisról szükségszerűség a termelőerők fejlődése számára, de semmiképpen sem *abszolút* szükségszerűsége a termelésnek; ellenkezőleg, tovatűnő, s e folyamat eredménye és célja (immanens célja) az, hogy magát ezt a bázist, éppúgy mint a folyamat e formáját, megszüntesse. A polgári közgazdászok annyira kötődnek a társadalom egy meghatározott történelmi fejlődési fokának elképzeléseihez, hogy a munka társadalmi erői *tárgyiasulásának* szükségszerűsége elválaszthatatlannak tűnik nekik az eleven munkával szemben való *elidegenedésüknek* szükségszerűségétől. De azzal, hogy megszűnik az eleven munka *közvetlen* jellege, mint pusztán *egyes,* vagy mint pusztán belsőleg vagy pusztán külsőleg általános munkáé, azzal, hogy az egyének tevékenységét mint közvetlenül általánosat vagy *társadalmit* tételezik, a termelés tárgyi mozzanatairól lehántják az elidegenedés e formáját; ezzel mint tulajdont tételezik őket, mint a szerves társadalmi testet, amelyben az egyének újratermelik magukat mint egyedek, de mint társadalmi egyedek. Annak feltételeit, hogy ilyenek legyenek életük újratermelésében, termelő életfolyamatukban, csak maga a történelmi

gazdasági folyamat tételezte; mind az objektív, mind a szubjektív feltételeket: ez csak ugyanazoknak a feltételeknek a két különböző formája.

A munkás tulajdonnélkülisége és a tárgyiasult munkának az eleven munka feletti tulajdona, vagyis az idegen munka elsajátítása a tőke által — a kettő csak két ellentett póluson fejezi ki ugyanazt a viszonyt — alapfeltételei a polgári termelési módnak, semmiképpen sem számára közömbös véletlenek. Ezek az elosztási módok maguk a termelési viszonyok, csak sub specie distributionis.[7] Ezért fölöttébb képtelen dolog, amikor pl. *J. St. Mill* azt mondja („Principles of Political Economy", A politikai stb. gazdaságtan alapelvei 2. kiad., London 1849. I. köt. 240. old.): „A gazdagság termelésének törvényei és feltételei fizikai igazságok jellegével bírnak... A gazdagság elosztásával nem ez a helyzet. Ez csupán emberi intézmények kérdése." (239—240. old.) A gazdagság termelésének „törvényei és feltételei" és „a gazdagság elosztásának" törvényei ugyanazok a törvények különböző formában, és ezek is, azok is változnak, ugyanannak a történelmi folyamatnak vannak alávetve; egyáltalában csak mozzanatai egy történelmi folyamatnak.

Nem szükséges különös éleselméjűség annak megértéséhez, hogy pl. a jobbágyrendszer felbomlásából keletkezett szabad munkából vagy bérmunkából kiindulva a gépek csak az eleven munkával ellentétben, vele szemben idegen tulajdonként és ellenséges hatalomként *jöhetnek létre;* vagyis hogy tőkeként kell szembelépniük vele. De éppoly könnyű azt átlátni, hogy a gépek nem szűnnek majd meg a társadalmi termelés hatótényezői lenni, mihelyt pl. a társult munkások tulajdonává lesznek. Az első esetben azonban elosztásuk, vagyis az, hogy a munkásnak *nem tulajdonai,* ugyanannyira feltétele is a bérmunkára alapozott termelési módnak. A második esetben a megváltozott elosztás a termelés *megváltozott,* csak a történelmi folyamat révén létrejött új alapzatából indulna ki.

„Magyar Filozófiai Szemle",
1965. 3. sz.

[7] — az elosztás szempontjából, — *Ford.*

K. TESSMANN:

TECHNIKAI FORRADALOM ÉS SZOCIALIZMUS

A mai technikai forradalomban a társadalom termelőerői olyan gyors ütemben fejlődnek, amely egyedülálló a történelemben. A komplex gépesítés és a gyártási folyamatok teljes automatizálása gyökeresen megváltoztatja a társadalmi termelés méreteit, szerkezetét és teljesítőképességét s ezzel az ember szerepét a termelésben. A tudomány közvetlen termelőerővé válik. A modern fizika óriási, szinte kimeríthetetlen energiaforrásokat tár fel az emberiség számára. A polimerkémia olyan új anyagok előállítását teszi lehetővé, amelyeknek a tulajdonságai hihetetlen mértékben felülmúlják a természetes anyagokéit. A modern biológiai tudományok kutatásai alapjaiban forradalmasítják a mezőgazdaságot és az orvostudományt. A föld távolabbi környezetének kutatására több tonna súlyú űrhajókkal precíziós mérőműszereket juttatnak a világűrbe.

Ezeknek a tudományágaknak, valamint a kibernetikának, az információelméletnek, a modern fiziológiának, a pszichológiának, a szilárd testek fizikájának, a rádiókémiának, az asztronómiának és a matematikának a fejlődésüteme, módszerei és eredményei *új viszonyt teremtenek az ember és a termelés technikája között.* Az ember a modern, nagy teljesítményű gépek világának alkotójává és urává válik. Már most kirajzolódik a modern tudományok óriási hatása az anyagi termelésre és a társadalom más területeire. Mindez minőségileg *új helyzetet teremt a tudományban és a technikában.*

A modern termelési technika egyre inkább a tudósok laboratóriumából indul ki. Az az objektív szükségszerűség, hogy a kutatások legújabb eredményeit gyorsan és széleskörűen alkalmazzuk a termelésben, teljesen új követelményeket támaszt az anyagi termelés és az egész társadalmi élet irányításával és tervezésével, valamint a szervezeti és érintkezési (kommunikációs) formákkal szemben. A tervezés mindinkább hosszú időszakra szóló tudományos prognózisokra épül. A szocialista országokban a tudomány fejlesztése a népgazdasági (társadalmi) szintű tervezés részévé válik. A szervezési formák és vezetési módszerek kidolgozásában mind nagyobb helyet kapnak a modern tudományos ismeretek, különösen a kibernetika, az információelmélet és a lélektan eredményei. *Az automaták világának,* ennek az ember alkotta és az embert szolgáló új gépi világnak a létrejötte teljesen újszerű és rendkívül fontos kérdéseket vet fel.

A technikai forradalom igen nagy hatással van a felnövekvő és

felnőtt nemzedék *művelődésére és nevelésére* egyaránt. Gyökeresen új követelményeket támaszt a társadalmi viszonyok fejlődésével az emberek nemzetközi, társadalmi és személyi együttélésével szemben, nemkülönben *a kultúra, a művészet, a szabad idő és a család tekintetében.*

E fejlődés elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy olyan objektíve szükségszerű és világméretű folyamatnak vagyunk tanúi és alakítói, amely minőségileg új termelőerőkhöz vezet. A hatalmas modern technika révén új fokot ér el az ember uralma a természet fölött. A legfejlettebb országok termelőerői feltartóztathatatlanul haladnak a társadalmi termelés új, magasabb formái felé s ostromolják a termelés tőkés rendszerét, amely előbb-utóbb képtelenné válik arra, hogy ellenálljon a technikai forradalom nyomásának. Ily módon a modern termelőerők minden ország munkásosztályának szövetségesei. A technikai forradalom megteremti a kapitalizmusból a kommunizmusba való világméretű átmenet anyagi alapját.

A technikai fejlődés forradalmi jellege, gyors fejlődésüteme és nagy méretei sokoldalú és alapos elemzést kívánnak meg a kommunista és munkáspártoktól. Ennek az elemzésnek a kiindulópontja a legfejlettebb országok termelőerőiben századunk közepe óta végbemenő minőségi változások mélyreható vizsgálata. Az elemzések során semmiképpen sem szabad lebecsülni a nagytőkés konszernek eredményeit és fejlődési lehetőségeit. Itt olyan monopóliumokra gondolunk, amelyek — mint pl. a nyugatnémet monopóliumok — idejében felismerték a technikai forradalom jelentőségét, és az utóbbi öt-nyolc évben az állammonopolista szabályozás segítségével „módot találtak arra, hogy úrrá legyenek a technikai forradalom folyamatán".[1]

A TECHNIKAI FORRADALOM OBJEKTÍV ÉS VILÁGMÉRETŰ FOLYAMAT

Egyes marxista teoretikusok és gyakorlati szakemberek kétségbe vonják, hogy a modern termelőerők fejlődésében forradalmi, ugrásszerű változás megy végbe. és a technikai forradalmat csupán fokozatos, evolúciós folyamatnak tartják. Az természetesen igaz, hogy a termelőerők struktúrájában jelenleg végbemenő forradalmi változásokat törvényszerű és folytonos fejlődésük készítette elő. Csírájában ez a folyamat már 150 évvel ezelőtt megmutatkozott, és Marx gondosan elemezte.

A technikai fejlődésre általánosan jellemző folyamatosság semmiképpen sem zárja ki azt a tényt, hogy ma a modern termelőerők fejlődésében ugrásszerű. forradalmi változások mennek végbe, amelyeknek ugyan kétségtelenül megvannak az előfeltételeik az eddigi fejlődésben, mégis a termelőerők minőségileg új állapotához vezetnek. s igen nagy hatással vannak a társadalmi élet minden területére. E folyamat helyes értékelésének elvi jelentősége van az egyes országokban folyó szocialista építés, valamint a szocialista országok együttműködésének megszervezése szempontjából, nemkülönben a tőkés rendszerrel folyó gazdasági verseny és a nemzetközi kommunista mozgalom politikai-ideológiai osztályharca tekintetében. A termelés és a kutatás nemzetközivé válása a szocialista országok

[1] *W. Ulbricht:* Válasz aktuális politikai és gazdasági kérdésekre. 18. old. (németül);

alapvető feladatává teszi, hogy közös erővel úrrá legyenek a technikai fejlődés folyamatain.

A technikai forradalom az ötvenes években az Egyesült Államokban az első transzfer utak megépítésével, a Szovjetunióban pedig az első, teljesen automatizált gyárak üzembe állításával. Ez a világtörténelmi átalakulás minden bizonnyal hosszú időt vesz majd igénybe; aligha fejeződik be századunkban. Csak ilyen átfogó, perspektivikus megközelítés teszi lehetővé, hogy e folyamat minőségileg új eredményeit mintegy prognózisszerűen előre lássuk, hogy a mai távlati és éves tervezés, a tudományos gazdasági és állami irányítás, valamint a nemzetközi szocialista együttműködés feladatait megoldjuk.

Az anyagi termelés alapjaiban a XX. század első felében megkezdődött minőségi változásoknak három lényeges vonásuk van:

1. Áttérés a termelés új anyagi-műszaki bázisára.

2. Az ember minőségileg új helyzete a termelési folyamatban, és munkájának megváltozott jellege.

3. Minőségi változások a tudományok termelési és társadalmi funkciójában.

A technikai forradalom e három oldalának lényeges elemei a kapitalista és a szocialista országokban egyaránt megtalálhatók. Ez a termelési mód legforradalmibb elemét alkotó termelőerők viszonylagos önállóságára vezethető vissza.

ÁTTÉRÉS A TERMELÉS ÚJ ANYAGI-MŰSZAKI BÁZISÁRA

A XVIII. és XIX. századi ipari forradalom megteremtette a tőkés gépi termelést, az átmenetet a kézi szerszámokról a gépekre, a kézi munkáról a gépek, géprendszerek alkalmazására. Milyen lesz mármost a XX. és XXI. század technikai forradalmának vívmánya, az automatizált gyártási rendszer? Teljesen automatizált géprendszerekből (aggregátumokból) áll majd, amelyek emberi beavatkozás nélkül végzik a gyártási folyamat valamennyi technológiai műveletét — az anyagszállítástól a termékek csomagolásáig —, maguk választják ki a legkedvezőbb megmunkálási módot, kijavítják a felmerülő gyártási hibákat, karbantartják, szükség esetén ki is cserélik a meghibásodott alkatrészeket (szekventív és adaptív gépek). Az ezredforduló tájára az ilyen géprendszerek gazdaságos alkalmazása minden bizonnyal uralkodóvá válik a kommunista gazdasági rend összes ágazatában.

Az ilyen géprendszer minőségileg új gyártási rendszert jelent. A termelőerők fejlődésében az eddigi gépesítés lényegében a mechanikán alapult, a gyártási folyamatok automatizálása azonban az anyag *valamennyi mozgásformáját — a fizikai, kémiai és biológiai mozgásformákat is* — felhasználja. A tudomány és a technika minden eredménye végül is az automatizálás tökéletesítését és meggyorsítását szolgálja majd. A kemizálás és a villamosítás szintén elősegíti az automatizált gyártásra való áttérést. Ez az automatizálás egyetemes jellegének egyik legfontosabb oldala. Ez az oldal azonban nem csupán egy technikai irányzatot, még

kevésbé elektronikai irányzatot jelent több más irányzat mellett, hanem egyre inkább magában foglalja mindazokat az ismereteket és eredményeket, amelyeket a technikai forradalom folyamata fog egységbe. A nyugatberlini AEG konszern automatizálási intézetének 350 főnyi tudósgárdája — hogy csak egy példát említsünk — nemcsak fizikusokból, matematikusokból és gépkonstruktőrökből áll, hanem vegyészekből, biológusokból stb. is.

A komplex gépesítésről a teljes automatizálásra való átmenet minőségi változás a termelés anyagi-műszaki bázisában. Ez az átmenet azonban önmagában még nem tekinthető a technikai forradalom lényegének.

AZ EMBER ÚJ HELYZETE A TERMELÉSBEN

A termelés minőségileg változó struktúrájának középpontjában nem a technika, hanem az ember áll. A szocialista társadalomban a technikai forradalom lényege az, hogy forradalmi változások mennek végbe az embernek a fő munkaeszközökhöz, illetve a technikához és tudományhoz való viszonyában, a természet meghódításának és a fölötte való uralomnak a formáiban. A mérnökök, közgazdászok és a marxista filozófusok meggyőzően mutatnak rá arra, hogy az ember fejlődésében a történelmileg új minőséget abban kell látni, hogy az ember a gyártás közvetlen technikai végrehajtásából kivonja magát, s végérvényesen megszűnik a közvetlen gyártási folyamat alkatrésze lenni, és szocialista feltételek között a gépek modern világának igazi urává válik. A gyártási folyamatok, amelyekben az ember eddig közvetlenül részt vett, a technikai forradalom eredményeképpen *automatizált gyártási rendszerré* változnak át, és az ember a vezérlés és szabályozás funkcióját is az automatikus géprendszereknek adja át, s csak a beállítás és a karbantartás feladatát végzi. Az ember most mellette áll a tulajdonképpeni gyártási folyamatnak, amelyet előkészít és fenntart valóban alkotó munkájával. A szocialista teljes és komplex automatizálással a gyártási folyamat a társadalmi termelés részeként olyan folyamattá válik, amelyben az ember a természettel való anyagcseréjét *technikai folyamatokká változtatott* természeti folyamatként végzi és ellenőrzi.

Az embernek ez a minőségileg új helyzete a termelési folyamatban a döntő és elsőrendű szempont ahhoz, hogy a termelőerők történelmileg új minőségét megértsük. Ebből kiindulva kell az összes többi összefüggést vizsgálnunk. Megváltozik a munka jellege az emberek milliói számára, akik most már többé nem a géprendszereken, illetve géprendszerekben dolgoznak közvetlenül, hanem — szocialista feltételek között — minden egyhangú fizikai és szellemi munka alól felszabadulva más alkotó és produktív tevékenységek felé fordulhatnak. Vagy — tőkés feltételek között — kevesebbre értékelt munkával, kevesebb szociális gondoskodással vagy éppen elbocsátással kell beérniük. Az amerikai gyáriparban például 14 munkás szolgálja ki azokat az aggregátorokat, amelyek az Egyesült Államokban előállított izzókörte lámpaburák 90%-át termelik. Ebben az országban hetente 40 000 munkahely szabadul fel az automatizálás következtében. A Volkswagen, valamint az Opel és Ford művek automatizált

osztályairól az alkalmazottak 80—90%-át bocsátották el. Az üzemek és kombinátok közvetlen gyártórészlegeiben foglalkoztatottak száma már a közeljövőben viszonylag csekély lesz. A fejlesztési osztályokon és a kutatási területeken foglalkoztatottak száma pedig jelentékenyen növekedni fog.

Szovjet tudósok szerint az összes foglalkoztatottak egyharmada a gyártásfejlesztési és kutatási területeken dolgozik majd. De bizonyosra vehető, hogy ez az arány is csak átmeneti, s a gyártási folyamatban dolgozók száma tovább csökken. Míg 1956-ban a világon egy tudósra vagy mérnökre 45 ipari dolgozó jutott, a technikai forradalom eredményeképpen ez az arány 1:45-ről valószínűleg 1:10-re fog változni. 1963-ban a Német Demokratikus Köztársaságban egy mérnökre 20 ipari dolgozó jutott, azaz a mérnöki-technikusi személyzet az iparban foglalkoztatottak 5%-a volt. Ez az arány, amelynek szüntelen növekednie kell, és a XX—XXI. század technikai forradalma folyamán talán az 50%-ot is eléri. Másfelől a hagyományos iparimunkás-foglalkozások maguktól megszűnnek, és e tevékenységek minőségileg magasabb fokon, túlnyomóan mérnöki-technikusi szinten fognak reprodukálódni. *Ezzel a társadalom legfontosabb termelőereje, az ember alkotó, produktív tevékenységének minőségileg új, magasabb fokát fogja elérni.* Ez a fejlődés nemcsak az iparra terjed ki, hanem az összes népgazdasági ágakra, beleértve a mezőgazdaságot is. Ez az objektív és történelmileg szükségszerű folyamat az osztálykülönbségek teljes megszüntetésének anyagi alapja a kifejlett kommunista társadalomban.

A mondottakból az automatizálás egyetemes jellegének egy második oldala is világossá válik: *nemcsak fokozódó mértékben átfogja a tudomány és technika összes vívmányait és fejlődési irányait, hanem a munka jellegének, a termelési folyamatnak és a termelő helyzetének minőségi változását is előidézi.* Az automatizálás tehát a termelőerők fejlődésének nemcsak technikai oldalait öleli fel, hanem minden oldalát, éppen úgy, mint ahogy a gépesítés egyetemes elve is a társadalmi termelés jellegét a maga teljességében juttatja kifejezésre.

Hogy az ember a termelőerők fejlődésének ezen az új fokán már nem vesz részt a gyártás közvetlen folyamatában, nem jelenti azt, hogy a társadalmi össztermelési folyamaton kívülre kerül. Semmiképpen sem helyes az az állítás, hogy az ember — mint a termelési folyamat ura — már nem a társadalmi termelés része. A termelés ugyanis nemcsak a közvetlen termelést fogja át, hanem a természet birtokbavételének és a fölötte való uralomnak egész folyamatát, a természet és társadalom közötti egész anyagcserét. Marx ezt a fejlődést fő vonalaiban előre látta, és mikor arról beszélt, hogy az automatizálás eredményeképpen az ember a termelés „mellé" lép, akkor mindig abból indult ki, hogy itt nem általában a társadalmi termelésről van szó, hanem a technikai forradalom egy döntő szférájáról, a közvetlen termelésről.[2] Nyilvánvaló: szocialista feltételek között a tágabb értelemben vett termelési folyamat összes produktív elemeinek optimális együttműködéséről van szó, a kutatás, a fejlesztés, a tervezés, a szerkesztés és a közvetlen termelés (gyártás) egységéről. A technikai forradalom eredményeképpen a termelést előkészítő területek

[2] Lásd *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (A tőke nyersfogalmazványa.) Dietz Verlag, Berlin 1953. 592—593. old. (németül).

jutnak döntő jelentőséghez, mert ezeken a területeken a közvetlen termelőtevékenységet továbbra is az ember végzi.

Milyen követelmények adódnak a kommunista és munkáspártok politikai-ideológiai munkájára nézve a gyártást előkészítő területeken foglalkoztatott dolgozók megítélésében? Már Marx megcáfolta azt a felfogást, hogy a mérnöki-technikusi munka nem produktív.[3] Az a dogmatikus felfogás, amely abból indult ki, hogy csak a közvetlen fizikai munka jelent produktív munkát, eddig is akadálya volt annak, hogy jelentőségüknek megfelelően foglalkozzunk a gyártást előkészítő területekkel is. Akadályozta, hogy az itt dolgozó embereket is következetesen bevonjuk az imperializmus elleni gazdasági, politikai és ideológiai harcba, és képessé tegyük őket a technikai forradalom feladatainak optimális megoldására. Ennek a problémának — a mai világméretű technikai forradalom feltételei között — nyilvánvalóan nemcsak a szocialista országok számára van növekvő jelentősége.

MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOK A MODERN TUDOMÁNY TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁBAN

Hibás, egyoldalú felfogás volna, ha csak az anyagi termelőerőkben keresnénk a minőségi változásokat. A tudomány közvetlen termelőerővé válása a XVIII. és XIX. század ipari forradalmának az eredménye volt, ma azonban a tudományos kutatás a technikai forradalom *közvetlen előfeltétele.* A tudomány a termelés alapvető feltételévé vált, és áthatja a társadalmi élet minden területét. Ez jellemzi a tudomány megváltozott társadalmi funkcióját.

E folyamat eredményeképpen átfogó és mélyreható folyamatok mennek végbe, amelyeknek az objektív alapját az automatizálás teremti meg. Tetemesen csökken a mechanikus rutinmunka jelentősége, és új, alkotó tevékenységek számára nyílik tér. A szocialista országokban ezek az anyagi-műszaki előfeltételei a szellemi és fizikai munka közötti ellentét leküzdésének és annak, hogy a tudományok az egész nép termelőerőivé váljanak.

Az automatizálás a technikai forradalom gerince. Az automatizálás azonban nem építhető rá mechanikusan a meglevő termelési szervezetre és technológiai folyamatokra. Az automatizálás egy sor újszerű problémát vet fel. Ezért van olyan rendkívüli jelentősége annak a vitának, amelyet a szocialista országok kommunista és munkáspártjai folytatnak ennek az átalakulásnak előfeltételeiről és gazdaságilag járható útjairól. *Az a feladat, hogy a technikai forradalmat, amely a termelőerőket a maguk teljességében átfogja, a szocializmus teljes felépítésének és a tőkésországokkal folyó gazdasági versenynek lényegi alkotórészévé tegyük.*

A technikai forradalom, amely a kapitalizmusból a kommunizmusba való világméretű átmenet alapja, a legfejlettebb termelőerőkkel rendelkező tőkésországokból indul ki. A XX. század második felében azonban fokozatosan áthatja minden ország termelési ágait, az összes társadalmi területét,

[3] Vö. *Marx:* Értéktöbblet-elméletek. Első rész. Budapest 1958. 374. old.

s elősegíti a társadalom egészének tervszerű, tudományos irányítását. A maga teljességében azonban csak a szocialista tulajdonviszonyok között bontakozik ki.

Teljesen téves volna az a feltételezés, hogy a technikai forradalom a társadalmi fejlődésnek csak a szocializmusról a kommunizmusra való áttérésével indul meg. Az emberiség termelőerői annyira fejlettek, hogy ez a folyamat a fejlett tőkés ipari országokban is, a szocialista országokban is, valamint (bizonyos kezdeti lépésekben) a gyarmati igától megszabadult, fiatal antiimperialista államokban is megkezdődik. Ebből adódik ennek a világtörténelmi folyamatnak rendkívüli sokrétűsége és differenciáltsága, amelynek azonban minden országban közös vonása az, hogy *az emberiség termelőerői olyan fejlődési fokot érnek el, amely objektíve az új, szocialista és kommunista termelési viszonyok irányában hat, s ezeket a viszonyokat mind sürgetőbben és nagyobb erővel követeli.*

Ott, ahol ennek a követelésnek nem tesznek eleget, társadalmi konfliktusok támadnak. George Meany amerikai szakszervezeti vezető erről a következőket mondotta: „Az automatizálás olyan átok, amely nemzeti katasztrófát idéz elő, szakadék felé sodorja országunkat és gazdasági rendszerünket." Harminckét amerikai szakértő, közöttük Linus Pauling, úgy véli, hogy ezek a szociális konfliktusok „példátlan gazdasági és szociális zűrzavart idézhetnek elő országunkban". Az automatizálás Norbert Wiener véleménye szerint olyan veszélyeket rejt magában, amelyhez képest az 1929-es világválság gyerekjáték volt.

■

A tőkés táborral folyó gazdasági versenyben a szocialista országok olyan imperialista konszernekkel kerülnek szembe, amelyek egész kontinenseket behálóznak (pl. az amerikai Ford-konszernnek csak magában Nyugat-Németországban 23 000, a General Motorsnak pedig 35 000 dolgozója van). Egy-egy jól szervezett konszern a tőkésországok iparának mind nagyobb részét vonja ellenőrzése alá. A 40 legnagyobb nyugatnémet konszern foglalkoztatja a nyugatnémet iparban dolgozó összes munkások és alkalmazottak 32%-át, és adja az ipari forgalom 42%-át. Mint a „L' Usine Nouvelle" c. francia újság írja, a 20 legnagyobb amerikai monopólium forgalma eléri Nyugat-Németországnak, a második legerősebb tőkés ipari hatalomnak, bruttótermelését.

A szocialista országoknak — termelési viszonyaik alapján — megvannak az összes előfeltételeik ahhoz, hogy *felülmúlják a technikai forradalom szervezésének, tervezésének és irányításának tőkés formáit.* Ez megköveteli a szocializmus gazdasági törvényeinek teljes és tervszerű felhasználását, a tervezés és irányítás módszereinek tökéletesítését a társadalmi élet minden területén, elsősorban a népgazdaságban, továbbá megköveteli a szocialista országokkal való együttműködés lényeges kiterjesztését, fokozását.

A vezetési tevékenységgel szemben támasztott új követelmények a termelőerők fejlődéséből adódnak, amelyeket a technikai forradalom három oldalának bemutatása még nem fejez ki a maga egészében. Melyek a termelőerőknek azok az új ismertetőjegyei, amelyek a technikai forradalommal teremtődnek meg, és azt követelik, hogy új, magasabb szintre emeljük fel az összes társadalmi viszonyokat, különösen a termelési viszonyokat? Ezek a következők:

1. a termelés világszínvonalának lehető leggyorsabb elérése; objektív szükségszerűség és lehetőség arra, hogy a súlypontok kialakításával és a kulcsfontosságú iparágakra koncentrált erőfeszítésekkel a legmagasabb szintet érjük el;

2. a tudományos és a technikai fejlődés szükségszerű irányainak kutatása és előrejelzése, az információ, az alap- és az alkalmazott kutatás tervszerű megszervezése, továbbá a tervezés, fejlesztés, szerkesztés és gyártás tervszerű összehangolása;

3. a tudományágak és a tudományos intézmények profilírozása, a tudományos haladásért folytatott harc és a legmagasabb termelési szint követelményeinek megfelelően;

4. annak a láncreakciónak a tervszerű irányítása, amely a technikai forradalom kulcsiparágaiból kiindulva valamennyi népgazdasági ágra kiterjed, az ország egész termelő kapacitásának bevonása a termelés növekvő koncentrációja mellett a legmagasabb szint eléréséért folytatott harcba;

5. megfelelő technikai rendszer kiépítése a gazdasági tájékoztatás, vezetés és tervezés céljára, felhasználva az összehangolt számítási központoknak és a gazdasági folyamatok matematikai modellezésének a segítségét;

6. a közvetlen termelőmunkának a gyártást előkészítő területekre való folyamatos átirányítása és a termelés valamennyi szférájának szorosabb egyesítése;

7. a modern termelőerőknek az a tulajdonsága, hogy túlnőnek a gazdaság nemzeti keretein s megkövetelik a termelés társadalmasításának nemzetközi formáit a szakosodás és együttműködés alapján;

8. a gépesítés fokának megfelelő technológiai folyamatok olyan technológiákkal való felváltása, amelyek az automatizálás előkészítését szolgálják (specializálás, szalagrendszer stb.).

A szocialista országok előtt az a feladat áll, hogy előmozdítsák a szocializmus gazdasági törvényeinek érvényesülését, hogy tökéletesítsék a szocialista vezetési tevékenység valamennyi formáját, az összes társadalmi viszonyokat, különösen a termelési viszonyokat.

A termelőerők viharos fejlődése több *új követelményt támaszt a szocialista termelési viszonyokra vonatkozólag.* Elsősorban a gyártáselőkészítő területeket (az alkalmazott kutatást is beleértve) be kell vonni a termelés egységes rendszerébe. Nem kevésbé jelentős a gyártás területén az átfogó technológiai változások helyes gazdasági ösztönzése, hogy a racionalizálás és a szigorúan alkalmazott beruházási politika útján megteremtsék a szükséges előfeltételeket a műhely-elvről a folyamatos gyártásra való átmenethez (csoporttechnológiával és szakosítással, nagy szériákkal és ütemes

gyártással stb.). Így átfogó, egységes technológiai komplexumok alakulnak ki, amelyek méreteikben egész gyártelepeknek felelnek meg. A technikai forradalom elsősorban a technológiában mutatkozik meg, amely a gyártási technika döntő tényezőjévé válik. A gazdasági viszonyokat és emelőket arra kell koncentrálni, hogy az üzemek érdekeltek legyenek a tudományos technikai világszínvonal elérésében. A gazdasági munka nem kevésbé fontos szabálya a népgazdaság valamennyi termelőkapacitásának koncentrációja — beleértve a kis- és a középüzemeket is — a technikai forradalom követelményei szerint.

A SZOCIALISTA TERMELÉSI VISZONYOK ÁLLANDÓ TOVÁBBFEJLŐDÉSE

A *tulajdonviszonyok*, az emberek alapvető és meghatározó kapcsolatai mellett a termelési viszonyok magukban foglalják a *munkamegosztás, az együttműködés és a csere viszonyait, az elosztási viszonyokat, a különböző társadalmi csoportok és osztályok helyzetét és kapcsolatát a termelésben.* A szocialista termelési viszonyokat a termelési eszközök társadalmi tulajdona, az ezen nyugvó elvtársi együttműködés és az emberek kölcsönös segítsége jellemzi. A termelési viszonyokat a termelőerők fejlődése határozza meg, a termelési viszonyok pedig előmozdíthatják vagy hátráltathatják a termelőerők fejlődését.

A modern termelőerők gyors fejlődése felveti azt a fontos kérdést, hogy a *szocializmus teljes felépítése időszakában a termelőerők gyorsabban növekednek-e, mint ahogy a szocialista termelési viszonyok bizonyos oldalait hozzájuk alkalmazni lehet.*

Marx rámutatott arra, hogy a szocialista társadalomban a termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének vannak alárendelve, hogy a termelési viszonyok hátráltató oldalait szüntelenül fel kell számolni, túl kell haladni, ezek nem válhatnak a termelőerők fejlődésének abszolút határaivá. „Az alap mint az egyén általános fejlődésének lehetősége és az egyén valóságos fejlődése mint ebből az alapból eredő korlátok állandó felszámolása, amelyeket csak korlátnak ismert el, és nem *szent határnak*... Ehhez azonban mindenekelőtt az szükséges, hogy a termelőerők teljes kifejlesztése *termelési feltétellé váljék;* ne pedig a *termelési feltételek* jelentsenek határt a termelőerők kifejlesztése számára."[4] Ez az utalás rendkívül fontos a technikai forradalom végigvitelében a szocializmus teljes felépítése időszakában. Ez azt jelenti, hogy — a *termelési eszközök szocialista tulajdona alapján — a szocialista termelési viszonyok valamennyi oldalát állandóan és rugalmasan a termelőerők távlati fejlődésének követelményei szerint kell alakítani.*

A szocializmus alapjainak lerakásával a termelési viszonyok (különösen a mai technikai forradalom hatására) sem maradnak a maguk egészében hosszabb periódusban állandóak, hanem *különböző oldalaik és elemeik a termelőerők fejlődésétől függően folytonosan tökéletesednek.* Míg a szocialista tulajdonviszonyok lényegében változatlanok maradnak, a technikai

[4] *Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. 440. old. (németül).

forradalom hatására jelentősen változnak az elosztás és a csere, továbbá a munkamegosztás és a kooperáció formái, a dolgozók együttműködésének a viszonyai, az egyes ipari ágazatok közötti kapcsolatok, különösen a vezető és nem vezető iparágak között, továbbá a tudomány és termelés közötti viszony, s ezen alapul a tudománynak a tervezésbe, különösen a távlati tervezésbe való bevonása stb. A modern termelőerők fejlesztése nem oldható meg túlhaladott együttműködési kapcsolatok, régi szervezeti formák keretei között. A materialista történelemszemléletnek az az alapvető tétele, hogy a termelőerők a történelmi fejlődés legforradalmibb és leglényegesebb elemei, ily módon újból igazolódik. A termelőerőknek a technikai forradalomban való szabad akadálytalan kibontakozása viszont feltételezi, hogy a szocialista országok termelési viszonyai idejekorán elő legyenek készítve erre a folyamatra, hogy a lehető legjobb feltételeket teremtsék meg a termelőerők fejlődésére, s még változékonyabbak, mozgékonyabbak legyenek, mint ezek.

A technikai forradalom és a szocializmus gazdasági és társadalmi viszonyai egységet alkotnak. Felmerül azonban a kérdés: helyesen járunk-e el, ha a termelési viszonyoknak ezt a forradalmi fejlesztését a szocializmus felépítésének szakaszában végezzük. Ehhez kapcsolódik az a felfogás is, hogy a technikai forradalom a szocialista országokban jelenleg a tudomány és a technika minőségi változásaira korlátozódik, és a technikai forradalom csak később, a kommunizmus felépítése folyamán nő át majd olyan „termelési forradalomba", amely az egész termelési módot magába foglalja. Kétséges, hogy e felfogás alapján mozgósíthatók-e a szocialista rend összes erői a technikai forradalom problémáinak megoldására.

Kitűnik, hogy a termelőerők forradalmasítása hatással van a társadalmi élet valamennyi szférájára. Ezért kell a szocialista termelési viszonyok különböző oldalait a szocialista forradalom céljaival összhangban szüntelenül formálni, a szocialista ember szolgálatába állítani és így biztosítani alkotó erőinek kibontakozását. Ez a társadalmi haladás alapvető törvényszerűsége a szocialista és a kommunista társadalomra való átmenet időszakában.

A TECHNIKAI FORRADALOM ÉS AZ EGYÉN

A technikai forradalom minőségi változásokat idéz elő az embernek a tudományhoz és a technikához való viszonyában, amelyek végeredményben csak az ember kifejlődő általános termelőerőit fejezik ki, „reális és ideális kapcsolatait". Így a *„termelőerők legmagasabb fokú fejlettsége"* mindenekelőtt s elsősorban „az egyének leggazdagabb tartalmú fejlődésének" a kifejeződése.[5] Marx szavainál aligha fejezhető ki világosabban az, hogy a tudományban és a technikában végbemenő minden forradalmi átalakulás a tömegek alkotó tevékenységének — különösen pedig a munkásosztály és valamennyi dolgozó termelőtevékenységének — az eredménye. Ezért a marxizmus—leninizmus alapvető tétele az, hogy nem csupán

[5] Ugyanott, 440., 439. old.

az elvont gazdasági vonatkozásokat és technikai fejlődési irányokat kell megvizsgálni és azok felett úrrá lenni, hanem ezeket *mindenekelőtt mint az ember anyagi és szellemi tevékenységének a fejlődésében végbemenő minőségi változásokat kell felfogni.* A tudomány és a technika az embernek ismeretekben objektiválódott és tárgyiasult *viszonya* természeti és társadalmi környezetéhez, valamint önmagához. A tudomány és a technika a sokmillió dolgozó alkotó tevékenységének a kifejeződése. „A természet nem épít gépeket, gőzmozdonyokat, vasutakat, elektromos géptávírókat, önműködő szövőszékeket stb. Ezek az emberi iparkodás termékei: természetes anyag, amely az ember természet felett érvényesülő akaratának vagy a természetben (gyakorolt) tevékenységének szerveivé alakult át." Ezek „az emberi agynak az emberi kéz által alkotott szervei; a tudás tárgyiasult ereje".[6]

A gazdasági és a termelési viszonyok, amelyeket a szocialista vezetés tudatosan alakít, elsősorban emberek közötti kapcsolatok és az egyes ember tudatos teremtőerejének előmozdítására szolgálnak. Csupán ezen az alapon lehetséges a szocialista tervezés és vezetés technikai alapjait felülvizsgálni és a technikai forradalomnak megfelelően minőségileg új szellemben kialakítani. Ha ebből indulunk ki, akkor a gazdasági matematikai módszereknek és az elektronikus számoló berendezéseknek széles körű alkalmazása rendkívül jelentőssé válik a népgazdaság egységes tervezési és vezetési rendszerének megteremtésében. N. Fedorenko a népgazdaság tervezésére és vezetésére szolgáló automatikus rendszernek három fontos jellemzőjét említi meg: a gazdasági folyamatok és jelenségek modelljeinek komplexuma, a gazdasági információ egységes rendszere, az adatfeldolgozó és tároló központok egységes hálózata.[7] Ezek a tudományos és technikai eszközök új lehetőségeket teremtenek a gazdasági viszonyok egységes rendszerének mind tökéletesebb irányítására.

A technikai forradalom a szocializmus teljes felépítésének alkotórésze, és mint ilyen, nem korlátozódik csupán a termelésre, hanem behatol a társadalom felépítményébe, és az intézmények új munkamódszerét kívánja meg. Ez a tudományosan megalapozott vezetéssel szemben azt a követelményt támasztja, hogy tegye lehetővé az összes társadalmi erők tevékeny, a technikai forradalom követelményeinek megfelelő részvételét a szocializmus teljes felépítésében.

..Einheit", 1965. 2. és 4. sz.
(Rövidítve)

[6] Ugyanott, 594. old.
[7] Vö. *N. Fedorenko:* Egy fontos gazdasági probléma. Pravda, 1965. január 17. (oroszul);

V. I. SZIFOROV:

A JELENKORI TERMÉSZETTUDOMÁNY FEJLŐDÉSÉNEK ÁLTALÁNOS TENDENCIÁI

A jelenkori tudomány rendkívül bonyolult képződmény, amely saját specifikus törvényei szerint fejlődik, és sokoldalú kölcsönhatásban van a legkülönbözőbb társadalmi jelenségekkel. Fejlődésének egyik legfőbb törvényszerűsége az, hogy egyre növekvő hatást gyakorol a nép életének minden területére. A természettudományok fejlődése elengedhetetlen feltétele a további technikai haladásnak és a társadalom termelőerői hatalmas arányú növekedésének. A tudomány egyre inkább közvetlen termelőerővé válik. A kommunizmus felé haladásunk ütemét jelentős mértékben az határozza meg, hogyan fejlődik tovább a tudomány, és milyen mértékben alkalmazzák vívmányait a gyakorlatban.

A történeti fejlődés során a tudomány, a technika, a termelés és a társadalom életének egyéb oldalai közötti kölcsönhatás szakadatlanul változik. Ez teljes mértékben vonatkozik a természettudományra is. A természettudomány előrehaladását végső soron a termelés és az egész társadalmi gyakorlat fejlődése határozza meg, de egyszersmind magának a természettudománynak specifikus belső fejlődéstörvényei is, amelyek bizonyos fokig függetlenek a gyakorlati szükségletektől.

M. V. Keldis, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke, a természettudomány, a technika és a termelés viszonyáról szólva rámutatott: az új történelmi szakaszban, a kapitalista rendszerrel folytatott gazdasági verseny döntő fázisában a technikának gyorsabban kell fejlődnie, mint a nehéziparnak, a természettudományoknak pedig — amelyek a műszaki haladás elméleti alapját alkotják, és a legmélyebb technikai gondolatok fő forrásául szolgálnak — túl kell szárnyalniuk a technika fejlődési ütemét.

A természettudományoknak tehát specifikus és rendkívül nagy jelentőségük van a társadalomnak a kommunizmus felé való további előrehaladása szempontjából. Ebben a vonatkozásban különösen fontos feladat a természettudomány belső fejlődéstörvényeinek és jellegének, e fejlődés belső logikájának tanulmányozása a természettudományos ismeretek felhalmozódásában és a világ átalakítására való felhasználásukban érvényesülő általános tendenciák feltárása.

Az alábbiakban megkíséreljük felvázolni a jelenkori természettudomány fejlődésének általános tendenciáit, és elemzésük alapján néhány

pontos prognózist adni a tudomány további haladását, a társadalmi fejlődésre gyakorolt hatását illetően.

A TUDOMÁNYOK DIFFERENCIÁCIÓJA ÉS SPECIALIZÁCIÓJA

A tudomány, ezen belül a természettudomány fejlődésének egyik állandó és igen fontos tendenciája a fokozódó differenciáció és specializáció. Napjainkban ez a tendencia különösen erőteljes. Több százra rúg az önállóvá vált tudományok és főbb kutatási területek száma. A természettudomány legkülönbözőbb területein folyó kutatások révén felhalmozott ismeretek mennyisége jóval gyorsabban nő, mint amennyit a társadalom egyes tagjai, az egyes tudósok el tudnak belőlük sajátítani.

Az ókori Görögországban egy tudós még kora valamennyi tudományát átfoghatta — napjainkban viszont már egyetlen tudomány is olyan kiterjedt, hogy egy ember — legyen bármilyen tehetséges — képtelen átfogni.

A differenciáció és a specializáció egyrészt a társadalmi gyakorlat és a termelőerők fejlődése által támasztott követelmények hatására, másrészt a természettudományok belső törvényszerűségeinek és kiváltképp a tudományos kutatás belső logikájának eredményeképpen egyre inkább elmélyül.

A tudományok differenciációjának és specializációjának elmélyülésében az anyagnak, az anyag tulajdonságainak, formáinak, mozgásformáinak és ezek kölcsönhatásainak végtelen sokfélesége tükröződik vissza.

Egyes tudósok sajnálkoznak azon, hogy a tudományok specializációja szüntelenül erősödő tendenciát mutat. Véleményünk szerint sajnálkozásnak itt nincs helye; a tudományok differenciációja és specializációja objektív törvényszerűség, melyet minden oldalról meg kell vizsgálni, hogy megtalálhassuk a természettudományos eredmények gyakorlati alkalmazásának leghatékonyabb módozatait.

A tudományos kutatások megszervezésének szempontjából a tudományok differenciációja a tudósok közötti munkamegosztással áll összefüggésben. Akárcsak a termelésben, a munkamegosztás a tudományban is lehetővé teszi a tudományos munka termelékenységének emelését, azonos időráfordítással nagyobb mennyiségű és tudományos eredmény elérését. Éppen a tudomány széles folyamatának szerteágazódása teszi lehetővé egy-egy konkrét, viszonylag szűk terület elmélyült tanulmányozását, és így lényegileg új, addig ismeretlen és gyakorlati szempontból is fontos jelenségek, összefüggések stb. feltárását.

A TUDOMÁNYOK KÖLCSÖNHATÁSA

A tudomány fejlődésének egy másik állandó és fontos tendenciája: új tudományágak megszületése és kifejlődése a meglevő tudományágak kölcsönhatása alapján. Korunk természettudományában ez a tendencia nagyon erőteljesen érvényesül. A fizikai kémia, a biokémia, a matematikai

fizika, a radioasztronómia, a geokémia, a biofizika, a biogeokémia, a radioelektronika, a bionika, a kibernetika, a kozmikus orvostudomány, a rezgéselmélet — csupán néhány példája az olyan tudományoknak és tudományágazatoknak, amelyek két vagy több tudomány megtermékenyítő kölcsönhatása alapján keletkeztek.

A természettudományok nemcsak egymással állnak kölcsönhatásban, hanem a társadalomtudományokkal, valamint a gondolkodással foglalkozó tudományokkal is. A közgazdaságtan, a matematika és a radioelektronika kölcsönhatása nagyon gyümölcsöző e tudományok mindegyikére nézve. A természet- és társadalomtudományok kölcsönhatására pedig a matematikai nyelvészet, a mérnöki pszichológia, a műszaki esztétika.

Az egymással határos vagy az egymástól távolabb álló tudományok kölcsönhatásának eredményeként nagy számban kialakuló határtudományok a jelenlegi időszakban különösen szükségessé teszik a dialektikus materializmus tudatos alkalmazását a kutatási területek közötti összefüggések megértésére. Fontos feladat a különböző tudományágak közötti kölcsönhatás módjainak, sajátosságainak elemzése, az új tudományágak és kutatási területek keletkezési folyamatának kialakulása útjainak feltárása. Hat ilyen utat különböztethetünk meg.

1. Az egymással határos — az anyag egymáshoz közelálló fajtáit és mozgásformáit tanulmányozó — tudományok kölcsönhatása. A filozófusok és természettudósok Engelsnek az anyag mozgásformáira és ezek egymáshoz való viszonyára vonatkozó gondolatát továbbfejlesztve kimutatják, hogy az anyag különböző mozgásformái és fajtái fejlettségük szerint, az egyszerűtől a bonyolultabb, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé haladva a meghatározott sorba, rendszerbe illeszthetők. Ebben az értelemben e sor egymást követő tagjai az „elemi" részecskék, atommagok, atomok, molekulák, molekulahalmazok vagy szervetlen testek, fehérjék, élő sejtek, növények, állatok, az ember. A jelenkori természettudomány az anyag fajtáit és mozgásformáit nem egymástól elszigetelten vizsgálja, hanem az anyagnak és mozgásformáinak fejlődésfolyamatai által determinált kölcsönös belső összefüggésükben.

Azok a tudományok, amelyek az anyag egymáshoz közelálló fajtáit és mozgásformáit tanulmányozzák, továbbá azok, amelyek az *egyes* mozgásformák törvényszerűségeit kutató tudományok kölcsönhatásából keletkeznek, kiemelkedően fontos szerepet játszanak abban, hogy még mélyebben feltárhassuk az egyes anyagfajták és mozgásformák közötti átmenet — a szerkezetileg bonyolultabb, belső tartalmukat tekintve magasabb rendű anyagfajtákba és mozgásformákba való átmenet lényegét. A mai természettudományban elég sok ilyen határtudomány van. Ilyen többek között a biokémia, a biofizika, a fizikai kémia, a biogeokémia, a geofizika stb. Kétségtelen, hogy ezeknek, és éppen ezeknek a tudományoknak a további sikerei a természet sok titkára derítenek majd fényt, és többek között lehetővé teszik az élettelen anyagtól az élő organizmusokhoz való átmenet folyamatainak mélyreható, alapos megismerését. Ebben a vonatkozásban igen lényeges eredményekhez vezetett a vírusokban és ezek egyes alkotórészeiben lejátszódó kémiai folyamatok tüzetes vizsgálata.

2. Egy vagy több tudományág módszereinek alkalmazása egy másik

tudományág tárgyának tanulmányozására. A modern természettudományban sok példát találhatunk új tudományágak vagy kutatási területeknek ilyen módon való keletkezésére. Rendkívül pregnáns példa erre a radioasztronómia. A hagyományos optikai csillagászat a kozmikus objektumokat — a bolygókat, a csillagokat, a csillagközi anyagokat, a galaktikákat stb. — főként a spektrum látható szakaszán, valamint — az utóbbi időben — infravörös és ibolyántúli részein elhelyezkedő elektromágneses sugárzásokra kiterjedő megfigyelések és mérések révén tanulmányozta. A radioelektronika módszereinek alkalmazása, a nagy érzékenységű vevőberendezések, a hatalmas rádióteleszkópok, a nagy teljesítményű elektronikus számítógépek, a gyenge rádiójelek statisztikai feldolgozásának korszerű módszerei, a rádióhullámok széles, az egy centiméter nagyságrendű hullámoktól a tízméteres nagyságrendű hullámokig terjedő sávjának felhasználása lehetővé tették, hogy sokkal mélyrehatóbban és teljesebben tanulmányozzák Galaxisunk szerkezetét, a galaktikák összeütközésének bonyolult folyamatait, a Napatmoszféra különböző részeinek tulajdonságait; e módszerek segítségével hatalmas — nem sugárzó, s ezért láthatatlan — hidrogéntömegeket sikerült felfedezni, és így tovább.

A rádiólokációs asztronómia módszereinek segítségével, a Vénusz bolygóval folytatott rádiólokációs kísérletek során — s vizsgálatokat a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Rádiótechnikai és Elektronikai Intézete végezte el — sikerült nagy pontossággal megmérni a Földnek a Naptól való közepes távolságát — a naprendszernek ezt az alapmértékét a hagyományos optikai csillagászat módszereivel nem sikerült meghatározni.

Igen fontos új, hasonló módon keletkezett tudományág a radiospektroszkópia, amely a szilárd, cseppfolyós és légnemű anyagok különböző fizikai tulajdonságait vizsgálja a radioelektronika korszerű módszereinek és eszközeinek segítségével.

3. A meglevő tudományágak között új tudományág kialakulását eredményező kölcsönhatás jöhet létre olyan meghatározott jelenségcsoportoknak az absztrakció módszereivel történő tanulmányozása révén, amelyek az anyag különböző fajtáiban és mozgásformáiban közösek. Ilyen tudományok és kutatási területek pl.: a rezgéselmélet, az információelmélet, a kibernetika.

A rezgéselmélet a rezgések és rezgésfolyamatok közös tulajdonságait, formájukat, frekvenciájukat, stabilitásukat tanulmányozza, függetlenül a rezgések fizikai természetétől. Általános jellegénél fogva a rezgéselméletet eredményesen alkalmazzák a legkülönbözőbb — mechanikai, akusztikai, elektromágneses — jelenségek, objektumok és rendszerek, élő szervezetek, bolygórendszerek, periodikusan változó csillagok stb. tanulmányozására. Az általános rezgéselmélet egységes szempontokból vizsgálja a legkülönbözőbb rezgésjelenségeket — a szinkronban működő hatalmas elektromos generátorok rezgéseit, a rádiótechnikai szerkezetekben és rendszerekben végbemenő rezgésfolyamatokat, az emberi és az állati szív rezgéseit, a cepheida típusú csillagok rezgéseit, a különböző berendezésekben, gépekben fellépő vibrációt stb.

A másik jellemző példa az információelmélet. Noha a híradástech-

nika igényei hívták életre, alakulását jelentős mértékben magának az elméletnek a logikus önfejlődés determinálta; a gyakorlati szükségletektől bizonyos fokig függetlenül fejlődött; útja az elvonatkoztatás azoktól a különböző konkrét objektumoktól, amelyekben az információk közlésével, felfogásával, tárolásával, elosztásával és átalakításával kapcsolatos folyamatok végbemennek.

Jellegzetes példa továbbá a kibernetika, amely a bonyolult dinamikus rendszerek célszerű vezérlésének jelenségeit tanulmányozza.

Korunk természettudományában még sok más ilyen jellegű tudományág van, amelyek mintegy „horizontálisan" metszik át az anyagfajták és mozgásformák növekvő bonyolultsága szerint elhelyezkedő tudományok sorát.

E „horizontális" tudományágak és kutatási területek széles körű fejlődése és az anyagi világ legkülönbözőbb objektumaira, többek között a modern technika objektumaira való eredményes alkalmazásuk azzal magyarázható, hogy az objektumok, lényegi különbségeik ellenére, közös tulajdonságokkal is rendelkeznek.

4. Új tudományágak és kutatási területek születnek a tudományos műszer- és gépgyártás fejlődésének eredményeképpen is. Jellegzetes példa erre az elektronmikroszkóp. A korszerű elektronmikroszkópok lehetővé teszik az élő és az élettelen természet objektumainak mélyreható és sokféle kutatását. Ugyanakkor maguk is tudományos kutatás tárgyát képezik, s ennek eredményeképpen egyre tökéletesebbé válnak. További példaként említhetjük a reaktorokat és a radioelektronika elvein alapuló tudományos eszközöket, gépeket és rendszereket.

5 A tudományok kölcsönhatásának és új tudományágak keletkezésének ötödik útja a termelés és a technika fejlődésével kapcsolatos. Vegyünk pl. egy olyan területet, mint a szállítás, a közlekedés. Itt éppen a legkülönbözőbb tudományágak és technikai ágazatok kölcsönhatásának eredményeképpen olyan specifikus feladatok és problémák merülnek fel, melyek megoldása során új tudományágak és kutatási területek keletkeznek. Ezek, miután létrejöttek, bizonyos kereteken belül önállóan, saját belső törvényszerűségeik alapján fejlődnek tovább, és maguk is kölcsönhatásra lépnek más tudományágakkal, termelési és technikai ágazatokkal.

A különböző tudományágak és technikai ágazatok sokoldalú kölcsönhatása, általánosságban szólva, a modern technika és termelés minden területén érvényesül. Az olyan területek, mint a világűr kutatása és birtokbavétele, igen sok modern tudományág lép kölcsönhatásra egymással, s e kölcsönhatás eredményeképpen egész sereg új tudományág keletkezik. Ugyanez vonatkozik az energetikára, az automatikára és más területekre is.

A modern technika egyik jellegzetes fejlődési iránya a komplex automatizálás és ezzel összefüggésben a nagyméretű, bonyolult és *magas fokon automatizált rendszerek megjelenése.* Ezeket a rendszereket az különbözteti meg a régebbi, méreteiben kisebb rendszerektől, hogy azoknál sokkal nagyobb mennyiségű alapelemet, blokkot és berendezést egyesítenek magukban, továbbá hogy szervezettségi színvonaluk magasabb —

vagyis részeik bonyolultabb funkcionális kapcsolatokat alkotnak egymással.

Az ilyen rendszerek jellegzetes példája az egységes automatizát hírközlési rendszer, melynek létrehozására a Szovjetunióban már megkezdődtek a munkálatok. Ez a rendszer hatalmas számú reléállomást, erősítő berendezést, különböző automatikus kapcsolószerkezetet, a továbbított információk kódolására, dekódolására és elosztására szolgáló berendezést, elektronikus számítógépet és sok más alkotórészt foglal majd magában.

A nagyméretű technikai rendszereknek specifikus sajátosságaik vannak. Eredményes fejlesztésük céljából új tudományágat kell létrehozni, amely magában foglalja e rendszerek elméletét, számítási módszereit, tervezését és kísérleti ellenőrzését.

6. Végül, új tudományok keletkezéséhez vezet magának a tudománynak, fejlődéstörvényeinek és különböző oldalainak vizsgálata, más szóval, a metatudományok létrehozása. A tudomány fejlődésének jelen szakaszában a metatudományok létrehozása teljes mértékben időszerű szükséglet. A legkülönbözőbb tudományágak fejlődésére vonatkozólag óriási tényanyag halmozódott fel, de általánosítása még távolról sem áll a kellő fokon. Az olyan problémák megoldása, mint a tudományos kutatások tervezése, koordinálása és szervezése jelenleg nagyrészt tisztán gyakorlati meggondolások alapján történik. Társadalmunk gyorsabb előrehaladása érdekében az elméleti és kísérleti kutatások tapasztalatainak általánosítása alapján ki kell fejleszteni a kutatások tervezésével, koordinálásával és szervezésével foglalkozó tudományokat, és az ezek által megállapított törvényszerűségeket fel kell használni a tudományos munka gyakorlatában.

A tudományok kölcsönhatásának és új tudományágak keletkezésének a fentiekben áttekintett útjai természetesen nem merítik ki ezt az egész bonyolult és sokrétű folyamatot.

A TUDOMÁNYOK MATEMATIZÁCIÓJA

A matematizáció — egy további fontos és állandóan ható fejlődéstendenciája a tudománynak, különösen a természettudománynak. Marx megállapította, hogy valamely tudomány olyan mértékben tökéletesedik, amilyen mértékben felhasználja a matematikát összefüggéseinek leírására, illetve feltárására.

A tudományok matematizációjának folyamata napjainkban rendkívül gyorsan halad előre. Régebben a kémia csak a matematikai analízis viszonylag egyszerű módszereit alkalmazta — a modern kémiában a matematika új, differenciált módszerei nyernek felhasználást. Vannak olyan tudományágak, amelyek nemrég még egyáltalán nem használtak fel matematikai módszereket — napjainkban pedig jórészt a matematika alkalmazásának köszönhetik eredményes fejlődésüket (biológia, nyelvtudomány, fiziológia, pszichológia és sok más tudományág).

A különböző természettudományok gyors ütemű matematizációját elősegítette az elektronikus számító-, logikai és egyéb gépek megjelenése és tökéletesedése, melyek a matematikai, illetve logikai műveletek millióit végzik el percek alatt.

A tudományok matematizációja kétoldalú folyamat. Más szóval, a matematikának valamely más tudományággal való kölcsönhatásában nemcsak az illető tudományág, hanem maga a matematika is módosul, tökéletesedik, új ágai keletkeznek, amelyek azután saját belső törvényeik alapján fejlődnek tovább, bizonyos fokig függetlenül attól a tudományágtól, amely életre hívta őket.

A különböző tudományágaknak a matematikával való két- vagy többoldalú kölcsönhatásából sok új tudományág és kutatási terület született. Ezekhez tartozik pl. a matematikai logika, a matematikai nyelvészet, az operátor elmélet, a végautomaták és reléberendezések elmélete, a dinamikus programozás elmélete.

A matematizáció folyamatával kapcsolatban meg kell említeni a jelenkori természettudomány egy másik, igen fontos tendenciáját — azt, hogy az új elméletek, melyek a konkrét jelenségek teljesebb és mélyrehatóbb megismerését teszik lehetővé, mindinkább elvont jellegűek. Ezzel összefüggésben egyre több olyan fogalom bevezetése válik szükségessé, amelyek az úgynevezett „józan ész" számára nem elég szemléletesek, felfoghatatlanok. Ez a tendencia különösen erőteljesen érvényesül korunk elméleti fizikájában. De éppen ezek a magas szintű absztrakciók teszik lehetővé a természetnek és törvényeinek sokkal mélyebb és teljesebb megismerését.

A TUDOMÁNYOK INDUSZTRALIZÁCIÓJA

Korunk tudománya egyre inkább indusztrializálódik .Nem is olyan régen a kísérleti fizikai kutatásokat még el lehetett végezni aránylag egyszerű és olcsó eszközökkel, melyeket a kutató maga is el tudott készíteni. Jelenleg viszont pl. az atommagok és az elemi részecskék vizsgálatához olyan bonyolult és drága berendezésekre van szükség, mint a reaktorok, a bonyolult radioelektronikus eszközök, az elektronikus számítógépek stb. Mindezeknek a berendezéseknek a kidolgozását és kivitelezését csak nagy kollektívák tudják elvégezni, más tudományos, tervező és termelő kollektívákkal való kiterjedt kooperációban.

A világűr meghódításához hatalmas teljesítményű reaktív hajtóművekre, bonyolult rakétakilövő berendezésekre, a korszerű automatika és radioelektronika egész sereg eszközére stb. van szükség. A radioasztronómiának ahhoz, hogy megfigyelhesse a világűr több milliárd fényévnyi távolságra eső szféráit, rendkívül drága, nagy rádióteleszkópok szükségesek.

Mindezek a példák — és számukat könnyűszerrel tovább szaporíthatnánk — arról tanúskodnak, hogy a modern tudomány bizonyos értelemben indusztriális, nagyipari jellegűvé válik, és hogy további előrehaladása megköveteli a tudományos gép- és eszközgyártás mint külön termelési ágazat nagyarányú és korszerű megszervezését.

Az indusztrializáció szoros kölcsönhatást létesít a tudomány és a technika között. A technika gazdagítja a tudományt és megfordítva, a tudomány gazdagítja a technikát. E kölcsönhatás eredményeképpen jelentősen meggyorsul mind a tudomány, mind pedig a technika fejlődése.

Emellett lényegében maga a technika is a tudományos kutatás tárgyává válik; egyre újabb és újabb technikai tudományágak keletkeznek és indulnak gyors fejlődésnek, immár saját belső törvényszerűségeik alapján, bizonyos fokig függetlenül az őket létrehozó tudományágtól.

A TUDOMÁNYFEJLŐDÉS FOLYAMATOSSÁGA

Minden tudomány, így a természettudományok fejlődésének is egyik fontos törvényszerűsége a folyamatosság. A mindenkori élő nemzedék felhasználja az előző nemzedékek által szerzett ismereteket. Ezáltal az ismeretek összessége szakadatlanul növekszik. Az új nemzedékek az elődeik által összegyűjtött tudományos tények összességét jelentős részben feldolgozott és rendszerezett formában tanulmányozhatják.

Már Marx megállapította, hogy minden tudományos munka, minden felfedezés és minden találmány egyetemes munka, és mint ilyen feltételezi a kortársak közötti kooperációt és az elődök munkájának felhasználását.

A folyamatosság a tudomány fejlődését gyorsító tényező. Hogy ez a gyorsító hatás minél erősebben érvényesülhessen, az egyes tudósnemzedékeknek nemcsak előbbre kell vinniük a tudományt, hanem törekedniük kell a kortársak és az előző nemzedékek által felhalmozott tudományos ismeretek egészének rendszerezésére is. Ehhez ki kell dolgozni a tudományok osztályozásának, a tudományok különböző kritériumok alapján történő csoportosításának alapelveit, fel kell tárni az összefüggéseket a különböző tudománycsoportok hierarchiájában, megfogalmazni a megoldásra váró tudományos problémákat és feladatokat stb. Mindennek elengedhetetlen feltétele a megfelelő metatudományok létrehozása, amelynek fejlődése és alkalmazása jelentősen meg fogja gyorsítani az előrehaladást a tudomány minden területén.

A TUDOMÁNYFEJLŐDÉS MEGGYORSULÁSA

A természettudományok igen fontos fejlődéstörvénye: gyorsuló fejlődésük törvénye. Már Engels arra a megállapításra jutott, hogy a tudomány az előző nemzedékek által összegyűjtött tudás volumenével arányosan, vagyis rendes körülmények között mértani haladvány szerint növekszik. Ennek megfelelően a tudományos ismeretek teljes összege exponenciálisan gyarapodik. A tudományos szakirodalom mennyisége rendkívül gyorsan növekszik. Egyedül 1960-ban a világon összesen 1 300 000 műszaki cikk látott napvilágot, 60 000 folyóiratban, a tudományos szakirodalom kiadási sebessége pedig egyes adatok szerint 8 évenként mintegy megkétszereződik.

A gyorsuló fejlődésnek számos oka van. A tudomány és ezen belül a természettudomány fejlettségi szintje és fejlődési sebessége sok tényezőtől függ. Ezeket három csoportra oszthatjuk fel: 1. a termelőerők fejlődése és a termelőerőknek a tudomány fejlődésével való kölcsönhatása;

2. a tudományfejlődés belső törvényszerűségei; 3. a tudomány és a társadalom életének egyéb oldalai között fennálló kölcsönhatás.

A tudomány további haladásának távlatait mérlegelve, egyes nyugati tudósok arra a következtetésre jutnak, hogy a tudományos ismeretek rohamos növekedése azzal fenyeget, hogy az emberiség nem tudja feldolgozni a rendkívül szerteágazó tudományos információk e roppant tömegét. Következésképpen eljön az az idő, amikor a tudomány növekedési üteme lelassul — mintegy telítettségi állapot áll be: a tudományos ismeretek mennyisége vagy csak igen lassan növekszik, vagy stagnálni fog, vagy éppenséggel megfogyatkozik. Ez azonban hamis álláspont.

A fentebb elemzett tényezőknek a tudományfejlődést meggyorsító — és a szocialista országokban különösen erőteljesen érvényesülő — hatása következtében a tudomány a jövőben is rohamos ütemben fog fejlődni, a valóságot egyre pontosabban tükröző elméleteket hozva létre, egyre újabb és újabb területekre hatolva be, szakadatlanul erősíteni fogja a saját alapjait, állandóan tökéletesítve kutatási módszereit, egyre pontosabbá téve a tudományos fogalmakat stb. A tudományos munka termelékenysége szakadatlanul emelkedik. Így pl. a kibernetika, a különböző elektronikus gépek fejlesztése és alkalmazása lehetővé teszi a tudományos ismeretek mennyiségének egyre gyorsabb bővítését.

A természettudományok fejlődésének jellegét vizsgálva, meg kell említeni azt is, hogy a természettudomány belső fejlődéstörvényeinek következtében olyan új elméletek és kutatási területek keletkeznek, amelyek közvetlenül nem a gyakorlati szükségletekből fakadnak, s amelyek csak néhány év vagy akár néhány évtized múltán hatnak a műszaki haladásra és a termelés emelkedésére. A tudománytörténetben számos példát találunk erre. Maxwell elektromágnesség-elmélete, Einstein relativitáselmélete, a kvantumelmélet és az atommag elmélete szembetűnően dokumentálják a természettudomány fejlődésének ezt a jellegét. Lobacsevszkij és Riemann nem euklidészi geometriái ugyancsak jobbára a tudományfejlődés belső törvényszerűségeinek alapján jöttek létre.

A tudomány fejlődésének meggyorsulásával együtt jár az is, hogy egyre inkább megrövidül egy-egy tudományos felfedezés vagy új tudományos elmélet megszületése és széles körű gyakorlati alkalmazása közti időszak.

MINŐSÉGI UGRÁSOK A TUDOMÁNYOK FEJLŐDÉSÉBEN

A dialektika általános törvényeinek megfelelően a tudomány és ezen belül a természettudomány fejlődését minőségi ugrások kísérik; az anyagi világ objektumairól és törvényszerűségeiről, átalakításuk lehetőségeiről alkotott régi képzetek megdőlnek, a régebbi elméleteket minőségileg újak váltják fel. A természettudomány történetében számos olyan példát találunk, amely alátámasztja ezt a törvényt. Elég, ha Kopernikusz heliocentrikus rendszerére, a relativitáselméletre és a kvantumelméletre utalunk ebben az összefüggésben.

Korunk természettudományában minőségi változások érlelődnek. Új

felfedezések, új minőségi ugrásokb küszöbén állunk, olyan új tudományos-technikai forradalom áll előttünk, amelynek jelentőségét az emberiség élete szempontjából aligha lehet túlbecsülni.

Korunk tudományának egyik legfontosabb feladata az, hogy megtalálja és erőteljes ütemben fejlessze azokat a konkrét irányokat és területeket, ahol lényeges minőségi ugrások várhatók, siettesse ezeket és használja ki őket mind a tudomány, mind pedig a gyakorlat, az anyagi termelés további fejlesztésére.

A modern természettudomány fejlődésében a legkülönbözőbb irányokban várható lényeges ugrásszerű változások. Ide tartoznak mindenekelőtt a fizikai alapkutatások, pl. az elemi részecskék elmélete, az atommag elmélete és a mezőelmélet, továbbá a világűr kutatása, az emberrel és az emberi gondolkodással foglalkozó tudományok, a kibernetika, a radioelektronika és az elektronikus technika területén folyó kutatások.

„Voproszi Filoszofii", 1963. 4. sz.
(Rövidítve)

ARON:

TIZENNYOLC TANULMÁNY AZ IPARI TÁRSADALOMRÓL

(GALLIMARD 1962.)

ELŐSZÓ

Ennek a tanulmánykötetnek az anyagát 1955—56-ban adtam elő a Sorbonne-on. Ebben az évben kezdtem egyetemi előadásaimat, ezért a négy első tanulmány egészen általános jellegű. Olyan problémákat fogalmaznak meg, amelyeknek tárgyalására csak a két következő évben került sor.

Ezeket az előadásokat az egyetemi Dokumentációs Központban sokszorosították. Egészen mostanáig vonakodtam szélesebb közönség elé bocsátani őket. Hogy miért, ezt az olvasó a szövegből kitalálhatja. Az előadássorozat az oktatás és a rögtönzés jegyeit viseli magán: munkaeszköz a hallgatóknak, módszert-sugalló, koncepciókat vázoló, tényeket, gondolatokat sebtiben összefoglaló vállalkozás. Nincs szó előzetes megfogalmazásról, beszédstílusban készült, olyan hibákkal, melyeket az utólagos javítgatások csökkenthetnek, de ki nem küszöbölhetnek.

Olyan szociológia-szakos hallgatóknak adtam elő, akik nagyobbrészt nem rendelkeztek közgazdasági képzettséggel. Ezért olyan fogalmakra kellett kitérnem, amelyeket a közgazdászok — joggal — elemieknek tartanak, továbbá egyes eredményeket a hozzájuk vezető közgazdasági elemzések és számítások nélkül voltam kénytelen közölni — s így a bizonyító erőről mondtam le; gyakran eltérő statisztikára hivatkoztam anélkül, hogy választottam volna közülük, mivel a megvitatás túl hosszú és túl „technikus" lett volna.

1955 óta az e tanulmányokban érintett témáról szóló irodalom megsokasodott. Divatba jöttek az ipari társadalom különböző típusai között összehasonlítások. W. W. Rostow könyve: „A gazdasági növekedés szakaszai" (The Stages of Economic Growth) világszerte viták tárgya lett. Hovatovább banálissá vált a gazdasági növekedés fázisai közötti olyan megkülönböztetés, amely eltekint a politikai rendszerek közötti ellentéttől. Ha ma írnám a könyvet, melynek előkészületeként az előadássorozat szolgált, lényegesen különbözne jelen formájától.

Talán ez is közrejátszott, hogy végül is engedtem a „Collection Idées" igazgatója baráti unszolásának. Ez az előadássorozat nem több és nem is lehet több egy politikai szenvedélytől terhes probléma tanulmányozásához készült tárgyilagos bevezetőnél. Nem a szakember, hanem az egyetemi hallgató és a becsületes ember számára íródott. Nem szolgál dogmatikus

válaszokkal, csupán mítoszokat kíván eloszlatni: a kapitalizmusból a szovjetizmusba való szükségszerű átfejlődés mitoszát, az ipari társadalom két típusa fatális konvergenciájának mitoszát, sőt azt a mitoszt, is, amelyet alkalmasint W. W. Rostov tanulmánya is táplál: hogy ti. a növekedés különböző fázisainak homológ jellege független a kortól és a politikai rendszertől. Az indulás pillanatában minden országnak le kell győznie bizonyos nehézségeket. Ebből azonban nem következik, hogy az indulás fázisa a Szovjetunióban és az Egyesült Államokban a XIX. század közepén és a XX. század első felében hasonló lehet. Az érettség fázisa még kevésbé implikálja mindenütt ugyanazt a rezsimet vagy ugyanazt az életmódot. Az ipari társadalom típusainak a fogalma nem kevésbé lényeges, mint a növekedés fázisainak fogalma. A szovjetizmus nem csupán iparosítási rendszer, hanem az ipari társadalom egy sajátos elmélete és gyakorlata is. A növekedés mértékében alakult át eddig is, és fog átalakulni ezután is. Racionálisabbá válik különösképpen gazdasági döntéseiben, beruházási választásaiban. Persze nem szükségképpen van ez így a fogyasztó jóléte és szabadsága tekintetében. A kommunista párt XXII. kongresszusa jólétet ígért, de kollektív jólétet: a fogyasztási javak felét az állam fogja elosztani. Ebből világosan látható a szovjetizmus érettségének a kapitalizmus érettségétől való teljes különbözősége.

1955 óta a nyugati országok egymás közötti viszonyai is módosultak. Franciaország nem példája többé a lassú növekedésnek. Az Egyesült Államok növekedési rátája tíz év óta alacsonyabb Nyugat-Európáénál. Ha ma írnám a tanulmányt, az utolsó tíz év eredményeire támaszkodnék és még erősebben aláhúznám a növekedés és bizonyos szocialista szellemű intézmények összeegyeztethetőségét. De nagyjában és egészében a legújabb események inkább erősítették, mintsem gyengítették az 1955-ben megfogalmazott tételeket.

Az első kötet a gazdasági rendszer növekedését tárgyalja. A második az ipari társadalom két típusában megfigyelhető osztályviszonyokról szól. A harmadik a két politikai rendszernek, a monopolisztikus pártnak és az alkotmányos-pluralizmus rendszerének természetét és alapelvét vizsgálja. Csak a háromoldalú — a gazdasági, a társadalmi és a politikai — vizsgálat révén tűnik elő az iparinak nevezhető társadalmak különbözősége — amely valószínűleg nem csekélyebb a hagyományos társadalmak között fellelhető különbözőségeknél.

PÁRIZS, 1962 JÚLIUS.

ÁLTALÁNOS BEVEZETŐ

I. ELŐADÁS: A SZOCIOLÓGIÁRÓL

Jónak látom ezt az első előadást a szociológia természetére vonatkozó néhány általános megfontolásnak szentelni. Nem csupán azért, mert ez szokás az egyetemen (és helyénvaló, ha a szociológusok tiszteletben tartják

a szokásokat), hanem azért is, mert ezt kívánja maga az előadásra kerülő diszciplina természete is. A szociológiát az állandó önvizsgálódások jellemzik. A szociológusok egy pontban — s talán éppen csak ebben az egyben — megegyeznek: a szociológiát nehéz meghatározni. Én is ezt az önfaggatást választom kiindulópontnak. Tárgyukat kutatva, a szociológusok felteszik maguknak a kérdést: mit is csinálnak voltaképpen? Hogy jellemezzem ezt az önvallatást, össze fogom hasonlítani egyrészt a filozófia, másrészt a politikai gazdaságtan önvallatásával, amely utóbbi diszciplína a szociológiához hasonló sajátos társadalomtudományi ág.

A filozófia mint olyan, eleve önmaga vallatása. Filozofálni annyit tesz, mint önmagunktól újra és újra azt kérdezni, mi is a filozófia. Az alkotó filozófus az az ember, aki úgy indul el újra, mintha még semmi sem volna rögzítve, mintha egy elszigetelt embernek elsőként kellene reflektálva magát kérdezgetnie élményei értelméről és minden megértett értelem értelméről. Ha azt mondjuk, hogy a filozófia a bölcsesség keresése, ez a formula nyitva hagyja a kérdést. Mert valóban, aki birtokában lenne a bölcsességnek és erről a birtoklásról meg lenne győződve, ezzel meg is szűnne bölcsnek lenni. Ha a filozófus kutatásai végén bölcsnek gondolná magát, már meg is szűnne az lenni, és újból kérdezgetnie kellene önmagát még a bölcsességnek az értelméről.

A filozófus radikális kérdezése minden másnál jobban kötve van a kultúra folyamatosságához. A filozófus számára abból, amit elsajátított, semmi sem végleges, jóllehet a filozófus által felvetett kérdés a legrégibb mind közül. A filozófus újra kezd és hagyományt folytat — ez a két állítás egyszerre igaz. Ezért egyesek azt mondják, hogy a filozófusok semmiben sem egyeznek meg, mások meg azt, hogy a filozófusok mindig ugyanazt mondják. Talán az magyarázza meg ezt a két állítást, hogy a filozófia mint ilyen az igazság keresése és a pozitív tudomány elutasítása. A filozófia nem tudja magáról, hogy micsoda, de azt tudja, hogy mi nem: tudja, hogy nem tudomány. A szociológia viszont talán szintén nem tudja magáról, nogy micsoda, de tudja, hogy mi akar lenni: tudomány.

Miben különbözik a szociológia önfaggatása egy olyan tudomány önvallatásától, mint a politikai gazdaságtan? Azért veszem a politikai gazdaságtant, mert a modern társadalomtudományok közül ez a legfejlettebb. A politikai gazdaságtan a globális valóság egy elszigetelhető és elszigetelt szektorát akarja tanulmányozni és ehhez saját módszerrel rendelkezik. A kérdések, melyeket magának feltesz, módszerének sajátosságaiból fakadnak. A politikai gazdaságtan úgy határozza meg önmagát, mint az emberi magatartások egy sajátos aspektusának vagy a globális társadalmi valóság egy sajátos szektorának interpretációja, olyan interpretáció, melynek lehetősége mind e valóság struktúrájában, mind pedig e magatartás sajátosságában adva van. Valóban a gazdasági együttest a kölcsönös szolidaritás állapotában felvett változók alkotják, a gazdasági alanyok magatartásai viszont alkalmasak arra, hogy egy sematizációból vagy racionalizációból kiindulva értsük meg őket.

A közgazdász is, vagy egyszerűen az, aki felteszi magának a kérdést: mivel foglalkoznak a közgazdászok, egész sor további kérdéssel találja magát szemben. Milyen viszony áll fenn a teoretikusok által konstruált

egyszerűsített modellek és a valóság között? Mi a viszony a gazdasági elméletek és a doktrinák között, azaz a gazdasági magatartást kifejtő megállapítások és az olyan tanok között, amelyek az államférfiakat próbálják megtanítani arra, mit kell tenniük? Mi a viszony a gazdasági alanyok mikroszkópikus elemzése és a gazdaság egészének makroszkopikus elemzése között? Vagy pl. milyen viszonyok állnak fenn az elméletek, modellek és a konkrét történelmi valóság között? A legáltalánosabb megállapítások érvényesek-e minden társadalomra és milyen mértékben, vagy csupán egy meghatározott társadalomtípusra vonatkoznak? Milyen történelmi jelleggel, a történelmiség milyen fokával rendelkeznek a politikai gazdaságtan megállapításai?

Előrehaladása során a politikai gazdaságtan egyidejűleg fejleszti ki a valóság feltárását és annak tudatát, amit végez. A modellek és sémák progresszív módon komplikálódnak, egyidejűleg öltenek határozottabb körvonalakat és komplexebb jelleget, ezáltal közelítik a valóságot és a közgazdász ezzel párhuzamosan válik képessé arra, hogy élesebb megkülönböztetést tegyen a ténymegállapítások és azon doktrinális állítások között, amelyeket egy „kell" sugall.

Végül is a politikai gazdaságtan elérkezik a legkomplexebb valósághoz. Egy olyan sematizmus, mint a Keynes-féle elmélet, már közelebb van a valósághoz, mint a klasszikus közgazdaságtan sematizmusa. A fejlődés törvényeit most már fel tudjuk fogni egyidejűleg mint elvont formulákat és mint amelyek a történelmi alakulásra alkalmazhatók.

Más szóval a politikai gazdaságtan önmagára való reflexiója arra irányul, hogy tisztába jöjjön a gazdaság értelmi rekonstrukciójának sajátos természetével, ennek az értelmi rekonstrukciónak és a konkrét valóságnak a viszonyával, és azzal a módszerrel, amellyel biztonságosan elkülöníthetők egymástól a tények megállapítására szorítkozó vállalkozás időpontjai és a következmények előrejelzését célul kitűző vállalkozásai időpontjai.

A szociológia önmagára való reflektálása azért különbözik a filozófia önvallatásától, mert részleges tudomány akar lenni, és azért eltérő a politikai gazdaságtan önvallatásától, mert nem elégszik meg a társadalmi valóság egyetlen elszigetelt aspektusának vizsgálatával. A szociológia azért kérdezget saját maga felől, mert részleges tudomány akar lenni és ugyanakkor a társadalom egészét kívánja elemezni és megérteni. E két szándék kapcsolatából eredtek maguknak a szociológusoknak a kételyei, a szociológiai tanok konfliktusai, sőt a filozófiai reflexióknak a szociológiára kiterjedő érdeklődése is.

Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy jogtalan óhaj a globális társadalmi valóság vizsgálatára egy tudományt kreálni — ám én egyelőre félretolom ezt a kérdést, amely lényegében ennek az egész előadásnak központi kérdése, és indulásképp az első szándékkal, a tudományos integrációval foglalkozom. A szociológia olyan időpontban jött létre, amikor már léteznek sajátos társadalomtudományok. Nos, a szociológusok azt állították, hogy valami újat hoztak létre. Miben állt ennek a tudományágnak az újdonsága?

Az első válasz úgy szólhatna, hogy a szociológia eredetisége a tudományos szigorúságban, a módszerre vonatkozó aggályos gondban és abban

az erőfeszítésben keresendő, hogy semmit se állítson, aminek bizonyítottságáról nincs szilárdan meggyőződve.

A tudományos szigorúság kétséget kizárólag része a szociológia integrációjának, de egy tudományt soha nem definiáltak pusztán azzal, hogy tudomány akart lenni. Ezenkívül a szociológiánál még az a veszély is fennáll, hogy a túlzott aggályoskodás meddővé teszi a kutatást. Néhány amerikai kritikus panaszkodva állapította meg, hogy egyre több pénzt adnak ki és egyre több időt fordítanak arra, hogy egyre nagyobb szigorúsággal bizonyítsanak be egyre kevésbé érdekes megállapításokat. Vigyázni kell, hogy a bizonyíték exkluzív gondja el ne feledtesse velünk, hogy egy tudományt csak annyiban érdekelhetnek az eredmények, amennyiben szignifikatívak, jelentéssel bírnak.

Ha nem kizárólag a tudományos szándékkal, akkor talán tárgyával határozhatnánk meg a szociológiát, s ezt a tárgyat olyan jelenségekben jelölhetnénk meg, amelyeket más tudományok nem tanulmányozhatnak. Így a szociológusok megállapítják, hogy az olyan jelenségek, mint a család, a társadalmi rétegződés, a valóság szektorai — pl. a politika és a gazdaság — közötti viszonyok eleddig nem képezték egyetlen tudományág tárgyát sem. Ezek az eddig elhanyagolt jelenségek képeznék eszerint a szociológus vizsgálatának tárgyát.

Ámde mindezek a jelenségek, a család, a társadalmi rétegződés, a társadalom egyes szektorai közötti viszonyok bizonyos módon a társadalom egészére vonatkoznak. Nem tanulmányozhatjuk a társadalmi rétegződést, azaz egy társadalmiságot hordozó egység egyedeinek elosztását az alcsoportok között vagy egy hierarchián belül anélkül, hogy az illető együttest ne vizsgálnánk egyidejűleg gazdasági, politikai és vallási egészként. Ezek a jelenségek, egy magasabb rendű megfigyelésnek, a jelenségek globális jellegével számot vető tanulmányozásnak a tárgyai. — Ezek — mint mondani szokás — társadalmi egészjelenségek.

Ha a szociológiát a többi társadalomtudományhoz való viszonyában próbáljuk meghatározni, hasonló eredményekhez jutunk. A pszichológiához viszonyítva a társadalmi jelenségek sui generis specifikus jelenségek, melyek saját tudományt követelnek, mivel a társadalmi magatartások jelentősége túllép a pszichológus által vizsgált jelenségeken, vagy, mivel az egyének magatartásai által teremtett valóság globális, természetében különbözik attól a valóságtól, melyet a pszichológus az egyénben tanulmányoz.

A történésztől a szociológust az általánosság szándéka különbözteti meg. Az ismétlődő jelenségeket akarja megragadni, a társadalmi jelenségeket általános kategóriák segítségével akarja értelmezni és határesetben törvényeket akar felfedezni. Nos az általánosságnak ez a szándéka ahhoz vezet el bennünket, ami hovatovább a szociológia sajátlagos tárgyává válik: a társadalmak összehasonlításához, a társadalmi jelenségeknek minden közösség belső világában való vizsgálatához, s a társadalmi különféleségeknek egy általánosabb rendszerben való elhelyezéséhez.

Vegyük pl. Durkheim esetét. A durkheimi gondolat fejlődését követve megtaláljuk az itt említett három aspektust: a szociológiát Durkheim az egyéni tudatokon túllépő társadalmi jelenség specifikusságával próbálja

meghatározni, megkísérli felállítani a társadalmi típusok osztályozási elveit, elindulva a legegyszerűbb társadalomból, melyet hordának nevez, folytatva az egyszerű poliszegmentáris és a többszörös poliszegmentáris társadalmakon — tehát fel akarja vázolni minden társadalom struktúráját és egy történelmi folyamatosságban egymáshoz kapcsolni ezeket a struktúrákat.

Eszerint a szociológiának három célkitűzése volna: 1. a társadalmi mint olyan meghatározása és elemzése, 2. minden egyes struktúra vagy az összes társadalmi struktúrák sajátos vonásainak a meghatározása és 3. a különféle társadalmi struktúráknak a történelem folyamában való elhelyezése.

Ha már most Durkheim helyett Max Weber példáját vesszük, ezt a három eljárást itt is viszontlátjuk. Max Weber 1. megpróbálja a társadalom egészét az inter-individuális viszonyokból rekonstruálni, 2. megkísérli felállítani azokat a gazdasági, politikai, jogi kategóriákat, amelyek lehetővé teszik számára, hogy meghatározza a gazdasági, politikai és jogi struktúrák főbb típusait, 3. végül kísérletet tesz, hogy elhelyezze ezeket a közben érthetővé tett különbözőségeket a történelmi fejlődés folyamatában.

Csak amennyiben képes a szociológia megvalósítani ezt a három célkitűzést, *a társadalmi meghatározását, a társadalmi konszenzus* elemzését (hogy Auguste Comte kifejezésével eljünk), *a történelmi különbözőségek elhelyezését*, annyiban képes kombinálni és összebékíteni két szándékát: a tudományosságot és a szintetizálást.

Aszerint, ahogyan a társadalmit definiáljuk, válik a szociológia többé vagy kevésbé szintetikussá. Ha a társadalmiról formális definíciót adunk, pl. az inter-individuális viszonyokkal határozzuk meg, akkor a szociológia, még ha szándéka szintetizáló is, egy partikuláris tudományág lesz a többi tudományág mellett. Ezzel szemben, ha a társadalmit úgy definiáljuk, ahogyan Durkheim, akkor a szociológusban megfogan az összes társadalmi tudományok egybefoglalásának az ambíciója és ezek egységének elve, és szintézisük eszközlője akar lenni. Ehhez járul még az a veszély, hogy a társadalmi egyfajta definíciója a szociológusnak a tudományos tekintélyen túl még egy filozófiai tekintélyt is biztosítana; a társadalmi egy bizonyos fajta definíciójából kiindulva fejlődik ki a szociologizmus, vagyis az a szándék, hogy minden jelenséget, beleértve a szellemeket, erkölcsöket, lelkiismeretet is, a társadalomból kiindulva értelmezzünk.

Szögezzük le mindjárt, hogy nincs szükségszerű kapcsolat szociológia és szociologizmus között, vagyis egy intellektuális fejlődés társadalmi feltételeinek elemzésére irányuló erőfeszítés és ugyanennek olyan értelmezése között, hogy ez *lényegében* a társadalmi valóság kifejeződése. Annak ugyanis, hogy egy kategóriát a társadalmi körülményekkel explikálnak, semmi köze nincs az erre a kategóriára vonatkozó értékítélethez.

A francia szociológia fejlődése számára mi sem volt veszélyesebb, mint a szociológia és a szociologizmus összekeverésének tendenciája. A zavar annál ijesztőbb volt, mivel a szociológia tanítását már a közoktatásba is bevezették és az erkölcs tanításával kapcsolták össze. Az Erkölcstan és Szociológia bizonyítvány abból az elgondolásból született, hogy mivel

Durkheim a morált a szociológia tanulmányozásával gondolta megújítani, ezért úgy találta, hogy a szociológiának az Erkölcstan és Szociológia bizonyítványában a helye és nem a törvényes helyén, vagyis egy társadalomtudományi intézetben vagy a jogi fakultáson.

Én magam nem neheztelek azért, ha szociológusnak neveznek, de elítélek mindent, ami a szociologista felfogással rokon. Legszívesebben Leon Brunschvicget idézem, aki „A tudat fejlődése a nyugati filozófiában" c. művében azt írja, hogy par excellence szociológus Montesquieu, és hozzáfűzi: a szociológia fiatal tudományágnak akar mutatkozni, de a megifjodás kívánsága rendszerint nem az ifjúság jele.

Mindjárt fogadjuk el, hogy a szociológiát megtaláljuk már Thuküdidész „Peloponnészoszi háború"-jában, talán oly mértékben mint sok, a nemzetközi kapcsolatokra specializálódott műben. Fogadjuk el továbbá, hogy a francia szociológia egyik legnagyobb alkotása Montesquieu-nek „A törvények szelleme" c. műve, még akkor is, ha e könyvben található tényítéletek közül ma már egyet sem fogadhatunk el kiigazítás nélkül, éppen a tudás elmélyülése folytán.

A szociológia mindig megosztódott e két szándék, a tudományos és a szintetizáló között, és országok, korok, iskolák szerint hol a tudományos szándéknak enged és akkor a részletvizsgálatok tömegét produkálja, hol pedig ellenkezőleg, a szintetikus szándékokhoz akar hűséges maradni, kockáztatva azt, hogy elvész a filozófiában.

A filozófiában való feloldódás veszélye ellenére nem tudok elképzelni olyan szociológiát, amelyik megelégedhetne részletkutatásokkal. A társadalmi egész megragadásának sajátossága éppen az, hogy nem származik és nem is szrámazhat parcellaszerű kutatásokból.

Sőt, továbbmegyek. Ha a parcelláris kutatásokat sokszorozzuk, mintha általános kérdések fel sem merülnének, végül is öntudatlanul jutnánk el egy bizonyos koncepcióhoz. Vegyünk egy példát. Az iparszociológia az Egyesült Államokban azon fáradozik, hogy elősegítse a munkás lehető legjobb integrálódását műhelyébe és vállalatába. Számos amerikai szociológus kezdettől fogva elzárkózik attól, hogy felvesse a magántulajdon rendszerének vagy a társadalom struktúrájának kérdéseit. Ámde ezen (ideológiának vagy politikainak nevezett) kérdések mellőzése, már maguk e kérdések meghatározott módon való felvetését jelenti. A szociológiában, eppúgy, mint a filozófiában, nem filozófálni már egyet jelent a filozofálással. Az egész megragadásának törekvését nem lehet száműzni a szociológiában, amíg az szociológia marad. Ha a szociológia kimerül a részletkutatásokban, egyszerűen kutatási technikává válik. Tegyük hozzá, hogy ha viszont egy hivatalos ideológiához kötődik, akkor egy igazolási rendszerré alacsonyodik.

Valaki azt az ellenvetést tehetné, hogy a szintetkus szándék politikai intencióból ered. Ezt készséggel aláírom: jogosnak tartom, hogy azok, akik szociológiával foglalkoznak, vagy szereplői vagy megfigyelői legyenek a politikai realitásnak. Thuküdidész, akit fentebb említettem, azért írta a „Peloponnészoszi háború"-t, mert az athéniek igazságtalanságának áldozata volt, a bukás révén tudta megérteni a Spárta és Athén közötti háborút, mint az események és szenvedélyek dialektikája szükségszerű lefo-

lyását. Ha a firenzeiek nem lettek volna igazságtalanok Machiavellivel szemben, sose lett volna elegendő szabad ideje a Titus Livius első tíz könyvéről szóló diskurzus és a „Fejedelem" megírásához. Helyes, hogy a szociológusoknak legyenek politikai érdekeik, feltéve, ha képesek ezeket szublimálni, megtisztítani.

Mindezek után nézzük a leghitelesebb, legegyetemibb szociológusokat, Durkheimet és Max Webert, mindketten nagy és szenvedélyes politikusok voltak. *Durkheim maga mondta, hogy a szociológia egy órai fáradságot sem érne meg, ha nem segítene megoldani a társadalmi problémákat.* Én személyesen sokkal kevésbé vagyok pragmatikus Durkheimnél. Szerintem ui. a peloponnészoszi háború akkor is megérte Thuküdidész több évi fáradozását, ha történetesen semmi haszna sincs, azaz nem segít elhárítani a háborúkat. Nem vagyok biztos abban, hogy Durkheim könyvei közelebb visznek bennünket a társadalmi problémák megoldásához, mégis örülök, hogy meg vannak írva. Durkheim maga is megszállottja volt annak a vágynak, hogy megértse azt a társadalmat, amelyhez tartozott. Nem voltak politikai ambíciói a szó köznapi értelmében, nem óhajtott képviselő vagy miniszter lenni, de a politikai karrier vágya Franciaországban nem szükségképpen az ambíció bizonyítéka, vannak körülmények, amikor ez a fajta ambíció a szerénység egy szubtilis formája.

Max Weber még közvetlenebbül szenvedélyének tartotta a politikát. Pártvezér és államférfi is szeretett volna lenni, mindig érezte a nosztalgiát az iránt, hogy a szó nemesebb értelmében vett vezér lehessen, aki polgártársait személyes tekintélyével, szelleme nagyságával vezeti. De talán éppen eme politikai koncepciója miatt nem vált soha Max Weber a tett emberévé. Mivel cselekvésre képtelen volt, ezért próbálta megérteni a saját társadalmát és minden más társadalmat. Max Weber vallásszociológiája abból a tanulmányból indult el, melyben a protestantizmusnak a kapitalizmus eredeténél játszott szerepét vizsgálja. S ez a tanulmány, hogy Max Weber gondolatában megszületett, annak a rossz érzésnek köszönheti, amelyet korunk racionalista társadalma keltett a szerzőben. Úgy gondolta, a mesterség törvénye teljesül rajtunk. Néhány évszázaddal ezelőtt az emberek olyan társadalmat akartak, amely a mesterségen alapul. A szembeállításból kiindulva gondolta el a vallások és gazdasági rendszerek összehasonlító tanulmányának a tervét, amely vizsgálja a vallásoknak a gazdasági rendszerek fejlődésére vagy a gazdasági rendszereknek a vallási jelenségekre gyakorolt hatását.

Montesquieu szintén mélyen gyökerezett társadalmában: az őt foglalkoztató problémák a XVIII. század problémái. De ugyanő írta a „Perzsa leveleket" is, ezt a legmagasabb értelemben szociológiai művet, amelyben meg akarta értetni az emberekkel, hogy saját társadalmunk mennyire meglepő — nem kevésbé, mint azok a társadalmak, amelyeken iróniánkat próbálgatjuk.

Belegyökerezni egy társadalomba, annak problémáit kutatni, de ugyanakkor elszakadni tőle, annyira, hogy megértsük, hogy éppoly meglepőnek lássuk, mint az összes többi társadalmakat — talán ennyiből áll a tulajdonképpeni szociológiai attitüd.

Ámde a társadalmi jelenségek különbözőségének ez a megérteni tu-

dása még nem definiálja a szociológus tudatot, mint olyant. E formula ugyanannyi joggal alkalmazható a történész tudatra is. A történész megelégszik azzal, hogy megfigyelje és mintegy összegyűjtse a társadalmi különféleségeket — miként a botanikus, aki herbáriumában gyűjti a ritka fajtákat. A szociológus konstatálja ezt a különbözőséget, de meg is akarja érteni és megragadni belső logikáját. Talán olvasták Lévi-Strauss könyvét, „A rokonság alapstruktúrái"-t, amely a tudományos szociológia mű mintapéldánya lehetne. Kimutatja, hogy a rokonsági formák rendkívül gazdag sokfélesége, a vérfertőzés tilalmának modalitásai kis számú alapvető tételek variációi. A tételek konstans volta és konkrét realizációi különféleséges — íme ez az az értelmezhetőség, amelyre a szociológia törekszik.

Ugorjunk néhány ezer évet, hogy elérjük a mai társadalmat. Egy történész megelégedne azzal, ha az amerikai gazdaságot, meg a szovjet gazdaságot úgy hasonlítaná össze, mint két különös egyedet, két nagy terjedelmű gazdaságot, két emberiséget, amelyek hatalmas tervek meghódítására összpontosítják erejüket. Hogy Tocqueville híres formuláját idézzem: a két társadalom egyike az egyéni kezdeményezésben bízik, a másik lényegében az állam tekintélyére épít, és bizonyos módon mindkettő azonos célokra törekszik.

Egy szociológus többet akar és többet is kell akarnia. Meg kell találnia korunk valamennyi gazdaságának közös jellemzőit, úgy kell megértetnie a két gazdaságtípust, mint egyazon témán belüli két variációt, vagy mint ugyanazon nem két faját. Minden modern gazdaságra nézve közös, hogy növekedni akar, tudományos ismereteket alkalmaz a munkaszervezésben és a munkaerő bizonyos megoszlását implikálja a különféle szektorok között. Felsorolva a közös vonásokat e gazdaságok között, egyszersmind meg kell határoznunk azt, ami elválasztja őket egymástól.

Ezt a szembesítés útján történő megértést kell megismételnünk a politikai struktúrák esetében is. Végül is elkerülhetetlenül fel kell állítanunk — végső terminusként és legfőbb reménység gyanánt — a globális struktúrák típusait. A szociológia a társadalminak az elemzésén és meghatározásán túl meg akarja határozni a társadalmi szervezet alapvető típusait, *a közös élet felszín alatti logikáját.* Ennél a pontnál egy ellenvetéssel találjuk szembe magunkat: nem jelenti-e ez, hogy hátat fordítunk a tudománynak, a filozófiához térünk vissza?

Különös paradoxon folytán úgy látszik, hogy a társadalom általános elméletei annál kevésbé tudományosak, minél inkább azok akarnak lenni. Vegyünk egy példát: Egy olyan értelmezés a társadalmakról, amely a gazdasági rendszerekből indul ki, ha a sok lehetséges egyéb értelmezés közül az egyiknek tekinti magát, akkor elfogadható. Az eredmények egy bizonyos fajta interpretálásának tekinthető. Ezzel szemben, ha az összes társadalmi jelenséget vissza akarná vezetni a gazdasági élményekre és tudományos elméletnek adná ki magát, abban a pillanatban megszűnne az lenni, mert a társadalmi valóságnak egy olyan leegyszerűsített struktúráját nyújtaná, amilyennel az valójában nem rendelkezik.

Ezek az elméletek abban a mértékben válnak tudományossá, amilyen mértékben elismerik különös, részleges voltukat. Abban a mértékben szűnnek meg tudományosnak lenni, amely mértékben állítják magukról,

hogy adekvát, hiteles, egyetemesen érvényes reprodukciói a társadalmi struktúráknak.

Ez a megállapítás megegyezik Max Weber inspirációjával, amely szerint a társadalmi szerveződés általános elméletei természetüknél fogva többfélék és mindegyikük a megfigyelő egy meghatározott szándékához van kötve.

Húsz évvel ezelőtt „Bevezetés a történelemfilozófiába" c. művemben teljes egészében átvettem ezt a relativista tudományelméletet. Azt írtam, hogy a történelem tárgyában az elmélet megelőzi a történelmet, és hogy az elmélet filozófiai. Ma ebben kevésbé vagyok bizonyos, és miután azt hangoztattam egy gazdasági interpretáció példája kapcsán, hogy milyen mértékben veszélyes egyetemes értéket tulajdonítani a társadalmi jelenségek egy bizonyos értelmezésének, most azt szeretném hangoztatni, hogy bizony nem kevésbé veszélyes az interpretációk relativizmusának állítása sem.

Valójában a relativizmus Max Weber gondolatában ahhoz a fogalomhoz kötődött, amelyet ő a valóságról alkotott, ennek a fogalomnak az eredete viszont egy bizonyos neokantiánus filozófiában keresendő. Számára minden realitás, minden társadalmi valóság inform volt, szétszórt tények halmaza vagy szóródása. Ha a szociológus összefüggéstelen tényekkel találja magát szemközt, ha neki kell a fogalmak segítségével rendet teremtenie, olyan rendet, amelynek révén érteni tud, akkor az értelmezés nyilvánvalóan kapcsolódik a fogalmak rendszeréhez, ez a rendszer maga viszont a megfigyelő sajátos szituációjához. Ámde nem igaz az, hogy egy társadalom összefüggéstelen sokféleség lenne. A társadalmi valóság sem nem totális, sem nem inkoherens, és ezért nem állíthatjuk dogmatikusan a társadalmi típusok egy elméletének egyetemes érvényét, sem minden elmélet relatív voltát. Ha Max Webernek igaza volna, ha a társadalmi tények összefüggéstelenek lennének, akkor minden értelmezés a tényekre való ráerőszakolás lenne és mint ilyen, szorosan kapcsolódnék a szociológus mineműségéhez. Ha viszont a társadalmi valóság egészen strukturált volna, ha egy totális egysége volna, vagy ha ennek a valóságnak egy része irányítaná az összes többit, akkor egy, és csakis egy igaz szociológiai elmélet lenne.

Első megközelítésünkre a társadalmi valóság nem tűnik sem összefüggéstelennek, sem totálisnak, részleges rendek sokaságát mutatja fel, de evidens módon nem mutat fel egy globális rendet. A szociológus nem teremti önkényesen a vizsgált társadalmi viselkedések logikáját. Amikor egy gazdasági rendszert megfigyelünk, s erre, remélem, nyílik alkalmunk az előadássorozat keretében, könnyen napvilágra hozhatunk egy olyan rendet, amely a rendszerben magában megtalálható, és amelyet nem a megfigyelő erőszakolt rá. Ez a rend azonban nem egyértelmű és nemcsak egy módon lehet értelmezni. A szociológus olyan rendeket és szabályszerűségeket derít fel, amelyek a tárgyban vannak, de e rendek és szabályszerűségek között maga végez el egy bizonyos kiválasztást. És minél inkább törekszik az egész teljességére, annál nagyobb a veszély, hogy kifejezésre juttatja azt a politikai szándékot, amely kezdet óta inspirálta, vagy hogy elárulja azt a filozófiai rendszert, amelyhez a végén ki akar lyukadni!

Ennek a bevezető előadásnak provizórikus következtetése az lehetne, hogy vessük el mindkét féle dogmatizmust, a társadalmakról alkotott egyetemesenen igaz szintézisek dogmatizmusát és a szociológiai interpretációk integrális relativitásának dogmatizmusát. Lényegében, ha figyelemmel kísérjük a szociológiai elméletek fejlődését, az a benyomásunk támad, hogy a történelem tendenciájában megerősíti az itt vázolt elvont elemzést. A szociológia először a tények felhalmozása révén fejlődött, ebben a tudományos ismeret előrehaladása üdvözölhető, mivel ezáltal több tényt ismerünk és jobban ismerjük ezeket. A szociológia ezután a problémák felújítása és új kérdések felvetése révén fejlődött tovább, pontosan úgy, mint a politikai gazdaságtan.

Keynes „Általános elmélete" nem jött volna létre, ha Angliában az 1930-as évek hosszan tartó munkanélküliségei nem lettek volna; Max Webernek a vallásokról alkotott szociológiai elmélete sem született volna meg, ha a szerző nem lett volna a racionális társadalom szükségszerűségei és a vallásos igazságok aspirációja között őrlődő protestáns. És van a szociológia történelmi fejlődésének egy harmadik módja is, éspedig az elmélet haladása. Ez az előrehaladás nem tévesztendő össze sem a tények felhalmozásával, sem a problémák történelmi felújításával, mivel ez azoknak a fogalmi eszközöknek a kifinomítása, amelyeknek a segítségével megpróbáljuk megérteni a társadalmi valóságot.

Még nagyon távol vagyunk attól, hogy birtokunkban tudhassuk a szociológiai fogalmaknak egy olyan rendszerét, amely lehetővé teszi számunkra, hogy biztonsággal gondolkodjunk a közösségek együtteséről. Az is lehetséges, hogy ez az egyetemesen érvényes fogalmi rendszer nem is létezik, vagy legalábbis lehetséges, hogy az egyetemesen érvényes fogalmak rendszere már oly mértékben formalizált, hogy nem alkalmas eszköze többé a konkrét társadalmak elemzésének. Végül is nem tudjuk kiiktatni a szociológia történetéből s következésképpen a szociológusok aktuális szándékából sem a tények egyre precízebb megismerésének igényét, továbbá azt, hogy egyre újabb kérdéseket tehessenek fel, sem azt, hogy finomítsák és szigorúbbá tegyék a fogalmi rendszereket, amelyek segítségével a tényeket értelmezzük.

Végül szeretnék szólni néhány szót egy klasszikus tárgyról: a tudomány és a politika, a tényítéletek és az értékítéletek külső zajától elzárt egyetem és a társadalom többi része közötti viszonyról.

Tudományos szinten az értésre való erőfeszítés a lényeges, vagy ha szenvedélyeink vannak, az ezek szublimálására történő erőfeszítés. Renan is a „Szellemi reform és Franciaország erkölcse" c. művében erőfeszítéseket tett a franciák megértésére, meg akarta érteni a franciák különféle csoportjait, ezeknek az eseményekkel összeegyeztethetetlen reakcióit és ellentmondásos értékrendszereit. El tudom képzelni, hogy egy mai Renan arra tenne erőfeszítéseket, hogy megértse a franciák 15 éve tartó ellentmondásos és szenvedélyes reakcióit. — Márpedig megérteni a franciáknak Franciaország iránti különféle attitüdjeit, ez maga az előfeltétele annak, hogy a szociológus mesterségét gyakorolhassa, ha nem akarja az egyetemi előadásokat propagandagyakorlatokká változtatni.

Az értés szándéka nem tartalmazza az ítélet elutasítását. A számadás végén lehetetlen úgy interpretálni a művészi jelenségeket, de még a politikaikat is, hogy ne mondanánk róluk ítéleteket. Ha pl. az értékeket tanulmányozzuk, haszontalan purizmus lenne tartózkodni attól, hogy kimondjuk: erkölcseik bizonyos pontjai meglehetősen kegyetlenek. Éppúgy semmi értelme sincs visszatartani az ítéleteket több jelenkori jelenségről. A kapitalista társadalmak munkanélkülisége egyszeri dolog. A koncentrációs táborok egyszeri intézmények. A lényeg az, hogy megértsük, a tudomány sose képes megmondani, milyenek legyenek a politikai döntések, mivel mindegyik választásnak bizonyos ára van. Attól a perctől kezdve, hogy feltesszük maguknak a kérdést: helyes-e feláldozni ezt vagy azt, vagy pl. ennyi személyt ennyi más személyért, már kívül vagyunk a tudomány határain. Ebben az értelemben igaza volt Max Webernek, hogy minőségi különbség van a tudományon túli, elkötelezést magukban foglaló politikai döntések és maga a tudomány között.

Amint összehasonlítunk alapvetően különböző társadalmakat, a problémák valószínűleg tudományon kívüliekké válnak. Ha az egyik etnológus azt mondja nekünk, hogy a Boror—2 társadalmai olyan tökéletesek, mint a modern társadalmak, akkor azon a síkon, amelyre helyezkedett, igaza van. Ha a társadalmak célja az egyén integrálása a csoportba, akkor a legelemibb társadalmak felveszik a versenyt a magasabb fokú társadalmakkal, de ez utóbbiak már tevékenységeket is kifejlesztenek: tudományos, filozófiai, gazdasági aktivitásokat. Ezek a különféle társadalmak nem ugyanazzal az intenzitással fejlesztik ugyanazokat a tevékenységeket. Ha különféle fajta társadalmakat hasonlítunk össze, nem formulázhatunk a tudomány nevében kategórikus ítéleteket.

Az igazi veszély az, hogy a szociológusok, amikor az egészet akarják tanulmányozni, mindig részlegesek, tulajdonképpen mindig csak a valóság egy részét tanulmányozzák. Arra törekednek, hogy az általuk kedvelt társadalmaknak főleg a jó oldalait mutassák meg és a számukra ellenszenves társadalmaknak főleg az árnyoldalait. A szociológus akarata ellenére politikussá válik, nem azzal, hogy időről időre értékítéletet mond ki — végtére is ez senkinek sincs megtiltva —, hanem azzal, hogy a politikus fő bűnébe esik, mégpedig milyen gyakran, azaz: csak azt látja, amit látni kíván.

Az ember könnyen megesküszik, hogy nem politizál és nem csinál propagandát. A professzor nem valami testetlen lény. Hiába mondja, hogy olyan külső elfoglaltsága van, amiből esmmit sem ismerünk, és emellett ez a másik elfoglaltsága, amely minket kizárólag érdekel. Ez a két tevékenység többé-kevésbé tökéletlenül koegzisztál ugyanabban a személyben. Ha azt állítaná, hogy e két tevékenység között nincs élő kapcsolat, ez egyidejűleg volna őszintétlenség és nagyképűség.

Mivel zárjuk következtetésünket? Az igazi veszély a fel nem ismert részelgesség, elfogultság. Hajlandó volnék azt hinni, de talán ezzel magamat védem, hogy minél ismertebb a professzor személyi elkötelezettsége, annál kisebb a részlegesség és elfogultság veszélye.

Második válaszunk: a dialógus. Nemcsak egy professzor van egy

egyetemen, hanem több, és, hál' istennek, ezek nem értenek egyet. A hallgatók és a professzorok között is megvan a dialógus. Dialógusra felhívni egy olyan előadássorozaton, ahol az ember maga beszél, tán gúnynak tűnhet, de végre is, ha önök itt nem beszélnek, a termen kívül megvitatják az elhangzottakat, és arra is adódik lehetőség, hogy a professzorral vitát folytassanak. Remélem, nem mondanak le a velem való vitáról. Ennek az előadássorozatnak egyébként sem az a célja, hogy megtanítsa önöket arra, hogy mit gondoljanak, hanem az, hogy két intellektuális erényre tanítsa meg önöket: a tények tekintetbe vételére és a más emberek tekintetbe vételére.

III

A TÁRSADALOM OSZTÁLY- ÉS CSOPORTSTRUKTÚRÁJA. EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

A MARXISTA SZEMÉLYISÉGELMÉLET ALAPJAI. AZ EGYÉNI ÉS TÁRSADALMI ÉRDEK

I. SZ. KON:

AZ ÉN A TÁRSADALOMBAN

SZEMÉLYISÉG ÉS TÁRSADALOM

1. A SZEMÉLYISÉG FOGALMA

Ha jól meggondoljuk, rájövünk, hogy e kérdés feltevésével — micsoda is az ember? — tulajdonképpen azt kérdezzük, mivé is lehet az ember, vagyis hogy az ember uralhatja-e sorsát, kialakíthatja-e, megteremtheti-e a maga életét.

(Antonio Gramsci)

Személyiségről beszélve legtöbbször egyszerűen a konkrét egyénre gondolunk. Pedig a személyiség fogalmán kívül egész sor rokonfogalom is rendelkezésünkre áll: ember, egyén, egyéniség. A köznapi beszédben ezeket a fogalmakat gyakran ugyanabban az értelemben használjuk, a tudományban azonban különböző a jelentésük.

Az „egyén" szóval az embert egyszerűen mint valamely egész (a biológiai nem vagy egy társadalmi csoport) egyedi képviselőjét jelöljük; e fogalom nem tartalmazza az adott konkrét ember reális életének és tevékenységének különleges sajtáosságait. Az „egyéniség" viszont, ez a több értelmű szó — amelyet később fogunk részletesebben elemezni —, azt a sajátosat, azt a különöset jelöli, ami megkülönbözteti ezt az embert a többiektől, s egyaránt magába foglalja a természeti és a társadalmi, a testi (szomatikus) és a pszichikai. az átöröklött és az ontogenezis folyamatában kialakított, szerzett tulajdonságokat. A személyiség fogalma szintén több értelmű. Egyrészt jelenti a konkrét individuumot (személyt) mint a tevékenység szubjektumát, éspedig egyéni sajátosságainak (egyes) és társadalmi szerepeinek (általános) egységében. Személyiségen másrészt az egyén társadalmi sajátosságát, a benne összpontosuló társadalmilag jelentős vonásokat értjük, melyek az adott személynek más emberekkel való közvetlen és közvetett kölcsönhatása során alakultak ki, s ezt a személyt a munka, a megismerés és az érintkezés szubjektumává teszik. Szociológiai szempontból a fogalomnak ez a második mozzanata a legfontosabb, mert a szociológiát az egyes ember nem önmagában véve

érdekli, hanem meghatározott társadalom, egy osztály, egy társadalmi csoport tagjaként, aki néhány társadalmilag tipikus (jellegzetes) vonast testesít meg.

A személyiségnek mint társadalmi jelenségnek az elméletét már Marx megalapozta, rámutatva, hogy „a »különös személyiség« lényege nem a szakálla, a vére, az elvont fizikai természete, hanem *társadalmi minősége*".[1] Ezen a felfogáson alapul a szovjet pszichológiai iskolának csaknem valamennyi munkája, kezdve Vigotszkij és Behtyerjev műveivel. „Az ember oly sokféle sajátsága közül rendszerint azokat tekintik tulajdonképpeni személyiségvonásoknak, amelyektől társadalmilag jelentős viselkedése vagy tevékenysége függ — írta Rubinstein. — Ezért a legnagyobb helyet közöttük az ember motívumainak és maga számára kitűzött feladatainak a rendszere kapja, valamint jellemvonásai, amelyekből tettei (tehát a másokhoz való viszonyát realizáló vagy kifejező cselekedetei) következnek, végül képességei, tehát azok a sajátságai, amelyek alkalmassá teszik a társadalmilag hasznos tevékenységre, annak történetileg kialakult formáiban."[2]

Vigotszkij és követői szerint az intrapszichikus folyamatok — tehát az emberi pszichikum belső folyamatai — az interpszichikus — tehát a személyiség közötti, társadalmi — folyamatok alapján alakulnak ki. Az emberi pszichikum fejlődésének legfőbb mechanizmusa nem más, mint a történelmileg kialakult társadalmi tevékenységfajták és -formák elsajátítása. Ezek az elsajátított tevékenységformák, jelrendszerek stb. később a személyiség belső folyamataivá alakulnak át. Ily módon az, ami az adott egyénhez képest „külső", mind genetikusan, mind funkcionálisan összefügg az egyén „belső" természetével.

A személyiség és a társadalom kölcsönviszonyának filozófiai szintű tisztázása nélkül sem a szociológia, sem a pszichológia, sem a személyiség problémájával foglalkozó más tudományok nem tanulmányozhatják értelmesen tárgyukat. A probléma marxista megoldásának kiindulópontja Marxnak az a híres tétele, amely szerint „az emberi lényeg nem valami az egyes egyénben benne lakozó elvontság. Az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége."[3] Ez a tétel határozottan kimondja, hogy a személyiséget nem elszigetelt monásznak, hanem társadalmi lénynek kell tekintenünk. Marx azonban itt szemlátomást nem az egyes személyiségre gondol, hanem az emberre mint nemfogalomra. Az ember mint nem valóban egybeesik a társadalmi viszonyok összességével, a társadalommal. A társadalom története semmi egyéb, mint az emberek története vagy — ami ugyanaz — a társadalmi ember története. De alkalmazható-e ez az egyes empirikus egyénre? Az „emberi lényeg" és a „konkrét személyiség" nem ugyanaz. Nevezhetem-e magamat, anélkül, hogy vétenék az igazság ellen, valamennyi társadalmi viszony összességének, amikor az én tevékenységi szférám (és az önöké vagy bármely

[1] *Marx:* A hegeli államjog kritikája. *Marx—Engels* Művei. (A továbbiakban: MEM.) 1. köt. Budapest 1957. 221. old.
[2] *Sz. L. Rubinstein:* A pszichológia fejlődése. Elvek és utak. Tankönyvkiadó 1967. 141. old.
[3] *Marx:* Tézisek Feuerbachról. MEM 3. köt, Budapest 1960. 9. old.

konkrét egyéné) nyilván e viszonyoknak csupán egy jelentéktelen részét foglalja magába?

A társadalom és a személyiség nem azonosak, sőt a mindennapos tapasztalatban ellentétekként lépnek fel. A társadalmat tevékenységem határának, keretének észlelem, a személyes szférát viszont olyasvalaminek, ami csak hozzám tartozik, és megkülönböztet a többiektől. Az egyén és a társadalmi tapasztalat kapcsolata szintén kétarcú folyamat: „vagy az ember sajátítja el a társadalmi tudat kész, eleve adott mintáit (»tanulás«), vagy az ember valamely eszméje válik közkinccsé, azaz valamilyen értelemben társadalmi mintává (»alkotás«). E tapasztalás során az egyéni tudat így vagy úgy mint valami külsővel áll szemben a társadalmi tudattal."[4]

Ebből ered a hagyományos atomista koncepció, amely szerint a társadalom nem egyéb, mint az egyének összessége vagy tevékenységük külső környezete. Ezt a koncepciót — mihelyt kiderül, hogy elégtelen — egy másik váltja fel, melynek értelmében a társadalmi intézmények, viszonyok és normák önállósulnak, az egyén pedig *ezek* tevékenységének tárgyaként jelenik meg.

A személyiséget különböző tudományok vizsgálják, különféle aspektusokból. Először is el kell határolnunk egymástól az *intra*individuális és az *inter*individuális — vagy személyiségek közötti (interperszonális) — megközelítést. Ezeket gyakran szembeállítják egymással, pedig valójában mind a kettő nélkülözhetetlen, mert egyik is, másik is különböző kérdésekre ad választ. Az intraindividuális megközelítés az egyént és sajátosságait helyezi a középpontba. Ennek a megközelítésnek a fényében például a barátság megértése szempontjából elsősorban a szubjektum személyes tulajdonságait kell tanulmányozni, amelyek hatással vannak arra a képességére, hogy barátságokat kössön — tehát olyan képességeit, mint a türelmesség vagy a mások élményei iránti fogékonyság, az ingerlékenység stb. Minél közelebb állnak ezek a tulajdonságok egyfajta eszményi mintaképhez, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy az adott szubjektum baráti viszonyt fog létesíteni másokkal. Az interperszonális megközelítés álláspontjáról a kutató nem az embernek a potenciális barátkozási képességét tanulmányozza, hanem a barátságot mint viszonyt — két barát egyezését, azt, hogy miképpen reagálnak egymás cselekvéseire meghatározott helyzetekben stb. Más szóval, az első esetben a kutató a személyiség jellemvonásait, beállítottságát, tulajdonságait tanulmányozza, a masodikban pedig a kölcsönhatás folyamatának törvényszerűségeit. Mindkét megközelítés feltételezi a msáikat: a személyiség jellemvonásai ugyanis befolyással vannak az egyének kölcsönhatására, és maguk is e folyamat során alakulnak ki és változtatják formájukat. A kutatás céljaitól függően az egyik vagy a másik megközelítés kerül előtérbe. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy a pszichológia és a pszichiátria többnyire az intraindividuális megközelítést alkalmazza, a szociálpszichológia és a szociológia viszont az interperszonálist.

Egyazon jelenségnek más a magyarázata individuálpszichológiai és más szociológiai szinten. Például azt, hogy Ivan Ivanovics Ivanov nem fér

[4] *J. A. Levada:* A vallás társadalmi természete. Kossuth Könyvkiadó 1969.

meg az anyósával, magyarázhatjuk jellemük vagy neveltetésük különbözőségével stb. De magyarázhatjuk ugyanezt a szülőktől való autonómiára hajlamos mai nukleáris (azaz a férjből, feleségből és utódaikból álló) család általános sajátosságaival, vagy az anyósnak a társadalmi pszichológiában gyökerező negatív sztereotípiájával[5] stb. A magyarázatnak ez a két szintje láthatólag nem esik egybe, de nem is mond ellent egymásnak. Ha Ivan Ivanovicsot ki akarjuk békíteni anyósával, hasznosabb az individuálpszichológiai magyarázat. Ha az adott helyzet a család fejlődési távlatainak megértése, vagy — mondjuk — új lakóépületek tervezése szempontjából érdekel bennünket, csak a szociológiai magyarázat fog helyesnek bizonyulni.

A személyiség szociológiai elméletének felvázolása végett vegyük szemügyre először azokat az eszközöket, amelyek lehetővé teszik a személyiség tevékenységének és a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglalt helyének tudományos leírását. E viszonyokat egyelőre adottnak, statikusnak tekintjük. E fejezet alapfogalmául a társadalmi szerep fogalmát választjuk. Azután szemügyre vesszük, hogyan tükröződik a személyiség társadalmi szerepeinek és viszonyainak rendszere az egyéni tudatban (az Én problémája). Végül pedig, e fejezet negyedik szakaszában, áttérünk a strukturális elemzésről a dinamikusra, és megvilágítjuk a személyiség tevékeny-alkotó szerepét (a személyiséget mint szubjektumot).

2. A SZEMÉLYISÉG ÉS A TÁRSADALMI SZEREPEK

Hogyan ismerhetjük meg önmagunkat?
Csak tetteinken keresztül — a szemlélet
nem elég ehhez. Igyekezz megtenni
a kötelességedet, és megtudod, mi lakozik benned.
De mi a kötelességed?
Az, amit a hétköznapok követelnek.

(Goethe)

Amikor igyekszünk meghatározni az egyén tulajdonságait vagy sajátosságait, nyomban felfedezzük, hogy ezek csak más emberekkel kölcsönhatásban alakulnak ki és nyilvánulnak meg.

Marx szembeszállt a XIX. század szokásos kísérleteivel, amelyek a személyiséget elszigetelt. önmagába zárt monásznak tekintették, s hangsúlyozta, hogy „az egyének... mind fizikailag, mind szellemileg" teremtik egymást, és „az egyén fejlődését valamennyi többi egyén fejlődése szabja meg, amelyekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben áll".[6]

[5] Sztereotípiának nevezzük valamely jelenség tipizált, egyszerűsített képét, amely a társadalmi tudatban van jelen, s amelyet az egyén mint kész formát sajátít el. Ez a sema nemcsak valamely jelenség sajátosságait rögzíti, hanem emocionális értékelésüket is tartalmazza.

[6] *Marx—Engels:* A német ideológia. MEM 3. köt. 39., 432. old.

A „személyiség" szónak már az etimológiája is arra utal, hogy csak meghatározott társadalmi viszonyokkal összefüggésben van értelme. A „persona" szó eredetileg álarcot jelentett (oroszul: személyiség — licsnoszty, álarc — licsina), amelyet a görög színházban viselt a színész; később magát a színészt és szerepét jelölte. A rómaiak a szót mindig csak egy bizonyos társadalmi funkció, szerep jelzésével együtt (az apa, a császár, az ügyész stb. személye) használták. Platón „az élet tragédiájáról és komédiájáról" beszél, ahol az emberek a sors vagy az istenek által kijelölt szerepüket játsszák.[7] A világirodalom egyik legelterjedtebb metaforája az ember színészként való ábrázolása, aki a rábízott szerepeket játssza el, s ezeket életkora és társadalmi helyzete szerint váltogatja. Elég Shakespeare-re emlékeztetnünk:

„Színház az egész világ.
És színész benne minden férfi és nő:
Fellép s lelép: s mindenkit sok szerep vár.
Életében, melynek hét felvonása
A hét kor. Első a kisded, aki
Dajkája karján öklendezik és sír.
Aztán jön a pityergő, hajnalarcú,
Táskás nebuló: csigamódra és
Kelletlen mászik iskolába. Mint a
Kemence, sóhajt a szerelmes, és
Bús dalt zeng kedvese szemöldökéről.
Jön a párduc-szakállú katona:
Cifra szitkok, kényes becsület és
Robbanó düh: a buborék hírért
Ágyúk torkába bú. És jön a bíró:
Kappanon hízott, kerek potroh és
Szigorú szem és jól ápolt szakáll:
Bölcseket mond, lapos közhelyeket,
S így játssza szerepét. A hatodik kor
Papucsos és cingár figura lesz:
Orrán ókula, az övében erszény,
Aszott combjain tágan lötyög a
Jól ápolt ficsúr-nadrág; férfihangja
Gyerekessé kezd visszavékonyodni,
Sípol, fütyül. A végső jelenet,
Mely e fura s gazdag mesét lezárja,
Megint gyermekség, teljes feledés,
Se fog, se szem, se íny — tönkremenés![8]

(Szabó Lőrinc ford.)

[7] Lásd *Platón:* Törvények. Összes művei. II. köt. Magyar Filozófiai Társaság, Budapest 1943. 665. old.
[8] *Shakespeare:* Ahogy tetszik. II. felv. 7. szín.

Az egyén viselkedését és a többi emberrel, valamint a társadalmi intézményekkel való kölcsönös viszonyait sem a köznapi beszédben, sem a tudományos fogalmak rendszerében nem írhatjuk le másképpen, mint társadalmi szerepeinek terminusaiban. Tegyük fel, hogy jellemezni akarjuk Ivan Ivanovics Ivanov személyiségét. Hogyan fogjuk ezt megoldani? Először is úgy, hogy felsoroljuk sokféle szerepét, funkcióját (középkorú férfi, tanító, kommunista, nős, két gyermek apja, tagja egy működvelő művésztársulatnak stb.). Persze, ez a jellemzés nem meríti ki Ivanov egyéniségét, mivel a felsorolt szerepek egyike sem egyedül az övé, hanem számos más emberé is. Ám boldogulni sem tudunk enélkül, hiszen még ha Ivanov egyéni tulajdonságait jellemezzük is (megállapítva, hogy jó ember-e vagy rossz, szívélyes vagy rideg, tehetséges vagy tehetségtelen), már önkéntelenül feltételezzük, hogy ezek a tulajdonságok emberünk társadalmi szerepeiben nyilvánulnak meg. Egy tehetséges tanító egészen tehetségtelen lehet mint író vagy alpinista. Ugyanaz a jellem, amelyet szelídnek ítélünk meg egy férfi esetében, érdesnek tűnhet, ha nőről van szó. Ugyanazt a tulajdonságot bájos naivságnak tekintjük egy tizenöt éves fiú viselkedésében, ostobaságnak egy harmincéves férfiéban.

A *mai nyugati szociológia és szociálpszichológia széleskörűen alkalmazza* a társadalmi szerep fogalmát.[9] De mindegyik irányzat másképp értelmezi. A behaviorista koncepció, amely az emberek közvetlenül megfigyelhető viselkedésére összpontosítja figyelmét (behavior — viselkedés), a kutatás tárgyát az egyének közötti közvetlen kölcsönhatásra korlátozza: az egyén cselekvése ingerként hat a másikra s kiváltja válaszreakcióját. Ez a koncepció a kölcsönhatás folyamatának csupán külsőleges leírását teszi lehetővé, s nem tárja fel sem a személyiség belső szerkezetét (különböző emberek különféleképpen reagálnak ugyanarra az ingerre), sem a társadalmi viszonyok struktúráját (az emberek viselkedése meghatározott társadalmi intézmények keretében valósul meg, ezeknek a társadalmi helyzetétől függ). Azok a szerzők, akiket ez a séma nem elégít ki (nevezetesen T. Parsons és E. Shils szociológusok), azt a kiegészítést fűzik hozzá, hogy — egyrészt — a személyiségeknek saját belső struktúrájuk van (eszméik, vágyaik, beállítottságaik), amely bizonyos szerepekre hajlamossá teszi, másokra meg nem; másrészt, maguk a szerepelvárások nem véletlen, szituációhoz kötött tényezők, hanem a társadalmi rendszer követelményeiből adódnak. Mint T. Parsons írja, egyetlen nagyméretű társadalmi rendszer (társadalom) sem egynemű, hanem egymástól függő és egymást kölcsönösen átható alrendszerek bonyolult hálózata. Ugyanaz az egyén egyidejűleg vesz részt több rendszerben, és sokféle társadalmi szerepe van; a szerep

[9] Lásd pl. *T. R. Sarbin:* Role theory (Szerepelmélet) c. írását a *G. Lindsay* szerkesztésében megjelent „Handbook of social psychology" (A szociálpszichologia kézikönyve) c. munkában. I. köt. Reading, Massachusetts 1954.; *T. R. Sarbin:* Role theoretical interpretation of psychological change (A pszichológiai változás szerepelméleti értelmezése) a *P. Worchel—D. Byrne* szerkesztésében megjelent „Personality change" (Személyiségváltozás) c. kötetben. New York 1964.: *N. Gross, W. S. Mason, A. W. McEachern:* Explorations in role analysis (Szerepelemzési vizsgálatok). New York 1958.; *A. M. Rocheblave—Spenle:* La notion de rôle en psychologie sociale (A szerep fogalma a szociálpszichológiában). Párizs 1962.; *R. Dahrendorf:* Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle (Homo Sociologicus. Tanulmány a társadalmi szerep kategóriájának történeteről, jelentőségéről és bíralatáról). 5. kiadás. Köln, Opladen 1965.

pedig, meghatározása szerint, „a személy strukturálisan szervezett, azaz normatív módon szabályozott részvétele a társadalmi kölcsönhatás konkrét folyamatában, meghatározott konkrét társszereplőkkel".[10] Ezzel az általános formában tett megállapítással szemben nincs ellenvetésünk. De nyomban felmerül a kérdés: vajon társadalmi szempontból egyenértékűek-e ezek a különböző alrendszerek és a velük kapcsolatos szerepek? Persons nem mutat ki különbséget az objektív folyamatok — amelyekben az egyén akaratától függetlenül vesz részt — és a szubjektívek között. Sőt, szerinte maga a társadalmi rendszer tevődik össze szerepekből vagy szerep-elvárásokból, s ezekre épülnek a kollektívák, a normák és az értékek.[11]

Úgy tűnik, mintha a személyiséget társadalmi szerepeinek terminusaiban leírni egyszerű és természetes dolog volna. Ám minden társadalmi szerep feltételez egy bizonyos társadalmi helyzetet, pozíciót, amelyet az egyén a társadalmi viszonyok rendszerében elfoglal. Ez pedig a társadalommal mint egésszel függ össze. Így a tanító helyzete és szerepe a társadalmi munkamegosztás meghatározott rendszerét tételezi fel. Az anya és az apa szerepe a család szerkezetétől és funkcióitól függ, ezeket viszont általánosabb társadalmi folyamatok határozzák meg. Végső soron még az egyén természeti jellemzői (nem, életkor, etnikai hovatartozás) mögött is megtalálhatók a társadalmi sajátosságok.

A „női" szerep, amelyet a biológiai szervezettség következményének szoktak felfogni, valójában a nő társadalmi helyzetén alapul — elnyomottsága vagy emancipáltsága mértékén, tevékenysége hagyományos formáin stb. Az életkori jellemvonásokat csak az adott társadalom korcsoportjainak a történelmi körülmények egész komplexusától függő kölcsönhatása világítja meg. Azokat a szerepeket, melyek első pillantásra az etnikai hovatartozástól függnek, valójában a különböző etnikai csoportok közötti viszonyok határozzák meg (az Egyesült Államokban egészen mást jelent négernek lenni, mint Kubában).

Következésképpen, a konkrét személyiség megértéséhez nem elegendő, ha leírjuk, milyen közvetlen kölcsönviszonyokat létesít a többi emberrel. Kiindulópontul nem az egyént és másokkal való közvetlen kölcsönhatásait kell választanunk, hanem a társadalmat mint egészt, még ha ez az eljárás elvontabbnak látszik is.

A TÁRSADALOMTÓL A SZEMÉLYISÉGHEZ

Mi az emberi társadalom? Első pillanatásra úgy tetszik, hogy egyszerűen egyének összessége. Mint Marx írta, az emberek szereplői is, szerzői is saját világtörténelmi drámájuknak. Ám az egyének változnak, a társadalmi kölcsönhatások meghatározott formái, a társadalmi viszonyok ellenben

[10] *T. Parsons:* An outline of the social system (A társadalmi rendszer vázlata) a *T. Parsons, E. Shils* és mások szerkesztésében megjelent „Theories of society" (Társadalomelméletek) c. munkaban. I. kot. New York 1961. 42. old.: *T. Parsons, R. F. Bales:* Family, socialization and interaction process (Család, szocializáló és interakciós folyamat). Free Press 1955. 38. old.

[11] Erich Hahn szociológus (NDK) igen érdekesen elemzi Parsons elméletét és több más koncepciót. Lásd *E. Hahn:* Soziale Wirklichkeit und soziologische Theorie (Társadalmi valóság és szociológiai megismerés. A szociológiai elmélet filozófiai-módszertani oldalai). Berlin 1965.

huzamosabb ideig fennmaradnak. Ebből adódik az a tétel, hogy a társadalom nem egyénekből áll, hanem az egyének egymáshoz való viszonyainak összességéből.

Ez a definíció lényegesen mélyebb az előbbinél, rögzíti az egyének akaratától és kívánságától független társadalmi struktúra szilárdságát és meghatározottságát. De ez a definíció sem teljes, mivel nem mutat rá a szóban forgó struktúra eredetére; akár úgy is értelmezhetnénk, hogy a társadalmi visoznyok nemcsak az adott, történelmileg meghatározott egyénektől függetlenek, hanem általában az emberi tevékenységtől is. Ez azonban távol áll Marx gondolatától.

A materialista történelemfelfogás nem az egyes egyénekből indul ki (hiszen nem a társadalmon kívül léteznek), s nem is a személytelen társadalmi viszonyokból (hiszen ezek egyének közötti viszonyok), hanem a gyakorlatból, az emberek közös tevékenységéből. Az emberi társadalom a közös emberi tevékenység történelmileg kialakult formáinak összessége.[12] A biológiai rendszerek elsősorban úgy őrzik meg struktúrájukat, hogy nemzedékről nemzedékre átadják örökletes jegyeiket; a társadalom viszont sajátos társadalmi intézmények révén adja tovább a maga — különböző jelrendszerekbe (kultúra, ideológia stb.) kódolt — szociális információit. A társadalmi struktúra a társadalmi tevékenység struktúráján alapul. Minél gazdagabb ez a tevékenység, annál differenciáltabb a társadalmi viszonyok, intézmények és csoportok rendszere. Így az eredetileg egységes tevékenység anyagi és szellemi termelésre tagolódott, s ez létrehozta az anyagi és ideológiai viszonyokat, valamint a társadalmi intézmények megfelelő szakosodását. Ahogy a társadalmi termelés folyamata bonyolultabbá vált, kialakultak az osztályok, és a társadalmi csoportok tovább differenciálódtak. Elkülönültek a speciális igazgatási funkciók, ami életre hívta a politikát mint a társadalmi élet különleges szféráját, s az államot mint különálló társadalmi intézményt.

Egyetlen egyén, egyetlen nemzedék sem maga hozza létre a viszonyoknak ezt a bonyolult rendszerét, hanem készen találja mint adottat. A társadalmi tevékenység tagolódása történelmileg megelőzte a viszonyok, intézmények, társadalmi csoportok stb. adott rendszerének megjelenését. De az egyén mindennapi életében és tudatában ez a függőség visszájára fordul: élettevékenységének módját és formáját a társadalmi viszonyok fennálló rendszere szabja meg. A személyiség életfunkciói — tehát struktúrája is — a társadalmi viszonyok szerkezetének következményei.

A társadalom mint a társadalmi valóság meghatározott rendszere két formában létezik: a társadalmi lét objektív és a társadalmi tudat szubjektív formájában. Ezek szorosan összekapcsolódnak, s az egyén számára úgy jelennek meg, mint tőle független képződmények.

A termelőrők fejlettségi szintje meghatározza a termelési viszonyok jellegét és formáját. Az utóbbiak magukba foglalják a társadalmi munkamegosztás konkrét formáit, s megszabják a társadalom osztályszerkezetét. Az osztályviszonyok sajátos módon tükröződnek a foglalkozásuk, életmódjuk, családi helyzetük stb. szerint tagolódó, konkrét társadalmi csoportok

[12] Lásd *J. A. Levada:* Tudat és irányítás a társadalmi folyamatokban. „Voproszi Filoszofii", 1966. 5. sz.

rendszerében. Ezek a csoportok alkotják az egyén specifikus, közvetlen környezetét.

Marx nem ok nélkül hangsúlyozta, hogy a termelési viszonyok — melyekben az emberek „nem mint egyének, hanem mint osztálytagok" vesznek részt[13] — személytelen jellegűek, ellentétben az egyének személyes tulajdonságain alapuló viszonyokkal. „Ezek a viszonyok nem egyén és egyén közötti viszonyok, hanem a munkás és a tőkés, a bérlő és a földtulajdonos közötti viszony stb. Töröljétek el ezeket a viszonyokat és az egész társadalmat megsemmisítettétek."[14]

A tőkés és a munkás, a vevő és az eladó kölcsönviszonya nem a részvevők személyes rokonszenvén vagy ellenszenvén alapul (előfordulhat, hogy ezek még csak nem is találkoznak egymással), hanem társadalmi helyzetükön. A politikai gazdaságtan, a szociológia és a többi társadalomtudomány a társadalmi viszonyok rendszerének tanulmányozásakor általában elvonatkoztat az emberek egyéni sajátosságaitól, hiszen ez utóbbiak gyakran csupán az osztályérdekek hordozóinak tekinthetők. Marx hangsúlyozta, hogy ez „nem úgy értendő, mintha például a járadékos, a tőkés stb. nem volnának személyek többé, hanem úgy, hogy személyiségüket egészen határozott osztályviszonyok szabják és határozzák meg, s a különbség csak egy más osztállyal való ellentétben ütközik ki, és saját maguk számára csak akkor, ha csődbe kerülnek".[15]

Más szóval, az egyénnek mint személyiségnek a tulajdonságait nem meríti ki az osztály-hovatartozás, noha ez a leglényegesebb determinánsuk. Teljesen elképzelhető például a nyájas, jóindulatú tőkés alakja, aki baráti érzelmekkel viseltetik „saját" munkásai iránt. Kisüzemi méretekben még személyes jó viszony is kialakulhat a tulajdonos és a munkások között. Ezek a személyes kapcsolatok azonban nem érintik a legfontosabbat. Mihelyt romlik az üzletmenet, a mi „jó" tőkésünk, akár akarja, akár nem, rákényszerül, hogy csökkentse a béreket, vagy munkásainak egy részét elbocsássa, különben csődbe jut. Bármilyen illúziókat táplálták is mindkét részről, közöttük mindenképpen a függőség és kizsákmányolás viszonya áll fenn. Ezért vonatkoztat el joggal a szociológia a személyek egyéni sajátosságaitól, s csak mint társadalmi típusokat veszi őket számításba.

Az egyén társadalmi determinációját nem meríti ki adott társadalmi helyzete. Ez a determináció más vonalon is megvalósul.

Ahogyan a munkaeszközöket és az anyagi értékeket az egyik nemzedék átadja a másiknak, úgy öröklődnek az emberiségnek a jelentések megszabott rendszereiben rögzített, felhalmozott tapasztalatai és ismeretei is. Valamely dolog jelentését az dönti el, hogy milyen funkciót tölt be a társadalmi gyakorlatban, milyen emberi szükségleteket elégít ki. Ez elsősorban a szóban rögződik. A beszéddel együtt az egyén elsajátítja a nyelvben általánosított emberi tapasztalatokat is. Nem ő gondolja ki, hogy mit jelent az „alma", a „háromszög", a „ház", hanem egyszerűen birtokába veszi a jelentések kész, történelmileg kialakult rendszerét. Persze, ezek a jelentések valamiképpen individualizálódnak, a szubjektum személyes

[13] *Marx—Engels:* A német ideológia. MEM 3. köt. 65. old.
[14] *Marx:* A filozófia nyomorúsága. MEM 4. köt. Budapest 1959. 117. old.
[15] Lásd *Marx—Engels:* A német ideológia. MEM 3. köt. 63. old.

tapasztalataitól, életkorától, nemétől, társadalmi helyzetétől függő, sajátos, személyes értelmet vesznek fel. A „ház" szó legmegszokottabb jelentésének más az értelme az építő, más a városnéző turista vagy a lakásra várakozó ember számára. Az „isten" szó nemcsak a hivő és a hitetlen számára jelent mást és mást, hanem a különböző vallások hívei is másképp értik. A „béke", „szabadság", „egyenlőség", „demokrácia" fogalmának más a jelentése a kommunista ideológiában, mint a burzsoáziáében. Ezek a jelentések és szimbólumok azonban nem pusztán az egyén *saját* világszemléletét kifejező formák. Aktív *alakitói* is az egyén világszemléletének, s megfelelő érzelmeket és beállítottságokat váltanak ki. A konkrét egyén ideológiai szimbólumainak és jelentéseinek változatai egy általánosabb ideológiai rendszerbe illeszkedő variációk, s tudatosan vagy öntudatlanul ennek a rendszernek a részei.

A konkrét személyiség a *szocializáció* folyamatában, azaz a társadalmi tapasztalatoknak az egyén részéről történő elsajátítása során alakul ki, s ez a folyamat nem vezethető vissza az egyének közvetlen kölcsönhatására. Ahhoz, hogy a társadalom jellemzéséről áttérhessünk a személyiség jellemzésére, számos közbülső szakaszra és a fogalmak egész rendszerére van szükség.

A *társadalom* mint bonyolult rendszer sok — egymástól függő — alrendszerre és rész-struktúrára differenciálódik (ilyenek: a társadalmi tevékenység szférái, az osztályok és társadalmi csoportok, az intézmények stb.). Mindez a kölcsönösen összefüggő társadalmi pozíciók sokaságában konkretizálódik.[16]

Az egyén *társadalmi helyzete (pozíciója)* nem más, mint helye a konkrét társadalmi struktúrában. A társadalmi visoznyok bonyolultsága miatt minden egyén sokféle pozíciót foglal el (mint tanító foglalkozási, mint apa családi, mint pártbizalmi társadalmi-politikai pozíciót tölt be), s ezek jelentőségük, meghatározottságuk és egyéb ismérvek szerint különböznek egymástól.

A meghatározott helyzetű személy megszabott *társadalmi szerepet* játszik. Szerepen a funkció értendő, a viselkedésnek az a normatív módon jóváhagyott mintája, amelyet az adott pozícióban mindenkitől elvárnak. A tanítótól például egy bizonyos professzionális tevékenységet várnak el, amelyhez néhány személyes tulajdonság is csatlakozik (mondjuk az a képesség, hogy jó emberismerete legyen). Az apák különböző természetűek, de az apaszerep mindig előfeltételezi a gyermekek nevelésében való részvételt és az ehhez mért felelősséget stb. Ezek az elvárások meghatározák a társadalmi szerep általános körvonalait, s nem függnek a konkrét egyén tudatától és viselkedésétől; külsőként jelennek meg előtte, és többé-kevésbé kötelezik őt; alanyuk nem az egyén, hanem a társadalom vagy valamilyen konkrét társadalmi csoport. Azt, hogy az egyén hogyan tölti be társadalmi szerepét, éppen aszerint bíráljuk el, hogy mennyire felel meg a viselkedése ezeknek az elvárásoknak.

[16] Lásd *J. M. Yinger:* Toward a field theory of behavior. Personality and social structure (Útban a viselkedés mezőelmélete felé. Személyiség és társadalmi struktúra). New York 1965. 6. fej.

A társadalmi szerepek — kivált, ha külön-külön vesszük őket szemügyre — külsőlegesnek tűnhetnek a konkrét személyiséghez képest. A mi Ivanovunk akkor sem lesz más, mint önmaga, ha valami okból elhagyja családját és kilép a műkedvelő társulatból. Mindannyian sokféle társadalmi szerepet töltünk be, s ez többé-kevésbé függetlenít bennünket egy-egy különálló szerepünktől; a továbbiakban részletesen elemezni fogom ezt a kérdést. Csakhogy — mint a speciális vizsgálatok bizonyítják — egyik vagy másik társadalmi szerep betöltése (különösen ha hosszabb ideig gyakorolt s az egyén szempontjából lényeges szerepről van szó) jelentős hatással van a személyes tulajdonságokra (az egyén értékorientációjára, tevékenységének motívumaira, másokhoz való viszonyára stb.).

Emlékezzünk Bernard Shaw „Pygmalion"-jára. Mennyire megváltozott az utcai virágáruslány egész viselkedése, amikor (eleinte ideiglenes céllal) csupán egy teljesen új beszédstílust és modort sajátított el! A lány a szerep külsőleges jegyeivel együtt egy új öntudat elemeit is magáévá tette, amelyek elzárták előle azt a lehetőséget, hogy mély pszichológiai trauma nélkül visszatérhessen régebbi léétéhez.

Még tanulságosabb a *foglalkozási* szerep hatása az ember személyes tulajdonságaira. Viselkedésük és gondolkodásmódjuk alapján könnyen felismerhetjük egy-egy foglalkozási ág képviselőit. Ezt a hatást a speciális vizsgálatok is igazolják. Például sok tanító gyakran a személyes kapcsolataiban is az iskolában honos didaktikus, oktató hangnemet használja. Ott veszi fel azt a szokást, hogy a bonyolult dolgokat leegyszerűsítse, érthetővé tegye a gyermekek számára. Ha azután nem küzd ellene, gondolkodása is egysíkúvá, merevvé válik. Az „osztály kézbentartására" irányuló szükségszerű törekvés tartózkodást alakít ki, amely az iskolán kívül is megnyilvánul.[17] Mint Bodaljev adatai bizonyítják, a különböző foglalkozású emberek hajlamosak különféleképpen észlelni a másik ember külsejét.[18] Az állami hivatalnokok pszichológiai sajátosságait vizsgáló amerikai szociológusok arra a következtetésre jutottak, hogy az igazgatási tevékenység személytelen jellege, a gyakran teljesen formális szabályokhoz és előírásokhoz való szigorú ragaszkodás az érzelmi élet általános elszegényedéséhez vezet, s formalizmust és kedélytelenséget visz a hivatali munkától független személyes kapcsolatokba is.[19] Kísérletileg kimutatták, hogy a személyiség érték-orientációja társadalmi szerepétől függ.[20]

A társadalmi szerep azonban egymagában még nem határozza meg a személy viselkedését. Ehhez a szerepet el kell sajátítani, bensővé kell tenni. *A szerep interiorizációja* (belsővé tétele) az a belső determináns, amellyel az egyén a maga társadalmi helyzetét, a helyzethez való viszonyát

[17] Lásd *W. Waller:* The sociology of teaching (A tanítás szociológiája). New York 1932.
[18] Lásd *A. A. Bodaljev:* Hogyan észleli az ember a másik embert? Leningrád 1965. (oroszul).
[19] Lásd *R. K. Merton:* Bureaucratic structure and personality (Bürokratikus struktúra és személyiség), a szerző „Social theory and social structure" (Társadalomelmélet és társadalmi struktúra) c. munkájában. Átdolgozott kiadás. New York 1957.; *W. L. Warner* és mások: The American federal executive (Az amerikai szövetségi végrehajtó szervek). New Haven 1963.
[20] *S. Lieberman:* The effect of changes in roles on the attitudes of role occupants (A szerepcserék hatása a szerepjátszók magatartására) a *N. J. Smelser, W. T. Smelser* szerkesztésében megjelent „Personality and social systems" (A személyiség és a társadalmi rendszerek) c. kötetben. New York 1963.

és az ebből eredő kötelezettségeket meghatározza. Az apai kötelezettségek egyáltalán nem függnek Ivan Ivanovics Ivanov tulajdonságaitól: meghatározójuk a mai család szerkezete és funkciója a szovjet társadalom általánosabb rendszerében. Az azonban már teljesen egyéni, életrajzi sajátosságaitól függ, hogy miképpen fogja Ivan Ivanovics ezt a szerepet betölteni, milyen jelentőséget tulajdonít neki, milyen helyet szán életében ennek a szerepnek, és hogyan hangolja össze egyéb társadalmi szerepeivel. Ugyanazt a társadalmi szerepet különböző emberek különféleképpen fogják fel, élik át, értékelik és valósítják meg. E téren a személyiség egyéni-pszichológiai tulajdonságai (vérmérséklete, jelleme, hajlamai) éppúgy hatnak, mint elsajátított társadalmi beállítottságai, érték-orientációja stb.

Ily módon a társadalmi szerep fogalma központi helyet foglal el az egyének közvetlen kölcsönhatásának leírásában és elemzésében. A fogalom azonban két szempontból is kiegészítésre szorul. Először, a személyiségnek a szereppel kapcsolatos viselkedését (tanító, apa vagy pártbizalmi minőségében végzett cselekvéseit) csak az általánosabb társadalmi rendszer kereteiben érthetjük meg, mivel ebből erednek és ezzel függnek össze a társadalmi rész-struktúrák. Másodszor, az egyének közötti (interindividuális) szerepelemzést ki kell egészítenünk az intraindividuális megközelítéssel, amely lehetővé teszi, hogy az adott egyén másokkal való kölcsönviszonyának struktúrájáról a belső, pszichológiai struktúrára térjünk át (ennek egyik eleme az interiorizált szerep). A problémát sokféleképpen megközelíthetjük. A szociológus szemszögéből — mint Jadov helyesen jegyezte meg — a legfőbb „átmeneti "kategória e téren az érdek fogalma.

Az érdek egyrészt társadalomgazdasági, másrészt individuálpszichológiai jelenség. A szociológus szemszögéből az érdek „a tudatban tükröződő társadalmi helyzet s egyúttal a cselekvésbe átmenő tudat... Az érdek objektív mozzanata a szubjektum helyzete, szubjektív mozzanatát pedig eszmei mozgatóerők — vágyak, törekvések, a tevékenység motívumai — alkotják. E motívumok tárgyai és objektumai az érdek tartalmának bizonyulnak, a szubjektum helyzetének megfelelően *tükröződnek* a tudatban, e helyzet pedig az érdekek tartalmában *fejeződik ki*. Következésképpen, *az érdek egységbe foglalja a szubjektum belső lényegének kifejezését* (feltárulását, megnyilvánulását) s az *objektív világnak*, az emberi kultúra valamennyi anyagi és szellemi értékének *tükröződését* e szubjektum tudatában."[21] Az érdek a személy társadalmi helyzetén, osztály- és csoporthovatartozásán alapul, s a motívumok, beállítottságok és orientációk meghatározott rendszerében fejeződik ki.

A *motívum* az ember szubjektív viszonya saját cselekvéséhez, tudatosan megszabott célja, amely irányítja és megvilágítja a viselkedést. Amikor például a szociológusok a munkás munkatevékenységének motívumait tanulmányozzák, igyekeznek megmagyarázni, hogy mi ösztönzi egy-egy embernek a munkáját, mi határozza meg tudatos viszonyát a munkához. A motívumok egyaránt függnek az egyéni tulajdonságoktól és a konkrét helyzettől, s ellentmondásosak és következetlenek is lehetnek.

[21] *A. G. Zdravomiszlov:* Az érdek problémája a szociológia elméletében. Leningrád 1964. 29. old. (oroszul).

A motívumoknál mélyebb a *beállítottság* (attitűd), mely a csoport vagy az egyén viszonyát határozza meg valamely tárgyhoz, s egyben magát a tárgy észlelésének módját is megszabja. A beállítottság készséget jelent egy bizonyos tevékenységre, amely alkalmas arra, hogy kielégítse valamelyik szükségletünket. Döntő hatással van arra, hogy milyen lesz az egyén magatartása a beállítottságával összefüggő valamennyi tárggyal kapcsolatban. D. N. Uznadze szovjet pszichológus nagy kísérleti anyag felhasználásával dolgozta ki a beállítottság elméletét. A beállítottság nemcsak állandóbb a motívumoknál, hanem jóval bonyolultabb is: magába foglalja mind a gondolkodást, mind az érzelmet és a cselekvésre való készséget. Maga a szubjektum azonban rendszerint nem tudatosítja beállítottságát. Végül, az *orientáció* a beállítottságok egész rendszere, melyek alapján az egyén (a csoport) a helyzetet felfogja és megválasztja a megfelelő cselekvési módot. A társadalmi értékekre irányuló orientációkat érték-orientációknak nevezzük.

A személyiség érték-orientációs rendszerére nagymértékben jellemző, hogy a szubjektum hogyan fogja fel és ítéli meg a maga társadalmi szerepeit. Az érték-orientációk — a szerepstruktúrához hasonlóan — egyszerre társadalmiak és egyéniek. Társadalmiak azért, mert a személy helyzetén, valamint a társadalmi nevelés, a propaganda stb. rendszerén alapulnak. A személyiséget egy adott társadalomban jellemző, tipikus érték-orientációk összességét társadalmi jellemnek nevezzük. Ezek az orientációk ugyanakkor egyéniek is, mivel bennük összpontosul az adott személy megismételhetetlen élettapasztalata, érdekeinek és szükségleteinek sajátszerűsége.

A szociológiai elemzés a társadalomból mint rendszerből indul ki, s a társadalmi funkciók és szerepek differenciálásán keresztül eljut az emberhez mint társadalmi típushoz. De a konkrét személyiség nem tekinthető csupán társadalmi típusnak. A társadalmi szerepeknek a személyiségben lezajló integrációja megismételhetetlenül egyéni színezetű, és a reá jellemző különleges körülmények sajátos együttesétől függ.

AZ EGYÉNISÉG PROBLÉMÁJA

Az egyéniség mint egy-egy ember megismételhetetlen sajátszerűsége elsősorban biológiai tény. Az emberi gének lehetséges kombinációinak és mutációinak száma a biológusok szerint alighanem több, mint az atomoké a világegyetemben. Minden emberi szervezet a maga nemében egyedüli genotípust (genetikus szervezeti alkatot) testesít meg, s ez alapjául szolgál a megfelelő fenotípusnak (valamely jegy külső megnyilvánulásának).

Különösen fontos az emberi idegrendszertípusok közötti különbség. Már az ókorban kialakult az emberi viselkedést jellemző négy fő vérmérséklet (kolerikus, szangvinikus, flegmatikus, melankolikus) képzete. K. Jung két típusra osztotta az embereket: az egyik az introvertált (befelé forduló, zárkózott, szemlélődő), a másik az extrovertált (kifelé forduló, közlékeny, a külső események iránt érdeklődő stb.).

Pavlov új osztályozást ajánlott, amely nem a viselkedés külső jegyeire épül, hanem az idegrendszertípus különbségeire, a két legfőbb idegfolyamat

— az inger és a gátlás — alaptulajdonságainak kapcsolódási módjára. E folyamatok a következő tulajdonságok fokozatai szerint klüönbözhetnek egymástól: 1. erő — gyengeség, 2. kiegyensúlyozottság — kiegyensúlyozatlanság, 3. mozgékonyság — tehetetlenség.

Tyeplov tovább fejlesztette ezeket a gondolatokat, s az idegrendszeri sajátosságok alábbi struktúráját javasolta: 1. erő (állhatatosság), 2. dinamikusság (az idegfolyamat kismértékű inerciája), 3. mozgékonyság (az ingerforrásokból érkező jelek átalakításának gyorsasága), 4. labilitás (az idegfolyamat megindulásának és kialvásának gyorsasága). Amellett e sajátosságok mindegyike különböző lehet az inger- és gátlásfolyamathoz való viszonyát illetően. Tyeplov ugyanakkor joggal kifogásolja, hogy az idegrendszer egyes típusait „jóknak", más típusait pedig „rosszaknak" tekintsük. „A gyenge idegrendszert, vagyis azt, amelyik kevéssé állhatatos, de igen érzékeny, nem szabad minden esetben »rosszabbnak« tekintenünk, mint az erős — tehát állhatatos, de kevéssé érzékeny — idegrendszert. Egyes tevékenységi formák számára az egyik, mások számára a másik előnyösebb."[22]

Az utóbbi években számos új adat került napvilágra, amely bizonyítani látszik néhány lényeges pszichológiai jellemző örökletes, genetikus jellegét. Így az egypetéjű ikrek, akik ugyanabból a petesejtből fejlődtek ki, a szellemi képességek, extrovertáltság és neurotizmus foka tekintetében jóval nagyobb hasonlóságot mutatnak, mint az úgynevezett kétpetéjű ikrek, függetlenül attól, hogy együtt nevelkednek-e vagy külön.[23]

Az emberi egyéniség genetikai tényezőinek magyarázata igen fontos a tudomány szempontjából. De bármilyen nagy legyen is az átöröklés jelentősége, nem szabad túlbecsülnünk, kizárólagosnak tekintenünk. Először, ezt a hatást többnyire más, társadalmi-pszichológiai tényezők közvetítik. Egy szép lány öntudata és viselkedése erősen különbözik egy csúnyáétól. A dolog nyitját azonban természetesen nem az orr alakjában vagy a szem metszésében kell keresnünk, hanem abban, hogy a szépség társadalmi érték, és birtoklása minden személyes érdem nélkül lényeges pszichoszociális tényezővé válik.

Másodszor — s ez különösen fontos —, a természeti tényezők hatását kisebb-nagyobb mértékben semlegesítheti a nevelés és a társadalmi hatások rendszere.

A második tényező, amely az emberek mint személyiségek sokféleségének alapjául szolgál, egyéni élettapasztalatuk sajátszerűsége. A színész szabadon váltogathatja szerepeit és maszkjait, s tudatában van, hogy nem azonos velük; a személyiség ellenben magáévá teszi, belső lényegévé asszimilálja, egy sajátos, önálló rendszerbe integrálja szerepeit. Emellett döntő fontossága van az ember korábbi élettapasztalatának, különösen a neveltetésének, beállítottságának stb. Régebbi élményeinktől és tapasz-

[22] *B. M. Tyeplov:* Hogyan áll ma a magasabb emberi idegtevékenység típusainak és meghatározásuk metodikájának kérdése? Moszkva 1964. 8., 10. old. (oroszul). Lásd továbbá *B. M. Tyeplov:* Az egyéni különbségek problémái. Moszkva 1961. (oroszul).

[23] Lásd *H. J. Eysenck:* Biological basis of personality (A személyiség biológiai alapja) a *G. Lindsay, C. S. Hall* szerkesztésében megjelent „Theories of personality: primary sources and researches" (Személyiségelméletek: eredeti források és kutatások) c. kötetben. New York 1965.

talatainktól függ, hogy egy eseményt miképpen fogunk fel. Aki apává lesz, új szerepét spontán módon nemcsak azzal veti össze, amit tőle a társadalom, „általában" elvár (annál kevésbé, mert ezek az elvárások csaknem mindig elég határozatlanok), hanem azzal is, hogy milyen volt az ő apja, vagy milyenek a környezetében élő apák. A foglalkozási szerep felfogása és betöltése jórészt a személyiségnek a munkával kapcsolatosan előzőleg kialakult beállítottságától és egyéb pszichológiai tulajdonságaitól függ. Az egyénnek, élete első hónapjaitól kezdve, nincs egyetlen olyan pillanata, amikor teljesen alaktalan masszaként viselkednék, amely kész felvenni bármely kívülről „ráillesztett" formát. Az ember rendkívül képlékeny, egyéniségében azonban dialektikusan megőrződnek előző fejlődésének összes szakaszai, kitéréseikkel és ellentmondásaikkal egyetemben.

Láttuk az előbb, hogy a társadalmi szerepek hatnak az egyén személyes tulajdonságaira. De a fordítottja is érvényes: az egyéni sajátosságok lényeges hatással vannak a társadalmi szerepek megválasztására és megvalósítására.

M. Rosenberg amerikai szociológus[24] kérdőíven kért választ három nagy diákcsoporttól (2758, 1571, illetve 4585 személytől) arra a kérdésre, hogy milyennek képzelik az eszményi munkát, A megkérdezetteket, válaszaikban megnyilvánuló pszichológiai orientációk alapján, három típusba sorolta: 1. ‚alkalmazkodók" — akik elsősorban azzal törődnek, hogy miképpen viszonylik hozzájuk a környezetük, szívesebben rendelkezzenek maguk, de az ellen sincs kifogásuk, ha alá kell rendelniük magukat másoknak, és egészében véve pozitív módon ítélik meg az emberi természetet; 2. „agresszívek" — akik elsősorban a sikerre törekednek (ez fontosabb számukra a függetlenségnél vagy környezetük szereteténél), kedvelik a parancsolgatást, s úgy vélekednek, hogy „ha magad nem gondoskodsz magadról, az emberek megcsalnak"; 3. „szabadságra vágyók" — akik mindennél többre becsülik a függetlenséget (többre a sikernél és a többiek rokonszenvénél), nem szívesen hajtják végre mások utasításait, s maguk kívánnak dönteni. Az eszményi munka meghatározásakor az „alkalmazkodó" típus azt az óhaját hangsúlyozza, hogy „hasznára lehessen másoknak" és „emberekkel dolgozhasson"; az agresszív típus azt, hogy sokat kereshessen és társadalmi tekintélyre tegyen szert; a „szabadságra vágyó" pedig azt, hogy „felügyelet nélkül" végezhessen eredeti és alkotó jellegű munkát. Ezekkel a tulajdonságaikkal összhangban választanak a diákok olyan foglalkozást, amely megítélésük szerint a legjobban egyezik eszményeikkel. Így az „alkalmazkodók" előnyben részesítik a társadalmi tevékenységet, a tanítást, a káderekkel végzendő munkát; az „agresszívek" a kereskedést, a businesst, a reklámot, a jogi pályát; a „szabadságra vágyók" pedig főként a művészethez, az építészethez ,a természettudományokhoz vonzódnak.

Rosenberg tipológiája persze — különösen a személyes orientációk vonatkozásában — egészen feltételes és bírálható. Vizsgálatai ennek ellenére meggyőzően mutatják, hogy a foglalkozási szerep megválasztását —

[24] Lásd *M. Rosenberg:* Occupation and values (A foglalkozás és az értékek). New York 1967.

már amennyire ez egyáltalán az egyéntől függ (tehát korlátozott mértékben, hiszen az amerikai munkanélküliek nem választják a foglalkozásukat, hanem bármely kínálkozó munkaalkalmat elfogadnak) — az egyén értékorientációi szabják meg, s ezek az individuálpszichológiai sajtóságokkal függnek össze. Ezért, amikor azt tapasztaljuk, hogy azonos foglalkozású emberek közös pszichológiai vonásokat mutatnak, mindig felmerül a kérdés: vajon ez a specifikum a foglalkozás hatásának tulajdonítható-e, vagy fordítva, azok az emberek, akik bizonyos jellemvonásokkal rendelkeznek, maguk választanak olyan foglalkozást, amely felfokozza és megszilárdítja ezeket a vonásokat?

Az egyéniség tehát, először, a szervezet biológiai sajátszerűségéből következik; másodszor, az adott egyén fejlődésének specifikus sajátosságaiból. Van még egy harmadik, szociológiai szempontból különösen fontos mozzanat is: maga a társadalmi viszonyok ellentmondásossága alapozza meg a személyiség bizonyos autonómiáját valamennyi társadalmi szerepével szemben. Bármilyen általánosak és személytelenek legyenek is önmagukban az egyes szerepek, struktúrájuk s az a mód, ahogyan az egyén személyiségében integrálódnak, mindig teljesen egyedi jellegű és csak erre az egyénre jellemző. Minden egyén egyidejűleg számos különböző (termelési, társadalmi-politikai, kulturális stb.) csoporthoz és kollektívához tartozik. Ezek azonban nem egyformán fontosak a személyiség számára. A szociológia vonatkozási (referencia-) csoportnak nevezi azt a csoportot, amellyel az egyén a legszorosabb közösséget érzi, s amelyből viselkedésének normáit, értékeit és beállítottságait meríti. A személyiségnek rendszerint több vonatkozási csoportja van, s mindegyiküket mércéül választja valamilyen viszonylatban. Az egyén vagy valóban tagja egy-egy ilyen csoportnak, vagy pedig, ha közvetlenül nem tartozik is hozzá, ezt tekinti mintaképének. A serdülő például, aki szeretne bejutni a felnőttek társaságába, még ha nem fogadják is be, gyakran olyan normarendszerhez igazítja viselkedését és értékeléseit, amely nem a vele egykorúak körében, hanem a felnőttek között elfogadott. A „felsőbb körökbe" törekvő kispolgár szolgai módon utánozza a nagyvilági szokásokat és erkölcsöket. A vonatkozási csoport akár képzeletbeli is lehet: a fiúgyermek például igyekszik úgy viselkedni, ahogyan Dumas lovastestőrei vagy más irodalmi hősök. A csoportok és szerepek e sokasága folytán a személyiség csak részben azonosul egy-egy különálló szerepével. Bármily fontos legyen is Ivanov számára a tanítói hivatás, nem meríti ki sem társadalmi viszonyait, sem személyiségének tartalmát. Az egyes szerepek azonban nem véletlen halmazt alkotnak, hanem egyfajta szerves egészt. Némelyikük lényeges és integráns, mások viszont másodrendűek, kevésbé fontosak — aszerint, hogy a személyiségben milyen érték-orientációk vannak túlsúlyban.

Zdravomiszlov és Jadov leningrádi szociológusok ifjúmunkásoknak a munkához való viszonyát tanulmányozták, s feltárták a megvizsgált személyek elsődleges orientációjának néhány típusát, nevezetesen: 1. a családra, 2. a művelődésre, 3. a társadalmi munkára, 4. a termelőmunkára, 5. keresetre irányuló orientációt. A megkérdezettek egy része (970 ember, a vizsgált személyek 36%-a) semmiféle állandó orientációt nem mutatott.

Az elsődleges orientáció természetesen nem az egyedüli. Például 1100

ember közül, akik elsősorban a családra orientálódnak, 15% egyúttal a művelődésre is orientálódik, 14% a társadalmi munkára, 11% a termelőmunkára, 10% a keresetre. 627 ember közül, akik főképpen a művelődésre orientálódnak, 23% együttal a csaldára is orientálódik, 20% a társadalmi munkára, 15% a termelőmunkára, 5% a keresetre. Mindamellett az alapvető orientáció áll a személyiség tengelyében, ez szervezi a többi orientációt és a társadalmi szerepeket.

A személyiség érték-orientációinak és társadalmi szerepeinek rendszere nem a társadalmi tudat érték- és szerephierarchiájának mechanikus másolata. A szerepek fajsúlya különböző helyzetekben és különböző emberek szemében más és más. Például a dékáni hivatal és a társadalmi szervezetek szemszögéből jóval nagyobb súllyal esik latba a diák tanulmányi előmenetele, mint személyes varázsa és a gitárpengetésben megnyilatkozó tehetsége. Egy más vonatkozási csoport — a barátok és barátnők — szemszögéből azonban ez a megítélés korántsem vitathatatlan, s olyan helyzet is adódhat, hogy az illető a tanulásról mond le a gitározás kedvéért. Ha valakinek a viselkedését meg akarjuk érteni, nem elég szerepeinek külső, objektív rendszerét ismernünk. Feltétlenül meg kell értenünk e szerepek belső struktúráját is, jelentőségüket és fajsúlyukat a szóban forgó egyén szemszögéből, meg kell állapítanunk a személyiség pszichológiai alapvonásait.

A társadalmi szerepet nem szabad fetisizálnunk, nem szabad mereven elválasztanunk a szerepviselkedést az egyén spontán élettevékenységétől. Goffman[25] joggal mutat rá, hogy a szociológiai irodalomban tapasztalható olyan tendencia, amely két részre osztja az egyén viselkedését: az egyik formális, merev, halott — ezt a társadalmi szerepek „kötelező" világának rovására írják —, a másik viszont a „személyes" ügyeket és viszonyokat tartalmazza, azt, ami által az egyén mint személyiség valójában „az, aki". Valamely személy társadalmi viselkedésének, egy meghatározott szerepben kifejtett tevékenységének konkrét elemzése (Goffman főleg a sebészek viselkedését kutatta ilyen értelemben) bebizonyítja, hogy itt sohasem csupán az egyéni változatok jutnak szóhoz, hanem néhány társadalmilag tipikus „szerephatár" is. Például, ha egy vezető beosztású ember hivatali asztalán ott áll üveg alatt gyermekeinek fényképe (ami elég gyakori), akkor ez nemcsak azt fejezi ki, hogy az illető nem óhajtja élesen különválasztani hivatali és magánéletét, hanem közvetve azt is tudtára adja a látogatónak, hogy a dolgozószoba gazdája hivatali szerepében nem hajlamos a formalizmusra, hogy kész „emberi" kapcsolatokat létesíteni stb. — Ez tehát egy bizonyos vezetési *stílust* jelképez (más kérdés, hogy a jelkép mennyire vehető komolyan). A sebésznek az a képessége, hogy a műtét feszült pillanatában eltréfálkozzék, szorosan a szakmához tartozik, feléélénkíti a személyzet hangulatát; itt szintén nem pusztán személyes tulajdonságokról van szó, hanem a szereppel kapcsolatos viselkedésnek egy bizonyos stílusáról. Ez a „szerephatár" néha különösen nagy nyomatékot kap, s így esetenként különböző lehet a jelentése. Egyszer azt fejezi ki,

[25] Lásd *E. Goffman:* Encounters. Two studies in the sociology of interaction (Találkozások. Két tanulmany az interakcio szociologiaja koreből). Indianapolis 1961.

hogy az egyén elidegenül a szerepétől, s független kíván lenni tőle; máskor pedig éppen ellenkezőleg, a szereppel való szilárd azonosulás teszi lehetővé, hogy az egyén szabadon váltogathassa viselkedését, amire az „előírásokhoz" szigorúan ragaszkodó újonc nem képes.

A dolog lényege nem magában a szerepek sokféleségében rejlik, hanem abban, hogy a szerepviszonyok gyakran bonyolult konfliktusokat tartalmaznak. Szerepkonfliktusnak azt a helyzetet nevezzük, amelyben egy bizonyos pozíciót elfoglaló személy összeegyeztethetetlen elvárásokba (követelményekbe) ütközik.[26] Ez a konfliktus létrejöhet a szerepek között, amikor ezek összeegyeztethetetlen vagy nehezen egyeztethető követelményeket állítanak az egyén elé. Például az osztályfőnöki szerep azt követeli Ivan Ivanovicstól, hogy minél több időt töltsön tanítványaival, a férj és az apa szerepe viszont azt, hogy több figyelmet szenteljen családjának. Az efféle konfliktusok mindennaposak, s néha igen hevesek.

A modern néprajztudomány kialakította a „marginális ember" fogalmát (a *margó* — lapszél, szegély — szóból), annak az embernek a jelölésére, aki két különböző kultúra határán helyezkedik el, és nem tudja pontosan, melyikhez kötődik erősebben. Ilyenek például azok, akik különböző nemzetiségű szülőktől származnak, vagy elnyomott kisebbségek tagjai, de európai nevelést kaptak, s a származás és a nevelés kettős kötöttséget formált ki bennük. A nemzetek közötti viszony kedvező fejlődése esetén a marginális emberek sajátos hidat alkotnak a különböző etnikai csoportok és kultúráik között. Konfliktusok esetén azonban nehéz helyzetbe kerülnek: kettős kötöttségük belső feszültséget idéz elő, választaniuk kell az egymásnak ellentmondó vonzalmak, elvárások és értékek között. Ez a helyzeti kettősség, az azonosulás ingatagsága a személyiség többi jellemvonásában is megmutatkozik s nem ritkán neurózishoz vezet.

A szerepek közötti ellentmondásokon kívül vannak szerepen belüli konfliktusok is: okuk abban keresendő, hogy a különböző emberek és társadalmi csoportok különféleképpen — gyakran teljesen ellentétesen — képzelik el az egyik vagy másik szereppel kapcsolatos kötelezettségeket. Minden társadalmi helyzet (például a tanítóé) a társadalmi viszonyok sokaságát képviseli („tanító—tanítványok", „tanító—más tanítók", „tanító—iskolai adminisztráció", „tanító—szülők", „tanító—Komszomol-szervezet" stb.), s e viszonyok részvevői különféleképpen értelmezik ugyanazt a szerepet. Mondjuk, a tanítványok elvárásai nem egyeznek az iskolatanács elvárásaival. Az apa családi szerepét némelyek elsősorban a fegyelmezésben, a tekintély szigorú érvényesítésében látják, s liberalizmussal vádolják azt, aki ezeket az elvárásokat nem igazolja. Mások ezzel szemben úgy vélik, hogy az apának nem szabad szigorúnak lennie gyermekeivel, hanem legyen inkább az idősebb pajtásuk, bölcs mesterük, és elítélik a tekintélyi elv híveit. Az egyén meglehetősen széles körű önállósággal rendelkezik mind szerepeinek megválasztásában, mind jellegük meghatározásában. A szerepviselkedést a társadalom ellentmondásosan szabja meg, az elvárások elmosódottak, a szankciók határozatlanok, s a különböző szerepek konflik-

[26] A kérdést N. Gross és munkatársai dolgozták ki tapasztalati anyag felhasználásával. Lásd e fejezetben a 9. sz. jegyzetet.

tusba kerülnek egymással. Mindez nemcsak lehetővé, hanem egyenesen elkerülhetetlenné teszi az önálló választást, melynek következményeiért az egyén maga viselheti (és kell is viselnie) az erkölcsi felelősséget. Ez valamennyi társadalmi szerepre és élethelyzetre egyaránt érvényes.

A személy társadalmi helyzete, osztály-, réteg- és nemzeti hovatartozása nem egyéni akaratától függ, nem szabad választásának eredménye. A konkrét szerep azonban mindig attól függ, miképpen fogja fel és ítéli meg az egyén a maga helyzetét, és milyen következtetéseket von le ebből. Lenin kitűnő észrevétele szerint[27] a rab, ha nincs tudatában rabságának és szótlan alázattal tűr, egyszerűen csak rab; ha tisztában van rabságával, de megbékél vele, örül ennek a sorsnak és lelkesedik jó gazdájáért, akkor talpnyaló és ostoba rabszolga; ha viszont tudatában van helyzetének és fel is lázad ellene, akkor forradalmár.

Persze, a rabság puszta felismerése és eszmei elutasítása nem töri szét a láncokat. Ezek még nehezebbek, még elviselhetetlenebbek lesznek. Személyes és társadalmi vonatkozásban egyaránt tragikus, ha valaki felismeri helyzete elfogadhatatlanságát, méltatlanságát, de gyakorlatilag nem tud változtatni rajta. Ez a tragikus világérzés azonban az ellentmondások érlelődését jelzi s a jövő felszabadító harcainak záloga.

Vonjunk le néhány következtetést. A személyiség fogalma az egyént mint a társadalom tagját jelöli, általánosítja a benne integrálódó, társadalmilag jelentős vonásokat. Ezek csak a társadalmi kölcsönhatás konkrét folyamatában alakulnak ki és nyilvánulnak meg, következésképpen a személyiség leírása során a társadalmi szerep a legfontosabb fogalmunk. E kölcsönhatás a társadalmi szerepek egymásutánjában és egymásmellettiségében jelentkezik, s intraindividuális eredménye és komponense a motívumok, beállítottságok és orientációk rendszere, amely a személyiség belső struktúrájának alapját alkotja. Mind a szerepek, mind a motívumok, beállítottságok és orientációk társadalmi természetűek, s a társadalmi szervezet szükségleteit fejezik ki. Ebben az értelemben a személyiség struktúráját a társadalmi struktúra hozza létre. A személyiség azonban megismételhetetlenül egyedi totalitás is. A szervezet biológiai sajátosságainak és az egyéni életút specifikus vonásainak kombinációja, valamint a szerepstruktúrák ellentmondásossága folytán minden ember egyedülálló személyiség. Szubjektív, belső oldaláról tekintve a személyiségnek ez az egyszerisége és teljessége az Én fogalmában tükröződik.

[27] *Lenin:* Heyden gróf emlékére. *Lenin* Művei. 13. köt. Szikra 1954. 41. old.

A KOMMUNIZMUS ÉS A SZEMÉLY'SÉG SOKOLDALÚ FEJLŐDÉSÉNEK PROBLÉMÁJA

1. A MARXISTA HUMANIZMUS

A társadalom nem szabadíthatja fel önmagát,
ha fel nem szabadít minden egyes embert.

(Engels)

Mi rejlik a személyiség és a társadalom történelmi konfliktusa mögött?

Először, a termelőerők fejletlensége, ami azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi fejlődés többé-kevésbé gyors üteme csak úgy volt biztosítható, ha az egyén érdekeit feláldozták a nem érdekeiért (a termelést céllá, az embert eszközzé tették). „... a termelőerők az egyénektől teljesen függetlenek és elszakítottaknak jelennek meg, saját világnak az egyének mellett".[1] A kapitalizmus előtti alakulatokban az anyagi javak termelését általában a tevékenység alacsonyrendű formájának tartották, amely nem méltó a szabad emberhez. Itt „az öntevékenységet és az anyagi élet létrehozását az választotta el egymástól, hogy mindegyik más-más személyre jutott."[2] A kapitalizmus idején megnő az anyagi élet termelésének társadalomlélektani jelentősége, ez lesz a társadalmi élet legfőbb ösztönzőjévé. Ugyanakkor azonban a szabad emberi tevékenység (öntevékenység) és az anyagi élet termelése „annyira különesik, hogy az anyagi élet maga egyáltalában célként, ennek az anyagi életnek a létrehozása pedig, a munka (amely az öntevékenységnek most egyedül lehetséges, de mint látjuk, negatív formája), eszközként jelenik meg".[3]

Másodszor, a magánérdekek antagonizmusa, ami azzal a következménnyel jár, hogy a társadalmi szervezetnek, a kollektivitásnak minden formája külsőleges lesz az egyénhez képest, a társadalmi fegyelem pedig megtorló-kényszerítő jelleget ölt. Minden történelmi korszak létrehozza az „emberire" és „nem emberire" vonatkozó sajat elképzeléseit, s ezeknek a fényében bizonyos viszonyokat és intézményeket igazol, másokat meg elítél. Valójában azonban „az emberek mindig annyira szabadították fel magukat, amennyire azt nem az emberről alkotott eszményük, hanem a létező termelőerők nekik előírták és megengedték. Ámde valamennyi eddigi felszabadításnak korlátozott termelőerők szolgáltak alapul, amelyeknek az egész társadalom számára elégtelen termelése csak akkor tett lehetővé fejlődést, ha egyesek mások rovására elégítették ki szükségleteiket, és ezáltal egyesek — a kisebbség — szert tettek a fejlődés monopóliumára, míg másokat — a többséget — a legelkerülhetetlenebb szükségletek kielégítéséért vívott folytonos harc egyelőre (vagyis új forradalmasító termelőerők létrehozásáig) minden fejlődésből kirekesztette".[4]

Harmadszor, a fennálló munkamegosztás és társadalmi egyenlőtlenség következtében az egyének egyenlőtlenül fejlődnek; a személy társadalmi-

[1] *Marx—Engels:* A német ideológia. MEM 3. köt. 71. old.
[2] Ugyanott.
[3] Ugyanott.
[4] Ugyanott, 425—426. old.

gazdasági helyzete fontosabb lesz egyéni sajátosságainál, megnyilvánulásainak sokasága a személyiség társadalmi szerepének keretei közé szorul. Így a kapitalizmusban az embernek mint személyiségnek az önérvényesítése elsősorban és legfőképpen a birtoklás formájában valósul meg. „A magántulajdon oly ostobákká és egyoldalúakká tett bennünket, hogy egy tárgy csak akkor a *mienk*, ha bírjuk, ha tehát tőkeként egzisztál számunkra, illetve ha közvetlenül birtokoljuk, megesszük, megisszuk, testünkön viseljük, lakjuk stb., egyszóval *használjuk*. Ámbár a magántulajdon magának a birtoknak mindeme közvetlen megvalósulásait megint csak *létfenntartási eszközökként* fogja fel... Az *összes* fizikai és szellemi érzékek helyébe ennélfogva az *összes* ilyen érzékek egyszerű elidegenülése, a *bírás* érzéke lépett."[5]

Ezek az ellentmondások átfogják a termelést, a társadalmi-gazdasági viszonyokat és a kultúrát; megoldásuk pedig hosszú időt vesz igénybe és egész sor történelmi előfeltétel létrejöttét kívánja meg. A tőkés társadalomban a termelés fejlődése öncél, az ember pedig e fejlődés eszköze. A kommunizmusnak viszont az az alapelve, hogy minden egyes egyén szabadon fejlődjék, és az anyagi termelés ezt a fejlődést szolgálja. Ott az ember van a termelés kedvéért, itt a termelés az ember kedvéért: ez a kérdés lényege, és ezért nevezi Marx a kommunizmust valódi humanizmusnak. De mit jelent konkrétan ez a formula, és egyáltalán megvalósítható-e?

Régi álma a filozófusoknak, hogy az ember ne eszköze, hanem célja legyen a társadalmi életnek. Ez az elv a humanista etika alapja, ez szilárdítja meg az embernek saját tevékenysége fontosságába vetett hitét. Az erkölcsi követelmény azonban más dolog, mint a fejlődés reális tendenciáját rögzítő tudományos következtetés.

A kommunizmus marxi elmélete — amint már a Feuerbach-tézisekből is világosan kitűnik — szervesen összekapcsolódik Marxnak az ember tevékeny lényegére vonatkozó filozófiai elvével, a materialista történelemfelfogás alapjával. A társadalom története valójában az embereknek, tevékenységüknek és e tevékenység termékeinek a története. A mai nemzedék tevékenységének objektív feltételei, strukturális „keretei" nem egyebek, mint a múltbeli emberi tevékenység objektiválódott eredményei. Erőfeszítéseink, tetteink a munkaeszközökben, a társadalmi intézményekben, normákban és hagyományokban objektiválódnak, s az eljövendő történelem nélkülözhetetlen elemeivé válnak, bár talán nem egészen úgy, ahogyan ma képzeljük. A marxizmusnak a szellemétől és betűjétől egyaránt idegen az a felfogás, hogy a történelem az ember nélkül, az emberi akarattól és tevékenységtől függetlenül megy végbe. Maga az ember az alapja saját anyagi és minden egyéb termelésének.

Ezek a tételek az emberre mint nemre vonatkoznak: mennyiben alkalmazhatók hát az egyénre? Az ember egyénként, személyiségként is „önmaga alkotója". De csak viszonylagos értelemben. Ahhoz, hogy a megismerés alanyává lehessen, jó ideig az oktatás tárgyának kell lennie. Hogy a munka alanyává lehessen, jó ideig környezete munkájának a tárgya.

[5] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Budapest 1962. 72. old.

Hogy az érintkezés öntudatos alanya lehessen, mások hatásának a tárgya. S nemcsak arról van szó, hogy az ember nem születik személyiségnek, hanem azzá válik. Mint fentebb kimutattuk, a felnőtt ember sem csupán szubjektum és alkotó, hanem tárgy és termék is, e két oldal kölcsönviszonya pedig egyaránt függ az egyéni tulajdonságoktól és a történelmi feltételektől. Tény, hogy a történelmi feltételek mindig csak más emberek tevékenységének objektivációi — ez azonban nem szünteti meg azt a konkrét problémát, hogy mik az egyéni szabadság határai az adott társadalomban, és lehet-e tágítani őket. Ha abszolutizáljuk az emberi tevékenység szabadságának elvét, s nem vagyunk tekintettel a konkrét feltételekre, gyakorlatilag ugyanarra az eredményre jutunk, mint a „társadalmi feltételek" szerepét fetisizáló mechanikus determinizmus. Az egyik esetben az egyén mindig s egyformán meg van fosztva a szabadságától, mivel a külső körülmények határozzák meg; a másikban mindig szabad, mivelhogy ember, nem pedig dolog. Ezzel a társadalmi-gazdasági struktúrák különbsége lényegtelenné, a szabadságért folytatott harc fölöslegessé válik. A reális probléma, amely Marxot foglalkoztatta, nem egy tetszőleges status quo megalapozásában állt, hanem az emberi szabadság határainak kiszélesítésében a modern társadalmi fejlődés által létrehozott lehetőségek alapján.

A kommunizmus és személyiség problémakörét két különböző szinten kell vizsgálnunk: 1. az általános elmélet szintjén, függetlenül az empirikus tényektől; 2. a Szovjetunió és más szocialista országok konkrét történelmi tapasztalatai alapján. A két szint természetesen összefügg. Az általános elmélet nem puszta hipotetikus konstrukciók összege, hanem a konkrét történelmi tapasztalatok általánosítása, amely csak az általános elméleti tételek fényében lehetséges. De az általános elmélet és a konkrét történelmi tapasztalatok egysége nem jelenti a két oldal teljes egybeesését, ahogy általában nincs azonosság elmélet és gyakorlat között. A tudományos kommunizmus elmélete jóval nagyobb történelmi távlatokat fog át, mint az a konkrét tapasztalat, amellyel ma ténylegesen rendelkezünk, s amely korlátozott mind időbelileg (50 esztendő nem nagy idő, bármily hatalmasak is az eredményei), mind pedig tartalmát tekintve (a szocializmus építésének sajátosságai egy egyedüli és elmaradott országban, véletlen történelmi feltételek és körülmények hatása stb.).

Ugyanaz az elméleti formula („a kommunista munka" vagy a „személyes szabadság") a kommunista építés különböző szakaszaiban különféle konkrét tartalmakat kap, s ha e különbségeket mellőzzük, az elmélet üres formulagyűjteménnyé változik, amely nemcsak hogy nem mozdítja elő, hanem egyenesen akadályozza a konkrét, mozgó és változó valóság megértését. Az érett kommunista társadalomra vonatkozó — elméletileg egyébként helyes — tételek túlzottakká és irreálisakká válnak, mihelyt a mi időnkre alkalmazzuk őket. Másrészt az elmélet, ha nem emelkedik a mai kor színvonala fölé, nem nyithat történelmi távlatokat, és már csak ezért is konzervatívvá lesz. A társadalmi jelenségeket nem elég a mai viszonyok rendszerében betöltött funkcióik szerint elemeznünk és értékelnünk; mindezt feltétlenül össze kell kapcsolnunk az adott jelenségnek az általánosabb történelmi távlatok fényében végrehajtandó elemzésével,

hiszen a mai társadalom csak egy lépcsőfoka a fejlődésnek. Ha megfeledkezünk az első aspektusról, elszakadunk a valóságtól, és eleinte megvalósíthatatlan illúzióink lesznek, majd végül is csalódni fogunk. Ha a második aspektust becsüljük le, megfosztjuk a társadalomtudományt kritikai funkciójától, s a fennálló vagy éppenséggel idejétmúlt jelenségek retrospektív igazolásának szerepére kárhoztatjuk.

Az a tétel, hogy a társadalmi fejlődésnek az ember a célja, az anyagi termelés pedig az eszköze, a kommunista alakulat egészére nézve érvényes. Konkrét tartalma azonban nem azonos a szocializmusban és a kifejlett kommunizmusban. Az utóbbi esetén ez az elv azt jelenti, hogy az ember nem a termelés puszta tényezője többé, s az anyagi javak termelése csak alapjául szolgál az anyagi szükségszerűségtől mentes, szabad emberi tevékenységnek. Ennek az elvnek a megvalósulása feltételezi — egyéb feltételektől eltekintve —, hogy az anyagi termelés igen magas színvonalra emelkedjék, mert csak ez biztosíthatja a fogyasztási javak bőségét.

A kommunizmus első szakaszán — kiváltképpen akkor, ha az ország régebben elmaradott volt — ez a feltétel hiányzik. A szocializmus megszünteti a magántulajdont s vele az élősdi, kizsákmányoló osztályokat; a társadalmi termelést az egész társadalomnak, következésképpen a társadalom minden egyes tagjának a szolgálatába állítja. De amíg a termelés színvonala viszonylag alacsony és nem elégítheti ki a társadalom minden tagjának összes szükségleteit, a munka termelékenysége marad a társadalmi haladás legfőbb ismérve, tehát egy-egy ember társadalmi értékének ismérve is. A személyes és a társadalmi érdekek tendenciájukban, fő irányukban esnek egybe: minthogy a termelés az *egész* társadalmat szolgálja, a társadalomnak minden tagja külön-külön is érdekelt benne. De az egyes személyiség közvetlen érdekei nem feltétlenül esnek egybe a társadalom alapvető érdekeivel. Ebből adódik a munka szerinti elosztás szükségessége és az anyagi érdekeltség elve. A kvalifikált és kvalifikálatlan, bonyolult és egyszerű, nehéz és könnyű munka közötti bizonyos kereseti egyenlőtlenség nélkülözhetetlen az egyes személyek közvetlen érdekeinek és a társadalom mint egész alapvető érdekeinek gyakorlati összehangolásához. Ennek az elvnek a legszigorúbb érvényesítése nélkül nem valósítható meg a termékbőség. S ez nem pusztán gyakorlati szükségszerűség — hogy úgy mondjuk, a történelmi fejlődés nehézségeinek kényszerű elismerése —, hanem jól körvonalazott elméleti tétel, amelyet Marx már korai műveiben megfogalmazott.

Marx világosan megértette, hogy az anyagi javak egyszerű társadalmasítása és újraelosztása nem teremtheti meg a valódi társadalmi egyenlőséget. Az egyenlősítő kaszárnyakommunizmus nem pusztán utópia, hanem reakciós utópia, amelynek megvalósulása hátralépést jelentene mind társadalmi szempontból (mert aláásná a gazdasági növekedés individuálpszichológiai ösztönzőit), mind az egyes személyiség szempontjából (mert az egyéni szükségletek nivellálását és elszegényítését tételezi fel). Marx így írt: „Ez a kommunizmus — amennyiben mindenütt tagadja az ember *személyiségét* — éppen csak következetes kifejezése a magántulajdonnak, amely ez a tagadás. Az általános és hatalomként konstituálódó *irigység* az a rejtett forma, amelyben a *kapzsiság* előáll, és csak *más* módon elégíti ki

magát. Minden magántulajdonnak mint olyannak a gondoláta *legalább a gazdagabb* magántulajdon ellen fordul mint irigység és egyenlősítési vágy, úgyhogy ezek még a konkurrencia lényegét is alkotják. A nyers kommunista csak ennek az irigységnek és az *elképzelt* minimumból kiinduló ezen egyenlősítésnek a kiteljesülése. *Meghatározott lehatárolt* mértéke van. Hogy a magántulajdonnak ez a megszüntetése mennyire nem valóságos elsajátítás, azt éppen a művelődés és a civilizáció egész világának elvont tagadása, a *szegény* és szükséglet nélküli ember *természetellenes* egyszerűségéhez való visszatérés bizonyítja, aki nemcsak hogy nem jutott túl a magántulajdonon, hanem még csak el sem jutott hozzá."[6]

A problémának nemcsak elméleti, hanem gyakorlati-politikai jellege is van. A gazdaságpolitika két elv között választhat: vagy azzal törődik, hogy mindenkinek több jusson, vagy azzal, hogy senkinek se jusson több, mint a többieknek. Az utóbbi elgondolásnak is megvannak a maga hívei. lándzsát törtek az egyéni kertészkedés fejlesztése ellen, azzal érvelve, hogy az egyéni gazdaság elvonja az embereket a társadalmi termeléstől, amely alapvető tevékenységük kell hogy legyen, továbbá, hogy a „mellékjövedelmek" vagyoni egyenlőtlenséget teremtenek stb. Ezek az aggályok részben indokoltak. A termeléstől való „elvonással" és az egyéni meggazdagodással szembeni elővigyázatnak azonban nem szabad elhomályosítania a dolog gazdasági oldalát: minél inkább emelkedik a mezőgazdasági termelés, annál nagyobb lesz az általános jólét, s így annál kevésbé lehet majd munka nélkül (spekulációval, a hiánycikkek árának mesterséges felverésével stb.) jövedelemhez jutni. A termékbőség megteremtése érdekében szükség van a gazdasági, anyagi ösztönzők rendszerére.

Az emberi képességek különbözőségéből, a kvalifikált és kvalifikálatlan munka stb. különbözőségéből származó egyenlőtlenség fokozatos leküzdése végett a szocializmus társadalmi fogyasztási alapokat létesít (ingyenes oktatás, egészségügyi ellátás, nyugdíj, kulturális intézkedések stb.) Ezek a kiadások elsősorban azoknak a szellemi és társadalmi szükségleteknek a kielégítésére irányulnak (oktatás, kultúrált szabad idő stb.), amelyekre a kisebb jövedelműek saját eszközeikből többnyire kevesebbet költenek. Ily módon a munka szerinti elosztás anyagilag ösztönzi a személyiséget, a társadalmi fogyasztási alapok pedig csökkentik az ezen a szinten még elkerülhetetlen társadalmi egyenlőtlenséget, mindenki számára megkönnyítve személyisége kibontakozását, tekintet nélkül képességeire és társadalmi helyzetére.

De lehetséges-e általában, elvileg, a szükségletek szerinti elosztás? Hiszen evéssel jön meg az étvágy. A szükségletek kielégítésük arányában növekszenek. A „gyűjtögető ösztön" nem ismer határt, nem elégíti ki semmiféle árubőség. Azt mondják, nem az összes, hanem csupán az „ésszerű" szükségletek kielégítéséről van szó. De ki fogja meghatározni ennek az „ésszerűségnek" a mértékét? Talán a Tervhivatal, kiindulva a társadalmi termelés szintjéből? Ez nem lenne más, mint egy új típusú jegyrendszer, amely nem veszi figyelembe és nem is veheti figyelembe kinek-kinek az egyéni sajátosságait. Vagy az „ésszerű önkorlátozás" szabja majd meg a

[6] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 67. old.

mércét? De melyek ennek a kritériumai? Valaki nagyon szeretne még egy huszonötödik ruhát is, lelkiismerete azonban tiltakozik: a szomszédoknak csak húsz ruhájuk van. Ez az elképzelés *elvileg* nem különbözik attól az állítástól, hogy az elpolgáriasulás már a második pár cipővel megkezdődik. Csak mennyiségileg van különbség, minőségileg semmi. A fogyasztás kritériumát itt nem a magam személyes szükséglete alkotja, hanem valamiféle személytelen átlag. Azelőtt az ember úgy tekintett az embertársaira, hogy feltétlenül túl kell őt szárnyalnia, többet kell szereznie, mint amennyi a szomszédjának van; most viszont attól fél, nehogy neki magának legyen többje. De a kritérium ugyanaz: nem az egyéni szükséglet, hanem egy átlagos norma.

A képzetek hagyományos rendszerében ez a probléma elvileg megoldhatatlannak bizonyul. E képzetek azonban maguk is meghatározott történelmi körülményekkel függnek össze. A „gyűjtögető ösztön" nem természetadta emberi tulajdonság, hanem az ember „eldologiasulásának" és sok ezeréves nélkülözésének következménye. Az egyéniség nem a tulajdonban, hanem a tevékenységben nyilvánul meg. A személyiség gazdagsága reális tevékenységének, a másokkal való viszonyainak gazdagsága. Az „eldologiasulás", mint már említettük, sajátos formája csupán az „eltárgyiasulásnak". Akinek gazdag az intellektusa, eleven az emocionális élete, széles körű az érdeklődése, rendszerint már a mai társadalomban is kevésbé vonzódik az anyagi javakhoz, mint a szegényes és korlátolt életet élő ember. Ez nem azt jelenti, mintha közömbös volna a kényelemmel stb. szemben. Korántsem! De a dolgokat nem öncélnak tekinti, mint a nyárspolgár, hanem csak eszköznek, amely megkönnyíti belső lehetőségeinek megvalósítását.

Az osztályegyenlőtlenség és a tömegek korlátozott fogyasztásának körülményei között azonban ez a világ- és önszemlélet nem válhatott és nem válhat egyetemes szabállyá. A távoli ókortól kezdve számos filozófus és vallásos gondolkodó hirdette a „szerzés megvetését" sugalló filozófiát, azt, hogy a szellemi értékek előbbrevalók az anyagiaknál. De az anyagi javak gyarlóságának és múlékonyságának gondolata a termelőmunka megvetését is magába foglalta. „Aki a lélek javait választja, az istenibbet választja; aki viszont a »porsátor« javait, az emberi dolgokat" — mondta Démokritosz.[7] „Az állati foglalkozásokból jókora vagyont gyűjthetünk, de az életünk boldogtalan lesz" — visszhangozza Epikurosz.[8] A szemlélődésnek ez a felmagasztalása a termelőmunkát nem végző osztály felfogását tükrözte. Ha viszont ezt a felhívást az elnyomottakhoz intézték, akkor — hirdetője szándékaitól függetlenül — objektív tartalma szerint lemondást követelt az életfeltételek megjavításáért folytatandó harcról, megbékélést az élet terheivel. Az aszkétizmus legújabb formái, még ha kommunista frazeológiát öltenek is magukra, szintén ezt a reakciós gondolatot fejezik ki.

Beszédesen igazolja ezt az a tény, hogy olyan szocialista országban, ahol az egyenlősítő elosztás „forradalmi" követelményével kezdték és

[7] Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény. I. köt. Tankönyvkiadó 1962. 41. old.
[8] Ugyanott.

ezen az úton gazdasági kudarcot szenvedtek, később az emberek erőszakos nivellálásának, a kultúra tagadásának politikájára tértek át.

A tudományos kommunizmusnak semmi köze ehhez a képmutató igehirdetéshez, amely a nélkülözést és a szegénységet az erény rangjára emeli. A tudományos kommunizmus szerint *minden* ember számára biztosítani kell az anyagi lehetőségek teljességét. Éppen az anyagi élet *gyarapodása* révén — amelynek előfeltétele a munka termelékenységének növekedése — alakulnak át maguk az emberi szükségletek is. Az ember élelem-, ruházat- stb. szükséglete — vagyis az, ami saját egyéni fogyasztási szférájához tartozik — elvileg nem határtalan; társadalmilag és pszichológiailag csupán a társadalmi szűkösség következtében lép elő a legfontosabbá. Kielégítése arányában, valamint az emberi személyiség kibontakozása arányában más, bonyolultabb szellemi szükségletek kerülnek előtérbe. Ezek a magasabb rendű szükségletek valóban korlátlanok, ez a szükséglet azonban nem egyszerűen dolgokra, hanem egy meghatározott élettevékenységre irányul.

Amikor valaminek az elfogyasztásáról beszélünk, ezen rendszerint azt értjük, hogy a fogyasztás folyamatában a tárgy elveszti valamely hasznos tulajdonságát, s ezt a szubjektum sajátítja el. Ha pedig nem a tárgy egyszerű fizikai megsemmisítéséről van szó (mint a táplálék vagy a ruházat esetében), akkor okvetlenül a tárgy monopolista birtoklására gondolunk. Másrészt, az ember mint a fogyasztás szubjektumát többnyire csak egyféleképpen fogják fel aktívnak: abban az értelemben, hogy elsajátít valamilyen hozzá képest külső tartalmat. A fogyasztás itt úgy áll szemben a termeléssel. mint a passzív elv az aktívval. A „fogyasztói pszichológia" passzív, élősködő pszichológia; a „fogyasztó-ember" (Frommnál) olyan ember, akiben a passzív elv túlteng az aktív-alkotó elvvel szemben.

A magasabb rendű szükségletkere mindez elvileg alkalmazhatatlan. Először, a szükségletnek itt nem maga a dolog, hanem a tevékenység a tárgya. Ennek az értékét nem csökkenti az, hogy mások is foglalkoznak vele; az effajta szükséglet kielégítésének folyamata nem szétválasztja, hanem közelíti egymáshoz az embereket. Másodszor, az ilyen szükségletnek a kielégítése csak az alkotó tevékenység folyamatában lehetséges, amely a személyiség aktív önfeltárását, önmegvalósítását tételezi fel. A „fogyasztást" itt még az absztrakció sem választhatja el a „termeléstől". Az alkotó munka továbbra is munka marad abban az értelemben, hogy változatlanul valamilyen társadalmilag hasznos tárgy előállítása a célja (másképp játék volna); de az elidegenült munkától eltérően az embernek itt nemcsak az eredmény okoz örömet, hanem maga a tevékenység folyamata is. A szépség esztétikai szükséglete a szépség törvényei szerinti cselekvés óhaját jelenti, és egyáltalán nem azt a szükségletet, hogy a művészeti tárgyakat egymagunk birtokoljuk. A művelődés szükséglete korántsem azonos azzal a kívánsággal, hogy diplomával igazolhassuk a főiskola elvégzését. Ezeket a magasabb rendű szükségleteket éppen individuális jellegük miatt nem lehet sem szabályozni, sem előírásokhoz idomítani.

A személyiségnek mint a munka szubjektumának fejlődését csak úgy érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy a munka jellege is megváltozik a kommunizmusban. A személyiségnek mint az érintkezés szubjektumának a problémája elválaszthatatlan a kommunista társadalmi viszonyok

és elsősorban a kommunista önigazgatás fejlődésének kérdéseitől. A személyiségnek mint a megismerés szubjektumának fejlődése összefonódik a kultúrszociológia problémáival.

A rendelkezésünkre álló szociológiai kutatások alapján most rátérünk e kérdések vizsgálatára.

2. MUNKA ÉS SZABADSÁG

A művésznek, cselekvése céljából függetlenül,
örömet okoz maga az alkotás is, az,
hogy a formálással birtokba veszi az anyagot;
az alkotófolyamatot nem egyszerűen
munkának fogja fel, hanem örömet
és kielégülést nyújtó tevékenységnek.
A kézművest csupán erőfeszítéseinek célja
és haszna érdekli, a tevékenységet nem örömnek,
hanem tehernek, elkerülhetetlen
szükségszerűségnek érzi, és szívesen hárítaná át a
gépre.

(Richard Wagner)

Mit jelent a munka elidegenülésének leküzdése? A problémát konkrétabb vizsgálata végett három mozzanatra oszthatjuk: 1. a munka objektív jellege; milyen lehetőségeket nyújt a dolgozó ember egyéniségének fejlődéséhez; 2. az embernek a munkához való viszonya, amely egyaránt függ a munka jellegétől és a személyiség érték-orientációinak összességétől; 3. a munka jelentősége, azaz a munka-szerepek fajsúlya a személyiség pszichikai struktúrájában.

A szocialista munka mindhárom aspektusban minőségileg különbözik a kapitalizmusbeli munkától. A magántulajdon megszüntetésével megszűnt a munkás elidegenülése a termelési eszközöktől, a munkaerő nem áru többé. Ezek a társadalmi változások a dolgozóknak munkájukhoz való viszonyát is megváltoztatják. Az új viszonynak objektív mutatója a munkások aktivitásának növekedése, gondoskodásuk a termelés érdekeiről, az újítók tevékenysége, a technikai tökéletesítéseket szolgáló alkotó munka tömegessé válása stb.

A szovjet szociológusok vizsgálata meggyőzően mutatja ki, hogy a szovjet munkások munkatevékenységének motívumai minőségileg különböznek a tőkésországok munkásainak munkamotívumaitól.

A kapitalizmusban hiányoznak vagy igen gyengén jutnak érvényre a munka eszmei motívumai (a társadalmi hasznosságára vonatkozó megfontolások stb.), a szovjet munkás érték-orientációinak rendszerében viszont fontos helyet foglalnak el. Persze, az emberek Nyugaton is arra törekszenek, hogy olyan munkájuk legyen, amely nemcsak jó keresetet biztosít, hanem erkölcsi kielégüléssel is jár. Így egy 1964-es körkérdés során a nyugatnémet ifjúságnak az életpálya értelmére vonatkozó válaszai a következőképpen oszlottak meg:

A foglalkozásnak valódi élethivatásnak kell lennie — 40%.
A foglalkozás megválasztásában fontos szerepük van az egyéni hajlamoknak, de az anyagi megfontolásoknak is — 59%.
A legjobban fizetett munkát kell vállalni — 7%.
Határozatlan — 1%.

A körkérdés során az ifjúmunkások 18%-a a jól fizetett állás mellett nyilatkozott, 29%-uk azonban olyan munkát kívánt, amely kielégíti.[9] Helytelen volna azt képzelnünk, hogy a tőkésországok munkásai és alkalmazottai csak a keresetet tartják szem előtt. Minél nagyobb az anyagi jólét, annál nagyobb fontosságra tesznek szert más, nem anyagi jellegű megfontolások. De amikor Nyugaton arról beszélnek, hogy vajon az egyént kielégíti-e a munkája, elsősorban a szakma és a személyes hajlamok megegyezésére gondolnak. Többnyire szó sincs a termelés társadalmi távlataiban való érdekeltségről. S ez egészen természetes: a munkás nem érzi, hogy gazdája volna a vállalatnak, még kevésbé a társadalomnak mint egésznek.

A szovjet ember sem közömbös a kereset nagyságával és más személyes mozzanatokkal szemben. De munkája *társadalmi* jelentőségének is tudatában van.

Egy nálunk lefolytatott vizsgálat során a következő kérdést tették fel: „Miért tetszik a foglalkozás, amelyet választott?" Az 1963-ban végzett novoszibirszki középiskolások 45%-a ezt válaszolta: „Mert a munka alkotó jellegű"; 25%-uk így felelt: „Mert fontos a népgazdaság számára", 2% válasza: „Mert jól megfizetik".[10] A Leningrádi Állami Egyetem szociológiai laboratóriumának adatai szerint ugyanerre a kérdésre a leningrádi terület 1965-ben végzett 1100 középiskolása a következő válaszokat adta: 62,4% a munka alkotó jellegére hivatkozott, 25,7% a munka népgazdasági fontosságára, 3,4% a magas keresetre.

A felnőttek esetében a motívumrendszer természetesen bonyolultabb, s három fő motívum köré csoportosult: a munka tartalma, a kereset nagysága és az előlépés lehetőségei. A munkatevékenység tartalmára mint a munka alapmotívumára irányuló orientáció arról tanúskodik, hogy kialakulóban van a munkához mint szükséglethez való viszony. Sokan kijelentik, hogy nem tudnának megválni a munkájuktól, még ha anyagilag nem volnának is rátalva.

A keresetre mint a munkatevékenység másik fő motívumára irányuló orientáció arról tanúskodik, hogy a munkához mint rajta kívüli szükségletek kielégítésének eszközéhez való viszony — bár nem egyedüli többé — megőrízte a jelentőségét. Végül, az előlépés (a magasabb kvalifikáció, bonyolultabb funkciók, nagyobb felelősség) lehetőségeire való orientáció a két előbbi motívumból ered, és a különböző foglalkozásoknak a közvéleményben meggyökeresedett hagyományos presztízsét is tükrözi.

Mint V. A. Jadov megjegyzi, ma ez az optimális motívumstruktúra, amelynek azonban vannak bizonyos ellentmondásai is. A szocializmus le-

[9] Az adatokat az NSZK kancellárja terjesztette a Bundestag elé 1965. június 14-i beszámolójában. — Deutscher Bundestag, 4. Wahlperiode. Drucksache IV/3515. 14. old.
[10] *V. N. Subkin:* Pályaválasztás a kommunizmus építésének körülményei közt. „Voproszi Filoszofii", 1964. 8. sz.

küzdi a munkának a magántulajdonon és a kizsákmányoláson alapuló sajátos elidegenülési formáit (bár itt is léteznek még „maradvány-jelenségek"; a magántulajdonos pszichológiai csökevényei, az a nézet, hogy a munka átok: „A munka a bolondokat szereti", „Nem farkas a munka, nem szalad el az erdőbe"). De fennmaradnak olyan társadalmi jelenségek is, amelyek az anyagi-technikai bázis hiányos fejlettségével, az anyagi jólét szintkülönbségeivel, a különböző foglalkozások alkotólehetőségeinek egyenlőtlenségével stb. függnek össze.

A kommunista munka a munkának az a formája, amely a személyiség elsőrendű életszükségletévé alakult át. De mit is jelent tulajdonképpen ez a tétel? Nem minden életszükséglet válik az emberi tevékenység tudatos motívumává. Például a friss levegő szükségletét rendszerint automatikusan elégítjük ki, s csak oxigénhiány esetén tudatosítjuk mint szükségletet. Mit jelent hát, hogy a munka szükségletté válik: azt-e, hogy szokássá lesz, amelyet már észre sem veszünk, vagy éppen ellenkezőleg, azt, hogy tudatos érdeklődésünk fűződik hozzá, tudatos élettevékenységünk alapvető szférájává alakul át? Az első esetben a munka automatikus és személytelen. Mint Marx írta, „a meghatározott munka iránti közömbösség olyan társadalmi formának felel meg, amelyben az egyének könnyűszerrel térnek át egyik munkáról a másikra, és a munka meghatározott fajtája számukra véletlenszerű, ennélfogva közömbös. A munka itt... a valóságban is létrejött az egyáltalában való gazdagság megalkotásának eszközeként, és nincs többé meghatározás az egyénekkel egy különösségben összenőve."[11] A második esetben viszont a munka maximálisan indiviualizálódik, mint a személyiség önmegvalósításának szférája. Nem puszta szokásról, hanem *kedvvel* végzett tevékenységről van szó.

A kommunista munkáról szólva, rendszerint csak a második lehetőséget hangsúlyozzák: azt, hogy a munka élvezet, alkotás, az egyéniség fejlődésének legfontosabb szférája. A munka különféle fajtái azonban nem jelentenek egyforma lehetőségeket a személyiség kibontakozása számára. A szociológusok elkülönítik egymástól a munkától való viszony társadalomlélektani fogalmát és a munka objektív jellegének fogalmát.[12]

A munkához való alkotó viszony pszichológiai beállítottság, pozitív viszonyulás saját tevékenységünkhöz, érdekeltség annak eredményeiben, törekvés, amely arra irányul, hogy olyasvalamivel gyarapítsuk munkánkat, ami csak a sajátunk stb. Ez a beállítottság egy meghatározott nevelési rendszer eredménye, és bármely munkafajtával — akár mechanikus, akár alkotó jellegű munkával — kapcsolatban kialakítható. De objektív értelemben nem minden munka alkotó jellegű. Csak azt a tevékenységet nevezhetjük alkotónak, amely nem szorítkozik az egyszer elsajátított algoritmus ismétlésére, ahol új helyeztek jönnek létre. „Az alkotó munka feltétlenül magába foglalja (különböző fokon) az alábbi elemeket: 1. a termelési feladatok szabványmentes megoldását; 2. a konstruálás és kísérletezés különféle formáit; 3. elméleti ismeretek alkalmazását a technikai feladatok

[11] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. MEM 13. köt. Budapest 1965. 170. old.

[12] Lásd *G. P. Kozlova, Z. I. Fajnburg:* A munka jellegének megváltozása és az ember sokoldalú fejlődése. „Voproszi Filoszofii", 1963. 3. sz.

megoldásában; 4. a munkák válogatását egy adott szakma, foglalkozás keretében (a tapasztalatok és a szakirodalom tanulmányozásától a gépek és technológiai folyamatok gyakorlati tanulmányozásáig; a gépek és berendezések tanulmányozásától új gépek felszereléséig és kezeléséig; a felszerelt berendezések kezelésétől új berendezés megtervezéséig és megszerkesztéséig)."[13]

Az alkotó és nem alkotó munka fogalma nem a szellemi és fizikai munka fogalmának szinonimája. A szellemi munka szintén sok rutinmozzanatot tartalmaz (például: számolást egy ismert képlet alapján), a kézműves típusú fizikai munka pedig az alkotás számos elemét foglalja magába (próbáljunk csak saját kezűleg kifaragni egy kőbaltát!). Mint Klaus német marxista filozófus megjegyzi, éppen az a probléma, hogy a kapitalizmus előtti formációkban a munkafolyamatok zöme valamilyen mértékben alkotó jellegű volt, akár rabszolga végezte, akár jobbágy. Csak a nagyipar létrejöttével nő meg egyre inkább azoknak a mechanikus munkafajtáknak a köre, amelyek ugyanazoknak a műveleteknek egyhangú és állandó ismétléséből állnak.[14]

Az alkotó munka maximális lehetőségeket biztosít a személyiség kibontakozása számára és marxista pszichológiai kielégülést nyújt.

Gorkijban 600 munkásnak, mérnöknek és technikusnak tették fel a kérdést: „Érdekli-e a munka, amelyet végez?" A megkérdezettek 85%-a „igen"-nel válaszolt. Az igenlő válaszok százalékaránya azonban különféleképpen alakult a különböző munkákat végző munkáscsoportokban: a gépeken kézi munkát végző munkások körében 40%, a kézi szerszámokkal dolgozók között 44%, a gépesített munkát végzők esetében 69%, az automatikus padokon és gépsorokon dolgozóknál 98%, a mérnökök és technikusok körében 90% volt.[15] Az újítók százalékaránya többnyire együtt nő a munka kvalifikációjával stb.

Fennáll azonban a fordított összefüggés is: minél magasabb képzettségű a személyiség, annál nagyobb követelményeket támaszt munkája tartalmával szemben, és annál nehezebb ezeket kielégíteni.

Szovjet szociológusok érdekes vizsgálatot végeztek a textilipari szalagmunkások munkához való viszonyával kapcsolatban.[16] Az alábbi kép alakult ki. Az egyik csoport, amely főképpen régóta dolgozó és kevéssé iskolázott (legfeljebb hat-hét osztályt végzett) munkásnőkből áll, elégedett volt a munkájával, és nem merítette ki túlságosan a munka egyhangúsága. Az egyik munkásnő így nyilatkozott: „Mindegyik műveletet jól ismerem és behunyt szemmel is el tudom végezni, közben pedig a magam dolgaira gondolhatok, és ha jó a hangulatom, és minden rendben van, a munka is gyorsan megy." A középfokú képzettséggel rendelkező munkások viszont ugyanezt a munkát rendkívül kimerítőnek tartják, éppen mert egyhangú

[13] A munkásosztály és a műszaki fejlődés. Moszkva 1965. 171. old.
[14] Lásd G. *Klaus:* Kibernetik in philosophischer Sicht (A kibernetika filozófiai nézőpontból). Berlin 1962.
[15] A munkásosztály és a műszaki fejlődés. 62. old
[16] Lásd *N. G. Valentyinova:* A személyiség szerepe a megosztott munka egyhangúságának leküzdésében. „Az új típusú munkás személyiségének jellemvonásairól" c. gyűjteményben. Moszkva 1963.; továbbá ugyanettől a szerzőtől: A munkás személyiségének a munka tartalmával összefüggő pszichikai sajátosságairól „A szociológia a Szovjetunióban" c. gyűjtemény 2. kötetében. Moszkva 1965. (oroszul).

és érdektelen. Ezeknek a munkásoknak a szellemi igényei meghaladják azt a technikát, amellyel dolguk van, a gépies munka nem elégíti ki őket és egy sajátos vákuumot hoz létre a tudatukban. Ezt a vákuumot a legöntevékenyebb és legfelkészültebb munkások tanulással, szakmai képzéssel töltik ki, egy helyett több szakmát sajátítanak el, s a műveleteket időszakosan váltogatva, enyhítik munkájuk egyhangúságát. Maga a munkafolyamat azonban nem kelti fel az érdeklődésüket, és személyiségük alapjában véve a termelés keretein kívül fejlődik.

Az általános műveltségi és kulturális szint emelkedésével az emberek egyre inkább a kvalifikált munkához vonzódnak, s az egyszerű rutinműveletek nem elégítik ki őket, tekintet nélkül keresetük nagyságára. V. N. Subkin felkérte a novoszibirszki terület végzős diákjait, hogy egy tízjegyű értékskála alapján osztályozzák a népgazdaság, a tudomány és a kultúra legfőbb területeiről kiválasztott 70 szakma vonzóerejét. Az ifjúság szemében a legmagasabb kvalifikációt igénylő szakmák képviselték a legnagyobb vonzerőt — különösen a rádiótechnika és a geológia. A közepesen kvalifikált szakmák közül a közlekedés kapta a legmagasabb értékelést, a a legalacsonyabbakat pedig a mezőgazdaság (3.57), illetve főképpen a szolgáltatások (2,63)[17] Kazanyban 1964-ben a következő kérdést tették fel 2000 felső osztályosnak: „Mire készül az iskola befejezése után?" A válaszok: „Tanulni fogok" (71,5%), „Dolgozom és tanulok" (10,2%), „Dolgozom" (7,3¾). Ufában ugyanezek a válaszok így oszlottak meg: 63,3%, 22,5%, 3,7%. Az iskolások túlnyomó többsége szellemi pályára készül. A kazanyi körkérdés alkalmával a tanulók 77,3%-a, Ufában pedig 86,3%-uk nyilatkozott a szellemi munka mellett. Ufában egyetlen munkásszakma sem kapta meg a szavazatoknak legalább 1%-át. Orvosnak 30-szor több tanuló készül, mint gépmunkásnak, 45-ször több, mint marósnak és darusnak, 20-szor több, mint villanyszerelőnek, 75-ször több, mint gépésznek.[18] Az ifjúságnak a legkvalifikáltabb foglalkozásokhoz való vonzódása egészében véve pozitív jellegű, ám bizonyos fokig ellentétes a szovjet népgazdaság konkrét szükségleteivel és lehetőségeivel, hiszen az országnak nemcsak tudósokra és mérnökökre van szüksége, hanem közepes és alacsony kvalifikációjú szakemberekre is. Így például Leningrádban 1963. március 1-én az összmunkaerő 44,1%-a segédmunkásokból állt.[19] Felmerül a kérdés: hogyan egyeztessük össze az ifjúság személyes törekvéseit a társadalom érdekeivel?

A tudósok egy része úgy véli, hogy ezek az ellentmondások csak ideiglenesek, s a technikai fejlődés, az automatizálás fokozódása stb. teljesen megszünteti az efféle problémákat. Ezzel a véleménnyel nehéz egyetérteni. Először, még ha elfogadjuk is, hogy a termelés automatizálása mentesíti az embert minden gépies, nem alkotó munkától, ez még több évtizedet vesz igénybe. Az ifjúság nevelésében, beállítottságai meghatározott rendszerének kialakításában — a munkához való viszonyt is beleértve — nem lehet egyedüli kiindulópontunk ez a távoli perspektíva. Azokra a körülmények-

[17] *V. N. Subkin:* Az ifjúság kilép az életbe. „Voproszi Filoszofii", 1965. 5. sz.
[18] Lásd *N. A. Autov:* A munkások általános műveltségi színvonalának hatása termelőtevékenységükre. „Voproszi Filoszofii", 1966. 11. sz.
[19] *V. J. Szuszlov:* A munka tartalmának és jellegének megváltozása a szocializmusban. „Filoszofszkije nauki", 1965. 5. sz.

re és problémákra kell felkészítenünk az embereket, amelyekkel az életben valóban találkozni fognak. Egy szükségszerű szakasz átugrása — bármilyen jó szándékú legyen is — mindig károkat okoz.

Másodszor, a technikai fejlődés és a termelés automatizálása korántsem jelenti valamennyi problémánk egyetemes orvosszerét. Persze, a technikai fejlődés szétzúzza a régi munkamegosztást; a kézi munkán alapuló számos foglalkozás kipusztul, mivel funkcióit gépek veszik át. Másrészt azonban növekszik a primitív, gépi munka fajsúlya. „A kis sorozatokat és még inkább az egyedi darabokat gyártó termelés körülményei között nekünk magunknak kell felkutatnunk a munka elvégzésének módozatait, alkalmazkodnunk az új munkafeltételekhez. Ez serkenti az alkotó gondolkodást. A munkatárgyaknak és előállításuk módszereinek gyakori váltakozása a »mobilitás sztereotípiájának« kialakulásához vezet."[20] A tömegtermelés technikailag tökéletes folyamata azonban nem tűr meg szinte semmiféle termelési tartalékot. A magas szinten automatizált vállalat technológiája tudományos alapokon nyugszik. Ez azt jelenti, hogy nemcsak az automatákat kiszolgáló munkásnak, de még a üzemmérnöknek sincs módja lényeges változtatásokra. A technológiai folyamatról nem a termelésben, hanem a tudományos laboratóriumban döntenek. Ez nem csökkenti ugyan a munkások és a műszakiak munkájának jelentőségét, de bizonyos fokig korlátozza a lehetőségeiket.

A szakmai specializáció problémája szintén sok nehézséget okoz.

Némelyik szerző úgy véli, hogy a kommunizmusban elhal a munka szakosítása, mindenki mindent csinálhat, s teljesen szabadon váltogathatja munkájának fajtáit és formáit. Ezek a szerzők arra hivatkoznak, hogy a termelés automatizálása a műveleteket a gépek irányítására egyeszerűsíti, s az ember könnyen térhet át az egyik vezérlőtábláról a másikra.

Ez az álláspont egyáltalán nem meggyőző. Ha pusztán a vezérlőtáblák cserélgetéséről volna szó, gyakorlatilag senki sem váltogatná a munkafajtákat. Mi különbség lehet ott, ahol csak gombokat nyomogatnak? Maga a munkaváltogatás fogalma előfeltételezi már a munkák specializálódását. Ezenkívül, az operátor munkája korántsem a legkvalifikáltabb munkafajta. Ezzel szemben az automaták kezelőjének munkája feltétlenül megköveteli a technológiai folyamat ismeretét, a különféle gyártási technológiák pedig korántsem egyformák, és specializálódás nélkül a gépkezelő nem boldogul. Még kevésbé kerülhető el a specializálódás — tehát egy bizonyos önkorlátozás — az olyan bonyolultabb munkaterületeken, mint a mérnöki, orvosi vagy pedagógus tevékenység. Az ismeretek, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy egy-egy munkaterületen eredményes munkát végezhessünk, már ma is annyira széles körűek, hogy egy bizonyos önkorlátozás, specializálódás nélkül nem sajátíthatók el. A tudomány és a technika fejlődésével a foglalkozási ágak száma egyre növekszik, nemhogy csökkenne. Így például a népszámlálás adatainak feldolgozásához használt foglalkozási szótár 1926-ban 10 371 megnevezést tartalmazott, 1939-ben körülbelül 19 000-et, 1959-ben pedig már mintegy 30 000-et.[21]

[20] A munkásosztály és a műszaki fejlődés. 190. old.

[21] *L. M. Vajnstejn:* A munkamegosztásnak és a személyiség fejlődésének tendenciái a szocializmusban és a kommunizmusban. „Voproszi Filoszofii", 1963. 11. sz.

Persze, a specializációnak nem szabad túlságosan szűknek lennie. A tudomány és a technika fejlődése maga követeli meg minden szakembertől, hogy ne csupán szakmai ismeretekkel rendelkezzék, hanem elég széles körű általános műveltséggel is. Olyan korban élünk, amikor az ismeretek azelőtt egymástól elszigetelt területei között szoros kapcsolat létesül, és ez széttöri a régi korlátozottságot. Ma a kibernetika segítségére van az orvostudománynak és a politikai gazdaságtannak, a biológia nem haladhat előre a fizika és a kémia segítsége nélkül stb. Az egyes személyiség fizikailag sincs abban a helyzetben, hogy birtokába vegye az emberi ismeretek egész gazdagságát. De nincs is erre szüksége, hiszen ha az egyes egyén ismeretei korlátozottak is (mert mélységük csak ezen az áron biztosítható), ezt a fogyatékosságot eredményesen pótolja a különböző szakemberek együttműködése.

A munka váltogatása különféleképpen valósulhat és valósul meg. A széttagolt mechanikus munka csak külsőleges cseréket tesz lehetővé: helyváltoztatást a szerelőszalag mellett, néhány rokonszakma elsajátítását és a munka eszerint történő váltogatását. A szovjet iparban széleskörűen elterjedtek a munka váltogatásának ezek a formái. Ha a munkások kölcsönösen helyettesíthetők, növekszik a termelés, és maguk a munkások is élvezhetik a változatosságot.

A bonyolultabb és alkotóbb szakmák, foglalkozások esetében másképp áll a dolog; a munka váltogatása itt már nem külsőleges, hanem belső jellegű (áttérés a tapasztalatok és az irodalom tanulmányozásáról a technika gyakorlati elsajátítására, kezelésére és felszerelésére, erről pedig új gépek tervezésére és szerkesztésére stb.). A mérnök és a konstruktőr esetében a szoros értelemben vett (szünetek nélkül számolt) munkaidő alapelemeinek száma 3—5-ször haladja meg egy bonyolult univerzális berendezésen dolgozó operátorét, 7—10-szer egy egyszerűbb berendezést kezelő operátorét, 10—12-szer a segédmunkásét.[22] Minél bonyolultabb a munka, annál több az efféle belső átmenet. Ennélfogva az ilyen munka nem is tűnik egyhangúnak.

De ha a munka (következésképpen az emberek) specializációja elháríthatatlan, mennyire lehet szó általában az egyén szabadságáról az anyagi termelés területén?

Roppant bonyolult és vitatott kérdés ez. A „munka" szó egyrészt az anyagi javak termelését jelöli (lásd a termelőmunka fogalmát a politikai gazdaságtanban), másrészt jelöl mindenfajta társadamilag hasznos tevékenységet. A személyiség munkában megnyilvánuló szabadságának problémáját egyaránt tárgyalhatjuk az elemzés pszichológiai és társadalomgazdasági szintjén. *Pszichológiai szempontból* a kérdés a tevékenység tartalmának és motívumainak kölcsönviszonyára vonatkozik. Minden célszerű tevékenység egyidejűleg szabad is, szükségszerű is. „A munkás nemcsak létrehozza a természeti dolog formaváltozását, hanem egyúttal a természeti dologban megvalósítja célját, amelynek tudatában van, amely törvényként meghatározza cselekvésének útját-módját, s amelynek alá kell rendelnie

[22] *G. I. Kozlova, Z. I. Fajnburg:* A munka jellegének megváltozása és az ember sokoldalú fejlődése. 59—60. old.

akaratát. S ez az alárendelés nem elszigetelt művelet. A dolgozó szervek erőfeszítésén kívül a munka egész tartama alatt szükség van a figyelemként megnyilvánuló céltudatos akaratra, mégpedig annál inkább, minél kevésbé ragadja magával a munkást a munka a saját tartalmával és végrehajtásának módjával, minél kevésbé élvezi tehát a munkát mint saját testi és szellemi erőinek játékát."[23]

Bármely tevékenységi folyamatban egyaránt helyet kap a megszokás eleme — amelyet a szubjektum rendszerint észre sem vesz —, a szükségszerűség, a kényszer eleme (még a játékban is) és a szabad egyéni választás eleme. Hogy a szubjektum milyennek észleli és tudatosítja a folyamat egészét, az a fenti elemek kombinációjától függ, elsősorban attól, hogy a tevékenység célja mennyire személyes jellegű. Hasonlítsunk össze kétféle cselekvést: a titkárnő levelet ír a kedvesének, majd pedig hivatalos levelet ír. Fiziológiailag a két folyamat azonos. Pszichikai tartalmukat illetően azonban különböznek egymástól. Az első esetben az önkifejezés folyamatával állunk szemben, így minden más elem észrevétlenül a háttérben marad; a második esetben a titkárnő *feladatot* teljesít, tevékenysége munka, amely egyfajta szükségszerűségnek van alárendelve. A pszichikai motívumok rendszerétől függően ugyanaz a tevékenység hol szabadságként, hol szükségszerűségként élhető át. Ennek a szükségszerűségnek pusztán racionális tudatosítása (a munka társadalmi hasznosságának vagy a létfenntartás szempontjából való szükségszerűségnek tudata) egymagában még nem vet véget a dilemmának; a szükségszerűség elfogadása — csupán azért, mert nem lehet rajta változtatni — nem a szabadság szinonimája. *Pszichológiailag* csak az a tevékenység szabad, amelyik a személyiség belső indítékait fejezi ki, s a szükségszerűséget egyéni motivációban „megszüntetve megőrzi".

A pszichológiai problémák mélyén azonban társadalomgazdasági problémák rejlenek. A munka nem egyszerűen az egyén élettevékenységének módja, hanem *társadalmilag hasznos* tevékenység. Bárhogy fogja is fel egyik vagy másik egyén a maga tevékenységét, a társadalom számára a munka (mennyisége, minősége, szakmai tartalma) *mindig* objektív szükségszerűség. A dolgozó egyén mindig csak része egy tágabb egésznek, funkcióját — akár tudatában van ennek, akár nem — a társadalmi szükségletek struktúrája jelöli ki. A személyiség csak annyira lehet pszichológiailag szabad (azaz csak annyira észlelheti tevékenységét saját belső indítékai kifejeződésének), amennyire személyes motívumainak és érték-orientációinak struktúrája *megegyezik* a társadalmi szükségletek struktúrájával, vagyis ha ő maga *akarja* azt, amire a társadalomnak *szüksége* van. Az egyéniségek sokfélesége és a társadalmi funkciók differenciálódása óhatatlanul felveti az ember és a funkció összhangjának problémáját. Összeolvadásuk csak viszonylagos lehet. A társadalom fejlődésének arányában kibontakoznak az eltérő érdekek egybehangolásának sajátos mechanizmusai: 1. a gazdaságon kívüli kényszer, amely biztosítja a tevékenységével (funkciójával) elégedetlen egyén *alávetését; 2. az anyagi érdekeltséget* kiváltó anyagi ösztönzők (a munka tartalmával szembeni érdekeltséget az

[23] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1967. 169. old.

élet egyéb szféráiban juttatott előnyök ellensúlyozzák); 3 .az erkölcsi ösztönzők, az egyén számára önmagában érdektelen tevékenység társadalmi szükségességének *tudata;* 4. az a *szokás,* hogy a köz érdekében tevékenykedjünk, s ez kielégítsen bennünket, tekintet nélkül arra, hogy maga a munkafolyamat örömet okoz-e vagy sem.

Elképzelhető-e, hogy a kommunista társadalomban a szabályozásnak mindezek a formái teljességgel kivesznek, s a munka korlátlanul (abszolút módon) szabaddá válik, mind társadalmi-történelmi, mind egyéni-pszichológiai értelemben? Ez a nézet utópikusnak tűnik. Az anyagi erőforrások bősége és az emberek magas fokú öntudata folytán a kommunista társadalom nem fog rászorulni a „külső" kényszer és az anyagi ösztönzés formáira. A kommunista munka, Lenin szerint, „ingyenes munka a társadalom javára", „önkéntes munka, norma nélküli munka", „díjazási feltétel nélküli munka". De nem csupán hivatásszerű munka, nem csupán egyéniségünk szabad önfeltárása, hanem „a közösség javára megszokásból végzett, a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyból fakadó munka, az egészséges szervezet szükségleteként végzett munka".[24]

A kielégületlenség érzését keltő mai rutinmunkák természetesen nem örökéletűek. De a termelés növekedésével együtt nőnek a munka tartalmával szemben támasztott emberi követelmények is. Egyes munkafajták mindig vonzóbbak másoknál. Persze, különböző emberek különböző munkafajtákhoz vonzódnak. A munkával való elégedettségnek az az egyik legfőbb feltétele, hogy a szakmai szerep megfeleljen a személyiség egyéni sajátosságainak. Ma ez nem mindig lehetséges, részint a társadalmi feltételek egyenlőtlensége miatt (a családok eltérő anyagi és kulturális lehetőségei, a városi és a falusi életviszonyok különbözőségei stb.), részint mert hiányzik az iskoláskorban az elemi pályaválasztási orientáció. Ebből adódik, hogy a szakma megválasztása gyakran a véletlen „körülmények" eredménye. A jövendő társadalom e téren sok mindent tökéletesíthet, nem szólva arról, hogy tágabb lehetőségek lesznek a tévesen választott foglalkozás megváltoztatására.

A kommunista társadalom megszüntetheti a fizikai és szellemi munkát végzők között jelenleg fennálló társadalmi különbségeket. A tudományos-technikai forradalom állandóan növeli a termelőtevékenységben a szellemi munka arányát, s egyúttal meggyorsítja az elvont elméleti kutatások vívmányainak gyakorlati alkalmazását. Ezzel csökken az anyagi és a szellemi termelés közötti hagyományos távolság. Teljes azonosulásukra azonban nem kerülhet sor. A különböző munkafajták sohasem fognak egyforma lehetőségeket biztosítani a személyiség fejlődése számára. Ebből adódik, hogy a hozzájuk való viszony sem lesz egyforma. Bizonyos foglalkozásokat az emberek élethivatásuknak fognak tekinteni, mások viszont — a kezdetlegesebbek — majd inkább a szokás erejére támaszkodnak, amely társadalmi szükségességük tudatán alapul. Éppen ezért le kell tennünk arról az utópiáról, hogy a személyiség valamennyi belső szükséglete és igénye a munka szférájában realizálódhat.

[24] *Lenin:* Az évszázados rend megsemmisítésétől egy új rend megteremtése felé. *Lenin* Művei. 30. köt. Szikra 1953. 525. old.

J. N. Davidov helyes megjegyzése szerint az a törekvés, hogy mindenki mindenhez értsen, arra utal, hogy a másik embert nem Énünk folytatásának, hanem határának tekintjük, és a tőle való függetlenség érdekében mindent mi magunk akarunk elsajátítani. Ez a szellem idegen a kommunizmustól. A szükségletek szerinti elosztás egyáltalán nem azt jelenti, hogy kinek-kinek egyénileg lehet (vagy még kevésbé, hogy kell) felhasználnia mindazt, amit a társadalom megtermelt. Hiszen éppen az ő egyéni szükségleteinek kielégítéséről van szó. Éppígy a személyiség szabad kibontakozásának elve sem jelenti a munkatevékenység valamennyi formájának feltétlen „kisajátítását". Arról van szó, hogy képességeimet a hozzám legközelebb álló, engem leginkább érdeklő területeken fejlesszem ki. „A termelés kommunista kooperálása (társítása) nem annyira azt követeli, az egyes egyéntől, hogy »abszolúte mindent« tudjon . . ., hanem inkább azt, hogy ismereteit, készségeit és képességeit *összemérje* valamennyi többi egyén ismereteivel, készségeivel és képességeivel. Azt, hogy képes legyen ismereteinek, készségeinek és képességeinek világát *társainak mindenoldalú* (egyetemes) *támogatására számítva* szervezni."[25]

Amikor a személyiség sokoldalú fejlődésének problémáját kizárólag a specializáció fenntartásának vagy megszüntetésének kérdésére redukálják, akkor a személyiséget csakis a termelés tényezőjének tekintik, és ebben a minőségében akarják egyetemességét megvalósítani. Marx azonban éppen ezt kifogásolta. Nem az a fontos, hogy az ember hány és milyen funkciót tölt be, hanem hogy mennyire egyetemes tevékenységének tartalma, vagyis hogyan párosul benne a fizikai és a szellemi, a végrehajtó és a szervező, a gyakorlati és az elméleti munka. Nem az a feladat, hogy az orvos agronómus és lakatos is legyen — ez lehetetlen, és nincs is rá szükség —, hanem hogy bármiféle szakmai szerep, először, megfeleljen a személyiség egyéni sajátosságainak, másodszor, ne fojtsa el a személyiség egyéb oldalait, amelyek ebben a szerepben nem ölthetnek testet. Egy-egy funkció korlátozottsága elvileg összeegyeztethető a tevékenység mint egész egyetemességével.

„A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik a nyomor és a külső célszerűség diktálta munka, vagyis ez a birodalom a dolog természeténél fogva kívül esik a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján. Miként a vadembernek küzdenie kell a természettel, hogy szükségleteit kielégítse, hogy életét fenntartsa és újratermelje, ugyanúgy kell küzdenie a civilizált embernek is, ezt kell tennie minden társadalmi formában és minden lehetséges termelési módban. Az ember fejlődésével együtt bővül a természeti szükségszerűség e birodalma, mert bővülnek a szükségletek; de ugyanakkor gyarapodnak a termelőerők is, melyek e szükségleteket kielégítik. Ezen a téren a szabadság csak azt jelentheti, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erő felhasználásával, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek mellett hajtják végre. De ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az emberi erőkifejtés, amely öncél, a

[25] *J. Davidov:* **Munka és szabadság. Kossuth Könyvkiadó 1965. 175—176. old.**

szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint alapján virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése."[26]

Ha az egyéni élettevékenység egyéb oldalaitól elvonatkoztatunk, a munka alkotó vagy nem alkotó jellegének és a személyiségre gyakorolt hatásának kérdését sem dönthetjük el. Bármely specializált munka — ha feltételeitől elszigetelten vesszük szemügyre —, egyfelől gazdagítja, másfelől deformálja a személyiséget: a gépies, egyhangú munka azzal, hogy eltompítja az embert, lefokozza szellemi igényeit; az alkotó munka (például a tudósé) pedig azzal, hogy teljes embert kíván, s korlátozza más területeken való megnyilvánulásainak lehetőségét. Bármilyen belső tevékenységcseréket tartalmazzon is a választott foglalkozás, keretei korlátozottak, s a foglalkozási szerepére szorítkozó személyiség szükségképpen deformálódik.

Egyébként a különböző foglalkozások alkotó lehetőségeiről a köznapi tudatnak gyakran egészen hamis elképzelései vannak, amelyek egyszerűen a meggyökeresedett előítéleteket reprodukálják. Ez különösen a szolgáltatási szféra foglalkozásaira vonatkozik, amelyeknek — mint már említettem — a fiatalság szemében legkevesebb a tekintélyük. Bármi legyen is a vélemény az elárusító munkájának előnyeiről és hátrányairól, ez a szakmai szerep csak saját alapvető követelményeit meghazudtolva lesz rutinmunkává, abban az esetben, ha igen rosszul szervezik a kereskedelmet. Aki tud és szeret emberekkel dolgozni, annak ez a foglalkozás a helyzetek nagy változatosságát kínálja, és minden helyzet egyéni, alkotó jellegű megoldást tesz szükségessé. A kereskedelem és a szolgáltatások segédfolyamatainak gépesítése még inkább megnöveli az *emberi* elemek jelentőségét, amelyeknek itt jóval nagyobb a szerepük, mint számos más foglalkozási ágban.

Ha funkcionális-technikai szinten vizsgáljuk a munka váltogatásának kérdését, a kapitalizmus és a szocializmus különbsége abban mutatkozik meg, hogy a szocialista társadalom szervezetten segíti a munkást a magasabb kvalifikáció megszerzésében, a tanulásban stb., Nyugaton ellenben ezt magánügynek tekintik: ha tanulni akarsz és van rá módod, hát tanulj, ha meg nincs, várd meg szépen, amíg kilöknek, mert fölösleges vagy. A munkamegosztás általános tendenciái azonban egybeesnek, hiszen a technika színvonalán alapulnak. Csakhogy ez a megközelítésmód hibás. A lényeg az, hogy a kapitalizmusban az ember elsősorban a termelés tényezője. Ez pedig nemcsak a munkásra vonatkozik, hanem az alkalmazottra, a mérnökre, a szakemberre is. Hatékonyan kell betöltenie termelési funkcióját, s a társadalom — ösztönösen vagy szervezetten, állami intézkedésekkel — arra ösztönzi, hogy törekedjék is erre a hatékonyságra. S ez minden! Tevékenységi szférájának kibővítésével senki sem törődik, hiszen profitot csak termelőmunkája eredményez.

A szocializmusban a tevékenység váltogatása nemcsak a választott foglalkozás keretében valósul meg, hanem azon kívül is. A társadalomnak gondja van a munkás személyiségére, s ezért segíti őt abban, hogy

[26] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1967. 876. old.

túlléphessen szűken értelmezett szakmai tevékenységének keretein. Így például az újító munkás többnyire a mérnöki-technikusi funkciókkal váltogatja a maga végrehajtó tevékenységét.[27]

A technológiai folyamatból adódó funkciók a termelés irányításában való részvétellel váltakoznak.[28] Ez nagymértékben bővíti a dolgozók szellemi alkotó tevékenységének szféráját, sokoldalú érdeklődést fejleszt ki bennük.

Végül, *az anyagi termelés szférájában végzett munka társadalmi-politikai* tevékenységgel, kulturális alkotással stb. párosul.[29] Más szóval, az ember nem pusztán termelési tényező, akinek értékét egyértelműen a végzett munka mennyisége és minősége határozza meg (ennek az ismérvnek nagy jelentősége van, de nem az egyedüli), hanem a társadalmi közélet cselekvő részese.

A személyiség sokoldalúsága, totalitása nem valósulhat meg pusztán a munka (a termelés) szférájában. Még a legproduktívabb, legalkotóbb *munkást* is korlátozza a szakmája, s ezt a korlátozottságot csak *állampolgárként*, tehát a társadalmi tevékenység szubjektumaként, a társadalmi önigazgatás aktív résztvevőjeként számolhatja fel.

3. A SZEMÉLYISÉG SZABADSÁGA ÉS AZ ÚJ TÍPUSÚ KOLLEKTIVIZMUS

Hallottad hát,
Hogy kit hívunk szabadnak,
Hogy akkor vagy csak az, ha
önmagad vagy,
Míg másokért munkál agyad,
kezed.
Nos hát: csak úgy nevezd magad
szabadnak,
Ha mindenért felelsz, s önként teszed.

(Leonyid Martinov)

Amíg az emberi cselekvések végeredménye ösztönösen alakul ki, s független e kölcsönhatás részvevőinek akaratától, addig a társadalmi egész elkerülhetetlenül személytelennek, külsőlegesnek, önmagában jelentősnek mutatkozik. Marx nem véletlenül nevezte az államot és más politikai egyesüléseket „a közösség pótlékainak", leszögezve, hogy a feladat ennek a „feltételektől megszabott érintkezésnek" az „átváltozása az egyének mint olyanok érintkezésévé".[30] A politikai életnek az egyéni akarattól való függetlenségét ideológiailag a szabadságnak mint a társadalomtól és az államtól való elkülönülésnek individualista koncepciója tükrözi. Ha képtelen vagyok a társadalmi erőket uralni, legalább azt kell elérnem, hogy én magam független legyek tőlük. De a „társadalomtól való szabadság" képzete

[27] Lásd A munkásosztály és a műszaki fejlődés. 271. old.
[28] „Kommunyiszt", 1963. 16. sz.
[29] „Pravda", 1966. márc. 31.
[30] *Marx—Engels:* A német ideológia. NEM 3. köt. 72. old.

mindig illuzórikus és utópikus. „Csak a (másokkal való) közösségben (kapja meg mindegyik) egyén az eszközöket ahhoz, hogy hajlamait minden irányban kimüvelje, csak a közösségben válik tehát lehetővé a személyes szabadság."[31] De nem mindenfajta kollektívában, hanem csak a „valóságos közösségben", vagyis az egyéneknek öntevékenységükön alapuló önkéntes társulásában. A személyiségnek mint állampolgárnak, mint az érintkezés szubjektumának problémáját két különböző, de egymással szorosan összefüggő szinten vizsgálhatjuk: 1. az egész társadalom viszonylatában (makroszint), 2. kisebb csoport, valamely konkrét kollektíva viszonylatában (mikroszint).

Makroszinten a személyiség társadalmi öntevékenységének problémája abban a kérdésben összpontosul, hogy milyen természetű az állam és a társadalmi igazgatás. Az osztálytársadalmak története során a politikai funkciók — azaz a társadalmi ügyek irányításának funkciói — nemcsak a kizsákmányolt osztályoktól szakadtak el, hanem általában a konkrét egyénektől mint olyanoktól is. Az állam roppant szörnyetegnek, Leviatánnak mutatkozott, amelynek saját akarata van, és fölötte áll a konkrét emberek szükségleteinek és érdekeinek. Az államnak mint gépezetnek ezt a személytelen természetét a bürokrácia testesíti meg a legvilágosabban.

A nyugati szociológia megőrizte azt a régi hagyományt, amely a bürokrácia jelenségét azonosítja bármely irányító tevékenységgel. Például „A politikai tudomány lexikona" című amerikai kézikönyv a bürokráciát a következőképpen határozza meg: „Azoknak a formáknak a szervezete, hivatalnokai és rendszere, amelyek minden nagy igazgatási apparátussal összefüggnek, és különösen a kormányintézményeket jellemzik. A bürokráciának az a rendeltetése, hogy a cselekvés sablonszerű szervezésének előnyeit igénybe vegye a munka nagy területeinek áttekintésére és a kérdések elfogulatlan és személytelen eldöntésére."[32] Az UNESCO kiadásában megjelent „Társadalomtudományi lexikon" a bürokráciának olyan vonásait hangsúlyozza, mint a döntések ésszerű mérlegelése, a kapcsolatok személytelensége, a feladatok szabványosítása (rutinizálása) és a hatalom központosítása.[33] A bürokrácia jelenségét sok szociológus az igazgatás szakosodásával kapcsolja össze, és ha nem is helyesli, elvileg elkerülhetetlennek, végzetszerűnek tartja.

A bürokráciának ezzel a kitágított és elsősorban funkcionális értelmezésével nehéz egyetérteni. A bürokrácia nem az igazgatásnak mint olyannak a szinonimája, hanem csupán az igazgatás egy bizonyos stílusának és formájának megjelölésére szolgál; jellegzetes vonásai — mint már Marx megállapította — a formalizmus, az irányítás elszakadása az irányítottaktól és a szigorú belső hierarchia. A politikai bürokrácia mint elkülönült társadalmi réteg ott alakul ki, ahol a politikával hivatásszerűen foglalkozó emberek tartós és belsőleg összefüggő társadalmi csoportot alkotnak, amely fölötte áll a lakosság alapvető tömegének, s minthogy a maga kezében összpontosítja a politikai hatalmat, bizonyos anyagi kiváltságokra tesz szert. A bürokratikus struktúra merevsége folytán az apparátus munkája valóban folyamatossá, és ebben az értelemben hatékonnyá válik. Ámde

[31] Ugyanott, 63. old.
[32] *J. Dunner:* Dictionary of political science, New York 1964. 70. old.

— amint nemcsak a hétköznapi megfigyelések, hanem a különleges tudományos vizsgálatok, főként a szervezéselméletre vonatkozó legújabb munkák is tanúsítják — a bürokratikus igazgatás formális jellege óhatatlanul ellentmondásba kerül a szervezet tartalmi célkitűzéseivel, s ezáltal aláássa hatékonyságát. A bonyolult szervezeteknek hajlékony struktúrára, a részek önállóságára és decentralizálására van szükségük, ami nem egyeztethető össze a bürokratikus elvekkel. A kapitalizmusban a bürokrácia — elsősorban az állam osztályjellege miatt — nem számolható fel. Egyrészt, a hierarchikusan szervezett apparátus segítségére van az uralkodó osztálynak abban, hogy a tömegeket távol tartsa a politikától. Másrészt, a bürokrácia mint társadalmi réteg maga is az uralkodó osztály befolyásos alkotórésze, és politikai lehetőségeit a dolgok fennálló állapotának megszilárdítására használja fel.

A probléma egyedüli megoldását az állam elhalásának és társadalmi önigazgatással való felváltásának marxista—leninista elmélete tartalmazza.

A szocialista forradalomnak az első vívmánya, hogy a lakosság kizsákmányoló kisebbségének uralmát megszünteti és a túlnyomó többség hatalmával váltja fel (proletárdiktatúra); majd később, az osztályantagonizmusok megoldódásával, a többség hatalma fokozatosan átalakul az egész nép hatalmává (össznépi állam); végül pedig, a kommunizmusban, az állam elhal, átadja helyét valódi társadalmi önigazgatásnak. Itt nincs többé külön politikai apparátus, és a megfelelő funkciókat maguk a polgárok egymást váltva töltik be. Mint Lenin írta, az állam továbbfejlesztése abban áll, hogy „a Szovjet minden egyes tagja kötelezően állandó munkát végez az állam kormányzása terén...; továbbá abban, hogy fokozatosan, kivétel nélkül az egész lakosságot bevonjuk... az államigazgatással kapcsolatos szolgálatok végzésébe".[34]

E cél teljes megvalósítása — aminek egész sor objektív és szubjektív előfeltétele van — hosszú időt igényel. Először, ennek a folyamatnak az üteme az ország technikai-gazdasági színvonalától függ. Ahhoz, hogy az egyszerű polgárok hatékonyan (s nem pusztán formálisan) vehessenek részt a közügyek irányításában és eldöntésében, meghatározott anyagi feltételekre van szükség (megfelelő szabad időre és életszínvonalra). Másodszor, fontos szerepet játszik a demokratikus politikai hagyomány; az emberekben ki kell alakítani, illetve fokozni kell azt a készséget, hogy építően vegyenek részt a politikai életben. Harmadszor, sok múlik a lakosság kulturális színvonalán, amely viszont a két előbb említett feltételtől függ. Ha az emberek írástudatlanok vagy műveletlenek, nem irányíthatják ténylegesen az országot, bármilyen nagyfokú szabadságot élvezzenek is.

Minél elmaradottabb a szocializmus útjára lépő ország, annál nehezebb és hosszadalmasabb lesz az áttérés a közvetlen tömegigazgatásra. A forradalmi élcsapat, midőn a nép és a népi érdekek nevében magára vállalja az ország irányítását, nyomban hozzákezd a tömegek politikai neveléséhez, és egyre inkább bevonja őket az igazgatásba. Specializált, hivatásszerű

[33] A dictionary of the social sciences. *J. Gould és W. L. Kolb* kiadása. New York 1964. 61. old.
[34] *Lenin:* Tíz tézis a szovjethatalomról. *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 144. old.

igazgatási apparátus nélkül azonban ilyen feltételek mellett nem boldogulhat. Ez az apparátus a munkások, parasztok és a dolgozó értelmiség soraiból toborozza tagjait, s nem szabad fölébe helyezkednie a tömegeknek, amelyeket szolgál, s amelyek ellenőrzést gyakorolnak felette. Objektíve nem lehetetlen azonban, hogy az apparátus egyik-másik láncszeme elszakad a tömegektől. Lenin gyakran rámutatott erre a veszélyre.

A bürokratizmus mint igazgatási rendszer és gondolkodásmód kibékíthetetlenül ellentétes a szocializmussal. A szocializmus a tömegek kezdeményezésére támaszkodik, bennük látja a történelem igazi alkotóit; igyekszik kibontakoztatni mindazokat a gazdag lehetőségeket, amelyek az egyénekben és a kollektívákban rejlenek. A bürokratikus gondolkodás ellenben bizalmatlan mind a tömegekkel, mind az egyéniséggel szemben: számára a megszokott szabályokat félresöprő kezdeményezés veszedelmes anarchiának tűnik. A szabályzatokban nem rögzített cselekvések és motívumok a bürokrata szemében gyanúsak és ellenségesek, az ember pedig csupán az igazgatás és a manipuláció tárgya. Ebből adódik a bürokratikus gondolkodás talaján az adminisztratív ügyekkel kapcsolatos voluntarizmus és a tömegekkel kapcsolatos fatalizmus sajátos ötvözete. Amikor valamilyen adminisztrációs tényked*ésről van szó, a bürokrata voluntarizmusra hajlik,* azt tartva, hogy utasításokkal és körlevelekkel tetszés szerint bármely eredményt elérhet, tekintet nélkül az objektív körülményekre. Amikor viszont a múltról van szó, azt tartja, hogy minden, ami történt, feltétlenül meghatározott és szükségszerű volt: hiszen a múlt bírálata feltételezi, hogy hibák a jelenben is előfordulhatnak.

A szocializmus filozófiája a tudományon alapul, s mélységesen tiszteli az emberi értelmet. A bürokratizmus ellenben lényegénél fogva értelemellenes. Egyáltalán nem arról van szó, mintha a bürokrata hivatalnok híjával volna a kultúrának; a bürokraták különfélék, s vannak köztük műveltek is. De az értelem elsősorban az új keresése, ez pedig ellentétes a bürokratikus szellemmel. Így hát a bürokrata „tiszteli" ugyan a tudományt, de ...csak mint eszközt, előre tudja, mi a jó, mi a rossz, mi helyes, mi helytelen. Tudományos szakértőre csak azért van szüksége, hogy az felkutassa számára a „megadott" cél optimális eszközeit; ha a tudós kétségbe vonja a cél realizálását, ajánlásait tüstént elutasítják mint téveseket. A művészet szférájában gyanakvásra ad okot minden, ami új és szokatlan, pusztán az újdonsága miatt. Röviden, a bürokratikus gondolkodás az elvi szintre emelt sablonra épül, amely arra tart igényt, hogy a társadalmi élet alfája és omegája legyen. A bürokratikus gondolkodás klasszikus eszményképe a társadalom-gép személytelen mechanizmusában automatikusan mozgó csavarember.

A bürokratizmus felszámolása nemcsak a személyiség sokoldalú fejlődésének, hanem az emberi egyéniség megőrzésének is elengedhetetlen feltétele.

A bürokratizmus nem szüntethető meg egy csapásra. „El lehet kergetni a cárt — el lehet kergetni a földbirtokosokat —, el lehet kergetni a tőkéseket — írta Lenin. — De nem lehet »elkergetni«... a bürokráciát... Az efféle kelevényt *nem lehet* »kiirtani«. Csak *gyógykezelni* lehet. A sebészi

beavatkozás *ebben* az esetben abszurdum, *lehetetlen* dolog; csakis a *lassú gyógykezelés* segít — minden más sarlatánság és naivság."[35]

Melyek ennek a gyógykezelésnek az eszközei?

Az első eszköz: a tömegek egyre szélesebb körű bevonása az ország közvetlen igazgatásába. A Szovjetunió Kommunista Pártja ennek az irányvonalnak a megvalósítását tekinti egyik legfontosabb feladatának.

„Így születik a kommunista önigazgatás" című könyvecskéjében J. E. Volkov érdekes adatokat közöl a szovjetekben és egyebütt működő aktivisták számbeli gyarapodásáról, valamint a közélet irányításában betöltött tényleges szerepük növekedéséről.[36] Így például a szakszervezet — a legnagyobb tömegszervezet — tagságának jelenleg körülbelül 39%-a — több mint 26 millió fő — aktivista.

A társadalmi aktivisták számának növekedésével csökken a szakszervezetek hivatásos apparátusa. A szverdlovszki terület üzemi szakszervezeti bizottságainak közel 95%-a már ma is teljes egészében társadalmi alapon működik. Hasonló folyamatok bontakoznak ki más társadalmi szervezetekben is. Az állami szervekben szintén állandóan nő a társadalmi aktivisták szerepe.

Az immár hagyományos társadalmi szervezeteknek megnőtt a fontosságuk és kieszélesült a bázisuk; emellett az tuóbbi években sok új szervezet és a társadalmi tevékenység számos új formája tűnt fel. Volkov két csoportra osztja ezeket. Az első csoporthoz azokat sorolja, amelyek a termelés közvetlen irányításába vonják be a dolgozókat (állandóan működő termelési tanácskozások, a vállalatok és intézmények műszaki és műszaki-gazdasági tanácsai, társadalmi technológiai és szerkesztőirodák stb.).

A második csoportot az igazgatással, a dolgozók kulturális és szociális ellátásával, továbbá a közrend fenntartásával kapcsolatos tevékenység társadalmi formái alkotják. A dolgozók itt maguk látnak el egyes olyan adminisztratív funkciókat, amelyek *régebben az állam hatáskörébe tartoztak*. Ilyenek: a helyi szovjetek nem hivatásos igazgatási szervei, küldöttmegbízatások és csoportok stb., a lakosság öntevékeny szervezetei, a közrend fenntartásával kapcsolatos társadalmi szervezetek és tevékenységi formák: önkéntes népi rendfenntartó osztagok, operatív Komszomol-rajok stb. A népi ellenőrzés különlegesen fontos szerepet játszik abban, hogy bevonja a lakosságot a társadalmi és állami kérdések eldöntésébe.

A tömegek igazgatási tevékenységének kibontakoztatásában nagy jelentősége van a szovjet állam egész politikai mechanizmusának, valamint a párton belüli demokrácia fejlesztésének és bővítésének. A párt elítélte a vezetési módszerekben jelentkező voluntarizmust és szubjektivizmust, s a kérdések megítélésének és a határozatok meghozatalának valóban demokratikus módszereit szorgalmazza, ami lehetővé teszi, hogy megnövekedjék a párttagság tömegeinek, tehát minden egyes kommunistának az önállósága és kezdeményezőkészsége.

Hiba volna azonban, ha megelégednénk az elért eredményekkel. Elő-

[35] *Lenin:* M. Szokolovnak. *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956. 475. old.
[36] Lásd J. E. *Volkov:* Így szuletik a kommunista önigazgatás. Moszkva 1965. (oroszul).

ször is, az aktivisták számbeli gyarapodására vonatkozó adatok gyakran túlzottaknak bizonyulnak, mert a társadalmi megbízatások igen egyenlőtlenül oszlanak meg; van, aki egyáltalán nem vesz részt a közéletben, mások viszont halmozzák a funkciókat, nincs reális lehetőségük a vállalt megbízatás teljesítése, és formálisan látják el (tehát a társadalmi munkába is belopakodik a bürokratikus szellem). Ebben az esetben a társadalmi funkciók már nem a személyiség öntevékenységét, szabad aktivitását jelentik, hanem újabb megterhelésnek, elidegenült munkának tűnnek.

Sok mindenről tanúskodik a fizetett és a fizetetlen munkatársak viszonya is. Rendkívül fontos, hogy a társadalmi munkát végzők egy személyben egyesítsék a végrehajtó és a döntési tevékenységet. Ám gyakran előfordul, hogy a társadalmi aktivisták funkciója — a választottaké is — néhány függetlenített munkatárs rendelkezéseinek végrehajtására korlátozódik. Ha ez fokozza az apparátus hatékonyságát, akkor társadalmilag hasznos. Hasznos a személyiségre nézve is, mert tágítja társadalmi szerepeinek skáláját. De az igazi önigazgatástól nagyon messze van, hiszen az aktivista így nem vesz részt a határozatok kidolgozásában, csupán a megvalósításukat segíti.

A gazdaságirányítás további demokratizálása a szovjet társadalom objektív szükségszerűsége. Különös szemléletességgel mutatkozik ez meg az SZKP-nak a gazdasági reform megvalósítására vonatkozó intézkedéseiben. Az adminisztratív gyámkodást, a vállalatok és a dolgozó kollektívák tevékenységének aprólékos szabályozását felváltja az állam, a konkrét vállalat és az egyes dolgozó érdekeinek optimális egyeztetését biztosító józan gazdasági elszámolás. Az igazgatási és termelőtevékenység valamennyi láncszemének kibővül az önállósága, s ez a kezdeményezés, a kollektivitás és a felelősség növelésére ösztönöz. Lényeges különbség van a között, hogy a gyárigazgató puszta közvetítője-e a felülről küldött utasításoknak, vagy pedig, a kollektívával egyetértésben és az általános tervfeladatok kereteiben, teljes jogú gazdája a vállalatnak. Ez nemcsak a vezetőt érinti, hanem a munkást vagy alkalmazottat is. Minden tömegmozgalomnak valamilyen szerény egyéni kezdeményezés volt az elindítója, s a társadalom erősen érdekelt abban, hogy egyre több legyen az ilyesfajta kezdeményezés. Ehhez viszont, hogy úgy mondjuk, a sokféleség egysége szükséges: a kérdések különféle felvetésére alkalmas egyéniségek sokfélesége és az alapvető társadalmi célok egysége, amely lehetővé teszi a közösen hozott határozatok sikeres megvalósítását. A gazdaságpolitika szervesen összefügg a politikai demokráciával és a nevelési rendszerrel.

Ám a tömegek *öntevékenységének* erősödése, a társadalom *közvetlen* igazgatásában betöltött szerepük növekedése nem helyezi hatályon kívül az irányító funkciók *szakosodásának* az előbbiekkel bizonyos értelemben ellentétes tendenciáját. E két tendencia dialektikájának megértése végett figyelembe kell vennünk a jelenlegi igazgatási tevékenység bonyolultságát, tárgyainak sokféleségét, valamint az emberek és a dolgok igazgatása közötti különbséget.

Mindennemű vezető tevékenység tartalmaz intellektuális és akarati elemet. Az első az ügy lényegének ismeretére, a szervezet előtt álló feladat megértésére támaszkodik. A második — adminisztratív — elem

a szükséges döntés operatív meghozatalában, az emberek elosztásában, a kijelölt feladatok végrehajtásának ellenőrzésében áll. Mindkét elem nélkülözhetetlen. De a másodiknak alárendelt szerepe van: az akarat azokat a terveket valósítja meg, amelyeket az értelem dolgozott ki.

A tartalmi, intellektuális vezetés magának a termelőfolyamatnak integráns része. Vezető ebben az értelemben csakis az lehet, aki szakember az adott területen. A vezetési folyamatnak ez az oldala a jövőben még tovább fog specializálódni, ami egyben pszichológusok, közgazdászok, szakképzett iparszervezők bevonását is jelenti.

Más kérdés a politikai apparátus helyzete. Itt is végbemegy a specializálódás, a tapasztalatok felhalmozódása stb. Akit megválasztottak egy tisztségre, idővel bizonyos készségeket szerez, amelyek társadalmi értéket képviselnek, és nem lebecsülendők. Ha kevés a felkészült szervező káder, a túlságosan gyakori váltogatásuk komoly károkat okozhat az ügynek. Részben ebből is adódik, hogy a szocialista társadalomban is megmaradnak — mondjuk így — a hivatásos politikusok. Itt azonban más a fejlődés tendenciája. „Arra kell törekedni, hogy csökkenjen a fizetett állami apparátus létszáma, mind nagyobb tömegek szerezzenek jártasságot az igazgatásban, s az apparátusban végzett munka idők folyamán ne legyen többé külön foglalkozás" — mondja az SZKP programja.[37]

Az irányítás egyik oldala — az információ előkészítése és feldolgozása, a döntés alapjául szolgáló prognózis kimunkálása — specializálódik és tudományos alapra épül. Például a népgazdasági fejlesztési tervek összeállításában egyre nagyobb a tudósok szerepe, ez azonban korántsem teszi szükségessé, hogy közvetlenül az irányító apparátusban dolgozzanak. A másik oldal — a felelős döntések meghozatala és megvalósításukra az emberek mozgósítása — demokratizálódik. a lakosság öntevékenységének és aktivitásának elvére épül. Ily módon az instrukciókat küldözgető és csak a többiek nógatására alkalmas klasszikus irodai „csinovnyikot" kiszorítja egyrészt a szakértő, a specialista, akinek nem az általában vett irányítás a szakmája, hanem a gazdasági élet vagy az építés, a kulturális feladatok vagy az egészségvédelem, másrészt pedig az az ember, aki egyszerű öntevékeny állampolgárként vagy valamely kollektívának egy bizonyos időre megválasztott képviselőjeként vesz részt a közös kérdések eldöntésében.

Az állam és az igazgatási apparátus elhalását illetően olykor utópikus nézetekkel találkozunk. Például azt beszélik, hogy a kommunizmusban mindenki közvetlenül vesz majd részt az összes közügyek megvitatásában és eldöntésében. Ez azonban gyakorlatilag aligha lehetséges. A tömegeknek persze jóval mélyebben kell megismerkedniük, mint jelenleg, az előkészületben levő törvényekkel. A párt programja előirányozza, hogy rendszeressé kell tenni a törvénytervezeteknek és egyéb — állami szintű vagy helyi — döntéseknek a dolgozók részéről történő megvitatását. Ez nemcsak a tömegek kezdeményezőkészségét fokozza, hanem a kérdések mélyebb, több oldalú megítélését is biztosítja. De senki nem lehet egyformán illetékes minden kérdésben. Ha — mondjuk — orvos vagyok, bajosan lehet

[37] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 801. old.

megalapozott személyes véleményem arról, hogy milyen a vegyipar és a kohászat jelenlegi optimális viszonya. Bárhogyan hozzák is meg ebben a kérdésben a döntést, végeredményben a szakemberek véleményének kell érvényesülnie. A társadalom tudományos irányításának elve feltételezi, hogy a kérdéseket ne mechanikus többséggel, hanem tudományos következtetések alapján döntsék el. Az a körülmény, hogy erre a döntésre nincs befolyásom, semmivel sem csökkenti jogaimat, ha 1. az általános döntés nem egy-egy csoport részleges érdekére, hanem az egész társadalom érdekeire épül; 2. az én véleményem megfelelő szerepet játszik azokban a kérdésekben, amelyekben illetékes vagyok.

A személyiség részvétele az össznépi ügyek eldöntésében nemcsak *közvetlen* lehet, hanem *közvetett* is: különböző konkrét kollektívák közvetítik, amelyekhez az egyén tartozik.

Éppen ezeknek a társadalmi struktúráknak a sokasága tételezi fel az egyének mint személyiségek sokféleségét (társadalmi szerepeik egyedi struktúrája folytán). Az egyén társadalmi helyzetét nemcsak a társadalom központi intézményeinek rendszere határozza meg, hanem a társadalmi viszonyok összessége is. Ebből ered a kis csoportok, termelési kollektívák, intézmények stb. szervezésének problémája.

Itt, a konkrét kollektívában járja ki a személyiség a társadalmi élet igen fontos iskoláját. Ha itt a passzivitás és a konformizmus van túlsúlyban, ez elkerülhetetlenül megmutatkozik nagyobb méretekben is. Persze, a fordítottja is igaz: a társadalomnak egy sejtje nem élhet huzamos ideig más törvények szerint, mint az egész társadalom. Ebből származik a kommunista önigazgatás — hogy úgy mondjuk — „alulról" történő fejlesztésének feladata.

Miért olyan fontos a kis csoport? Elsősorban azért, mert a tagjai közötti viszonyok — még a funkcionális természetűek is (például a termelési funkciók brigádbeli elosztása) — egyúttal interperszonálisak is, és átszínezi őket az emóciók egész spektruma. A csoport szerkezete, a tagjai közt létesült viszonyok jellege az egyén számára az egész társadalom sajátos modelljéül szolgál. Az egyén, ha jól és szabadnak érzi magát elsődleges csoportjaiban, rendszerint társadalmi környezetére is átviszi ezeket az érzelmeit. Ahol ellenben az emberi viszonyokban valami nincs rendjén, ott az emberek gyakran óvatosan és bizalmatlanul tekintenek a társadalomra is.

Érdekes adatokat közöl erről V. B. Olsanszkij.[38] Néhány kollektívát felkért, hogy értékeljék egy bizonyos rendszer szerint nyolc jellegzetes életút vonzóerejét, amelyek mindegyike egy-egy sajátos érték-orientációt fejezett ki (szolgálati előlépés, pénz- és vagyongyűjtés, odaadó munka, háborítatlan és békés élet, harc az igazságért, lemondás a személyes örömökről az alkotás javára, dicsőség, kicsapongás). Kiderült, hogy a válaszok nemcsak az egyének életkorától és más sajátosságaiktól függően változnak, hanem kollektívánként is. Például egy moszkvai vállalat lakatoscsoportja azt a pályát értékelte nagyra, amelyben a szolgálati előlépés hangsúlyozódik

[38] *V. B. Olsanszkij.* A személyiség és a társadalmi értékek „A szociológia a Szovjetunióban" c. gyűjtemény I. kötetében. Moszkva 1965. (oroszul).

(a munkást, aki magas beosztású vezető lett, és további előléptetésre számíthat). Egy leningrádi lakatoscsoport viszont ezt az életutat karrierizmusnak minősítette, és az igazságért folytatott harcot, illetve a háborítatlan és békés életet értékelte a legtöbbre. Honnan adódik a különbség? Az ellenőrzés kimutatta, hogy a leningrádi vállalatnál kevéssé fejlődött ki a demokrácia, adminisztrációs önkényeskedések fordultak elő, elnyomták a bírálatot. Ez az oka annak, hogy a dolgozók körében nemcsak saját üzemük vezetősége volt népszerűtlen, hanem tartózkodóak voltak mindenfajta vezetéssel szemben általában, és vagy „az igazságért vívott harc" „életmodelljét" eszményítették, vagy kilátástalannak ítélték ezt a harcot, és a „békességben" keresték a kiutat. A moszkvai csoportban viszont a munkások jó része nemcsak tanúja volt szaktársai felemelkedésének, hanem maga is tapasztalta ezt, s így megértéssel és rokonszenvvel viseltetett az egyre magasabb funkcióba kerülő energikus vezetők iránt. Tehát a közvetlen érintkezésnek igen nagy szerepe van az érték-orientációknak és a személyiség eszményeinek alakulásában.

A termelési kollektívák azok a legfontosabb csoportok, ahol a személyiség öntevékenysége kialakul és megnyilvánul. J. Vaclavek lengyel szociológus helyesen jegyzi meg, hogy a vállalat nemcsak technikai-gazdasági, hanem társadalmi-politikai szerepet is betölt. „A vállalat a »mi« és a »miénk« kategóriáiban gondolkodó ember, a szocialista személyiség legfőbb kovácsa, legfőbb központja az emberek közötti új, szocialista viszonyok kialakulásának, legfőbb központja a szocialista humanizmusnak."[39] Az emberek vállalati kölcsönviszonyainak elsőrendű jelentőségük van mind a munka termelékenységének növekedése, mind a személyiségnek és erkölcsi tulajdonságainak kialakulása szempontjából. A XXIII. pártkongresszuson elhangzott az az érdekes javaslat, hogy a termelési terv mellett legyen minden vállalatnak a kollektíva társadalmi fejlődésére vonatkozó komplex terve is, amely körültekintően számításba veszi mind a társadalmi érdekeket, mind a dolgozók személyes szükségleteit (a szakmai fejlődés távlatait, a személyiség és a kollektíva viszonyát, a létfeltételek javítását stb.).

Technikai-gazdasági szempontból minden vállalat olyan szervezet, amelynek működését meghatározott törvények irányítják, s amely — egyebek közt — egyszemélyi vezetést kíván. Társadalmi-politikai szempontból a vállalat kollektíva, amelynek ereje és hatékonysága egyenes arányban van tagjainak aktivitásával. Ezek a mozzanatok természetesen összefüggnek és feltételezik egymást, de nem azonosíthatók.

A vállalati igazgató egy szervezet feje és ugyanakkor a kollektíva vezetője is. Kötelessége, hogy ne csak a termelésről, a tervről gondolkodjék, hanem a munkások életmódjáról is; nem szabad elzárkóznia, figyelmesnek kell lennie, el kell jutnia minden munkáshoz stb. Ezeket a követelményeket ismeri. De minden tevékenységnek megvan a maga fő oldala. Az igazgató számára a fő oldalt a termelés érdekei jelentik. Az igazgató, akarva-akaratlan, elsősorban abból a szempontból ítéli meg beosztottjait, hogy

[39] Idézi *N. Novikov* a „Novije knyigi za rubezsom po obscsesztvennim naukam" (Új külföldi könyvek a társadalomtudományok köréből) c. lapban megjelent recenziójában.

mint termelők milyen értéket képviselnek. Megérti persze, hogy ez nem minden, hogy az emberek megítélésének sok egyéb mércéje is van. De egyszerűen fizikailag képtelen arra, hogy minden egyes beosztottjához eljusson. Itt aztán nem segít semmiféle prédikáció. Őt magát pedig, mint igazgatót, mi is funkcionális szmpontból ítéljük meg; ha tapintatosan bánik az emberekkel, ha éjt-napot az üzemben tölt el, de a termelést nem tudja megszervezni, akkor azt mondjuk: jó ember, szó se róla, de igazgatónak csapnivaló. Ez az egyik aspektusa az anyagi termelésnek mint a szükségszerűség szférájának, amelyről Marx beszélt.

Szándékosan kiemeltem az előbbiekben a vezetés problémájának buktatóit; ezeket többnyire abba az általános formulába süllyesztik, amely szerint a vezetőnek „valamennyi tulajdonsággal" rendelkeznie kell. Az egyes embereknek a vezetőjükkel szemben támasztott reális követelményei gyakran eltérnek egymástól. Így például, amikor V. N. Subkin azt vizsgálta, hogy egy tudományos kollektíva kit tart optimális vezetőnek, a körkérdés adataiból az derült ki, hogy a legnagyobb jelentőséget az intellektuális, szakmai képességeknek tulajdonítják; az erkölcsi tulajdonságoknak és a személyes vonzerőnek kisebb a jelentősége.[40] Másrészt, sok tény arról tanúskodik, hogy a vezetőtől nem annyira szakmai ismereteket követelnek (ez a szakemberek dolga), mint inkább azt, hogy képes legyen összefogni, megszervezni az embereket, amihez elsősorban az emberekkel való bánás művészetére, természetes tapintatra, személyes vonzerőre stb. van szükség. Nyilvánvaló, hogy itt nemcsak a vezetővel szemben támasztott szubjektív követelmények különbségéről van szó, hanem arról is, hogy az emberek és a dolgok (termelési folyamatok) igazgatásának összekapcsolása bonyolult feladat, hiszen két különböző, noha elválaszthatatlan folyamat összhangját kell kialakítani. Tudományos — szociológiai és pszichológiai — vizsgálatot igényel az a kérdés, hogy mi az optimális: egy személyben egyesíteni vagy különböző személyek között szétosztani a tudományos-technikai, a pénzügyi-gazdasági és a szervezői-emberi vezetést. A tudományos munkaszervezés feltételezi, hogy a tevékenység tartalmával, a vállalat jellegével és méreteivel stb. összefüggésben gondosan megvizsgáljuk a vezetés optimális formáit. A pszichológia pedig rávilágít a vezetés és a szervezői képességek természetére. L. I. Umanszkij munkáiból kitűnik, hogy amit mi sommázva szervezői képességeknek nevezünk, valójában meglehetősen bonyolult pszichológiai komplexust alkot; maga a „szervező" fogalma nem azonos a „vezető" fogalmával stb. Vitathatatlan azonban, hogy az emberek irányítása magas fokú demokratizmust, az „irányítottak" öntevékenységét és alkotó részvételét tételezi fel és követeli meg. E téren különösen a nagy társadalmi szervezetek szerepe.

A pártszervezetet, a Komszomolt, a szakszervezetet és a többi társadalmi szervezetet szintén foglalkoztatja a termelési terv, a munka termelékenysége, egyszóval mindaz, ami a vállalat létének értelmét adja. Az ő látókörük előterében azonban az ember áll, a dolgozók közvetlen kollektívája. Minél erősebb és aktívabb a kollektíva, annál több funkciót vállalhat magára az üzem igazgatásából. Persze, nem valószínű, hogy a ter-

[40] Lásd Mennyiségi módszerek a szociológiában. 8. fej. 3. szakasz. (oroszul).

melési tanács egy jó mérnököt helyettesíthet. De ami a fegyelmi kérdéseket, a lakások vagy a prémiumok elosztását, valamint az anyagi és erkölcsi ösztönzés egyéb formáit illeti, a közösségnek döntő szerepet kell játszania. A munkakollektívák tagjai ismerik és mérlegelhetik azt az ezerféle egyéni körülményt, amelyet a legtapasztaltabb adminisztrátor sem tudhat megragadni.

Ma elsőrendű jelentősége van annak, hogy a személyiség ne csupán mint dolgozó, hanem mint állampolgár is fejlődjék.

Az antagonisztikus osztálytársadalomban a társadalmi fejlődés megérlelődött szükségletei az ellentétes osztályérdekek összeütközése során, osztályharcban valósulnak meg. A kommunista társadalomban nem lesznek osztályok. De a társadalom nem fejlődhet anélkül, hogy tagadná és felváltaná újakkal az elavult formákat, vagyis nem nélkülözheti a bírálat elvét. Hol ölthet testet ez a kritikai elv? Csakis a személyiségben, az egyének és véleményeik sokféleségében. A kommunista társadalom számára az alkotó egyéniségek fejlődése nem puszta célkitűzés, hanem a fennmaradás és az előrehaladás nélkülözhetetlen feltétele is. Az egyéniségről mint a „norma" valamiféle megsértésétől való filiszteri félelmet felváltja az egyéni sajátosságok mélységes tisztelete.

Nagy figyelmet szentelünk az önzés és individualizmus elleni harcnak, s ez helyes is. De nem kevésbé fontos feladatot jelent a harc a konformizmus ellen, az ellen, amit Emil Kritkij a sablon felé irányuló egyetemes gravitáció törvényének nevez. A konformizmus olykor egyszerűen a kollektivizmus tökéletlen formájának látszik. Valójában ugyanazokból a társadalmi gyökerekből nő ki, mint az individualizmus: mindkettőnek az a (legtöbbször tudattalan) elképzelés az alapja, hogy a kollektíva holmi külső erő. A különbség csak annyi, hogy az individualizmus megpróbál harcba szállni ezzel az erővel, a konformizmus pedig engedelmesen fejet hajt előtte. Néha ilyesféléket hallani: „A kollektíva nem tévedhet", „Aki a kollektíva ellen lép fel, önző". Ez azonban nemcsak gyakorlatilag téves, hiszen a kollektíva is foglalhat el hibás álláspontot. Gondoljuk csak át a dolog pszichológiai oldalát.

Mit jelent az az állítás, hogy a kollektíva sohasem tévedhet? Hiszen a kollektíva a társaimból áll, s többek közt belőlem is. Ha a kollektívát nevezem csalhatatlannak, önmagamat nevezem annak. Aligha gondolhatja ezt így valaki is komolyan. Valójában e formula mélyén a következő gondolat rejlik. „A kollektíva nem én vagyok, én tehát nem felelhetek a kollektíva döntéséért." Azaz a konformista pszichológiája mögött a felelősséget másvalakire hárító közömbös individualista bújik meg, aki mindig „a kollektívára hallgat", de csak azért, mert így kényelmesebb, nem kell harcolni, gondolkodni. G. K. Lichtenberg csípős megjegyzése szerint nincs jobb eszköze a lelki békességnek, mint a személyes vélemény teljes hiánya. Ez a békesség azonban egyfajta árulás, mind a kollektívával, mind önmagunkkal szemben.

Nagyra kell becsülnünk az egységet — a társadalom eszmei és politikai egységét, a nemzetközi munkásmozgalom egységét, a konkrét kollektíva akarati és cselekvésbeli egységét. De az egység nemhogy fölöslegessé tenné, hanem éppen feltételezi a körülmények, az emberek, a vélemények

sokféleségét. Az az egyöntetűség értékes és szilárd, amely együttes tevékenység során, a különböző, sőt olykor ellentétes álláspontok sokoldalú egybevetése alapján alakult ki. És egy lyukas garast sem ér a formális „egyhangúság", amely úgy jön létre, hogy az emberek mechanikusan alávetik magukat egy „kész" álláspontnak, mert a kérdést nem akarják, vagy nem tudják önállóan átgondolni. Ez az „egyhangúság" nem állja ki a próbát, s nem ösztönöz alkotó tevékenységre.

Aki nem vállalja a felelősséget tetteiért, szabadságáról és egyéniségéről mond le. A szabadság és a felelősség nem választható el egymástól. A szabadság mértéke egyúttal a felelősség mértéke is. A felelősségtudat cselekvésre ösztönöz. A felelősséget, a társadalom iránti kötelességet önmagunk iránti kötelességként éljük át.

A szociológia és az etika nem azonos tudomány. De a személyiség szociológiai koncepciója szükségképpen etikai problémákat érint. Hiszen a személyiség magatartásában fontos szerepet játszik az egyén erkölcsi öntudata, elképzelése arról, hogy milyennek is kell lennie. És minél jelentékenyebb, aktívabb, önállóbb a személyiség, annál lényegesebb a dolognak ez az oldala. Az egyén soha, semmiféle társadalmi rendben nem dönthet a többiek helyett. Mindig számot kell vetnie az objektiv feltételekkel és a vélemények sokféleségével. Sohasem láthatja előre tetteinek *valamennyi* társadalmi következményét. *Társadalmi* kötelessége azonban éppen ezért abban áll, hogy maximális önmegvalósításra, maximális odaadásra törekedjék, tekintet nélkül személyes sikerére és arra, hogy kap-e másoktól elismerést. Ahogy a költő mondja:

„Mások élő nyomodba lépnek,
hogy járt úton haladjanak.
Te légy merész. A vereséget
s a győzelmet egyként fogadd.
Ne múljék egyetlen vonása
arcodnak — villanásnyi sem.
Te élj, csak élj, mindenki lássa,
élj önmagad, élj teljesen."

E soroknak, összefüggésükből kiragadva, individualista tartalmat is tulajdoníthatunk: légy önmagad, ne törődj a többiekkel. De a költő az „odaadásról" beszél, amely kizárja az önző számítást. Hiszen éppen azért kell önmagunkat megvalósítanunk, mert csak így élhetünk másokért. A társadalom szolgálata és a személyiségnek a szó valódi értelmében vett önmegvalósítása egy és ugyanaz. Granyin egyik elbeszélésének hőse saját véleményének kinyilvánítását mindig „jobb időkre" halasztja. Először kitér egy bürokrata főnökkel való konfliktus elől, mert előnyösebb szolgálati beosztásra törekszik, ahol majd jóval többet tehet. Azután újabb kompromisszumokat köt a lelkiismeretével, s fogytán-fogy a bátorsága és az önállósága. Végül is jellegzetes karrieristává változik, aki saját véleményét, hogy úgy mondjuk, „házi használatra" tartogatja, és a „mit parancsol?" elve alapján cselekszik. De az életben tragikusabban végződnek az efféle históriák, mint Granyinnál. Ítéleteink önállósága nem élethossziglani ajándék.

dék. Az elfojtott egyéniség úgy sorvad el, mint a tétlen izmok. Aki fél a saját véleményétől és hozzászokott, hogy mindenben mások útmutatásait kövesse, egyszer csak felfedezi, hogy nincs is saját véleménye, és nem képes önállóan cselekedni. Az embernek csak egy élete van, itt aztán nincs piszkozat, nincs haladék vagy szünet. Nincs olyan pillanat, amikor ne kellene vagy megvalósítanod, vagy tagadnod önmagad, helyesebben, Éned valamely oldalát. S ha elfojtod legjobb törekvéseidet, a szellemi elnyomorodás vár rád.

Leonyid Martinov „Új könyv"-e a „Szabadság" című verssel kezdődik, amelynek mondanivalója az, hogy csak akkor vagy szabad, „ha mindenért felelsz, s önként teszed". A kötet záróverse pedig a „Hangok". A hangok kusza kórusában a költő meghallja a magáét is:

„Ez itt a hangom. Halld!
Harsogva? Csendesen?
Kiállta a vihart,
makacsul hirdetem.
Magasba emelem.
Nem hallgattam sosem —
s bár tőle semmi sem
függött — itt volt, velem,
Vadul vagy szelíden,
titkon, vagy mint a fény,
lehetett bármilyen,
enyém
enyém,
enyém!"

Ami a képszerűséget illeti, a vers valószínűleg elevenebb is lehetne, de mindenesetre mély gondolatot fejez ki: a szabadság, mint az egész világ sorsáért vállalt felelősség, szükségképpen az egyéniség megszilárdulását eredményezi. Az egyéniség pedig éppen azzal válik értékessé, hogy a világot sűríti magába. A kommunizmus a kollektivitás elvét hangsúlyozza. A kollektíva ereje azonban tagjainak egyéni gazdagságában rejlik.

4. A SZEMÉLYISÉG ÉS A KULTÚRA

Amikor az embereket nem arra fogják tanítani,
hogy mit gondoljanak, hanem arra,
hogy miképpen gondolkodjanak,
akkor majd megszűnik minden félreértés...

(G. K. Lichtenberg)

Mind a munkát, mind a társadalmi aktivitást sok tekintetben az emberek műveltségi színvonala határozza meg. Kölcsönös függésről van itt szó: a reális élettevékenység skálájának kiszélesülésével a személyiségnek új,

bonyolultabb kulturális igényei alakulnak ki, a műveltség pedig kiszélesíti az egyén látókörét, s közvetlen hatást gyakorol magatartására és belső világára. Az embert már az a puszta tény is minőségileg változtatja meg, ha módja van mintegy magasabb nézőpontból szemlélnie önmagát (és környezetét). Ezért a kultúra sorsa elválaszthatatlanul összefügg a személyiség problémájával.

Kulturális téren a szocializmusnak legelső ténykedése, hogy a kultúrát demokratizálja, terjeszti, a legszélesebb tömegek közkincsévé teszi.

A különböző társadalmi rétegek kulturális igényei és lehetőségei azonban korántsem egyenlők. Van, aki hetenként eljárhat a színházba, más viszont sohasem volt még ott, akár azért, mert nincs rá módja (egy messzi faluban lakik), akár mert nem érzi a szükségét. Nem kevésbé fontos, hogy ki mit néz meg, hallgat vagy olvas. Nálunk nem adnak ki olyasmit, ami az alantas ösztönöket bátorítja. A szellemi termelés kereskedelmi szempontokból való megítélése elvileg ellentétes a párt ideológiai politikájával. Csakhogy nekünk is megvan a magunk „tömegkultúrája". A primitív, szürke, egysíkú műveken mit sem segít, ha ideológiailag helytálló tételeket hangoztatnak. Ellenkezőleg: ezek az ideológiai tételek ily módon maguk is ellaposodnak, lesüllyednek az elkoptatott klisék színvonalára. A dogmatikus kritika — amely arra tart igényt, hogy az egész nép nevében szóljon, mellőzve az esztétikai ízlés sokféleségét, és alárendelve a bonyolult esztétikai kritériumokat a nyílt vagy leplezett konjunktúraszellemnek — tevékenyen előmozdítja az eszmei-művészi értékeknek ezt az inflációját. Végül fontos, hogy miképpen értjük meg az olvasottakat: hiszen a művészi rangú irodalom sem zárja ki, hogy kezdetlegęs módon sajátítsuk el és csak időtöltés végett foglalkozzunk vele. Bizonyos kérdések, amelyekről fentebb, a „tömegkultúrával" kapcsolatban beszéltem, a szocialista társadalomban is időszerűek.

A kultúra fejlődése elválaszthatatlanul összefügg azzal, hogy meghosszabbodjék a szabad idő, amelyet Marx az emberi fejlődés színterének nevezett.

Az e kérdéssel foglalkozó szovjet tudósok (G. A. Prugyenszkij stb.) azt tartják, hogy a szó szoros értelmében vett szabad időt nem szabad azonosítani bármely nem munkában töltött idővel. A munkán kívüli idő egészében véve négy részre oszlik: 1. a termelőmunkával közvetlenül összefüggő idő, amely nem számít a munkaidőbe (utazás a munkahelyre és vissza, a munkahely előkészítése stb.); 2. a házimunkára és a magunk ellátására fordított idő; 3. a fiziológiai szükségletek kielégítése (alvás, étkezés stb.); 4. a szó szoros értelmében vett szabad idő, azaz a saját belátásunk szerint eltöltött idő. A szabad idő tartama egyénenként változik. Függ a munkanap hosszától (bizonyos munkakörökben dolgozók, akiknek nincs szabályozva a munkanapjuk, esetleg több időt fordítanak a termelésre, mint a megszabott munkaidőben dolgozók) s az életfeltételek összességétől: attól, hogy milyen messze esik a lakás a munkahelytől, milyen a közlekedés, a háztartás felszerelése, a funkciók megoszlása a családban stb.

A férfiak átlagos heti szabad ideje a munkán kívüli idő 20,0—26,8%-át teszi ki, a nőké 10,7—17,8%-ot. Hétköznapokon a dolgozó férfiak átlagos

szabad ideje 3 óra 36 perc, a dolgozó nőké 1 óra 57 perc (a különbség abból adódik, hogy a nőkre jóval több háztartási kötelezettség hárul).[41]

Sok ez vagy kevés? Egyfelől nem valami sok. Hiszen ezekbe az órákba egyaránt beleszámít a pihenés (kivéve az alvást), a szórakozás, a társadalmi munka, a gyermeknevelés, az önművelés, a sport és bármely kedvtelés, teszem azt a horgászás vagy a vadászat. Ehhez az időhöz azonban hozzá kell adni a szabadnapokat és ünnepnapokat, amikor a szabad idő napi átlagban 9 órát tesz ki, továbbá az évi szabadságot, amikor még nagyobb a szabad idő aránya. V. D. Patrusev adatai szerint a krasznodari területen 1963-ban a mérnökök és technikusok évi szabad ideje fejenként 1500 óra volt, a munkásoké 1377, a kolhoztagoké 1164, az alkalmazottaké 1095, a nőké pedig a három utóbbi kategóriában 1000, 880, illetve 900 óra.[42] Ez már nem is olyan kevés, ha jól használják fel. S a kommunizmus építése nemcsak a nép életszínvonalának további emelését tételezi fel, hanem a munkanap megrövidítését is. Ez valóban hatalmas lehetőségeket nyit meg az ember és a kultúra fejlődése előtt.

Miután a szovjet vállalatok áttértek a hétórás munkanapra, a dolgozók szabad ideje egy órával gyarapodott. Egy óra nem tűnik soknak, s mégis hatott az élet minden oldalára.[43] A Munkatudományi Kutatóintézet adatai szerint hazánk munkásai a hétórás munkanapra való áttérés után az alábbi foglalatosságokra szántak több időt: olvasásra (az újságokat nem számítva) 25%-kal, társadalmi munkára 10, mozira 30, sportra 18%-kal.

Most folyamatban van a munkások és alkalmazottak áttérése az ötnapos munkahétre. Bár a heti munkaórák száma ezzel általában nem csökken, a szabad idő mégis meghosszabbodik, mert mintegy 17%-kal csökken az otthon és a munkahely közötti utazással töltött idő stb. Hatalmas időtartalékokat szabadíthat fel a szolgáltatások tökéletesítése, amelyek hazánkban sok kívánnivalót hagynak maguk után. Mennyi időt pocsékolnak el az emberek a kereskedelem, a közlekedés, a közétkeztetés rossz szervezése, a háztartási technika alacsony hatásfoka miatt!

Az idő azonban önmagában véve csak tere a fejlődésnek, s különféleképpen használható fel. Joffre Dumazedier helyesen írja, hogy a szabad idő nemcsak és nem is annyira idő, mint inkább olyan tevékenység, amelynek hármas funkciója van: a pihenés, a szórakozás és az önképzés. De e funkciók kölcsönviszonya különböző lehet. Amíg a munka kényszerű, elidegenült tevékenység, addig a szabad időt elsősorban a munkától való szabadságnak fogják fel és gondolják el, s ezért a fő hangsúly a pihenésre és a szórakozásra esik. Ebből adódik az utóbbiak viszonylagos tartalmatlansága is.

A személyiségnek mint a munka és a társadalmi tevékenység szubjektumának kibővülő lehetőségei lényegesen megváltoztatják a szabad idő szerkezetét, célszerűbbé teszik a felhasználást. Azt eredményezik, hogy ez az idő ne a munkától való szabadságként tükröződjék a tudatban, hanem mint egyéniségünk fejlődésének szabadsága. A szovjet emberek — külö-

[41] Lásd *G. Sz. Petroszjan:* A dolgozók munkán kívüli ideje a Szovjetunióban. Moszkva 1965. 69—70. old. (oroszul).
[42] *V. D. Patrusev:* Az idő mint gazdasági kategória. Moszkva 1966. 113. old. (oroszul).
[43] *G. Volkov:* Robotkorszak vagy az ember korszaka? „Novij mir", 1963. 9. sz.

nösen az ifjúság — időmérlegében jócskán megnövekedett a művelődésre, önképzésre és a szellemi tevékenység egyéb formáira szánt idő. Így például a krasznodari kerületben 1963-ban a munkások tanulásra fordították havi szabad idejük 14,9%-át (a nők 16,5%-ot), önképzésre 20,8%-ot (ill. 16,8%), társadalmi munkára 3,3%-ot (ill. 3,4%), testnevelésre és sportra 6,5%-ot (ill. 2,2%), alkotó és műkedvelő tevékenységre 3,2%-ot (ill. 2,6%), pihenésre és szórakozásra 41,5%-ot (ill. 42%), a gyermekekkel való foglalkozásra 5,9%-ot (ill. 10,3%), egyébre 3,9%-ot (ill. 6,2%).[44] A leningrádi egyetem szociológiai laboratóriumának vizsgálati adatai szerint az ifjúmunkások heti szabad idejének megoszlásában az első hely a tanulásé (az összes szabad idő 18,5%-a), a következő helyen a vendégek fogadása, a gyermekek nélkül tett séták és a barátokkal folytatott beszélgetések állnak (16,6%), ezt követi a szépirodalom olvasása (több mint 14%), a televíziózás (12,5%); társadalmi munkára, a gyermekekkel való foglalkozásra és mozilátogatásra nagyjából azonos időt fordítanak (5—6%-ot), s végül kevésbé fontos időráfordítások következnek.[45]

Tanulságos az a válasz is, amelyet az alábbi kérdésre adtak: „Ha megrövidülne a munkanapja és meghosszabbodnék a szabad ideje, hogyan töltené ezt az időt a legszívesebben?" A megkérdezett 2665 ifjúmunkás válaszai a következőképpen oszlottak meg (több foglalatosságot is meg lehetett jelölni): többet járnék moziba — 79,4%, több szépirodalmat olvasnék — 74%, gyakrabban járnék színházba — 70,4%, többet járnék kiállításra és múzeumba — 56%, több időt töltenék a családommal — 50%, sportrendezvényekre járnék — 48%, gyakrabban járnék műsoros estekre — 47%, a háztartással foglalkoznék — 45,2%, több időt fordítanék a tanulásra — 43,5%, sportolnék — 41%, többet televízióznék — 39,1%, technikumba vagy főiskolára járnék — 34,1% stb.

Ezeket a válaszokat az jellemzi, hogy az ifjúság sokoldalúan és határozottan törekszik a művelődésre. Megfigyelhetjük azonban az érem másik oldalát is: a kulturális orientációnak egy bizonyos passzivitását, fogyasztói jellegét: a „szemlélődés sportja" láthatóan túlsúlyban van a szabad idő aktív formáival szemben; a művészetet jóval többen akarják szemlélni vagy más módon „fogyasztani", mint aktívan művelni valamelyik ágát (a zenét, irodalmat stb.). Ami az utóbbit illeti, csupán 503 fő (19,1%) fejezte ki ez irányú kívánságát.

A szabad idő jellege egyaránt függ az objektív feltételektől és a személyiség műveltségi színvonalától. G. Sz. Petroszjan összehasonlította a felsőfokú és az elemi iskolázottsággal rendelkező dolgozók szabad idejének szerkezetét. Adatai szerint az előbbiek havi átlagban több időt fordítanak önképzésre (23 órát, a második csoport 9,5 órájával szemben), társadalmi megbízatások ellátására (mintegy ötször annyit), színház- és mozilátogatásra (körülbelül a háromszorosát), táncra, éneklésre, zenélésre (mintegy hétszer több időt), gyermeknevelésre (itt körülbelül háromszoros az arány), valamilyen amatőr tevékenységre (körülbelül háromszor többet). Viszont kevesebb időt fordítanak iskolai jellegű tanulásra és szakképzett-

[44] *V. D. Patrusev:* Az idő mint gazdasági kategória. 88. old.
[45] „Vesztnyik LGU" (A Leningrádi Állami Egyetem Híradója). Gazdasági, filozófiai és jogi sorozat. 1961. 102. old.

ségük emelésére (ezt fedi az önképzés fogalma), rádiózásra és televízióra, vendégeskedésre és főleg otthoni asztali játékokra (5,5 órát, szemben a másik csoport 19,5 órájával). Az elemi iskolai képzettségű dolgozók szabad idejének szerkezetében az otthoni asztali játékok vannak túlsúlyban (20,6%); a felsőfokú képzettségűeknél a könyvek, folyóiratok és újságok olvasása.[46]

A szakmai műveltség és a magas szakképzettség azonban egymagában még korántsem szavatolja a sokirányú érdeklődést. Néha éppen az ellenkezőjét tapasztalhatjuk.

Watson doktor azt mondja barátjáról, Sherlock Holmesről, hogy halvány fogalma sem volt az irodalomról és a filozófiáról, sőt még Kopernikuszról sem. S nemcsak hogy nem restellte műveletlenségét, hanem még büszke is volt rá. Az agyvelő — állította Holmes — olyan, mint egy korlátozott méretű helyiség, ahová nem szabad semmi fölöslegeset bezsúfolni, különben a haszontalan tények kiszorítják a hasznosakat. „De hát a naprendszer!" — kelt ki magából Watson doktor. „Mi dolgom vele! — vágott a szavába Holmes. — Ön azt állítja, hogy a Nap körül forgunk. De ha a Hold körül forognánk, egy fikarcnyit se változtatna sem rajtam, sem a munkámon."

A technicizmus, vagyis az általános műveltség — és főleg a humán kultúra — lebecsülése a szovjet értelmiség bizonyos köreiben is tapasztalható. Éppen erről folyt zajos vita a „fizikusok" és a „lírikusok" között.

Ha tudományosan kívánjuk megközelíteni a természettudományos és a humán kultúra viszonyát, először is szakítanunk kell a patriarchális-romantikus előítéletekkel. A romantikus hangoltságú emberek gyakran hangoztatják, hogy a kultúra azelőtt kifinomultabb volt, nem fertőzte meg az utilitarizmus, napjainkra viszont az eszközök összességévé alakult át, és ebből fakad minden ellentmondás. Az efféle elképzelések teljesen illuzórikusak. Igaz, hogy a társadalmi értékek ókori és középkori rendszerében a humán ismeretek volt az elsőség a természettudományos ismeretekkel szemben. Az okot a termelés adott fejlettségi színvonalában kell keresnünk. A régi társadalmak kultúráját egy szűk elit sajátította ki, amely idegenkedett a fizikai munkától és mindattól, ami összefügg vele. A munka alacsony termelékenysége mellett a szellemi tevékenység magasabb formái csak úgy fejlődhettek, ha néhány ember a többiek kíméletlen leigázása árán felszabadult. A fizikai és a szellemi munka között rendkívül éles volt az ellentét. Nemcsak a közvetlen fizikai munkát nézték le, hanem minden alkalmazott jellegű foglalkozást is.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a régi társadalmak kultúrája „tiszta" volt és „mentes" a gyakorlati feladatoktól? Korántsem! Csak a feladatok voltak mások. Egy nemesi családból származó fiatalembernek gondolnia sem volt szabad a termelőmunkára. Mások dolgoztak rá, és maga a termelés is kezdetleges eszközökkel folyt. Csak a politikai vagy szellemi (filozófiai, művészi stb.) pályát becsülték. Ennek a tevékenységnek a szempontjából *valóban* fontosabbak és hasznosabbak voltak a humán tudományok — a jog, történelem, filozófia, retorika stb. —, mint a természettudományos

[46] *G. Sz. Petroszjan:* A dolgozók munkán kívüli ideje a Szovjetunióban. 116. old.

vagy éppen a technikai ismeretek. Az érdeklődésnek ez a *gyakorlati*, társadalmilag feltételezett iránya határozta meg a kulturális értékek rangsorát és a „művelt ember" sztereotípiáját.

Az újkorban gyökeresen megváltozott a helyzet. A modern termelés — társadalmi formájától függetlenül — az egyre inkább társadalmi termelőerővé váló tudomány eredményeinek és adatainak alkalmazásán alapul. Ennek a termelésnek technikailag művelt, kulturált munkásra van szüksége. A termelés irányítása, és lassanként a társadalom politikai irányítása is, mind nagyobb természettudományos, matematikai, műszaki felkészültséget igényel. Ezért a műveltségnek, amely nem egy szűk kiváltságos rétegé többé, hanem a széles tömegeké, magának is át kellett rendeződnie, megváltoztatva a kultúra humán és természettudományos elemeinek arányát az utóbbiak javára. Az élet a „reál" műveltség javára döntötte el azt a vitát, amely a XIX. század végén bontakozott ki Oroszországban az ókori nyelvek, a történelem és irodalom tanulmányozásán alapuló „klasszikus" műveltség hívei és a matematikai-természettudományos ismeretekre támaszkodó „reál" műveltség szószólói közt. A matematikai-természettudományos elemek fajsúlynövekedése a hagyományos „humanista kultúra" rovására nem más, mint kiigazítása annak a történelmileg kialakult aránytalanságnak, amely a társadalmat a termelés fejletlensége s a fizikai és a szellemi munka közötti éles ellentét idejét jellemezte.

A változás persze veszteséggel is jár. A mai ifjúság jóval többet tud a világ fizikai felépítéséről, mint a régi „klasszikus" gimnázium végzősei, de nem ismeri az ókori nyelveket, s halott és érthetetlen számára sok bibliai és mitológiai asszociáció és kép. Ez a körülmény nemcsak az ókori művészet megértését gátolja, hanem a XIX. századbeli irodalomét és művészetét is. Puskinnál például ezt olvassuk:

„Az élet sivó, puszta végtelenjén
E három forrás tör ki titkosan:
Az ifjúságé, háborogva, hetykén,
Cikázva pezsdül, mormolón rohan.
Amaz kasztáliai: hűs italt ad . . ."

(Franyó Zoltán ford.)

Mi az a kasztáliai forrás? A kép ma már a legműveltebb emberek számára is homályosnak tűnik, hacsak nem jártasak a klasszika-filológiában, s hogy megértsük, fel kell ütnünk a mitológiai lexikont. De hát miért is riadnánk meg ettől? Az élő kultúra terjedelme mindig változott, az új ismeretek, fogalmak és képek mindig kiszorították, s a múzeumok és a tudósok hatáskörébe utalták a régieknek egy részét. Ma gyorsabb ez a folyamat, mint azelőtt, ebben azonban nincs semmi tragikus. Bármennyire tiszteljük is a történelmet, az emberi társadalmat nem szabad múzeummá változtatnunk, és ez nem is lehetséges. A művészet, a filozófia, a humán tárgyak végeredményben a társadalmi ember öntudatának különböző formái. Naivság volna azt gondolni, hogy az élet változik ugyan, de az öntudat megmarad a régi állapotában. A klasszikus műveltség csak

annyira őrzi meg jelentőségét, amennyire eszméi megegyeznek a mai ember eleven valóságával. Ezt a valóságot azonban nem fejezheti ki teljesen, hiszen új valóság ez, amely az öntudat új formáit igényli.

De nem is csak arról van szó, mintha az ifjúság tiszteletlenül viseltetnék a klasszikus műveltséggel szemben, hanem arról, hogy a humán érdeklődést általában háttérbe szorítják, másodrendűnek, mellőzhetőnek tekintik. Ez tény, kár volna tagadni, és — úgy látszik — nem is kerülhető el, amíg az ember elsősorban termelési tényező. Mindnyájan csak egy bizonyos területen termelünk és alkotunk, másutt pedig fogyasztók vagyunk. Ebből ered a gondolkodás utilitarizmusa, az esztétikai kritériumok kezdetlegessége. A kultúra egyenlőtlenül terjed. Az emberek előbb azt sajátítják el, ami a legközelebb áll mindennapi életünkhöz, s hasznossága nem szorul bizonyítékokra. Arról már nem is szólva, hogy a szabad idő is kevés.

A feszült, fárasztó napi munka után nem tud mindenki szimfonikus zenét hallgatni vagy elolvasni egy bonyolult lélektani regényt. A nagy, bonyolult műalkotások befogadása maga is egyfajta alkotó folyamat, amely nemcsak előzetes felkészültséget igényel, hanem nagy szellemi és érzelmi odaadást is, erre pedig a kimerült agyvelő nem képes. Következésképpen, még ha elég érett is a művészi ízlésünk, néha cserbenhagyjuk és olcsó olvasmányokra fanyalodunk, pusztán azért, mert fáradtak vagyunk és pihenésre van szükségünk. Aztán az ember a tehetetlenség erejénél fogva hozzászokik a gondolatok renyheségéhez, s már nem is vonzódik a nagy és bonyolult alkotásokhoz („Épp elég bonyolult a munkám!"). És mit szóljunk azokról, akikben fel sem ébredtek a művészi szükségletek?

Itt csak egy kiút van: ki kell szélesíteni az érintkezés és a tevékenység szféráját. A szakmai orientáció, bármilyen legyen is, arra hajlik, hogy a személyiség kulturális horizontját meghatározott keretekbe szorítsa. De ha valaki nem pusztán szakember, hanem közéleti ember is, nyomban megváltozik a helyzete. Ha értelmesen akarunk részt venni a társadalmi életben, ismernünk kell a társadalmi fejlődés törvényeit. A személyiség, ha politikai tudatossága gyarapodik, nem elégszik meg többé az újságok és a rádió napi információival, felébred a társadalomtudományok iránti érdeklődése. Fejlett személyiség elképzelhetetlen fejlett öntudat nélkül. De az öntudat nem választható el más emberek megismerésétől. E téren pedig semmi sem pótolhatja az irodalmat és a művészetet, amely feltárja az ember belső világát a maga egész gazdagságával és sokszínűségével. Ily módon a személyiség élettevékenységének gazdagodása maga után vonja érdeklődésének és kulturális szükségleteinek kibővülését. És ez már nem a semmittevésből fakadó felszínes érdeklődés, amikor ezzel is, azzal is foglalkozhatunk. Ez ugyanaz a belső ösztönzéssé alakult objektív szükségszerűség, mint a mérnök szükséglete a műszaki irodalom iránt.

Ez a humán érdeklődés eleinte merőben utilitárius is lehet. Aki éppen csak ismerkedni kezd az igazi kultúrával, gyakran tesz fel magának és másoknak elemi kérdéseket. Mi szükségem van a szimfonikus zenére, amikor nélküle is jól megvagyok? Mit tanulhatok én ettől a költőtől? („Tanuláson" valamiféle leckeszerű konklúziót értenek.) Ezek a kérdések arról tanúskodnak, hogy a művészetet és általában a tudást eszköznek tekintik

egy olyasféle cél elérésére, amely kívül áll a megismerés, a tevékenység folyamatán. Milyen cél ez? Nyilvánvalóan termelési. De hát mire való a termelés? Hogy több tárgyat állítsunk elő? És mire jók a tárgyak? Hogy használjuk őket? De hiszen régi igazság: azért eszünk, hogy éljünk, s nem azért élünk, hogy együnk. Az ember csak fokozatosan, az anyagi szükség igája alól felszabadulva érkezik el ahhoz a gondolathoz, hogy tevékenysége önmagában hordja célját. S mert a megismerés folyamata — az anyagi termeléshez hasonlóan — társadalmi jellegű, az egyén önfejlődése a társadalmat mint egészt is gazdagítja. Ezt tartotta Marx szem előtt, amikor azt írta, hogy a magasrendű — tehát nem utilitárius — tevékenység más szubjektummá formálja az embert, ami viszont a maga részéről hatalmas termelőerőként hat vissza a munka termelőerejére.

A „tiszta tudásvágy"-diktálta nem utilitárius kutatásokból nagy tudományos felfedezések születnek, amelyeknek alkalmazása, gyakran sok-sok év múltán, forradalmasítja a termelést. Az önzetlen művészi kísérletezés jelentékenyebb alkotói eredményeket hoz, mint a már kialakult esztétikai szükségletek követése. A társadalmi haladást mindig akadályozták azok a próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy kezdetlegesen értelmezett napi követelményekkel szabályozzák és korlátozzák az emberi gondolat szárnyalását. A kommunizmus véget vet ennek: magas szervezettségű társadalma képes lesz rá, hogy hatékonyan tervezze meg és irányítsa saját fejlődését. De éppen ezért kell a kommunista társadalomnak — jobban, mint bármely más társadalmi formának — megbecsülnie a közösség érdekein kívül semmi mástól nem korlátozott, szabad szellemi, esztétikai és egyéb kísérletezést, amelyet az emberek saját kezdeményezésükből, a szakmai specializálódás keretein kívül végeznek. A kommunizmusban — írta Marx — nem a munkaidő, hanem a szabad idő lesz a társadalmi gazdagság mértéke.

A személyiség felszabadulása végső soron az egyén alkotó lehetőségeinek kibontakozását jelenti. S ez hosszú és bonyolult folyamat. Az emberi lényegelem fejlődésének egyenlőtlensége oly mélyen gyökerezik az emberben, hogy sok tudós kételkedik benne, fel lehet-e egyáltalában számolni. Világosan kifejezik ezt Azimov szomorú fantasztikus írásai. „Az ábránd személyes ügy" című elbeszélésében egy álomgyártó cég szerepel; olyan ábrándképekkel látja el az egyszerű embereket, amilyeneket ők maguk nem tudnak kigondolni, s amelyek révén átélhetik azt, ami a valóságban nem adatott meg nekik. „Mesterség" című novellájában az emberek elektronikus úton tanulnak, s nem is gyanítják, hogy van alkotó gondolkodás, és az új ismereteket önállóan is meg lehet szerezni; az alkotó elmék csekély számú maradéka a többiektől elkülönülten él és nevelkedik, nehogy felébredjen benne a teljesértékűség hiányának érzése.

A feladat azonban egyáltalán nem az, hogy uniformizáljuk az emberi képességeket. Ez nem lehetséges és nem is szükséges. „Azt állítani, hogy mi minden embert egymással egyenlővé teszünk, ez a legüresebb frázis, és... ostoba kitalálás" — mondta Lenin.[47]

[47] *Lenin:* Beszéd a szabadság és egyenlőség jelszavával való népbutításról. (Az I. összoroszországi iskolánkívüli oktatási kongresszuson.) *Lenin* Művei. 29. kót. Szikra 1953. 363. old.

A szocialista társadalom — nem is szólva az eljövendő kommunizmusról — gyakorlatilag gondját viseli minden egyes egyén személyes fejlődésének. A termelés *mai* szükségleteinek szempontjából a középfokú oktatás gazdaságilag általában nem rentábilis. N. A. Aitov adatai szerint[48] az a munkába lépő fiatalember, aki 8 osztályt végzett, hosszú évek során kiváló munkásnak bizonyul, és magasabb bért kap, mint az a szaktársa, aki a középiskola elvégzése után került a gyárba. Ezt részben a középfokú oktatás fogyatékosságai magyarázzák — különösen a diákok helyes szakmai orientálásának hiánya —, részben pedig a termelés nem kielégítő fejlettsége. A párt ennek ellenére elutasította azt a javaslatot, hogy az elkövetkező években térjünk el az általános középfokú oktatás bevezetésének gondolatától. Először is, nemcsak a mára és a holnapra kell orientálódnunk, hanem a termelés fejlődésének nosszabb távlataira is. Másodszor — s ez különösen fontos — a középiskola nem egyszerűen munkást képez ki, hanem embert és állampolgárt is. A színvonalas általános képzés társadalmilag akkor „rentábilis", ha a szakmai tevékenység szférájában közvetlenül „fölöslegesnek" bizonyul. Nélküle a személyiség nem küzdheti le szakmai szférájának korlátozottságát, ami pedig különösen fontos a nem alkotó jellegű foglalkozások esetében.

A marxista—leninista filozófia az embert egyetlen dimenziójában sem passzív objektumnak tekinti, hanem a tevékenység öntudatos szubjektumának. A munkát illetően az alkotást hangsúlyozza, a politikában a tömegek aktivitását és önigazgatását, a kultúrában az alkotás szabadságát és társadalmi jelentőségét. A tömegek kulturális alkotó munkájának és művészi öntevékenységének fejlődése olyan irányban hat, hogy megszűnjék a szakadék a kulturális „elit" és a kulturális viszonylatban passzív „tömegek" között, amelyek „fogyasztói" csupán a mások által létrehozott kultúrának. Éppen a kultúra „termelői" és „fogyasztói" közötti szakadásban kell keresnünk — mint láttuk — a „tömegkultúra" egyik okát.

Persze, nem a hivatásos művészet megszüntetéséről van szó, ahogy azt némelyik szerző képzeli. Ha valaki a művészet igazi csúcsaira törekszik, teljes mértékben ennek a hivatásnak kell szentelnie magát, s nem puszta szórakozásnak, hanem legfőbb életcéljának kell ezt tekintenie. A kommunizmus azonban elvileg megváltoztatja a „művészetnek" és az „életnek" a kizsákmányoló társadalomban kialakult viszonyát. A művészet minden antagonisztikus társadalomban az élet, a társadalmi-történelmi gyakorlat része. De maga ez a gyakorlat belső ellentmondásokkal terhes. Egyrészt az osztályegyenlőtlenség elzárja a műveltséget az alsó rétegek elől, s a művészet bonyolultabb formáitól is elidegeníti őket. Másrészt a mindennapos gyakorlati élet az uralkodó osztály köreiben sem esik egybe az elméleti élettel. Az osztály ideológusainak és „gyakorlati embereinek" elkülönültsége a művészetben is megmutatkozik. A művészet „eszményi világa" szembekerül az esztétikumellenes mindennapisággal. Ebből adódik a művész helyzetének tragikuma, valamint „a költő és a tömeg" régi problémája.

[48] *N. A. Aitov:* A munkások általános műveltségi színvonalának hatása termelőtevékenységükre. „Voproszi Filoszofii", 1966. 11. sz.

Nem kiagyalt probléma ez. Minden művésznek közönségre van szüksége; ám az antagonisztikus osztálytársadalomban óhatatlanul arra a felismerésre jut, hogy a dolgozó tömegeket társadalmi eredetű elmaradottságuk idegeníti el a művészettől, az uralkodó elitet pedig csömöre és az, hogy képtelen felülemelkedni osztályhelyzetén. A nagy művész persze megtalálja a kiutat ebből a helyzetből; a nagy művészt mindig ezernyi szál fűzte a nép életéhez. Ez azonban nem változtat azon, hogy a művésznek nehéz *közvetlen* kapcsolatokat és kölcsönhatást létesítenie közönségével, s ez felébreszti benne a magány és a megnemértettség keserű érzését, amely különös erővel jelentkezik az individualista jellegű burzsoá társadalomban. M. Sz. Kagan helyesen jegyzi meg, hogy ez nemcsak a művészet eszmei tartalmát, hanem formai eljárásait is befolyásolja. „A művész, aki hőseihez hasonlóan »idegennek«, reménytelenül magányosnak érzi magát, az alkotást nem a más emberekkel való kapcsolat eszközének, nem »nyelvnek« tekinti többé, amelyet a többieknek meg kell érteniük. Az egyedüli érték, amelyet a művészet megőriz számára, a tiszta »önkifejezés«, ez pedig teljesen szubjektív asszociációkkal megoldható, tetszőlegesen értelmezhető, lehet értelmetlen, abszurd, elvont, hiszen *senkihez sem* szól. Természetes, hogy a társadalmi felelősségtudattól elszakadt alkotói szabadság *esztétikai önkénnyé* fajul, amely a művészetben bármit kényre-kedvre igazol."[49] A művészet elitelmélete (például Ortega y Gasseté) egyenesen az elv rangjára emeli ezt a helyzetet, kijelentve, hogy a művészetet a tömeg „nem érti meg", a szellemi elitet éppen ez a körülmény konszolidálja és választja el a tömegtől.

A kommunista társadalom felszámolja a művész és a nép közötti szakadást. Lenin formulája — „a művészet a népé" — feltételezi a tömegek célszerű esztétikai nevelését, felemelésüket az emberi kultúra csúcsaira, saját művészi alkotó tevékenységük kifejlesztését s magának a „bonyolult" művészetnek a tökéletesítését is. Minthogy az egyes társadalmi csoportok kulturális-esztétikai színvonala különböző, egyformán káros volna, ha akár a tömegfelvilágosítás feladatait hanyagolnánk el, akár a közérthetőség mai kereteire szorítkoznánk. „Ami a cirkuszi játékokat illeti — ám legyen! — mondta Lenin. — De ne feledjük emellett, hogy a cirkuszi játékok nem jelentenek nagy, igazi művészetet, hanem csupán többékevésbé jó szórakozást... A mi munkásaink és parasztjaink valóban többet érdemelnek, mint cirkuszi játékokat. Joguk van az igazi, komoly művészetre. Ezért elsődleges feladat a széles körű népművelés és népnevelés. Ez megteremti a kulturális talajt..., amelyből egy valóban új, nagy művészet sarjad majd ki, kommunista művészet, amely a tartalomnak megfelelő formákat is kialakítja."[50]

Amint látjuk, nem egy sajátos, alacsony szintre szállított „tömegművészet" megteremtéséről van szó, hanem arról, hogy fokozatosan közelítsük a tömegeket az igazi, nagy művészethez, amely nem „szórakoztatja" és nem „oktatja" a közönséget, hanem bevonja a művész alkotó gondolkodásába, részesévé teszi az alkotó folyamatnak. Minél gazdagabb és sokolda-

[49] *M. Sz. Kagan:* Előadások a marxista—leninista esztétika köréből. 3. rész. Leningrád 1966. 42. old. (oroszul).
[50] Lásd *Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1957. 23. old.

lúbb a személyiség élete, annál nagyobb az esztétikai tartalma is, tevékenységében annál teljesebben tárul fel belső világa. De a közvetlen interperszonális viszonyok legnagyobb változatossága sem merítheti ki a személyiség potenciális kincseit. A művészet, amikor fölébe emelkedik a mindennapiságnak és feltárja az ember belső gazdagságát, nem eltávolítja tőlünk az életet, hanem segíti előrehaladását. Ezért sohasem avulhat el, bármennyire változzanak is konkrét formái.

Csak a számtalan egyéni szempont egyesítéséből kerekedhet ki valóban mindenoldalú és ebben az értelemben objektív világszemlélet. Ezért a kommunista társadalom mélységesen érdekelt az egyéniség fejlődésében. Másrészt, a személyiség mindenoldalú fejlődése nem más, mint társadalmi kapcsolataink fejlődése. Nem az őstársadalom tagolatlan totalitásához való visszatérés, nem is a személyiség leszűkítése egyetlen társadalmi szerepre, hanem különböző szerepek és tevékenységi formák harmonikus egyesítése az egyéni hajlamok alapján — ez a célja a kommunista társadalomnak.

Az egyes egyén sohasem testesítheti meg a társadalmi tevékenység valamennyi formáját, mindig része lesz a bonyolult társadalmi egésznek. Maga ez az egész azonban — mint az egyéni tevékenységek összessége, amely az egyének közös ellenőrzése alatt áll — nem lesz többé ösztönös, külső kényszerként ható, nivelláló erő. A társadalmi tevékenységi formák sokféleségének, amely egyebek közt a társadalmi szerepek differenciálódásában jelentkezik, az egyének mint személyiségek sokfélesége felel meg. A társadalmi szerep kényszerjellegének gondolata csupán egy meghatározott típusú társadalmi realitásnak felel meg. Az anyagi szükség és a társadalmi egyenlőtlenség járma alól felszabadult ember számára a különböző társadalmi szerepek csupán saját személyiségének különböző aspektusai és megnyilvánulásai, a többi emberrel való önkéntes kapcsolatának és kölcsönhatásának formái. Egy-egy részfunkció korlátoltsága, végessége ilyen feltételek mellett nem akadályozhatja a személyiséget abban, hogy önmagát teljesnek észlelje és a tevékenység öntudatos szubjektuma legyen.

I. Sz. Kon: Az en a társadalomban.
Kossuth Könyvkiadó 1969. (Részletek.)

A. G. ZDRAVOMISZLOV:

AZ ÉRDEK PROBLÉMÁJA A SZOCIOLÓGIAI ELMÉLETBEN

A MARXIZMUS KIALAKULÁSA ÉS AZ ÉRDEK KATEGÓRIÁJA

Minthogy az érdek fogalma a Marx előtti szociológiai elméletek egyik legfőbb kategóriája és bizonyos pozitív tartalomhoz kapcsolódik, fontosnak tartjuk, hogy nyomon kövessük e kategória materialista felfogásának kialakulását Marx 1842—1846-os műveiben.

Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" előszavában említi, hogy midőn 1842—1843-ban először kellett hozzászólnia „úgynevezett anyagi érdekekhez", ez nehéz helyzetbe hozta és arra késztette, hogy tanulmányozni kezdje a politikai gazdaságtant. Vegyük szemügyre részletesebben ezt az időszakot.

Az érdek fogalmával Marxnál először abban a cikkében találkozunk, amely a 6. rajnai Landtagnak a satjószabadságról szóló vitáival foglalkozik. Marx a sajtószabadság példáján elemzi a közérdek és a magánérdek viszonyát. A sajtószabadságot itt a közérdek kifejeződésének tekinti. A közérdek, az általános érdek a valóban emberi, az ész által áthatott viszonyok kifejezője. Az általános érdekkel szemben áll a különérdek, az egyes rend érdeke, melyet a kapzsiság és önzés szelleme hat át, amely elébe helyezi a maga különös tartalmát a társadalmi tartalomnak.

Azzal kapcsolatban, hogy a városi rend képviselője a sajtószabadság védelmezőit becsvágyóknak igyekezett feltüntetni, Marx megjegyzi: „Ismeretes, hogy van egy fajta pszichológia, amely a nagyot kis okokkal magyarázza, és helyesen sejtve, hogy minden, amiért az ember harcol, érdekeibe vágó ügy, arra a helytelen véleményre jut, hogy csak »kis« érdekek vannak, csak a sztereotíp önzés érdekei."[1]

Marx itt lényegében Hegel tételét ismétli meg („A szellem filozófiájá"-ból), mely szerint „semmi sem jön létre érdek nélkül".[2] Hegel hatása érződik magán a kérdésfelvetésen is: az általános érdek mint ésszel áthatott viszony, a magánérdek mint az önzés szellemével áthatott viszony.

De mégis helytelen volna Marxnak az érdekre vonatkozó nézeteit — még ebben a korai munkájában is — azonosítani Hegeléivel. Nemcsak

[1] MEM 1. köt. 66. old.
[2] *Hegel:* A szellem filozófiája. (A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. III.) Budapest 1968. 288. old.

rokonság van köztük, hanem lényeges különbség is. Hegel szerint az általános érdek hordozója az állam, Marx viszont a népet, a közönséget, a tartományt tekinti az általános érdek hordozójának. E különbség jelentőségét akár egyedül abból is megítélhetjük, hogy mennyire ellentétes Hegel, illetve Marx viszonya a sajtószabadsághoz. Hegel lenézően kezeli a sajtószabadságot, mint amely a véleménynyilvánítás viszketegségének kielégítését szolgálja. A sajtószabadsággal szembeni averzió egyenesen következik abból a hegeli gondolatból, hogy az általános érdek hordozója az állam. Marx ezzel szemben a sajtószabadság szenvedélyes harcosaként lép fel, mert megérti, hogy enélkül az összes többi szabadság is csak képzeletbeli lehet.

Még határozottabb eltávolodás mutatkozik Hegel nézeteitől az állam és a magánérdek viszonyának kérdésében Marxnak a „Viták a falopási törvényről" c. cikkében. Itt Marx részletesebben jellemzi a magánérdeket. A sajtószabadságról szóló viták a nép és a rendek politikai érdekeit érintették — most viszont anyagi érdekekről, a tulajdon érdekeiről van szó. Itt a maga teljes hitványságában feltárul a magánérdek szegényes lelke. Marx, lépésről lépésre elemezve a vita menetét, az olvasó elé tárja minden tulajdonságát a magánérdeknek, amely nem-emberi lényeggel bír; e lényeg „egy meghatározott anyag és egy meghatározott — neki rabszolgaian alávetett — tudat" absztrakciója.[3] Fontos megjegyezni, hogy Marx még ebben a meghatározásban sem vezeti vissza az érdeket sem a tárgyra, sem a tudatra, hanem ezek egységének tekinti.

A magánérdek itt a kicsinyes és közönséges, gyakorlatias, gyáva és kegyetlen erdőbirtokos képében jelenik meg, akinek számára a világ végső célja — önmaga. A tulajdonos nem riad vissza semmilyen eszköztől, számára nem létezik a logika. Az ő logikája a cselekedeteinek igazolására hivatott kibúvók és szofizmák logikája. Éleslátása abban áll, hogy minden ember ugyanolyan kicsinyesnek, nyomorultnak, szennyesnek tűnik a szemében, mint ő maga. Elveszti gondolkodásképességét, mert nem gondolkodik, hanem számít, s összeadandói a cselekvés indítékai. A magánérdek állati színvonalra alacsonyítja le az embert — nem más, mint vak természeti ösztön, mely nem ismer sem törvényt, sem hazát.

A cikk alapvető konklúziója a magánérdek és másfelől az állam és a jog viszonyának tisztázása. Az államrend, tekintélye, intézményei, törvényei — mind a magánérdeknek vannak alávetve. A vitából „világosan kitűnik, hogy a magánérdek az államot a magánérdek eszközévé akarja és kényszerül lefokozni".[4] Az állam összes szervei, fülek, szemek, karok, lábak lesznek, amelyekkel az erdőtulajdonos érdeke hall, les, mér, véd, fog és fut."[5] A törvényhozás alapelve az, hogy „az erdőtulajdonos érdekét biztosítani kell, ha belepusztul is ebbe a jog és a szabadság világa".[6] Marxnak „A moselvidéki — tudósító igazolása" és „A poroszországi rendi

[3] MEM 1. köt. 146. old.
[4] Ugyanott, 126. old.
[5] Ugyanott, 130. old.
[6] Ugyanott, 141. old.

bizottságokról" c. cikkeiben ezek a következtetések még kiterjedtebb ténybeli megalapozást kapnak.[7]

Marx konklúziói a leghatározottabban eltérnek a hegeli „Jogfilozófia" tételeitől az államról és a rendi képviseletről, mint az általános érdekek kifejezőiről. Ebből elkerülhetetlenül következik, hogy Marxban felmerül a hegeli jogfilozófia részletes bírálatának elméleti szükséglete.[8] A feladatot Marx el is végzi 1843-ból fennmaradt kéziratában „A hegeli jogfilozófia kritikájához".

Mint említettük, Hegel az érdekekre vonatkozó alaptételeit a polgári társadalom és az állam viszonyáról szóló tanításában fogalmazta meg. A polgári társadalom először is az egyéni magánérdek küzdőtere; másodszor, az egyéni magánérdeknek a különös társadalmi érdekkel — a család, a rend, a korporáció stb. érdekével — való összeütközésének színtere; harmadszor, a polgári társadalomban az egyéni és a különös társadalmi érdek összeütközik az állam általános intézményeivel, melyek az általános érdek kifejeződései. Az érdekeknek ez a kaotikus összeütközése Hegel szerint az állam jóvoltából harmonikus egységhez vezet. Az állam éppen azért valósítja meg a szabadság eszméjét, mert az egyes, a különös és az általános érdekek azonossága. Az uralkodó akarata az egyediség, a kormányzati hatalom a különösség, a törvényhozó hatalom és a rendi képviselet pedig az általánosság mozzanata. Hegel ily módon előbb a valóságos érdekeket egy logikai eszme mozzanataivá alakítja át, azután pedig logikai sémák segítségével igyekszik összebékíteni őket egymással. Ebben az értelemben mondja Marx, hogy a jogfilozófia Hegelnél alkalmazott logika.[9]

„A hegeli jogfilozófia kritikájához" c. kéziratában Marx kimutatja a hegeli koncepció alaptalan és illuzórikus voltát, és nagy lépéssel jut előbbre azon az úton, hogy megértse az érdekek valóságos összefüggését az osztálytársadalomban.

Marx először is Hegelnek azt a gondolatát teszi kritika tárgyává, miszerint a monarchia akarata az alkotmányos képviseleti berendezkedés jóvoltából az általánoson alapul, „magában tartalmazza az általánosság mozzanatát". A társadalom szervezetének monarchikus princípiumával Marx a demokráciát szegezi szembe. Megállapítja, hogy „beszélhetünk a népnek *a monarchiában egzisztáló szuverenitással ellentétben álló* szuverenitásáról is", és hangsúlyozza, hogy itt „nem *egy és ugyanazon szuverenitásról* van szó, amely a két oldalon keletkezett, hanem a *szuverenitás* két *egészen ellentett fogalmáról*, melyek közül az egyik olyan szuverenitás,

[7] Lásd erről *N. I. Lapin:* Marx materializmusra való átmenetének kezdete. Vesztnyik MGU, 1958. 1. sz.; (oroszul); *O. M. Bakuradze.* Marx filozófiai nézeteinek kiformálódásához. Tbiliszi 1956. (oroszul). — Ami az utóbbi munkát illeti, a szerző pontatlanságot követ el, midőn azt írja, hogy Marx már 1842-es cikkeiben „az osztályellentétek megnyilvánulásainak tekinti a Landtagban keletkezett nézeteltérést". (38. old.) A valóságban Marx ezeket a nézeteltéréseket úgy tekinti, mint a rendek közötti ellentéteket. A „rendi" álláspontról az „osztály"-álláspontra való átmenet valamivel később következik be nála, 1843—1844-ben.

[8] Magától értetődik, hogy magukat az elméleti szükségleteket a társadalmi viszonyok, az osztályharc fejlődése határozza meg, de a magunk elé tűzött feladat jellegéből következőleg tudatosan elvonatkoztatunk a dolognak ettől az oldalától.

[9] A hegeli rendszer miszticizmusának és logicizmusának marxi kritikájáról a legteljesebb feldolgozás Bakuradze fent említett művében található; bizonyos mértékben foglalkozik a kerdessel G. Mengye könyve (Marx útja a forradalmi demokratizmustól a kommunizmushoz. Moszkva 1957. oroszul).

amely egy *monarchában,* a másik olyan, amely csak egy *népben* juthat exisztenciára".[10] A monarchia az állami berendezkedés olyan faja, melyben az egész, a nép, be van sorolva egyik létezési módja, a politikai berendezkedése alá. A monarchia meghamisítja a tartalmat, valóságos princípiuma az önkény, az „akarom"-nak az elvonatkoztatása. Ami a demokráciát illeti, itt „nem az ember létezik a törvény kedvéért, hanem a törvény az ember kedvéért, a törvény *emberi létezés,* míg a többi államformában az ember a *törvényi* létezés",[11] ezért „az igazi demokráciában a *politikai állam megszűnik*"[12].

A munka következő részében Marx megsemmisítő kritikának veti alá Hegelnek a bürokratizmusra vonatkozó elméletét. A bürokrácia — a hivatalnoki kar, a közigazgatás, a rendőrség, az igazságszolgáltatás stb. — Hegel szerint az általános és a különös érdekek azonosságának közvetlen megvalósulása. Marx, ezt a tételt megvizsgálva, leszögezi, hogy a bürokrácia a különböző rendek érdekeinek ellentétes voltán alapszik. Egyáltalán nem reprezentál általános érdekeket, hanem lényegét tekintve „államformalizmus". Önmagát tekinti az állam végső céljának, s ennélfogva szükségképpen összeütközésbe kerül a társadalom reális céljaival és érdekeivel. A nép java, az általános érdekek semmi esetre sem személyes érdekei a bürokratának; az ő személyes érdekei: a „magasabb posztok hajszolása", a „karriercsinálás". A bürokrata érdeke, mely az államérdek alakját vette fel, egy különös magáncéllá válik a többi magáncéllal szemben. Egy olyan társadalomban, ahol az általános és a különös érdek ellentétességét a valóságban szüntették meg, nem pedig az absztrakció szintjén, mint Hegelnél, meg lehet szüntetni a bürokráciát. Az általános és különös érdeknek Hegel által konstruált azonossága azonban *„két ellenséges sereg azonossága"*[13]. Megfigyelhetjük tehát, hogyan jut el Marx Hegel kritikája közben fokozatosan az állam osztálytermészetének megértéséhez.

A továbbiakban Marx Hegelnek a törvényhozó hatalomra vonatkozó nézeteit elemzi, és felfedi a burzsoá parlamentarizmus rejtélyét. A rendi elem, amely Hegel szerint a nép érdekeit fejezi ki, a valóságban először is dezorganizálja az elégedetlenség szellemével eltöltött tömeget, másodszor, egyezségre lép az államérdekkel, és harmadszor, a népképviselet látszatát kelti. „A *rendi* elem az alkotmányos államoknak az a *szentesített, törvényes hazugsága,* hogy az *állam* a *nép érdeke,* vagy hogy a *nép* az *államérdek*".[14]

Marx tehát feltárja annak a hegeli koncepciónak a tarthatatlanságát, hogy az állam jóvoltából megvalósul az érdekek azonossága. A valóságban *az állam ellentétes a polgári társadalommal,* és Hegelnek nem sikerül kibékítenie ezeket az ellentéteket.

Marx nem szorítkozik a hegeli koncepció kritikájára, hanem felfedi az érdekazonosság illúziójának filozófiai és társadalmi gyökereit is. Az érdekazonosság hegeli koncepciójának filozófiai gyökerei a logicizmusban,

[10] MEM 1. köt. 230. old.
[11] Ugyanott, 232. old.
[12] Ugyanott.
[13] Ugyanott, 254. old.
[14] Ugyanott, 270. old.

a miszticizmusban, az idealizmusban keresendők, melyek megakadályozzák, hogy Hegel megértse az ellentétek harcának problémáit. Hegel, az államot és a polgári társadalmat egy szillogizmus szélső fogalmaivá változtatván, megpróbálja őket egy középfogalom — a hivatalnokság és a rendi elem — segítségével közvetíteni egymással. De Marx rámutat, hogy az államot és a polgári társadalmat „nem lehet egymással közvetíteni, éppen mert valóságos végletek... lényegük szerint ellentettek... nem kívánják egymást, nem egészítik ki egymást".[15] Ugyanitt Marx megvilágítja, hogy a két véglet helyzete egységükön belül nem egyforma. A polgári társadalomnak a lényegében rejlik az, hogy véglet legyen, az államnak nem. A társadalom az ellentét vezető oldala az állammal szemben, vagyis a társadalmi viszonyok fejlődése hozza létre az államot és vezet el megesmmisüléséhez.

A hegeli koncepció társadalmi gyökerei abban rejlenek, hogy a hegeli jogfilozófia kétfajta ellentmondást tükröz: először „a *képviseleti* és a *rendi* berendezkedés" közötti vitát[16], és másodszor, a politikai élet, az állam valóban létező elválasztottságát a polgári társadalomtól.[17]. A két ellentmondás elszakíthatatlanul egymáshoz kapcsolódik. A „képviseleti berendezkedés" a francia forradalom eredményeképpen lépett a rendi berendezkedés helyére, s nagy előrehaladás a rendi berendezkedéshez képest, Hegel viszont arra törekszik, hogy a maga spekulatív alkotmányos monarchiájában összebékítse egymással a képviseleti és a rendi berendezkedést. Hegel jogfilozófiájában ily módon kifejezésre jut mind a német polgárság bátortalan törekvése, hogy a monarchia önkényét az alkotmány és a parlamenti rendszer révén korlátozza, mind pedig e polgárság gyengesége, az, hogy képtelen követni a XVIII. század végi francia polgárság példáját.

Marx nagyra értékelte a francia forradalom jelentőségét, ám megértette vívmányainak történetileg korlátozott jellegét is. A társadalmi berendezkedés monarchikus elvét általános demokratikus —, a polgári demokráciát kommunista álláspontról bírálja. A francia forradalom nem számolta föl a rendeket, csupán a „politikai" rendeknek „társadalmi" rendekkel való felváltását hozta magával, vagyis a nyílt, a feudális állam és jog által törvényileg rögzített egyenlőtlenséget, a születéstől való egyenlőtlenséget rejtett egyenlőtlenséggel cserélte fel. „...mint ahogy a keresztények egyenlők a mennyben, egyenlőtlenek a földön, a nép egyes tagjai *egyenlők* politikai világuk mennyországában, egyenlőtlenek a *társadalmi* földi létezésben."[18]

A hegeli illúzióról — mely szerint az állam és a jog megteremti az összhangot a polgári társadalom összes tagjának érdekei között — bebizonyul, hogy reális alapja az állam és a polgári társadalom közötti valóságos ellentmondás.

A polgári társadalom szerkezetét feltárva, Marx elsőként figyel fel a minden tulajdontól megfosztott társadalmi elem különleges szerepére. Éppen ez az elem képezi „azt a talajt, amelyen a polgári társadalom körei

[15] Ugyanott, 294. old.
[16] Ugyanott, 281. old.
[17] Ugyanott, 286. old.
[18] Ugyanott.

nyugszanak és mozognak".[19] A proletariátus különleges helyzetét három körülmény determinálja: a tulajdon hiánya, a politikai jogtalanság, valamint az anyagi termelésben betöltött döntő szerepe, ami ezt az osztályt a polgári társadalom alapjává teszi.

Következő munkáiban Marx a proletariátus különleges helyzetének konstatálásáról áttér az e helyzetéből fakadó érdekeinek tisztázására és felfedezi a proletariátus világtörténeti szerepét.

A döntő lépést ebben az irányban Marx 1844 januárjában tette meg, amikor megírta a „Bevezetés"-t a „A hegeli jogfilozófia kritikájá"-hoz. A proletariátus az az osztály, amely „az ember *teljes elvesztése,* tehát csak az *ember teljes visszanyerésével* nyerheti meg önmagát".[20] Nem emancipálhatja magát anélkül, hogy az egész társadalmat emancipálná. Éppen ezért a proletariátusnak nem politikai, hanem társadalmi forradalmat kell véghez vinnie, vagyis fel kell számolnia az emberek társadalmi egyenlőtlenségét, fel kell számolnia a „társadalmi rendeket".

De Marx nem elégszik meg ezzel a konklúzióval; már tudja, hogy a polgári társadalom anatómiájának kulcsát a politikai gazdaságtanban kell keresni. 1844 tavaszán és nyarán megfeszített erővel tanulmányozza ezt a tudományt. Ennek a munkának az eredményeként készültek el a „Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből". Ha korábbi, 1843. évi kéziratairban Marx a burzsoá társadalombeli antagonisztikus érdekek kibékíthetőségének megalapozására irányuló filozófiai próbálkozások tarthatatlanságát mutatja ki, úgy 1844. évi kéziratairban a politikai gazdaságtan művelőinek hasonló kísérleteiről mutatja ki ugyanezt.

A kézirat első két fejezetében, melyekben a munkabérnek és a tőke profitjának elemzésével foglalkozik, Marx feltárja a polgári nemzetgazdászok nézeteinek ellentmondásosságát. Egyfelől, még az általánosan elterjedt politikai gazdaságtani álláspont szerint is, a tőkés érdeke ellenségesen áll szemben a társadalom érdekével.[21] Másfelől a politikai gazdaságtan azt igyekszik bizonyítani, hogy a magánérdek uralma biztosítja az egész társadalomnak és valamennyi osztályának maximális gazdagságát. Marx, feltárva a tőkés és a munkás kölcsönös viszonyainak lényegét, kimutatja, hogy az a társadalom, amely a dolgozók kizsákmányolásán alapul, mindig, minden állapotban ellentétes a munkás érdekével.

A földjáradék elemzésének szentelt fejezetben Marx megcáfolja Adam Smithnek azt az állítását, hogy a földbirtokosok érdekei egybeesnek a társadalom érdekeivel. A valóságban, mutat rá Marx, a földtulajdonosok érdeke „ellenséges ellentétben áll a bérlők, a béresek, az ipari munkások és a tőkések érdekével".[22] Ezenkívül maguk a földtulajdonosok között is konkurrencia áll fenn, melynek következménye „a tőkés és földtulajdonos közötti különbség feloldódása, úgyhogy tehát egészben véve már csak két osztálya van a népességnek, a munkásosztály és a tőkések osztálya".[23]

Marx tehát a tőkés társadalom sokféle ellentmondásából kiemeli az alapvetőt, a munkásosztály és a tőkésosztály érdekei között ellentmondást.

[19] Ugyanott, 286—287. old.
[20] Ugyanott, 390. old.
[21] Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, 23. old.
[22] Ugyanott, 38. old.
[23] Ugyanott, 39. old.

A konklúzió, melyet Marx a burzsoá társadalom ellentmondásos érdekeinek mindenoldalú elemzéséből levon, az, hogy ez az elelntmondás „szükségszerűen a forradalomhoz vezet".[24]

A Marx előtti politikai gazdaságtan a magántulajdont és az érdekek antagonizmusát úgy tekintette, mint a társadalmi viszonyok elemzésének kiindulópontját, de képtelen volt helyes magyarázatot adni keletkezésükre.

E feladat megoldása végett Marx a munka elidegenülésének kategóriájához folyamodik, melyet Hegel művéből, „A szellem fenomenológiájá"-ból vesz át. Marx a munka elidegenülésének és önelidegenülésének négy aspektusát elemezve igyekszik felfedni a magántulajdonnak és az érdekek ellentétességének titkát. Ez a négy aspektus: a munka termékének elidegenülése; a munkának puszta eszközzé, más szükségletek kielégítésének eszközévé való átváltozása (a munka önelidegenülése); „az ember nembeli lényének" elidegenülése, azaz az emberi létezés értelmének elvesztése; és végül az embernek az embertől való elidegenülése. Ebből az elemzésből Marx arra a következtetésre jut, hogy a magántulajdon és a munka elidegenülése között kölcsönhatás-viszony alakul ki, és a feladat e kölcsönhatás alapjának felderítése. „Már sokat megkaptunk a feladat megoldásához, amikor *a magántulajdon eredetének* kérdését *átváltoztattuk* azzá a kérdéssé, hogyan viszonyul a *külsővé-idegenné vált munka* az emberiség fejlődésmenetéhez. Mert amikor *magántulajdonról* beszélünk, azt hisszük, hogy valami az emberen kívül álló dologról van szó. Amikor a munkáról beszélünk, közvetlenül magáról az emberről van szó. A kérdésnek ez az új feltevése inkluzíve már megoldása is".[25]

Következésképpen, a munka elidegenülésére vonatkozó kérdésfeltevés azt a mély gondolatot foglalja magában, hogy a magántulajdon és a belőle fakadó érdekellentétek eredetének nyitját az emberi munkatevékenység fejlődésének törvényszerűségeiben, a munkamegosztásban, a termelés fejlődésének törvényszerűségeiben kell keresni. Ezt a gondolatot, mely a materialista történelemfelfogás alapja, Marx 1845—1846-ban Engels-szel közösen írt munkáiban — „A szent család"-ban és „A német ideológiá"-ban fejlesztette ki.

Az érdek kategóriájának értelmezése szempontjából fontos „A szent család"-nak az a passzusa, ahol Marx és Engels a „kritikai kritika" politikai babonáját kritizálják, mely szerint a polgári társadalom tagjait az állam tartja össze. A valóságban „a *természeti szükségszerűség*, az *ember lényegi tulajdonságai* — bármily elidegenülten jelennek is meg —, az *érdek*, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait".[26] Az érdek itt úgy van felfogva. mint az emberi lényeg szükségszerű tulajdonsága, amely egymáshoz kapcsolja a polgári társadalom tagjait. Ez a tulajdonság „elidegenült formában" jelenhet és jelenik meg. Mi hát az érdek — az elidegenült létezés formája? Az állam, a társadalom politikai élete, a vallás, az ideológia azok, amelyek osztálytermészetük folytán eltorzítják az érdekek valódi tartalmát, elködösítik az emberek közötti valóságos, a termelési

[24] Ugyanott, 43. old.
[25] Ugyanott, 54—55. old.
[26] MEM 2. kőt. Budapest 1958. 119. old.

folyamatban kialakuló kapcsolatokat, és úgy jelennek meg, mint az érdek elidegenült létezési formái.

Nem kevésbé fontos az a — szintén ebben a műben megfogalmazott — gondolat, mely az eszme és az érdek viszonyára vonatkozik. Az eszme mindenekelőtt az érdekkel ellentétes valami — kategóriapárja ennek. De, miként minden páros kategória, közvetítői is egymásnak. A „kritikai kritikával" ellentétben, amely az eszmét, illetve a „kritikai szellemet" a történelem alkotójának tartotta, Marx és Engels megállapítja: „Az »eszme« mindig felsült, ha különbözött az »érdektől«[27]. A történelem valódi mozgató ereje az érdek, minden eszme csak ennek vagy annak az érdeknek a tükröződése, és az eszme erejét a történelemben az határozza meg, hogy milyen mélyen kötődik az érdekekhez, milyen mértékben fejez ki közösségi érdeket, illetve milyen mértékben sikerül közösségének feltüntetnie valamely külön érdeket.

A közösségi érdeket szintén nem az eszme hozza létre; ez „nem csupán a képzetben létezik, mint valami »általános«, hanem mindenekelőtt a valóságban, mint azoknak az egyéneknek kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik."[28] Következésképpen, a *közösségi érdek az emberek kölcsönös segítsége a termelés folyamatában a természeti erők leigázására irányuló emberi képességek fejlesztése folyamatában.* De a kölcsönös függőség életre hívja az érdekek különbözőségét, ellentétességét is. „A munka megosztásával... egyszersmind adva van az ellentmondás az egyes egyén vagy az egyes család érdeke és az egymással érintkező valamennyi egyén közösségi érdeke között..."[29]

A munka megosztásának és a magántulajdon létrejöttének döntő következménye az osztályok elkülönülése és az osztályérdekek „megrögződése". Ez utóbbiaké a meghatározó szerep az egymással összeütköző érdekek végtelen sokféleségében. Az osztályérdekek ellentétessége a közösségi érdek belső ellentmondása, a fennálló termelési viszonyok ellentmondásos jellegének kifejeződése. Marx és Engels kimutatta, hogy ennek az ellentmondásnak a különböző oldalai nem egyformán viszonyulnak a közösségi érdekhez, és ezen az alapon világossá tették a proletariátus érdekeinek lényegi különbségét minden más osztály érdekeitől. A burzsoázia osztályérdeke, mely az embereket szétválasztó magántulajdonon alapszik, ellentmondásba kerül ezzel az általános érdekkel, és ez utóbbi valóságos kifejezőjének a proletariátus bizonyul. A proletariátus olyan osztály, „melynek az uralkodó osztállyal szemben többé nem egy különös osztályérdeket kell érvényre juttatnia"[30], s ezért érdeke, „hogy viszonyait forradalmasítsa"[31]. A proletariátus képes és köteles érvényre juttatni eme saját érdekét, mivel ez egybeesik az általános érdekkel és a társadalom érdekére támaszkodik.

Az általános, különös és egyedi érdekek ellentétes volta, amely a kapitalizmus sajátja, nem a hegeli álláneszme jóvoltából, hanem a termelés szerszámainak és eszközeinek társadalmi tulajdona révén szüntethető meg. E változás eszköze a proletariátus politikai hatalma, állama. Bármely más

[27] Ugyanott, 80. old.
[28] MEM 3. köt. 33. old.
[29] Ugyanott.
[30] Ugyanott, 63. old.
[31] Ugyanott, 275. old.

osztály állama a közösségi érdeknek csupán látszata, illuzórikus, elidegenült formája, melynek segítségével az uralkodó osztály a saját különérdekeit érvényesíti — a proletárállam viszont a közösségi érdek valódi kifejeződése.

Megvizsgáltuk hát Marxnak az érdek kérdésére vonatkozó főbb állításait az 1842—1846-os időszakból. E vizsgláat alapján az alábbi következtetéseket vonhatjuk le.

Marxnak 1845 előtt keletkezett munkáiban két tendencia figyelhető meg az érdek kategóriájának fejlődésében. Marx elméletének kiindulópontja az a tétel, hogy a burzsoá társadalom tagjainak érdekei között ellentét áll fenn, amit előtte Hegel, a politikai gazdaságtan művelői és az utópista szocialisták különbözőképpen fogalmaztak meg. Marx munkásságának első iránya az volt, hogy kiderítse ennek az ellentétességnek az alapját, a második pedig, hogy teljesebben feltárja az antagonisztikus osztályok érdekeinek ellentétességét, tisztázza a proletariátus érdekeit és szerepét a társadalom fejlődésében. E két irány együttesen fejlődött, kölcsönösen gazdagítva egymást. 1844-ben Marx mindkét területen döntő eredményekhez jutott el. A „Gazdasági-filozófiai kéziratok"-ban arra a következtetésre jut, hogy az érdekek ellentétességének alapját a munkamegosztásban kell keresni; a „Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához"-ban elsőként fogalmazza meg a proletariátus világtörténelmi szerepének eszméjét. Az első irány fontos szerepet játszott a materialista történelemfelfogás kialakulásában, a második a tudományos kommunizmus megalkotásához vezetett.

Az érdek kategóriája tehát az egyik középponti helyet foglalja el a marxista szociológiában. E kategória fontos szerepet játszott a marxizmus kialakulásában. Egyszersmind a materialista történelemfelfogás formálódása során maga az érdek felfogása is módosul. 1842-ben Marx még az észből, a szellemből vezeti le az érdeket — 1846-ban már az emberi lényeg olyan tulajdonságának fogja fel, amelyet a munkamegosztásnak a társadalomban fennálló rendszere determinál.

A marxizmus megalapítói úgy határozzák meg az érdeket, mint az eszmétől különböző, attól függetlenül létező valamit. Az érdek az eszme vonatkozásában objektív, az határozza meg az eszmének a történelem menetére gyakorolt hatása erejét és jellegét. Tartalmát tekintve az érdek mindenekelőtt azoknak az egyéneknek a kapcsolata, kölcsönös függősége, akik között a munka megoszlik. De különleges fajtájú kapcsolat ez; egyszersmind az ember tulajdonsága is, mely cselekvéseit, tetteit előidézi.

A francia materialisták által felvetett probléma végre megoldódott. Az érdek nem fogható fel örök és változhatatlan tulajdonságnak. Ahogyan megváltozik a termelésen belüli kölcsönviszonyuk típusa és a szubjektumnak a termelésben elfoglalt helyzete, velük együtt változnak az érdekek. Az érdekek vizsgálata tehát megköveteli a társadalom gazdasági struktúrájának tanulmányozását; csakis ezen az úton lehet megérteni a társadalomfejlődés perspektíváit és törvényszerűségeit.

A marxizmus álláspontja szerint az érdek alapja a termelőerők fejlettségi szintje által meghatározott munkamegosztás és a termelési viszonyok. Ez a lényege az érdek természetére vonatkozó történelmi materialista felfogásnak. „Egy adott társadalom gazdasági viszonyai mindenekelőtt *érdekek* képében jelentkeznek."[32] A marxisták „kötelesek felkutatni a társadalmi jelenségek gyökereit a termelési viszonyokban... kötelesek a társadalmi jelenségeket visszavezetni bizonyos meghatározott osztályok *érdekeire*..."[33]

Honnan vannak az érdekek? Az emberi akarat és az emberi tudat termékei? Nem, az emberek gazdasági viszonyai hozzá létre őket — mondja Plehanov. Megjegyzendő, hogy itt mindenütt az anyagi, gazdasági érdekekről van szó, hiszen az egyéb jellegű érdekek közvetlenül nem függnek össze a termelési viszonyokkal.

Engels „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. munkájában még egyszer hangsúlyozza, hogy a materialista történelemfelfogás egyik döntő momentuma éppen az anyagi érdekek és a termelési viszonyok közvetlen összefüggésének megértése. „... a régi idealista történelemfelfogás, mely még nem szorult ki, nem ismert anyagi érdekeken nyugvó osztályharcokat, egyáltalában nem ismert anyagi érdekeket; a termelés, valamint minden gazdasági viszony csak úgy mellékesen, a »kultúrtörténet« alárendelt elemeként fordul benne elő."[34]

A termelési viszonyok és az anyagi érdekek között fennálló elszakíthatatlan összefüggés meg nem értése gyakran oda vezet, hogy új mozgató erőket és forrásokat keresnek a társadalmi fejlődés számára. Így például felbukkant az a vélemény, hogy a termelőerők fejlődésének forrásait nem a termelési viszonyokban, hanem magukban a termelőerőkben kell keresni. Helyénvaló, ha ezzel kapcsolatban emlékeztetünk Marxnak a gépek fejlődéséről szóló fejtegetésére, mely Annyenkovhoz intézett híres levelében található. „Nincs... nevetségesebb annál, ha valaki a gépeket mint következményt általában a munkamegosztásból származtatja... elmondhatjuk, hogy 1825-ig — az első általános válság idejéig — a fogyasztás szükségletei általában gyorsabban növekedtek, mint a termelés, s a gépek fejlődése szükségszerű következménye volt a piac szükségleteinek. 1825 óta a gépek feltalálása és alkalmazása csakis a munkáltatók és a munkások közötti háború eredménye. Ez is csupán Angliára érvényes. Az európai nemzeteket a saját piacukon meg a világpiacon is ható angol konkurrencia kényszerítette arra, hogy gépeket alkalmazzanak. Ami végül Észak-Amerikát illeti, itt a gépek bevezetésének oka mind a más népekkel való konkurrencia, mind pedig a munkáskezek hiánya, vagyis az Észak-Amerika népessége és ipari szükségletei közötti aránytalanság."[35]

Marx álláspontja itt teljesen egyértelműen van megfogalmazva. A termelőerők fejlődésének forrásait nem magukban a termelőerőkben, még csak nem is a munkamegosztásban kell keresni, hanem a termelési viszo-

[32] *Marx—Engels* Válogatott művek. I. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 611. old.
[33] *Lenin* Összes művei. 1. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 490. old.
[34] *Marx—Engels* Válogatott művek. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963. 119. old
[35] Ugyanott, 409—410. old.

nyok állapota által meghatározott anyagi osztályérdekekben; ahhoz, hogy a termelőerők fejlődésének okait minden oldalról elemezni lehessen, feltétlenül figyelembe kell venni a termelési viszonyok sajátosságait az adott országban az adott történelmi időszakban.

Az anyagi érdekek alábecsülése olykor a termelési viszonyok kategóriájának elszegényesítésével kapcsolatos; ezeket néha a tulajdonviszonyokkal azonosítják, holott magukban foglalják a termelés, az elosztás, a csere és a fogyasztás viszonyait. Éppen ezekben a kategóriákban tárulnak fel a reális tulajdonviszonyok — ellenkező esetben a közgazdasági elemzés jogi illúzióival cseréltetik fel. Ennek megfelelően az anyagi, illetve gazdasági érdekek a különböző társadalmi csoportoknak a termeléshez, az elosztáshoz, a cseréhez és a fogyasztáshoz fűződő érdekei. Az alapvető gazdasági érdekek a termelési eszközök tulajdonához fűződő érdekek. Az anyagi érdekek kölcsönhatásának tudományos elemzése a politikai gazdaságtan feladata.

A termelési viszonyok és az anyagi érdekek közötti összefüggés helyes értelmezése nem csupán az érdekek természetének megvilágítása szempontjából fontos, hanem azért is, hogy adekvát módon közelíthessük meg magukat a termelési viszonyokat is. A termelési viszonyok emberek közötti viszonyok, s nem létezhetnek, ha nem fedik fel magukat az emberek érdekeiben; ellenkező esetben valamiféle, a társadalom felett álló fatális erőkké változnának. A termelési viszonyok éppen azáltal okai a társadalmi termelőerők fejlődésének, illetve stagnálásának, hogy az emberek érdekeiben megnyilvánulnak.

Ha rámutatunk a termelési viszonyok és az anyagi érdekek közötti közvetlen összefüggésre, ezzel még nem tártuk fel maguknak az érdekeknek a struktúráját, hiszen ezek nem korlátozódnak (redukálhatók, azonosíthatók?) a termelési viszonyokra. Felmerül a kérdés: milyen módon gyakorolnak döntő hatást a termelési viszonyok az emberek érdekeire? Hiszen az érdek: törekvés valaminek az elérésére, és természetszerűleg magában foglalja a szubjektív oldalt, meghatározott módon összefügg a tudattal és a tevékenység indítékaival.

A lényeg itt az, hogy a termelési viszonyok határozzák meg a különböző társadalmi csoportok szociális helyzetét. Szociális helyzeten az adott embercsoport, az adott osztály (vagyis az adott szociális szubjektum) más csoportokkal és osztályokkal létrejövő társadalmi kapcsolatainak összessége értendő; a szociális helyzet legfontosabb jellemzője a szubjektum szükségleteinek fejlettségi szintje és kielégítésük módja. A szubjektum helyzete a szubjektum tudatának vonatkozásában objektív, ugyanakkor nem valami külső magához a szubjektumhoz viszonyítva. Ha a termelési viszonyok valami külsőként viszonyulnak az érdekhez, a szociális helyzet viszont ennek belső mozzanata.

Milyen a kapcsolat a szubjektum helyzete és tudata között? A helyzetnek a tudatra gyakorolt hatását legalább három irányban lehet nyomon követni. Mindenekelőtt, a helyzet megszabja a tudat határát. A szubjektum tudatában semmi olyasmi nem tükröződhet vissza, amivel a szubjektum nem kerül szembe helyzetéből adódóan. Ahhoz, hogy kitágítsuk a tudat határait, megnöveljük a tudatban visszatükröződő objektumok körét,

a szubjektum helyzetét, kapcsolatainak és szükségleteinek összességét kell megváltoztatni. Másodszor, a helyzet nem csupán a tükrözés határait korlátozza; a helyzetnek megfelelően megy végbe a tudat által már visszatükrözött objektumok differenciálódása, jelentőségük mértéke szerint. És harmadszor, a legjelentősebb objektumok az indítékok közvetlen tartalmává válnak; nemcsak a tudatnak, hanem a cselekvésnek is objektumaivá válnak.

Az összes itt felsorolt mozzanatok feltárják az érdek belső struktúráját. *Az érdek* nem egyszerűen helyzet, hanem *a tudatban reflektálódó helyzet, s egyszersmind cselekvésbe átmenő tudat.* Az érdek objektívnak és szubjektívnak meghatározott egysége. Objektív mozzanata a szubjektum helyzete, szubjektív mozzanata — az eszmei ösztönző erők: a vágyak, a törekvések, a tevékenység indítékai. Ezeknek az indítékoknak a tárgyai, objektumai alkotják az érdekek tartalmát, *visszatükröződnek* a szubjektum tudatában, helyzetének megfelelően, a helyzet viszont *kifejeződik* az érdekek tartalmában. Következésképpen *az érdek a szubjektum belső lényege megnyilvánulásának, valamint az objektív világnak,* az emberi kultúra anyagi és szellemi értékei összességének *e szubjektum tudatában való visszatükröződésének egysége.*

Az érdek struktúráján belül tehát négy fő mozzanat különíthető el: 1. a szubjektum szociális helyzete, vagyis a társadalommal való gyakorlati kapcsolatainak összessége: 2. e helyzet tudatosodásának foka, amely széles skálán mozoghat a teljes meg nem értéstől a homályos sejtésen át a világos felismerésig; 3. az eszmei ösztönző erők, vagyis a tevékenység indítékai, melyek az érdek teljes mértékben meghatározott objektumaira irányulnak, és végül 4. maga a cselekvés, amely a szubjektum tételezése az objektív világban.

Az érdek mozzanatai közötti viszony sokrétű és ellentmondásos, hiszen e mozzanatok mindegyike önmagában is sokrétű és ellentmondásos. Az érdek mint egész nem fogható fel csak helyzetként vagy csak eszmei ösztönző erőként; egysége e kettőnek, egysége objektívnak és szubjektívnak. Az anyagi és az eszmei nem különülnek el egymástól, a reális életben állandóan átmenet megy végbe az egyikből a másikba. Az érdek kategóriája is éppen az objektívtól a szubjektívhoz és viszont történő átmenetre utal; az átmenetre a helyzettől az eszmei ösztönző erőkhöz és az eszmei ösztönző erőktől a társadalmi cselekvéseken át a helyzet megváltozásához. A szubjektum ellentmondásos gyakorlati kapcsolatai és viszonyai alkotják helyzetének belső ellentmondásait. Ezek a gyakorlati kapcsolatok, a maguk teljes ellentmondásosságában véve, kifejezésre jutnak az eszmei ösztönző erőkben. De az eszmei ösztönző erők a szubjektum helyzetének különböző oldalait fejezik ki, egyesek a helyzet leglényegesebb mozzanataihoz kapcsolódnak, mások az adott szituáció időleges sajátosságaihoz. A különböző ösztönző törekvésekben úgyszólván a kapcsolatok különböző mélysége tükröződik. Ezért a szubjektum helyzete nem mindig fejeződik ki az eszmei ösztönző erőknek egy és ugyanazon komplexumában.

Az eszmei ösztönző erők két csoportra oszthatók fel: a társadalmi pszichológiai szférájába tartozókra — érzelmek, vágyak, hangulatok, emóciók, szenvedélyek — és az ideológia szférájába tartozókra: célok, eszmék,

elvek stb. Az eszmei ösztönző erők kölcsönhatásban állnak egymással, mind egy és ugyanazon szinten belül, mind a különböző szintek — a társadalompszichológiai és az ideológiai — között. Az összes ösztönző erő között fennálló kölcsönhatás fényt vet arra a körülményre, hogy bármely szubjektum tudatában nem egyetlen cél van, hanem az indítékok, különböző célok, törekvések sokasága. A különböző eszmei ösztönző erők gyakran ellentmondanak egymásnak; az indítékok e küzdelme az érdek objektív oldalának ellentmondásosságát, a helyzet ellentmondásosságát tükrözi vissza a szubjektum tudatában.

Az érdek tehát rendkívül sokrétű, belsőleg ellentmondásos jelenségnek bizonyul; ellentmondások találhatók mind objektív oldalában (a helyzet ellentmondásai), mind pedig a szubjektívban (az indítékok ellentmondásai). De az érdek fő ellentmondása, amely a szubjektum tevékenységét meghatározza — az érdek objektív és szubjektív oldala közötti ellentmondás. Éppen ennek következtében lehetséges, hogy a szubjektum az eszmei ösztönző erőktől vezettetve, érdekei ellenére cselekedjék. Hiszen az eszmei ösztönző erők korántsem mindig felelnek meg a szubjektum valóságos helyzetének.

AZ ÉRDEKEK OSZTÁLYOZÁSA

Miután általánosságban megvizsgáltuk az érdek tartalmát, most áttérhetünk az érdekek osztályozásának kérdésére. Az érdekek sokfélesége lehetővé teszi, hogy több szempont alapján osztályozzuk őket.

Az érdekeket mindenekelőtt felosztathatjuk aszerint, hogy *ki a hordozójuk*. Ebből a szempontból megkülönböztetünk egyéni (személyes) érdeket, melyek hordozója az egyén, az egyes személyiség, szociálisakat — ezek hordozója valamely csoport, illetve közösség — és társadalmiakat, abban az értelemben, hogy az adott társadalom valamennyi progresszív ereje ezek hordozójaként lép fel. Az egyéni, szociális és a társadalmi érdekek kölcsönösen összefüggnek és áthatják egymást mint egyes, különös és általános. Az összefonódás jellegét és az érdekek reális tartalmát a társadalom gazdasági viszonyai határozzák meg.

Amennyiben az osztálytársadalomban az alapvető szociális csoport az osztály, annyiban a szociális érdekek között az osztályérdekek a legfontosabbak. Benyomulnak mindenüvé, és módosítják a társadalomban létező összes többi érdeket. De az osztályérdekek döntő szerepének elismerése egyáltalán nem jelenti a társadalmi érdekek létezésének tagadását (ami pedig szakirodalmunkban olykor még előfordul). Lenin a pártprogram tervezetének kidolgozásakor a marxizmus vulgarizátorai ellen harcolva hangsúlyozta, hogy az osztályérdekeken kívül léteznek a társadalmi fejlődés érdekei is. Az abszolutizmus megdöntése „nemcsak a munkásosztály érdekében, hanem az egész társadalmi fejlődés érdekében szükséges. Erre rá kell mutatnunk elméleti szempontból is, hiszen a marxizmus alapeszméinek álláspontjáról nézve a társadalmi fejlődés érdekei a proletariátus érdekei felett állnak — a munkásmozgalomnak mint egésznek érdekei a munkások egyes rétegeinek vagy a mozgalom egyes mozzanatainak érde-

kei felett állanak..."[36] A „társadalmi fejlődés érdekei" társadalmi-politikai szempontból tekintve mindenekelőtt a társadalom demokratizálásának érdekei. A proletariátus ezek legkövetkezetesebb, de korántsem egyedüli képviselőjeként lép fel. Különösen fontos ezt szem előtt tartani a jelenlegi körülmények között, midőn a társadalmi érdek egyetemes emberi tartalommal telítődött. Az általános béke, a teljes lefegyverzés, az imperializmus gyarmati rendszerének felszámolása, a monopóliumok hatalmának korlátozása a kapitalista országokban — ez a társadalmi fejlődés érdekeinek valóságos társadalmi-politikai tartalma a jelenlegi körülmények között. A szocialista rendszeren és a kapitalista országok munkásosztályán kívül ezen érdekek hordozói a demokratikus közvélemény legszélesebb rétegei, egészen a nagytőke egyes képviselőiig.

Attól függően, hogy *hogyan viszonyulnak* a különböző szociális vagy egyéni érdekek *a társadalmi fejlődés érdekeihez,* társadalmi, illetve partikuláris érdekekre oszthatók fel. A társadalmi érdek értelmezése itt némileg más színezetű. Az egyéni, illetve csoportérdek abban az esetben társadalmi, ha az egyént, illetve csoportot a kor progresszív tendenciáival kapcsolja össze. És megfordítva, a partikuláris érdek az egyén, illetve közösség tevékenységét a hétköznapiság korlátolt világába zárja, a szubjektum tudatát önmagára irányítja, s ezzel az emberi életet megfosztja történelmi tartalmától, puszta létezéssé változtatja. Kasztszellem és rendiség, konkurrenciaharc és nepotizmus, nacionalista korlátoltság és bürokratizmus — ezek a partikuláris érdek különböző konkrét formái. A kapitalizmus a maga magántulajdonosi viszonyaival a legkedvezőbb talaja a partikuláris érdeknek, mely az individualizmus pszichológiáját és a kapzsiság szellemét szüli. A szocializmusban győzedelmeskedik a társadalmi érdek, de itt is fennmaradnak a partikuláris érdek egyes fajtái. A dolgozók egyes rétegei közötti szociális különbségek felszámolása és az egyének mindenoldalú fejlődése a kommunista társadalomban meghozza a partikuláris érdek megszűnését.

Működési szférájuk és irányuk szerint az érdekek anyagi, illetve gazdasági, politikai és szellemi érdekekre tagolódnak. Az anyagi érdekek — a termelés, a csere és az elosztás érdekei — mélységükben különböznek egymástól. Nem szabad összezavarni őket a kapzsiság érdekeivel, ezek az utóbbiak ugyanis kizárólag partikuláris anyagi érdekek. A kapitalizmusban a proletriátus anyagi érdekei nem csupán életszínvonalának felemelése, hanem a tőkés termelési viszonyok megsemmisítése is. Ez társadalmi anyagi érdek, mely egybeesik a társadalmi fejlődés érdekeivel. A szocialista társadalomban a dolgozók anyagi érdekei nemcsak a szocialista termelési viszonyok módosításához és erősítéséhez fűződnek, hanem a társadalom termelőerőinek fejlesztéséhez, a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtéséhez is.

De az anyagi érdekek minden társadalomban meghatározó szerepet játszanak a politikai és a szellemi érdekekkel szemben. Ami a politikai érdekeket illeti, ezek az anyagi, gazdasági érdekek koncentrált kifejezői. A legfőbb politikai érdekek az államhatalom érdekei. Ez a tétel egészen a

[36] *Lenin* Összes művei. 4. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 207—208. old.

kommunizmus általánosan kibontakozó építésének korszakáig érvényben marad, amikor is az államot fokozatosan felváltja a társadalmi önigazgatás. A kifejlett kommunista társadalomban a gazdasági érdekek koncentrálódása a politikai csatornákon — mint amilyenek a politikai pártok és az államhatalmi szervek — kívül megy majd végbe, a társadalmi önigazgatás szervein át, amelyeknek fő sajátossága az, hogy munkájukban tevékenyen részt vesz az egész lakosság.

A szellemi érdekek a szellemi értékekhez, a szellemi termelés produktumaihoz kapcsolódnak. Ide tartoznak a tudomány, a művészet és az erkölcs érdekei. A szellemi érdeknek egy meghatározott formájaként lép fel a vallási érdek is. De míg az erkölcsi, tudományos és esztétikai érdekekben felbecsülhetetlen általános-emberi tartalom foglaltatik, a vallási érdek a szellemi érdeknek partikuláris formája. Vannak az egész emberiség számára érvényes igazságok (tudományos értékek), vannak általános emberi esztétikai értékek és érdekek, általános emberi erkölcsi normák és igazságosság-eszmények, de nem létezik és nem is lehet általános emberi vallás. A vallási érdekek illúzórikusak, nem valósulhatnak meg, elvonják az embert a valóságos, földi érdekekért vívott harctól, s ezért reakciósak.

A vallási érdekeket meg kell különböztetni az egyház érdekeitől. Az egyházi érdekek a szociális érdekek egyik válfaját alkotják, mivel hordozójuk egy meghatározott társadalmi szervezet, egy meghatározott embercsoport, a papi rend — és ennek a rendnek az érdekei, az egyház érdekei egyáltalán nem szellemi természetűek, hanem elsősorban anyagi és politikai érdekek, melyek bizonyos történelmi feltételek között progresszív jellegűek lehetnek. Így volt pl. akkor, amikor az egyház az orosz állam egyesítéséért szállt síkra. S ez a helyzet napjainkban is, midőn az ökumenikus zsinat és más vallási szervezetek a fegyverkezési verseny megszüntetése és az atomfegyver-kísérletek betiltása mellett emelik fel szavukat. De ebből semmiképpen sem következik, hogy a vallási érdekek a legcselekvőbben is haladók lehetnének. Az ilyesfajta vélekedés az egyház és a vallási érdekek összekeverésén alapul.

Az érdekek osztályozásának igen fontos szempontja az, hogy *megfelelnek-e az őket hordozó szubjektum természetének, vagyis tényleges helyzetének.* Ebből a szempontból megkülönböztetünk valóságos, azaz a szubjektum természetének megfelelő érdekeket és *vélt* vagy látszólagos érdekeket, melyek nem felelnek meg a szubjektum természetének. Mindkét fajta érdek motivációs jelentőséggel bír, cselekvések okaként funkcionál. De a vélt érdekek által előidézett cselekvések a cselekvés szubjektuma ellen irányulnak — akár egy emberről, akár csoportról, osztályról vagy egész társadalomról van szó —, s ezért hibásak.

A valóságos érdekek sajátossága az, hogy bennük megvalósul az objektív és a szubjektív oldal meghatározott egysége; a szubjektum helyzete, leglényegesebb vonásait és összefüggéseit illetően, adekvátan fejeződik ki a szubjektum tudatában, az eszmei ösztönző erőkben. A helyzet és a cselekvés között világos és következetes összefüggés van, s ennek révén a szubjektum a maga valódi érdekeinek megfelelően cselekszik, akármilyenek is ezek. A vélt érdek fogalma azt az állapotot jellemzi amikor az eszmei ösztönző erők eltorzult formában tükrözik vissza a szubjektum hely-

zetének lényeges vonásait. Nem létező összefüggések itt létezőkként jelennek meg és fordítva; következésképpen a cselekvés hibás lesz.

A szubjektum cselekvésének helyes vagy hibás volta az illető cselekvést meghatározó érdekek igaz vagy hamis (látszólagos) voltának kritériumaként jelenik meg. Ezért, ha mélyebben meg akarjuk érteni a vélt érdek fogalmát, fontos tisztáznunk, hogyan játszódik le a hibás cselekvés. A hiba mindenekelőtt adódhat abból, hogy a szubjektum nem fogja fel a saját érdekeit, hiányzik a világos program a cselekvést és ennek célját illetőleg. Ez megint lehet annak következménye, hogy 1. maguk az érdekek nem eléggé kifejlettek, a szubjektum helyzetének specifikus sajátosságai még nem váltak láthatóvá, és 2. noha az érdekek már kifejeződtek, előfordulhat, hogy a szubjektumban nem tudatosodtak. A hibás cselekvés problémája szükségessé teszi, hogy különbséget tegyünk az érdekek kialakulása és az érdekek tudatosítása között. Ezek nem azonos folyamatok. A munkásmozgalom egész története például szolgálhat erre. A proletariátusnak „magán-való osztályból" „magáért-való osztállyá" válása a már kialakult érdekek tudatossá válásához kötődik. A munkásosztály vagy általában a szubjektum látszólagos érdeke annak következménye, hogy nem ismeri fel helyesen saját valóságos érdekeit.

De hibás cselekvések előfordulhatnak akkor is, amikor a szubjektum elég világosan látja valódi érdekeit, amikor a cselekvés programját az érdekek mély megértésének, sőt bizonyos esetekben tudományos elemzésének alapján fogalmazták meg. Hibás cselekvést eredményezhet az is, ha a helyesen kitűzött cél eléréséhez helytelenül választják meg az eszközöket. Az eszközök kiválasztásában elkövetett hibák mindig a céltól való kisebb-nagyobb eltéréshez vezetnek. Ez a hiba szintén két körülménnyel függhet össze: 1. nincs meg a kellő tapasztalat a hasonló jellegű problémák megoldásában, és 2. nincs meg vagy nem elegendő az információ annak a szituációnak a sajátosságairól, melyben a cselekvést végre kell hajtani.

A látszólagos érdek tehát két fajtájú lehet: az egyik a cselekvés céljának helytelen megfogalmazásához kapcsolódik, a másik pedig a cél elérését szolgáló eszközök helytelen megválasztásához. Egyik esetben sem csupán tudati hiányosságokról van szó — rendszerint a szubjektum kapcsolatainak fejletlensége és a tapasztalat hiánya akadályozza a helyes felismerést.

A valóságos és vélt érdekek problémájának elemzéséből kitűnik, hogy valamely szubjektum cselekvését nem csupán az önmagában vett érdek determinálja, hanem emellett az érdek kifejlettségének foka, tudatosultságának mértéke, mely a világosan megfogalmazott cselekvési programban jut kifejezésre, az e program megvalósításához szükséges eszközök összességére vonatkozó információ, a szubjektum bizonyos tapasztalata hasonló jellegű feladatok megoldásában. Ha az összefüggések a felsoroltak közül csak egy ponton is megbomlanak, ez azt eredményezi, hogy látszólagos érdekek keletkeznek, a szubjektum valóságos érdekei nem realizálódnak, cselekvéseiben többé vagy kevésbé tartós hibák sorozata jelenik meg.

A marxizmus tehát nemcsak hogy nem tagadja az érdekek sokféleségét — amit kritikusai nagyon szeretnének —, hanem egyenesen megköveteli azok figyelembe vevését, bármely konkrét szociális cselekvés elem-

zésekor. A marxizmusnak a polgári szociológiától való különbsége elsősorban az, hogy rámutat az érdekek közös meghatározó alapjára, a társadalom gazdasági viszonyaira, a termelés és a munka szférájára, s ezen a talajon állva száll szembe az érdeket a tudatból levezetni próbáló történelmi idealizmus minden formájával.

A. G. Zdravomiszlov: Az érdek problémája
a szociológiai elméletben.
Leningrád 1964. (Részlet.)

IV

A TÁRSADALOM POLITIKAI ÉLETÉNEK NÉHÁNY FILOZÓFIAI PROBLÉMÁJA

J. A. TYIHOMIROV:

HATALOM, DEMOKRÁCIA ÉS HIVATÁSSZERŰ IGAZGATÁS

A hatalomról szólva, olyan jelenséggel van dolgunk, amellyel minden ember állandóan érintkezik, és amelynek a lényege állítólag teljesen világos. Valójában a társadalmi és a technikai haladás szükségképpen a társadalomirányítás bonyolódásához és további specializálódásához vezet, kihat a hatalom megvalósításának mechanizmusára, módszereire. A polgári irodalomban élénk vita folyik erről a jelenségről, habár az a vélemény uralkodik, hogy a demokrácia intézményei elavultak és képtelenek alkalmazkodni az új feltételekhez. A szocializmus más választ ad erre a kérdésre. Az SZKP Központi Bizottsága „50 éves a Nagy Októberi Szocialista Forradalom" c. téziseiben hangsúlyozza, hogy a társadalmi önigazgatáshoz vezető út a szocialista állam és demokrácia továbbfejlesztésén át vezet. A demokrácia tökéletesítésével meggyorsíthatjuk a gazdasági és szociális fejlődést, gyorsabban és hatékonyabban oldhatjuk meg a kommunista építés feladatait. A felmerülő problémák közül bennünket elsősorban az érdekel, hogy miképpen változnak meg a tömegek részvételének formái a hatalmi funkciók gyakorlásában és milyen a hatalom és a hivatásos igazgatási réteg kategóriája közti kölcsönös viszony. Az alábbi cikk e kérdésekre kíván választ adni.

A NÉPI HATALOM ÉS A KÖZIGAZGATÁSBAN DOLGOZÓK „SAJÁTOS" RÉTEGE

A marxizmus—leninizmus megalapítói feltárták a hatalom szociális lényegét, amely a társadalmi viszonyokból következik. Marx szavaival élve minden társadalom természetéből fakad a közös ügyek intézése; minden nagyobb mértékben végzett társadalmi munkának igazgatásra van szüksége, amely összhangot biztosít; a munkafolyamatok összefüggését és egységét egyetlen irányító akarat és a funkciók képviselik.[1] Ezért a hatalom úgy tekinthető, mint minden kollektíva szükséges funkciója tagjainak irányítására az együttes tevékenység szervezése érdekében.[2] A hatalom e sajátságossága lehetővé teszi számára, hogy bizonyos területet integráljon, a kényszerítés, a szervezés, a meggyőzés, a felhívás módszereivel élve.[3]

[1] Lásd *Marx:* A tőke. I. köt. 310. old.
[2] Lásd *I. E. Ferber—V. A. Rzsevszkij:* A szovjet alkotmányjog elméletének kérdései. 1 .kiad. Szaratov 1966. 80—94. old.
[3] Lásd *V. Zamkovszkij:* Az „államhatalom" kifejezés alapvető értelme. „Panstvo i Pravo", 1966. 12. sz.

Az osztálytársadalomban az államhatalom (politikai hatalom) a tekintélyi szervezet eszközeként érvényesül, amelynek segítségével az uralkodó osztály szabályozza a társadalom valamennyi tagjának együttes tevékenységét és magatartását. És ebben van specifikus politikai sajátossága, amely a szocializmus körülményei között nem áll szemben a közös társadalmi vezetés feladataival. A hatalom a szervező, szabályozó és koordináló tevékenységben, vagyis a vezetésben fejeződik ki. Milyen a hatalom szociális jellege a szocializmusban?

A hatalom politikai jellege annak ellenére fennmarad, hogy ezek között a körülmények között megváltozik a hatalom szubjektuma — először a többség birtokolja, majd az egész nép, és Lenin szavai szerint a dolgozók nem ismernek maguk fölött semmiféle hatalmat, kivéve a saját egyesülésük hatalmát.[4]

Számos politikai, társadalmi és gazdasági tényező folytán a hatalomnak az egész nép általi közvetlen gyakorlása rendkívül nehéz. Államunk egyetemes népi lényegének kibontakozása még csak folyamatban van.[5]

A szocialista építés gyakorlata szemléletesen megmutatta, hogy az állampolgárok nem egyforma mértékben veszik ki részüket az irányításból, valamely társadalmi jelentőségű probléma eldöntéséből. A közigazgatási apparátusban dolgozók főleg a speciális és operatív ügyszervezéssel foglalkoznak. És ez teljesen természetes, hogyha szem előtt tartjuk az igazgatási funkciók sokrétűségét és sajátszerűségét. A dolgozók többi részének közvetlen részvétele, tekintettel arra, hogy az anyagi és szellemi javak előállítása foglalja le, csakis időszakos lehet. E részvétel lehetősége nagyobbnak mutatkozik a vezetés (vagyis fontos állami ügyek megvizsgálásánál, megvitatásánál és eldöntésénél), valamint az ellenőrzés szférájában. Demokratikus eszköz a társadalmi képviselet is, amikor időnként választott személyek döntenek el alapvető kérdéseket. Erre az alapra épül a tanácsok, a társadalmi szervezeti szervek, a népbíróságok stb. munkája. Ennélfogva a dolgozók részvételének három alapvető formáját különböztethetjük meg a hatalom gyakorlásában — a közvetlent, a képviseletit és a hivatásos jellegűt.

Az igazgatási munka szervezete — tükrözve a szocialista hatalom igazi népi lényegét — a hivatásos és társadalmi elemek olyan összekapcsolásán alapszik, amely végeredményben az igazgatás tömegbázisának kiszélesítését jelenti. A szocialista rendszer megteremtette az államhatalmi funkciók új jellegű betöltését: a termelő munka összekapcsolását az igazgatással. A szovjet állam bátorítja azt a folyamatot, hogy az állampolgárok éljenek az igazgatásban való részvétel jogával, amennyiben kialakítja a dolgozók bevonásának különböző formáit az állami feladatok eldöntésébe, gondoskodik alanyi jogaik anyagi, jogi és szervezeti biztosítékainak megszilárdításáról.[6] Emellett a politikai életben való részvételre vonatkozó alanyi állampolgári jogok realizálása nem korlátozható automatikus alkalmazásukra bármely szférában, bármely pillanatban, bármely formában. Figye-

[4] Lásd *Lenin:* A nagy kezdeményezés. *Lenin* Művei. 29. köt. 430. old.
[5] Lásd: *V. M. Cshikvadze:* A szocialista állam népi lényegének kifejlődése. „Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo". 1966. 10. sz. 12—13. old.
[6] Lásd *C. A. Jampolszkaja:* A szovjet állampolgárok alanyi jogairól és azok szavatolásáról. „A szovjet államjog kérdései". 1959. 167., 177—179. old.

lembe veendők a társadalmi munka megosztásának kialakult formái és annak a lehetősége, hogy az emberek munka- és igazgatási funkciókat egyaránt betölthessenek. Ez az egyeztetés elsősorban akkor hatásos, hogyha az adott személyek által betöltendő funkciók, illetve elvégzendő műveletek egyfajtájúak a termelésben és az igazgatási folyamatban, ami lehetővé teszi, hogy a legnagyobb fokú szakértelmet érhessük el a társadalmi problémák megoldásában, hogy elkerüljük az időveszteséget és a termelési-technológiai ciklus megzavarását.

A vezetési munka hivatásos alapon való megszervezése összefügg a külön igazgatási réteg elkülönülésével. A marxizmus—leninizmus megalapítóinak a közhatalomról adott ismert jellemzése feltárja az adott jelenség társadalmi gyökereit. A hatalom tényleges gyakorlását az uralkodó osztály nevében olyan államgépezetre „bízzák", amely teljes mértékben az osztály érdekeit szolgálja. Fennmarad a legfontosabb tényező — a vezetők és vezetettek közötti szociális különbség. Vajon kiküszöbölhető-e ez a szocializmusban? Feltétlenül, mivel nincsenek gyökeres ellentmondások a vezetők, a vezetettek és képviselőik között. A bürokrácia nem olyan jelenség, amely minden országra — szocialistára és kapitalistára — egyaránt jellemző. A közigazgatási alkalmazottak nem tekinthetők olyan embercsoportnak, akik más munkáját kizsákmányolják és monopóliummal rendelkeznek a döntések meghozatalánál[7], mivel ez az értelmezés azt jelentené, hogy lebecsüljük a szocialista hatalom demokratikus jellegét és óriási alkotó erejét.

Ugyanakkor, mivel az új társadalmi körülmények között az igazgatás politikai igazgatásként jelenik meg (mivel vannak osztályok és bonyolult a nemzetközi helyzet), a társadalom pedig még nem jutott el arra az érettségi fokra, amikor mindenki vezethet, és különös figyelmet kell fordítani az apparátusban dolgozó káderek politikai öntudatára és felelősségérzetére, némi különbség tapasztalható a „vezetők" és a dolgozók elég jelentős többi része között.

Ezek a különbségek azzal is magyarázhatók, hogy társadalmi termelés és a kultúra jelenlegi fejlettségi szintje mellett az állampolgárok jelentős részének nincs még lehetősége arra, hogy közvetlenül és nap nap után betöltse az igazgatási funkciók többségét, anélkül, hogy munkájától elszakadna, hogy ezáltal a termelés kárt szenvedne. Nem engedhetik ezt meg a társadalmi munka és az idő megtakarításának érdekei sem. Számos sajátos igazgatási funkció folyamatosságot és a káderek speciális szakképzettségét és felkészültségét kívánja meg. Ez a társadalmi munkamegosztás szükségszerűen azt vonja maga után, hogy az igazgatás ebben az értelemben önálló funkcióként elkülönül a munka- és egyéb folyamatok közvetlen végzésétől.[8] Megemlítendő azonban, hogy az idézett munkákban, valamint más közgazdasági művekben lebecsülik az igazgatási munka társadalmi-politikai jellegét, amely munka nem korlátozódik persze a termelési szférára, és vagy ellenszolgáltatás nélkül (általános szociális funkciók

[7] Lásd részletesebben *D. Csesznokov:* Az igazi és az álbürokráciáról. „Mezsdunarodnaja Zsizny", 1967. 4. sz.

[8] Lásd *A. A. Godunov:* Bevezetés a vezetés elméletébe. Moszkva 1967. 6—13. old.; *G. E. Szlezinger:* Az ipari termelés irányításának munkája. Moszkva 1967. 7—21. old.

betöltésénél), vagy fizetéses alapon realizálódik szakigazgatási ügyek eldöntésénél.

Az igazgatásra szánt emberek csoportjának kiemelése a dolgozók tömegéből voltaképpen szervezés-jogi szempontból kész dolgozó-kategóriát alkot, amelyre a nép — a hatalom hordozója — rábízza a folyó igazgatási funkciók ellátását. Ezeknek az embereknek az igazgatás a főhivatásuk.[9]

Helytelen lenne teljesen figyelmen kívül hagyni a többé-kevésbé hosszú ideig igazgatással foglalkozó személyek helyzetének, munkajellegének, pszichológiájának, szokásainak stb. sajátosságát. Az olyan „baj", mint a bizonyos fokú zárkózottság, a formalizmusra vagy bürokratizmusra törekvés itt még táptalajra talál. E fogyatékosságok kiküszöbölésében sok függ a szervezés-jogi eszközök tökéletesítésétől.[10] A szolgálattal foglalkozó okmányok elavultsága nyomatékosan felveti, hogy új okmányok elfogadására van szükség, amelyek meghatározzák majd a dolgozók kiválasztásának elveit és ismérveit, a hivatalok betöltésének módjait stb. Az igazgatás demokratikus elveinek — a választhatóságnak, leválthatóságnak és és beszámolási kötelezettségnek — meghonosítása arra hivatott, hogy a „közigazgatási alkalmazottak" minőségi összetételét és tevékenységét jobbá tegye. A párt kitartóan törekszik arra, hogy növelje a végrehajtó szervek, a hivatalos személyek és a képviselők felelősségét a néppel szemben. A „vezetők" sokféle formában számolnak be a „vezetetteknek", s e beszámolók nagy haszonnal járnak (beszámolók termelési kollektívák előtt, nyilvános jelleg, az alulról jövő bírálat fejlesztése, a sajtó felhasználása, a rosszul dolgozók leváltása).

Szeretném felhívni a figyelmet a közigazgatási alkalmazottak rétegének mozgékonyságára, ami maguknak a szociális viszonyoknak a jellegében rejlik. Mint ismeretes, a szociális határok elmosódási folyamatának egyik kifejezése a szovjet társadalomban az egyes szociális rétegekből a többibe való átmenet.[11] Ma nem mondható, hogy a „közigazgatási alkalmazottak" túlnyomórészt az értelmiségből kerultek ki; többségükben a munkásosztályból, a parasztságból jönnek. Éppen itt a forrása a vezető káderek általános kialakulási folyamatának, szüntelen leválthatóságuknak és cserélhetőségüknek. Nem gondolunk persze „a közigazgatási alkalmazottak" rétegének akármilyen, tetszés szerinti mozgékonyságára, hiszen ez nem felelné meg a ma követelményeinek.

AZ ÁLLAMIGAZGATÁS SZAKOSODÁSA ÉS DEMOKRATIZÁLÓDÁSA

A szociális és tudományos-technikai haladás jelentősen kihat az igazgatásra: változás áll be tartalmában, a megvalósítás rendszerében, módszereiben. Vajon egyszerűbbé vagy bonyolultabbá válik-e? Egyrészt, olyan tényezők jelennek meg, amelyek az igazgatás bonyolódásához vezetnek, ame-

[9] Lásd részletesebben *V. M. Manohin:* A szovjet állami szolgálat c. művét. Moszkva 1966; *A. Sunyikov:* Az alkalmazottak munkájának megszervezese c. művét. Moszkva 1965.

[10] Lásd pl. a Nepbiztosok Tanácsa által 1922. december 21-én rendeletileg jóváhagyott „Ideiglenes szabályok az allami intezményekben és vallalatoknál való szolgálatról" c. utasítást — „SZU", 1923. 1. sz. 8. old. az Össz-szovetsegi Kozponti Vegrehajtóbizottságnak és az OSZFSZK Nepbiztosítási Tanacsanak hatarozatat „A fegyelmi felelősség alárendeltség esetén", 1932. március 20.; „SZU", OSZFSZK, 1932. 32. sz. 152. old.

[11] Lásd *M. Rutkevics:* A szovjet társadalom szociális struktúrájának változásai. „Pravda", 1966. jún. 16.

lyek megkövetelik, hogy az igazgatásnak valóban tudományos jelleget biztosítsunk.[12] Másrészt azonban, kedvező feltételek jönnek létre ahhoz, hogy a dolgozók egész tömege számára elérhetőbbé váljék az igazgatásba kerülés (bővülnek a termelési és közigazgatási folyamatok gépesítésének és automatizálásának lehetőségei, számítógépeket és egyéb gépeket használnak, új összeköttetési és szállító eszközöket, tömegtájékoztatási eszközöket alkalmaznak, emelik a dolgozók anyagi és kulturális színvonalát, emelkedik az állampolgárok általános műveltségi színvonala, öntudatuk és aktivitásuk). Az igazgatás bonyolultsága, a fokozódó munkamegosztás és a kérdések megoldásának demokratikus módszere között keletkező ellentmondás teljes mértékben leküzdhető.

A szocializmus körülményei között első ízben közelednek egymáshoz a társadalmi rend feljlesztésének tendenciái és a társadalmi-gazdasági fejlődés törvényszerűségei. A szocialista demokrácia rendszere változik az új objektív körülményeknek megfelelően, emellett azonban a bonyolódó igazgatási problémák tudományosan megalapozott és ésszerű eldöntésének szükségletei maguk követelik meg annak további tökéletesítését. Az optimális igazgatási rendszer éppen ezért nem mond ellent a politikai demokrácia intézményeinek, mivel az utóbbiak fontos emelői a társadalmi-gazdasági fejlődés meggyorsításának. Ez nemcsak a szocialista hatalom és igazgatás új szociális természetével, valamint a politikai és gazdasági-kulturális vezetés egységének elvével magyarázható, hanem azzal is, hogy a tudományosan megalapozott igazgatás elvileg megfelel az egész társadalom érdekeinek. A tudomány feltárja a társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeit és kijelöli felhasználásuk útjait. A szocializmusban a marxista kutatási módszert alkalmazva, magának a párt politikájának is mélyen tudományos jelleget kölcsönöz, mivel az objektivitás és a pártszerűség elválaszthatatlan egymástól. Ha a gyakorlatban eltértek ettől az elvtől, az csak kárt okozott a közös ügynek.

Milyen viszony áll fenn a jelen körülmények között a politikai és az optimális közigazgatási döntések között? Nem lehet köztük éles határ, mivel a politikai, valamint a közigazgatási döntések tudományos adatokra és pontos számításokra épülnek. A tudósok és szakemberek által levont következtetések mind nagyobb mértékben migvizsgálhatókká, ellenőrízhetőkké válnak egy széles körű demokrácia rendszerében. Az állampolgárok általános műveltségének és szakfelkészültségének fejlődése, valamint a szociális haladás egyéb tényezői megkönnyítik a közösség szélesebb rétegeinek részvételét az alapvető állami döntések meghozatalában.[13]

[12] Lásd *O. V. Kozlova:* A tudományos-technikai haladás és az igazgatási formák fejlődése. Moszkva 1966.; *A. I. Berg—J. I. Csernyak:* Információ és igazgatás. Moszkva 1966.

[13] Az 1964 decemberében Magyarországon megtartott nemzetközi államjogi konferencián, amely a szocialista alkotmányok fejlődésével foglalkozott, rámutattak a kérdésnek erre az oldalára. W. Wichelt (NDK), K. Bertelman (Csehszlovákia) és mások hangsúlyozták, hogy a tudományos-technikai forradalom következtében szelesedik a bonyolult technológiai folyamatoknak az a területe, ahol nem lehet szavazással dönteni. Ugyanakkor fennállnak olyan kérdések, mint a fő cél és a döntés helyes megválasztása, az olyan arányok, mutatók, amelyekben csak a szuverén nép dönthet, ráadásul a döntések meghozatala nem egyszerűsíthető tudományos-technikai és gazdasági kérdések eldöntésére. Fontos a probléma szociális és pszichológiai oldala is, vagyis a dolgozók lehetősége, hogy a felvetett feladatokat kezdeményezően oldják meg. Aktivitásuk, gazdag társadalmi tapasztalataik lehetővé teszik a szakemberek egyoldalúságának kiküszöbölését és az összes szociális összefüggések és viszonyok mélyebb, teljesebb tükrözését és előrelátását, sokoldalú információ beszerzését.

A döntéseket meghozó és a végrehajtó személyek körének közeledése társadalmi fejlődésünk törvényszerű irányvonala. Az igazgatásban mind aktívabban vesz részt a széles nyilvánosság, aminek következtében megváltozik a viszony a tömegek és a tulajdonképpeni igazgatással foglalkozó állampolgárok kategóriája között. Lenin szavai szerint minél nagyobb az átalakulás, annál inkább fokozni kell iránta az érdeklődést és a tömegek tudatos magatartását. Ennek eredményeként az állampolgári termelőmunka és az állami életben való állampolgári részvétel összekapcsolásának lenini elve mind szélesebb alkalmazásra lel a vezetés valamennyi szférájában.

A nyilvánosság bevonása az igazgatásba még átfogóbbá válik, az igazgatásban való részvételnek jellege pedig nemcsak közreműködő, hanem meghatározó. Ugyanakkor az elmúlt évek bebizonyították a társadalmi munkások összehangoltabb munkájának, tevékenységük folyamatosságának és operativitásának szükségességét, mivel a közösség részvételének számos formája úgy fejlődött ki, hogy az aktivisták társadalmi kötelezettségeiket éppen a munkaidőben teljesítették, amikor a vállalatok, intézmények és szervezetek működnek. Amikor viszont nehéz volt biztosítani a társadalmi munkások alkalmazkodását a vállalatok általános munkaritmusához, számuk szükségképpen nyugdíjasokra korlátozódott. Ennek eredményeként korlátozott lehetőség nyílt a termelőmunka és a vezetés összekapcsolására a szabad időben.[14]

A jelen időszakban rugalmasabb formákat kell keresni az állampolgárok termelőmunkájának és a vezetésben való részvételüknek összekapcsolására. Nyilvánvaló, hogy a legeredményesebbek azok a formák lehetnek, amelyek lehetővé teszik, hogy a dolgozók kevésbé szakadjanak el munkahelyüktől a társadalmi funkciók végzése miatt (jelenleg tudvalevően túlsúlyban vannak a társadalomirányításban való részvétel területi formái, a termelési elvek keretei pedig az üzemi, intézményi ügyekre korlátozódnak). A dolgozók irányításában való részvétele e formáinak fejlődése a termelési elvnek megfelelően találkozna az állami szervek tevékenységi formáinak és módszereinek megfelelő fejlődésével (pl. nagyobb számban legyenek képviselve a termelésben részt vevő személyek a minisztériumok és más szervek kollégiumainak összetételében, helyszíni ülések, iparági dolgozói konferenciák, gazdasági tanácskozások megtartása, a központi szervek legfontosabb dokumentumainak a tervek színhelyén való megvitatása stb.).

Előrelátható, hogy a szocialista országokban végrehajtott gazdasági reformok szociális következményei ilyen irányúak is lesznek. A gazdasági döntések meghozatalának decentralizálása még kedvezőbb lehetőségeket teremt a dolgozók kezdeményezésére. Anyagi érdekeltségük fokozása ösztönzi a társadalmi öntevékenység fejlődését. A dolgozó kollektívák most még aktívabban döntik majd el a termelés szervezési és vezetési kérdéseit, alaposabban ellenőrzik és becsülik fel a gazdasági folyamatokat, eredményesebben befolyásolják a gazdasági irányítás szerveit. A megvont fej-

[14] A szociológiai vizsgálatok egyes eredményeiről lásd *V. Mordkovics* A közösség, aktivája és passzivaja. „Szovjetszkaja Rosszija", 1967. ápr. 28.; *I. H. Kallion—H. H. Snejder:* A társadalmi ellenőrzés és hatékonysága. „Szovjetszkoje goszudarsztvo i pravo" 1967. 3. sz.

lődési vonal, az elmondottakon kívül, lehetővé teszi, hogy főleg egyazon iparág és szakma művelőiből alakítsanak különböző társadalmi szerveket, s így a közösség részvétele az igazgatásban szakszerűbbé válik.

Változáson megy át a „közigazgatási hivatalnokoknak" az a rétege, amely a társadalomirányítás alapvető súlyát viseli a vállain. Az igazgatás tömegbázisának kiszélesítési folyamata, amely még közelebb hozza egymáshoz a közigazgatási réteget és a többi dolgozót a képzettség és felkészültség, az öntudat és anyagi ellátottság színvonala terén, megkönnyíti a kölcsönös „átmeneteket". Éppen ebben az értelemben írta Lenin az „Állam és forradalom"-ban, hogy az állampolgárok egyenlő jogának elismerése az állam berendezésének meghatározására és igazgatására, majd valamennyi állampolgárnak vagy a többségüknek tényleges részvétele az igazgatásban fölöslegessé teszi magát az igazgatást és a külön hivatalnokokat. Az igazgatásnak olyan változtatásáról van szó, amikor is eltűnik belőle a túlnyomórészt politikai aspektus és megváltozik szociális irányultsága. Ugyanakkor Lenin előrelátta a szociális-gazdasági folyamatok irányításának jelentőségét és bonyolultságát, hangsúlyozta a mérnökök, agronómusok tudományosan felkészült állományának, a szakértő bizottságoknak a szerepét a teljhatalmú szovjetekben. Az új közigazgatási gépezetnek olyan elvek alapján kell működnie, mint a tisztviselők választhatósága, elmozdíthatósága, fizetésüknek a munkás átlagbérére való csökkentése, az igazgatással foglalkozó személyek szakértelme.[15]

Az elmúlt évtizedek nemcsak megerősítették e prognózis helyességét, hanem az adott probléma értelmezését jónéhány új mozzanattal is gazdagították. Egyet kell értenünk Sz. Zavadsky lengyel professzor véleményével, mely szerint az igazgatás területén a szakemberek szerepe jóval nagyobbnak bizonyult, mint korábban feltételezhettük volna.[16] A hivatásszerűség és specializáció nemcsak hogy nem vesztett jelentőségéből az igazgatásban, hanem még magasabb fokot ért el. A komoly szakértelem, a kérdések dinamikus megoldása, a munkafolyamatok távlatának és kölcsönös összefüggéseinek megértése — ezek azok a sajátosságok, amelyek lehetővé teszik, hogy a közigazgatással dolgozók ugyanúgy a társadalmi gyakorlat élvonalában helyezkedjenek el, mint azelőtt. Összetételükben megnő a magas képzettségű szakemberek, szervezők, tudományos dolgozók részaránya.

Azonban az említett tulajdonságok, amelyek az új mozzanatokat jellemzik a közigazgatási személyzet helyzetében és tevékenységében, nem vezetnek — mint az előbbiek során rámutattunk — a dolgozó tömegek többi részétől való „elszakadáshoz". A népuralom megerősítése azt jelenti, egyrészt, hogy kibővül a tömegek részvétele a közügyek eldöntésében és e részvételnek a még nagyobb szakképzettség elemeit biztosítjuk, másrészt azt, hogy további specializálódás következik be az össznépi akarat végrehajtásának folyamatában és emelkedik a „nép szolgáinak" szakmai színvonala.

[15] Lásd *Lenin:* Állam és forradalom. *Lenin* Összes művei. 33. köt. Kossuth Könyvkiadó 1965. 106. old.; *Lenin* Művei. 30. kot. 431. old.

[16] Lásd *Sz. Zavadsky:* A népi tanácsok szerepe a szocialista demokrácia rendszerében. „Problemi mira i szocializma", 1966. 4. sz.

Két ellentétes tendencia jellemzi a szocializmus és a kapitalizmus fejlődését. A polgári politikai koncepciók bizonyítékokat hoznak fel az államgépezet olyan függelékeinek szükségessége mellett, amelyek szavatolnák a tudományos megalapozottság, a gazdasági kérdések megvitatása stb. elemeit. E koncepciókon az a gondolat vonul végig, hogy a társadalmi élet bonyolódásával a széles tömegek nem lesznek többé képesek megfelelő ítéleteket alkotni sok eseményről. Abszolutizálják ilyen módon a technokrata szakemberek, politikusok, szakértők szerepét. Innen ered a képviseleti szervek és a helyi önigazgatási intézmények szerepének lekicsinylése.

A polgári ideológusok különböző koncepciókban és elméletekben igyekeznek „technotizálni" a demokráciát és az igazgatást, kisebbíteni szociális lényegük jelentőségét. Ezen a téren figyelemre méltó az „egységes ipari társadalom" elmélete, amely a fokozatos, többszakaszos átmenetet vizsgálja a „hagyományos" társadalomból az ipari társadalomba. A mai termelési folyamat külső formái, a funkciók megosztása stb., a mennyiségi technikai-gazdasági mutatók kapnak különös hangsúlyt. Ennek az elméletnek a hívei, alábecsülve a különböző államok politikai intézményeinek osztályértelmét, a legmegfelelőbb technikai eljárások és eszközök „kiválasztásával" intézi el az ügyet.[17] M. Duverger és néhány más szociológus abból indul ki, hogy a demokráciát egyenesen egyik vagy másik ország technikai-gazdasági színvonala határozza meg.[18]

A tudományos-technikai fejlődést a demokrácia legveszedelmesebb ellenségének tekintik, mivel „mindentudó" technokratákat szül, akik kivonják magukat a társadalmi ellenőrzés alól. A bürokráciáé a jövő[19], az irányítók forradalma az idők jelévé válik. Azonban ezek a közigazgatási vezetők nem tekinthetők a közigazgatási hivatalnokok semleges rétegződésének, mivel azt, ugyanúgy, mint azelőtt, a jómódú rétegekből származókkal egészítik ki. I. Meynaud francia szociológus kiemel néhány „vezető kategóriát" — politikai osztályt, katonai parancsnokokat, magas rangú hivatalnokokat, államosított és magánvállalatok vezetőit, tömegszervezetek irányítóit, akik az „elit-mérleget" alkotják. Technokratán ért minden olyan szakembert, akit bevonnak a politikai és gazdasági döntések, honvédelmi intézkedések, a tudományos kutatások megszervezésének kidolgozásába. A szűk körű bizottságok, szakértő csoportok létesítése, akik állami funkciókban dolgoznak a nyilvánosság kizárásával, elősegíti a tekintélyi tendenciák fokozódását. Meynaud kénytelen elismerni, hogy a technokratikus tendenciák veszélyeztetik a demokratikus eszményeket, és hogy nem szabad számításon kívül hogyni a politikusokat és lebecsülni a politikai demokráciát.[20] Ezzel szemben Raymond Aron tudományos szempontból általában ostobaságnak tartja azt a kérdést, hogy a tömegeknek részt kell venniük a politikai életben.[21]

[17] Az „egységes ipari társadalom" elméletének átfogó bírálatáról olvashatunk „A marxista és a polgári szociológia ma" c. könyvben. Moszkva 1964. 94—114. old.

[18] Lásd részletesebben *N. M. Kejzerov:* Hatalom jövő nélkül. Moszkva 1967. 83—88. old.

[19] Lásd ugyanott. 82—125. old.

[20] Lásd *V. F. Kolomijcev:* A technokrácia polgári szociológiai ábrázolása. *I. Meynaud prof.* „Technokrácia: mitosz vagy valóság?" c. könyvének (Párizs 1964.) recenziója. „Voproszi Filoszofii", 1967. 4. sz.

[21] Lásd „Az V. szociológiai világkongresszus anyagának áttekintése". „A marxista és a polgári szociológia ma" 174—177. old.

John Kennedy, az Egyesült Államok egykori elnöke az ipari társadalom irányítását elsősorban nem ideológiai problémának tekintette, hanem csupán adminisztrációs kérdésnek.[22] A legújabb amerikai szociológia meghirdeti az átmenetet az általános vezetésről a szakjellegű igazgatásra, amely megfelel az irányított folyamatok funkcionális-technikai oldalát érintő döntések mai feltételeinek. A „technoszok" új rétege magáévá teszi a jelmondatot: „a hatalomnak tudásra kell épülnie, az irányításra csak a szakemberek jogosultak".[23] Ez a doktrina, akárcsak az előzők, nem fogják át a politikai hatalom valamennyi oldalát és „szintjét", és elködösítik a társadalomirányítás szociális irányultságát.

A szocialista igazgatás jelenleg végbemenő specializálódási és demokratizálódási folyamatai lehetővé teszik, hogy megítéljük másfajta fejlődési távlatait. Az igazgatással kapcsolatos társadalmi munkamegosztás változásai a szociális-gazdasági fejlődés megváltozott körülményeit tükrözik. Feltehető, hogy a jövő szociális hatalma politikai jellegének elvesztésével az osztálynélküli társadalom gazdasági, szociális és kulturális folyamatainak irányítási formájaként jut kifejezésre, ami feltételezi a társadalom minden egyes tagjának aktív és közvetlen közreműködését az össznépi kérdések eldöntésében.

A kommunizmus voltaképpen tervszerűen szervezett társadalom, amelynek körülményei között a társadalmi ügyek irányításának szükségessége még fokozottabb mértékben vetődik fel. Ezért a szocialista állam jelenleg fennálló funkciói nem szűnnek meg, hanem csak átalakulnak. A kommunista társadalmi önigazgatás megtartja a társadalmi ügyek igazgatásának funcióit, megváltoztatva a hatalom mechanizmusát és eszközeit. Alapvetően fontos ebből a szempontból, hogy kidolgozzák hogyan, milyen formában kapcsolható össze a tömegeknek az igazgatásban való általános részvétele a hivatásszerű igazgatás elveivel. Amennyiben e kérdésekben a szociálpolitikai és jogtudományi irodalom elemzéseihez fordulunk, nem nehéz megfigyelni, hogy az új igazgatási rendszer alapvető jellegzetessége a jövőben alighanem az, hogy magának a társadalomnak a tagjai sorában vagy a főmunka utáni szabad időben vesznek részt az igazgatásban. Az igazgatást úgy tekintik, hogy az állampolgárok tudatosan és önként hajtják végre saját döntéseiket. A társadalom nem egy külön réteg vagy embercsoport szolgálatait veszi igénybe, hanem magára vállalja mind a közérdekű problémák megoldását, mind ezek gyakorlati megvalósítását.

Jóllehet megalapozott, hogy így közelítsék meg az államhatalomnak távlatban társadalmi hatalommá való átalakulását, mégis feltétlenül észlelhető némi egyoldalúság a kérdések megvilágításában. Szem elől tévesztik ugyanis a vezetés bonyolódásának és funkció-specializációjának folyamatát. Azonban csakis e mozzanatok figyelembevételével oldható meg az adott kérdés mind tisztán politikai vonatkozásban, mind pedig a szociális-gazdasági körülmények síkján, amelyek a munkaszervezést tükrözik a társadalomban. Figyelembe veendő persze a szellemi és fizikai munka

[22] Lásd *N. N. Jakovlev:* Hogyan lett elnök Kennedy. „Voproszi Isztorii", 1967. 5. sz. 124. old.

[23] Lásd részletesebben *N. V. Novikov:* Technokratikus illúziók az amerikai szociológiában. „Voproszi Filoszofii", 1967. 7. sz.

közötti általános felosztás kiküszöbölésének, valamint a munkatermelékenység növelésének és a munkaidő csökkentésének szükségessége. A komplex gépesítés és automatizálás eredményeként megszűnik a munkás odaláncolása az egyes műveletekhez. A munkaeszközök és -folyamatok növekedésével fokozódik a munkás aktivitása és a termelésbe való beavatkozása. Munkahelyén technikai végrehajtóból a termelés irányításának részévé válik, e funkciókra is marad ideje.[24]

Ugyanakkor a több szabad idő döntő körülmény a különféle munkatevékenységi fajták és az igazgatási munka összeegyeztetéséhez. Ennek ellenére nem érthetünk egyet V. P. Kornyijenko véleményével, mely szerint a jövőben nem az igazgatással kapcsolatos szociális munkamegosztás lesz az alapvető, amelyre az államigazgatás épül, hanem csupán a munka megváltozása. A kommunista társadalmi önigazgatás jellemzője, hogy a társadalmi funkciókat nem hivatásosan irányító személyek útján látják el, hanem a munkatevékenység betöltése során, ingyenesen, a társadalmi szerveken keresztül.[25] Ez az értékelés csak részben állja meg a helyét, amennyiben a munka- és az igazgatási funkciók közeledésének folyamatát tükrözi.

Ugyanakkor tekintettel kell lenni arra, hogy maga az igazgatás nem egyjegyű fogalom, összetevő funkciói eltérő megvalósítási formákat igényelnek. És ebben az értelemben a gazdasági és szociális folyamatok direktiv irányítása valamiféle közös funkcióinak létezéséről beszélhetünk, ahol szükség van a széles dolgozó tömegek részvételére, a szociális prognóziskészítésre, általános programok kidolgozására, ellenőrzésre, nyilvántartásra. Igaz, hogy nem szabad eltúlozni ezt a tevékenységi területet, mivel ellenkező esetben az átfogó irányítás szférája határtalanná válhat, ami aligha felel meg a társadalmi-gazdasági fejlődés tényleges folyamatainak. Emellett specifikusabb funkciók is vannak, amelyek nem elérhetők minden állampolgár számára és amelyek magas fokú szakismeretet, magas képzettségű szakemberek állandó csoportjainak jelenlétét igénylik egyes ágazatokban, a tervező, műszaki és egyéb szerveknél.

Helyesebb ezért azt mondani, hogy a jövőben, nyilván szükség lesz szervező-szakemberek csoportjainak kiemelésére olyan igazgatási funkciók ellátására, amelyeket nap nap után (és nemcsak a szabad időben), specializált formákban kell ellátni. Leválthatóságuk határa és jellege, természetesen, nem lesz egyforma a különböző szinteken. Az igazgatás számukra megszokott termelési-technikai elfoglaltsággá válik. A hivatásszerűség elve alapján való munkamegosztás rendkívül ésszerű általános szempontból, mivel a kérdések szakemberek által való eldöntése jobb eredményt hoz, mint ha olyan személyek döntik el, akiket csak időnként vonnak be ebbe a ténykedésbe. Azonban csak azzal a feltétellel indokolt, hogy ha változott formában megőrizzük az igazgatás terén a társadalmi munkamegosztást is, vagyis a közvetlen és képviseleti demokrácia formáit, amelyek biztosítják a tömegeknek és képviselőinek részvételét az általá-

[24] Lásd *V. M. Bednyenko:* Társadalmi alapok a termelés irányításában. Moszkva 1966. 66—72. old.

[25] *V. P. Kornyijenko:* A társadalmi munkamegosztás a kommunizmusba való áttérés időszakában. Moszkva 1960. 5—21. old.

nos társadalmi problémák megoldásában, a szakemberek ellenőrzésében. Ebben az értelemben beszélünk a néphatalom és demokrácia elvének továbbfejlesztéséről, arról, hogy a jövőben nem lesz meg a közigazgatási dolgozók külön rétege, valamint arról a szükségszerűségről, hogy ugyanakkor a hivatásszerűséget is tekintetbe vegyük a vezetésben.

„Szovjetszkoje Goszudarsztvo i pravo",
1966. 1. sz.

J. A. TYIHOMIROV:

HATALOMMEGOSZTÁS VAGY MUNKAMEGOSZTÁS

Azt lehetne gondolni, hogy erre a kérdésre az államépítés története már megadta a választ. Az államhatalom megosztásáról szóló tétel egyes elemeit mar Arisztotelész nézetei is tartalmazták. Ezt a tételt vallotta a későbbiek során Marsilius Paduanis, J. Locke és mások is, de legvilágosabban Ch. Montesquieu fejtette ki. Az államrendszer legjobb formája — véleményem szerint — az, amely a hatalomnak törvényhozói, végrehajtói és bírói hatalomra való megosztásával biztosítja polgárainak a politikai szabadságot. Az osztálytársadalmakban a hatalommegosztás célja az, hogy biztosítékul szolgáljon bármely társadalmi csoportnak vagy személynek a hatalommal való visszaélésével szemben.

Montesquieu elmélete nagyon életképesnek bizonyult. Bár elméletének meghatározott osztálytartalma van, nem hagyhatjuk figyelmen kívül bizonyos demokratikus elemeit. A fejlett társadalomban mindenekelőtt az állami szervek elhatárolására vonatkozó elméleti kérdéseknek van társadalmi jelentősége, azonban ezeket sok vonatkozásban ki kell egészíteni. A forradalom előtti orosz jogászok — többek között — felfigyeltek arra, hogy nem lehet használni a hatalom „oszthatóságának" fogalmát, hanem helyesebb az államhatalom egyes funkcióinak szétosztásáról beszélni.[1] A burzsoá állami gyakorlat az imperializmusban kialakult feltételeknek megfelelően „korrigálta" ezt a koncepciót. A hatalom koncentrációjának tendenciája a hatalommegosztás fölé kerekedett.[2] A demokratikus erők jelenleg a parlamenti hatalom megőrzéséért és a polgárok politikai szabadságáért harcolnak.

A marxizmus—leninizmus az államhatalom olyan koncepcióját dolgozta ki, amelynek társadalmi természete lehetővé teszi a „hatalommegosztás" problémájának másfajta megoldását. Marx azt írta, hogy „a Kommünnek nem parlamentáris, hanem dolgozótestületnek kellett lennie, amely végrehajtó és egyszersmind törvényhozó hatalom is".[3] Lenin továbbfejlesztette ezt a gondolatot és rámutatott, hogy a szovjet hatalom lehetővé teszi, „hogy a nép választott képviselőinek személyében egyesítsük

[1] Lásd *N. M. Kurkunov:* Orosz államjog. II. köt. Szentpétervár 1913.; *A. A. Zsilin:* Államjogi tankönyv (Tansegédlet az előadásokhoz.) Petrográd 1916.

[2] Lásd *I. D. Levin:* A mai burzsoá államjogtudomány. Kiadja a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, Moszkva 1960. 293—301. old.

[3] *Marx—Engels* Válogatott művek. I. köt. 514. old.

a törvényhozó funkciót a törvények végrehajtásával"[4]. A szocializmus az államhatalom új struktúráját teremti meg. Ugyanakkor a szocializmusban sem tagadják, hogy a munkamegosztásnak az új struktúra megvalósításában hasznos szerepe van. Helyénvaló emlékeztetnünk Marxnak azokra a szavaira, hogy a hatalommegosztás nem más, mint az állami mechanizmusban meglevő tényleges munkamegosztás.[5]

E probléma elméleti megoldása különböző volt a szovjet állam fejlődésének egyes szakaszaiban. Mindegyik szakaszban az egyes állami funkciók és az ezeknek megfelelő állami szervek viszonyának legjobb módját kutatták. Ezért teljes mértékben érthető, hogy az államhatalom formáinak fejlődésével az irodalom sokat foglalkozott. Igaz, ebben túlsúlyba kerültek az olyan nézetek, amelyek azt vallották, hogy a mi viszonyaink között a „hatalommegosztás" egyáltalában nem alkalmazható. Jelenleg felvetődött annak sürgető szükségessége, hogy ismételten foglalkozzunk ezzel a problémával. Az állami fejlődés jelenlegi, új szakaszában, amelyre a szocialista gazdaság és kultúra továbbfejlődése a jellemző, egyre bonyolultabbá és specializáltabbá válik az igazgatás, amely azonban szervesen összefügg további demokratizálásával. Ennek eredményeként változások mennek végbe a társadalmi munkamegosztásban is az igazgatás területén.

A HATALOM MEGJELENÉSÉNEK LÉNYEGE ÉS FORMÁI

Mindez arra késztet bennünket, hogy ismételten foglalkozzunk az államhatalomnak és megvalósulási mechanizmusának lényegével. Leggyakrabban a hatalom következő sajátosságait emelik ki: kényszerítő erő és szuverenitás[6], a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége, pártosság, egység, internacionalizmus.[7]

Nem bocsátkozunk vitába, csupán azt jegyezzük meg, hogy a hatalmat, véleményünk szerint úgy is lehet jellemezni, mint emberek együttes tevékenységének hatalmi szervezetét. A hatalom ugyanis a társadalom mindent átfogó politikai szervezetének olyan eszköze, amely kifejezi az uralkodó osztályoknak azt a lehetőségét, hogy meghatározzák az emberek politikai magatartásának irányát és szabályozzák ezt a magatartást. A „hatalom" fogalmának nem csekély mértékben szintetikus jellege van és megvilágítja az állami élet valamennyi egyéb jelenségének tartalmát. Így a hatalom kifejezi magát a kormányzás lényegét, annak társadalmi természetét és elkötelezettségét. A hatalom tartalma — úgy gondoljuk — legvilágosabban az államigazgatásban jelenik meg, amelyet ebből a szempontból az államhatalom ismert külső megjelenésének, realizálódásának lehet tekinteni.[8] A hatalom és az igazgatás viszonyának ilyen értelmezése (amelyet néhány szovjet jogász munkájában kifejtett) nagyonis megalapozott annyiban,

[4] *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra 1952. 90. old.
[5] Lásd MEM 5. köt. Budapest 1961. 181. old.
[6] Állam- és jogelmélet. „Goszjurizdat". Moszkva 1949. 93—102. old.
[7] *A. I. Lepeskin:* Szovjet államjogi tanfolyam. I. köt. „Goszjurizdat". Moszkva 1961. 253—299. old.
[8] *A. I. Koroljev, A. E. Muskin:* Állam és hatalom. „Pravovedenie". 1963. 2. sz.; *L. A. Grigorjan:* A szovjetek a hatalom népi önigazgatási szervei. Juridicseszkaja Literatura. Moszkva 1965. 42. old.; *A. I. Scsiglik:* Az amberek igazgatása és a termelési folyamatok irányítása. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo (a továbbiakban: SZGP) 1966. 7. sz.

hogy meg kell szüntetni az állami tevékenység különböző formáinak, véleményünk szerint mesterséges elszigetelését. Ezáltal jobban megérthetjük az államhatalom természetét és annak megvalósulási folyamatát.

A szocialista államhatalom, amely megőrzi a közhatalom néhány vonását, a nép érdekeit fejezi ki, és a nép hatalma. A hatalom realizálásához azonban meghatározott mechanizmus szükséges. Az államigazgatás rendelkezésére áll a személyeknek olyan különös csoportja, amely arra van hivatva, hogy különböző formákban megvalósítsa e hatalom funkcióit. Ez már nem társadalmi réteg, hanem a dolgozóknak szervezeti és jogi viszonyok között megszervezett része. A dolgozók három alapvető formában vesznek részt a hatalom megvalósításában: 1. közvetlen részvétel, amikor az egész lakosság vagy annak egy része vesz részt az állami élet kérdéseinek megoldásában; 2. képviseleti részvétel, amelynél az állami és társadalmi kérdések megoldásának közvetlen funkciói a választott képviselőkre hárulnak; 3. hivatásos (professzionális) részvétel, amely az igazgatás folyamatos és mindennapi funkcióinak ellátására az emberek speciális rétegének elkülönítését jelenti, akik számára az igazgatás — hivatás. Mindezek a formák az államapparátus szervezeteben és működésében jelenleg is megtalálhatók.

A jogi irodalomban időközben az állami szerveknek olyan klasszifikációi terjedtek el, amelyek — véleményünk szerint — mesterségesen „széttörik" az egységes állami tevékenységet az egyes szervtípusoknak megfelelően, olyanokra, mint „államhatalom (legfelsőbb és helyi)", „igazgatás", „ítélkezés", „ügyészi felügyelet" stb.[9] Más esetekben a klasszifikáció alapjául a szervek működésének jogi formái vagy az állami funkciók megvalósításának jogi formái szolgálnak.[10] Ezek eredményeként elkerülhetetlenül formálissá válik az állami tevékenység felosztása, és nem nagyon veszik figyelembe az állami tevékenység különböző oldalainak materiális tartalmát és azok összefonódását. Mindezek aligha „helyettesíthetik" éppen az állami szervek sokkal reálisabb klasszifikációját, mivel minden szervrendszer a hatalom szervezeti kifejeződéseként jelentkezik.

Láthatjuk, itt a kérdésnek olyan megoldására kell törekedni, hogy annak alapjául az államhatalom funkcióinak tartalma szolgáljon. Ezek a funkciók nagyon különbözőek és magukban foglalják a társadalmi viszonyok normatív szabályozását, az igazgatáspolitikai előírásokat, műszaki és gazdasági normamegállapításokat, a tervezési és pénzügyi kérdéseket, a szervezési és módszertani munkát, az aktusok végrehajtásának ellenőrzését, szankciók alkalmazását a jogszabályok megsértőivel szemben stb.[11] E funkciók egyik vagy másik kombinációjának ellátására létrehozzák a megfelelő állami szerveket és szervezeteket. Ennek megfelelően az állami szerveket hat osztályba lehet sorolni. 1. képviseleti szervek (tanácsok); 2. végrehajtó

[9] Állam- és jogelmélet. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása. Moszkva 1962. 294—295.; *B. M. Lazarjev.* Az államigazgatás néhány kérdése az össznépi államban. SZGP, 1963. 12. sz.; *G. I. Petrov:* A szovjet államigazgatási jog lenyege. A Leningrádi Állami Egyetem kiadása, 1959. 33—38. old.

[10] *A. V. Mickevics:* A szovjet jog alanyai. „Goszjurizdat", Moszkva 1962. 126—127. old.; A szovjet jog általános elmélete. „Juridicseszkaja Literatura", Moszkva 1966. 51—52. old.

[11] Megjegyzendő: hogy az igazgatás szuk értelemben vett funkcionális megközelítését már nem fogadta el a gyakorlat (pl. *V. I. Olgin—Neszt:* Az igazgatási munka hatékonysága az ipari termelésben. „Ekonomika", Moszkva 1965. 45—47. old.; *V. M. Manohin:* Az igazgatástudomány tárgyáról és jelenlegi feladatáról. SZGP, 1965. 2. sz.).

és rendelkező szervek; 3. vállalatok, intézetek és más hasonló szervezetek igazgatási apparátusa (adminisztrációja); 4. ellenőrző szervek; 5. bírói és 6. ügyészi szervek.

Mint láthatjuk, a szervek felosztásának alapja az azonos államhatalmi feladatok megoldásának jellege szempontjából tett olyan megkülönböztetés, amelynek kritériuma az általuk ellátott funkciók tartalma volt. Úgy véljük, hogy a mi feltételeink között is szó lehet a „hatalommegosztásról" olyan értelemben, hogy az egyes szervezeti rendszerek megalakításuk rendje, hatáskörük, működésük módszerei stb. vonatkozásában különböznek egymástól. (Működési területük ismeretes összefonódása azonban nem vezethet a rendszerek olyan kapcsolataihoz, mint amelyek egy rendszer szerveinek belső kapcsolataira jellemzőek.)

Ugyanakkor az egységes államhatalom megvalósulása vonatkozásában olyan munkamegosztásról van itt szó, amely az államhatalom valamennyi alkotórészének egységét tételezi fel. Ez az egység mindenekelőtt valamennyi szerv egységes társadalmi és politikai lényegében fejeződik ki. A néphatalom elvének minden formájában való következetes megvalósítását megkönnyíti e szervek szervezetében és működésében jelentkező demokratikus formák és módszerek egysége. A szervek olyan funkcionális és szervezeti egysége valósul meg, amelyet sok vonatkozásban a képviseleti szervek rendszere biztosít. A tanácsok az állami mechanizmus tengelyében állnak és funkcióik teljhatalmi jellegének következtében befolyással vannak az állami apparátus valamennyi láncszemének megalakítására és működésére. Ebben az értelemben beszélhetünk arról, hogy minden más állami szerv funkciójának alapja mintegy a képviseleti szervek hatáskörében van lefektetve. És ez a körülmény teljes egészében megmagyarázza a képviseleti szervek működését, teljességét, rugalmasságát és dinamizmusát, amely ugyanakkor valamennyi más állami szerv egymásközötti viszonyát tükrözi vissza.

A KÉPVISELETI ÉS A HIVATASOS APPARÁTUS (PROFESSZIONIZMUS) VISZONYA AZ IGAZGATÁSBAN

Aligha kételkedhetünk abban, hogy az állami apparátus egyes részei közötti viszonyban a legjelentősebb változás az államhatalom képviseleti és végrehajtó szervei között megy végbe. Mielőtt e folyamatot elemeznénk, meg kell említeni e szervek közötti viszony néhány sajátosságát. Mint ismeretes, a végrehajtó szervekkel a tanácsok egész rendszere áll kapcsolatban, azaz a legfelsőbb és a helyi tanácsok a maguk egységében. Emellett a legfelsőbb hatalmi szervek aktív állami tevékenysége nemcsak a törvényhozásban fejeződik ki, bár a Szovjetunió 1936. évi alkotmánya tevékenységüknek csak ezt a formáját erősítette meg. Ugyanakkor aligha volna helyes mesterségesen szembeállítani a hatalom legfelsőbb szerveinek törvényhozói és végrehajtó tevékenységét, és úgy beszélni róla, mint valamiféle különös igazgatási szférába való beavatkozás kívánatos perspektívájáról.[12] Ezzel együtt nagyon kétséges az az állítás is, hogy a tanácsok, más

[12] *I. N. Kuznyecov:* A legfelsőbb hatalmi szervek törvényalkotó és végrehajtó tevékenysége. „Jurdiceszkaja Literatura", Moszkva 1965. 110—115. old.

szervektől eltérően, egyesítik a normaalkotási és végrehajtói tevékenységet. Hiszen ilyen tevékenység sok állami szervre jellemző.[13]

Azt hisszük, hogy a jogszabályalkotásnak és a végrehajtásnak a tanácsok kezében való egyesítésének, amiről V. I. Lenin beszélt, mélyebb értelme van, és nem engedi meg az ilyen különböző fajtájú fogalmak mechanikus egyesítését, amelyek közül az egyik főleg a tevékenység tartalmára, a másik pedig a tevékenység formájára jellemző. Világos, hogy nem helyes pusztán reprodukálni a jelen körülmények között az ismert lenini tételeket, amelyeknek nagyrészt polemikus jelentősége volt. Az igazgatás nem jelentheti csupán a képviseleti szervek hatalmának egyfajta megjelenését. Ez utóbbit ugyanakkor nem szabad csak a konkrét operatív munkára korlátozni és leszűkíteni a normaalkotási elemeket. A legfelsőbb és a helyi tanácsok, mint teljhatalmú állami szervek tevékenységének valamennyi oldala át van itatva az igazgatási tevékenység elemeivel, és éppen ebben van a tanácsok mint dolgozó testületek jellegének a lényege. Irányító funkcióik ellátásának formái és módszerei nem egyformák, azok kifejezésre juthatnak törvényekben és a helyi tanácsok határozataiban, rendelkező jellegű konkrétabb aktusok formájában vagy társadalom-szervező munkában.

Az adott probléma másik oldalát a különböző fajtájú és szintű képviseleti és végrehajtó szervek specifikus egymásközötti viszonya képezi. Ezekben a kapcsolatokban külön kell választanunk néhány olyan sajátosságot, amelyek a tanácsok az általános hatáskörű szervekkel és az ágazati, valamint funkcionális szervekkel való viszonyaira egyaránt jellemzőek. Ezek nem egyformán érvényesülnek az állami élet különböző területein, így a gazdasági, a szociális és kulturális élet, valamint a politikai, rendészeti tevékenység területén sem.

A tanácsok hatáskörének sajátosságai a kérdések megoldásának jellegét és módszereit tekintve sokban hasonlítanak a végrehajtó szervek hatáskörének jellemzőire. Ez azt jelenti, hogy más szervek is alkotnak általános magatartási szabályokat, foglalkoznak gazdasági és műszaki normamegállapítással és tervezési, pénzügyi, anyagi, munkaügyi, szervezési és jogi stb. kérdéseket oldanak meg. Végül az említett elemek egymáshoz való viszonyának mértéke nem egyforma a tanácsok és az igazgatási szervek hatáskörében. Az igazgatási szervek tevékenységében túlsúlyban vannak az operatív, technikai, anyagi és rendelkező elemek. A tanácsok hatáskörének teljességét sok vonatkozásban megmagyarázza annak ismert „összefoglaló" jellege. Teljesen megalapozottan beszélhetünk a képviseleti szervek hatáskörének arról a sajátosságáról, amely jogot ad arra, hogy a végrehajtó szervek hatáskörébe utalt egyes kérdéseket maguk oldják meg. Ennek eredményeként létrejöttek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy a tanácsok aktív hatást gyakoroljanak az államigazgatás valamennyi területére.

A képviseleti és végrehajtó szervek közötti munkamegosztás új szakasza visszatükrözi a szovjet állam fejlődési folyamatát. Erre mindenekelőtt a népgazdaság irányítása specializációjának és bonyolultabbá válásá-

[13] *V. G. Barabasev, K. F. Seremet:* Szovjet építés. „Juridicseszkaja Literatura", Moszkva 1965. 32—35. old.

nak van hatása. Emögött olyan nagy és bonyolult probléma áll, mint a demokrácia és a műszaki tudományos fejlődés problémája. Jelenleg különösen szembeötlően jelentkezik két, az első pillanatra egymásnak ellentmondó tendencia. Egyik oldalról megnő a szociális, gazdasági és műszaki folyamatok irányításának összetettsége és tudományossága, a másik oldalról pedig folytatódik az állami irányítás és igazgatás demokratizálódásának folyamata.

A dolog lényege abban van, hogy a jelenleg végbemenő műszaki és technikai forradalom olyan társadalmi következményekkel jár, amelyek közvetlen hatással vannak az államigazgatás lényegére és módszereire. Ez már első pillanatra elkerülhetetlenül sok gazdasági és műszaki kérdés felszínre kerüléséhez vezet, és ezek a köztük, valaminť a „tisztán politikai" kérdések között levő ismert határba ütköznek. Az igazgatás területén nő a szakértők, a szakemberek szerepe és az első pillantásra korlátozódnak a demokrácia lehetőségei a gazdasági élet területén; a demokrácia lényegében véve csak szankcionálja néha a végbemenő gazdasági folyamatokat. Nem minden alap nélkül jegyezték meg, hogy néhány olyan objektív tényező jelent meg, amelyek az igazgatási szervek és ezek dolgozóinak pozícióját erősítik meg.[14] Mégis úgy gondoljuk, hogy e dolog lényege abban van, hogy a mi feltételeink között nem szabad szembeállítani a politikai irányítás és a gazdasági igazgatás rendszerét. A politikai irányítás szféráját aligha lehet élesen szembeállítani az operatív (technikai) és más szervek tevékenységének területeivel. Hiszen a szocializmusban az optimális igazgatási rendszer nem mehet túl a szocialista demokrácia keretein, mivel elvileg a tudományosan megalapozott döntések az egész társadalom érdekeinek megfelelnek. Ezért az igazgatás specializációjának és demokratizálódásának kettős folyamatáról beszélhetünk, amelyben a tudományos, technikai és más kérdések bonyolultabbá váló eldöntését csak olyan tudományosan megalapozott döntések kidolgozásával lehet biztosítani, amelyeknek széles demokratikus alapja van.

Abból a szempontból, hogy máshogyan kellett volna-e eldönteni a képviseleti és a végrehajtó szervek egymásközti viszonyait, mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy biztosítani kell az állami élet kérdéseinek legjobb, legszakszerűbb megoldását. Az államépítés gyakorlata világosan meggyőz arról, hogy a képviseleti szerveknek reális lehetőségeik vannak arra, hogy a népgazdaság és kultúra fejlesztésének legnagyobb és legbonyolultabb kérdéseit is mindenoldalúan pontosan és megalapozottan döntsék el. Tehát e szerveknek a változó körülményekhez való rugalmas alkalmazkodását a képviseleti elv alkalmazási szférájának szélesítésével érhetjük el, azon képességénél fogva, hogy kifejezi a társadalomban levő sokszínű szociális és gazdasági, szervezési és más kapcsolatokat.

A szakemberek tapasztalataira és ismereteire támaszkodva, a legfelsőbb és a helyi tanácsok rendelkeznek azokkal a lehetőségekkel, hogy az államigazgatás különböző ágaiban levő viszonyokat a legintenzívebben szabályozzák. És itt kétségtelenül nagy szerepet játszhatnak a népgazdasági

[14] *Z. Mlynár:* A politikai vezetés problémái és az új gazdaságirányítási rendszer (Béke és Szocializmus, 1965. 12. sz.); *S. Zawadzki:* A népi tanácsok szerepe a szocialista demokrácia rendszerében (Béke és Szocializmus, 1966. 4. sz.)

élet különböző területére vonatkozó törvények (építésügyi, kereskedelmi stb.). Ezzel együtt a funkcióknak a tanácsok javára szolgáló bizonyos folyamatos átrendezése lehetőséget ad arra, hogy azok ne csekély jelentőségű részletekkel, tisztán speciális kérdésekkel foglalkozzanak, hanem ellenkezőleg, a legbonyolultabb és legaktuálisabb problémákat oldják meg. E kérdések kiválasztása azzal magyarázható, hogy a képviseleti szervek tudják leginkább megítélni a társadalmi és gazdasági folyamatok valamennyi összetevőjét, tudják a legjobban áttekinteni a társadalmi kapcsolatokat és az általuk hozott határozatok társadalmi következményeit, és tudják legjobban irányítani, koordinálni és összeegyeztetni az igazgatási apparátus szerteágazó láncszemeit.

A képviseleti szervek hatáskörének ez az oldala, amely a kérdés tudományos és demokratikus megoldásának egységét tükrözi, elsőrendű jelentőségre tett szert napjainkban. De ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a tanácsok nem vállalhatják magukra az igazgatás operatív és technikai ügyeinek tömegét, nemcsak a reális lehetőségek hiánya miatt, hanem azért sem, mert ez nem felelne meg tevékenységük alapvető jellegének. A politikai irányítás erősítésének szükségessége ennél még szembeötlőbb.

Tehát a képviseleti és végrehajtó szervek funkcionális kapcsolatainak olyan további megszilárdulásáról beszélhetünk, amely azt mutatja, hogy az igazgatási folyamat egyre inkább előtérbe került. Ezzel kapcsolatban sehogy sem érthetünk egyet azoknak a szerzőknek a nézeteivel, akik mesterségesen megnövelik a tanácsok szerepét, helyeselve azt, hogy a tanácsok teljesen elnyeljék az alárendelt igazgatási apparátust.[15]

Sokkal helyesebb a tanácsi pozíciók megerősítésének olyan iránya, hogy azok a társadalmi élet alapvető problémáit oldják meg, fogják egybe valamennyi szintű igazgatási apparátus tevékenységét és ellenőrizzék azt. A tanácsi tevékenység területének kiszélesítése esetén elengedhetetlen a tanácsok információinak nagyfokú megbízhatósága, kapcsolataik megerősítése a műszaki és tudományos intézményekkel, tudósokkal és szakemberekkel. Az állandó bizottságok további aktivizálása révén lehetővé válik, hogy azok fokozatosan igazgatási ágazatot vezető központokká váljanak, és szoros kapcsolatot alakítsanak ki a megfelelő állami szervekkel. Ismét foglalkozni kell a tanácstagok kiválasztásánál érvényesülő szakmai elv megerősítésének kérdésével, mivel ez lehetővé teszi a tanácsoknak, hogy megerősítsék kapcsolataikat a termelő kollektívákkal. A kiválasztás olyan módszereit kell kialakítani, amelyek nagyobb mértékben biztosítják a választott képviselők összetételében a hozzáértés színvonalának az emelését.

A fejlődésnek ez a vonala teljes mértékben számol azokkal a változásokkal, amelyek magában az igazgatási apparátusban mennek végbe. Lényegesen megnő a gazdasági és műszaki láncszemek és a tudományos intézmények szerepe, a szervezési szakemberek az igazgatási apparátus

[15] Teljes következetességgel viszi végig ezt a vonalat *V. A. Pertcik* (A helyi önigazgatás problémája a Szovjetunióban, Irkutszk, 1963. 285—288. old.) és *L. A. Grigorjan* (id. mű, 33—45. old.), akik a speciális igazgatási szervek elkülönítése ellen, és a hatalmi, valamint igazgatási funkciónak a tanácsok kezében való kizárólagos koncentrációja mellett érvelnek.

egyre jelentősebb erőivé válnak. Ugyanakkor a jelenleg végbemenő gazdasági reform is befolyásolja az igazgatási szervek működési módszereinek változásait és azoknak a vállalatokkal és más szervezetekkel való kölcsönös viszonyait. Ez utóbbiak jogkörének kiszélesítése sajátos jelleget kölcsönöz az alsószintű igazgatási apparátus működésének, amit világosan illusztrál a hatósági jogköröknek az alsóbbszintű önálló gazdaságos elszámolással való összefonódása.

A JOGVÉDELMI SZERVEK ÉS FEJLŐDÉSÜK

A jogvédelmi szervek kifejezéssel azoknak a szerveknek a kategóriáját jelöljük, amelyek a törvényesség megtartásának biztosításával és a jogszabályok végrehajtásával foglalkoznak. Ezek figyelmének középpontjában mindenekelőtt a tanácsok és az igazgatási szervek aktusai állnak. Természetes, hogy a jogvédelmi szervek jogállása, funkciói és működési rendjük nagyon is specifikusak, de valamennyien az államhatalom funkcionálásának egy-egy válfaját képviselik. Sajnos az irodalomban a hatalommal és mechanizmusával kapcsolatos koncepciók általában csak a képviseleti és végrehajtó szervek kölcsönös viszonyainak elemzésére korlátozódtak.

Mind a mai napig kevés figyelmet fordítottak a tanácsok és a bírói, valamint ügyészi szervek egymás közti viszonyainak tanulmányozására, pedig ennek a kérdésnek nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van. E kérdés eldöntése lehetővé teszi egyrészt, hogy határozottabban tisztázzuk a tanácsok tevékenységének teljhatalmi jellegét, valamint a bírói és ügyészi szervekre gyakorolt hatásának korlátait, másrészt, hogy megállapítsuk a bírói és ügyészi szervek önállóságának pontos határait a rájuk ruházott funkciók ellátása vonatkozásában, valamint a képviseleti intézmények rájuk gyakorolt hatásának fokát.

Ha a kérdést történetileg tekintjük, azt látjuk, hogy e kölcsönös viszony nagyon sokféle formája fejlődött ki. A szovjethatalom első éveiben, mint ismeretes, szoros szervezeti kapcsolatban voltak e szervek a helyi tanácsokkal; a tanácsoknak bírói osztályaik voltak a végrehajtó bizottságokon belül és az összoroszországi KVB-ban. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának megvolt az a joga, hogy hatékonyan befolyásolja az államigazgatási szerveket. Rendelkezve az alkotmányos felügyelet jogával, az alkotmányosság szempontjából a Szovjetunió KVB Elnökségének kérésére véleményezte a szövetséges és a Szovjetunió KVB és NBT rendeleteinek törvényességét, joga volt előterjesztéssel fordulni a Szovjetunió Elnökségéhez a központi szervek és népbiztosságok rendeleteinek, intézkedéseinek és rendelkezéseinek felfüggesztése és megsemmisítése tárgyában.[16] Sajnos ezt a gyakorlatot ez ideig még nem eléggé tárták fel.

Az utóbbi időben a bírói rendszernek a képviseleti és végrehajtó szervektől való nagyobb mérvű elkülönülése megy végbe. A Szovjetunió 1936. évi alkotmányának és a Szovjetunió, valamint a szövetséges köz-

[16] Lásd a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságáról szóló 1923. nov. 23-án elfogadott határozat 2. old. b) és c) pontjait. (A Szovjet Alkotmány története. „Goszjurizdat", Moszkva 1951.)

társaságok 1938. évi bírósági szervezeti törvényeinek megfelelően a bírósági rendszer véglegesen az államapparátus önálló láncszemévé vált. De a tanácsok sok funkciót tartottak meg a bíróságok szervezete és működésük felett i ellenőrzés vonatkozásában. Mégis a gyakorlatban egeszen az utóbbi időkig lényegében a bírói apparátusnak a képviseleti szervektől való függetlensége érvényesült. Az utóbbi években ezt az elvet — teljesen indokoltan — oly módon fogalmazták meg, hogy ezzel megkönnyítsék a képviseleti szerveknek, hogy erősítsék az ellenőrzést a bíróságok tevékenysége felett. A bírósági szervezetről szóló legújabb jogszabályok különösen kihangsúlyozzák azt a tényt, hogy a bíróságok alá vannak rendelve a tanácsoknak és a választóknak. Tisztázódott emellett, hogy a bírák függetlenek és az ítélkezés során, azaz konkrét polgári és büntető ügyek eldöntésénél csak a törvényeknek vannak alárendelve. Ezzel újra előtérbe került annak szükségessége, hogy a képviseleti szervek aktív befolyást gyakoroljanak a bírói szervezet demokratikus elveinek tökéletesítésére.

A legfelsőbb tanácsok és elnökségeik nemcsak megalakítják a bírói rendszer egyes láncszemeit, hanem egyre mélyrehatóbban foglalkoznak a bírói tevékenység szervezetének elemzésével, a bírói gyakorlat tanulmányozásával és a demokratikus elveknek a bírósági szervezetben és működésben való érvényesülésének ellenőrzésével. Ebből a célból sok szövetséges és autonóm köztársaságban a legfelsőbb tanács a törvényesség megszilárdítása és a törvények megtartása tárgyában lefolytatott vita során elemezte a bírói szervek munkáját. A legfelsőbb tanácsok elnökségei meghallgatták a legfelsőbb bíróságok beszámolóit és jelentéseit a munkaügyi, lakásügyi stb. szabályok betartásáról, a bűnözés elleni harcról, a népi bíróságok beszámolóiról, a népi ülnökök munkájáról stb. A helyi tanácsok nagyobb lehetőségeket kaptak a bírói szervezet befolyásolására. Esetenként megvitatják a területi bíróságok beszámolóit (pl. a lepecki és szaratovi területen), a bírói szerveknek a törvényesség és a jogrend megszilárdításáért folytatott harcban való részvételét. Aktivizálódnak ebben a vonatkozásban az állandó bizottságok is. Az ilyen gyakorlat teljes mértékben indokolt és a továbbfejlődést szolgálja.

Valószínűleg kevésbé tisztázott, hogy milyen irányban fejlődik a végrehajtó és rendelkező szerveknek a bírósághoz való viszonya. A jogi irodalomban meglehetősen vitás az államigazgatási bíráskodás kérdése, de kezdenek felülkerekedni azok a vélemények, amelyek az államigazgatási viták eldöntésében a bírósági hatáskör növelését hirdették.[17]

Az ügyészségi rendszer, mint ismeretes, kezdetben szoros kapcsolatban állott a bírósággal, de a későbbiekben elkülönült tőle és önálló állami szervrendszerként alakult meg. Többek között az általános felügyelet a Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságától a Szovjetunió ügyészségéhez ment át. Azonban jelenleg is teljesen megalapozottan beszélhetünk arról a szoros kapcsolatról, amely egyrészt a bírói és ügyész szervek, másrészt a tanács és az ügyészségi szervek között alakult ki. A legfelsőbb tanácsok elnökségei és a helyi tanácsok mind gyakrabban hallgatják meg az ügyészek

[17] Részletesen foglalkozik ezzel *N. G. Szaliscseva:* Államigazgatási eljárás a Szovjetunióban c. munkájában (Jurigyicseszkaja Literatura", Moszkva 1964. 148—157. old.).

beszámolóit a szocialista törvényesség és jogrend megszilárdításának kérdéseiről, a törvények betartásának és a bűnözés elleni harc megjavításának egyes kérdéseiről. A tanácsok, bár nem avatkoznak bele az ügyészség operatív tevékenységébe, funkcióik helyes végrehajtására ösztönzik őket és megteremtik az ehhez szükséges feltételeket. Ugyanakkor azonban továbbra is időszerű az ügyészi általános felügyelet megjavítása az államigazgatás területén.

A tanácsoknak az ellenőrzési szervekkel való kapcsolatait még nem tisztázták megfelelően, amennyiben ez utóbbiak alapvetően az igazgatási apparátus rendszerében működnek. Mégis, figyelembe véve a szocialista országok, többek között Lengyelország tapasztalatait is, érdemes lenne meggondolni az ellenőrzési szerveknek a végrehajtó szervek rendszeréből való kiiktatását, és a különböző fokozatú tanácsoknak való közvetlen alárendelésüket. Ez biztosítaná az ellenőrzési apparátus nagyfokú önállóságát és hatékony munkáját, világosabbá válna funkciója és jogállása.

*

Ily módon az államhatalom különböző formákban valósul meg. A munkamegosztás jelenlegi fejlődési szakaszában az állami szervek rendszerében a szervezeti összefonódástól a szervezeti elkülönülés felé irányuló folyamat figyelhető meg. Ez a folyamat a szovjet állampítésben lejátszódó progresszív fejlődést és a specializálódást tükrözi vissza. Ezzel együtt ebben a folyamatban új momentumként jelentkezik valamennyi állami szerv egymáshoz való közeledése, tevékenységük általános demokratikus módszereinek, valamint a képviseleti és közvetlen demokrácia elveinek bevezetése alapján a társadalmi és állami élet különböző területeinek növekvő kölcsönös függősége, továbbá a különböző funkciók és jelenségek differenciálódásának és koncentrációjának teljes mértékben természetes folyamata következtében megfigyelhető a különböző állami szervek fokozottabb funkcionális közeledése.

Ezek a szervek nem vesztik el specifikus vonásaikat, ugyanakkor összehangoltabban vesznek részt az államhatalom közös feladatainak megoldásában, fejlesztve és tökéletesítve azokat a viszonyokat és kapcsolatokat, amelyek az állami apparátusnak az egységes és célszerűen működő mechanizmus jellegét adják meg. Ebből a szempontból — úgy gondoljuk — a jövőben is aligha lehet szó a hatalmi mechanizmus olyan fejlődéséről, amely valamennyi alkotó elem teljes összefonódásához vezet. Mégis meg kell jegyezni, hogy a filozófiai és a jogi irodalomban egyaránt felmerültek ilyen nézetek. Ezzel szemben meggyőződésünk, hogy a további specializáció nem zárja ki a társadalmi munkamegosztásnak az igazgatás területén való érvényesülését. Ez természetesen olyan elvek alapján fog végbemenni, amelyek a társadalmi és gazdasági fejlődés új szakaszát tükrözi vissza.

„Állam és igazgatás",
1967. 7. sz.

V

A TÁRSADALOM SZELLEMI ÉLETÉNEK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

V. ZS. KELLE:

A TÁRSADALMI TUDAT STRUKTÚRÁJA

A TÁRSADALMI TUDAT FOGALMA

Az idealista filozófia és a polgári szociológia a társadalmi élet valamennyi jelenségének magyarázatát a társadalom tudatában, az emberi pszichikumban keresi. A történelmi materializmus ezzel szemben abból indul ki, hogy magát a társadalmi tudatot a társadalmi lét, a társadalmi ember anyagi gyakorlatának szükségletei határozzák meg. A tudatot, a tudat természetét, tartalmát, sajátosságait csak a létből lehet megérteni, ugyanis a tudat természeténél fogva a valóság tükröződésének legmagasabb formája, és a léttel való kölcsönhatása nélkül a tudat általában nem létezik. Marx ismert tétele, hogy a tudat nem lehet más, mint tudatosított lét, hogy nem az emberek tudata határozza meg létüket, hanem ellenkezőleg, társadalmi létük határozza meg tudatukat — a társadalmi tudat kutatásának metodológiai elvéül szolgál.

A társadalmi tudat dialektikus kölcsönhatásban van az egyén tudatával. Az egyes ember tudata magán viseli az egyén jellegzetességeit, életének, nevelésének, képességeinek sajátos jegyeit. Az egyén tudata egyszersmind társadalmi tudat, amennyiben a társadalmi feltételek hatására formálódik és a társadalom nélkül nem létezik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a társadalom tudata egyszerűen az egyének tudatának összessége.

A társadalmi tudat olyan ismereteket és nézeteket foglal magában, amelyek általánosak a társadalom tagjai, vagy az adott osztályok, az adott szociális csoportok számára. Éppen ezért a társadalmi tudatot az egyének tudatától elvonatkoztatva kell vizsgálnunk, úgy kell tekintenünk, mint meghatározott társadalmi feltételek produktumát, mint a történelmi folyamat szellemi oldalának jellemzését.

A társadalmi tudatot különböző tudományok tanulmányozzák, mindegyikük a maga saját nézőpontja szerint. És ebben nincs semmi különös. Bármely tárgy különböző nézőpontból vizsgálható, ami lehetővé teszi a tárgyak sajátos jegyeinek feltárását. A tudat problémájának filozófiai vizsgálata történhet gnoszeológiai és szociológiai aspektusból. Gnoszeológiai vonatkozásban (az ismeretelmélet szemszögéből) a tudat, mint a magasrendűen szervezett anyag sajátos megnyilvánulása, a lét tükrözése (megismerése), a megismerés és a gyakorlat kapcsolata stb. fontos a kutatás szempontjából. A marxista—leninista ismeretelmélet speciálisan azt is

kutathatja, hogyan nyilvánulnak meg az ismeretelmélet által feltárt törvényszerűségek a társadalmi tudat fejlődésében, azok egyes formáiban.

Más problémakört érint a társadalmi tudat szociológiai (történelmi-materialista) szemszögből való vizsgálata. A szociológiai elemzés a gnoszeológiai elemzésen alapul, de nem azonosítható vele. A marxista szociológia (történelmi materializmus) a társadalmi tudat keletkezését és szerepét, szociális funkcióit, illetve a társadalmi tudat egy-egy oldalát, vagyis formáját tanulmányozza.

A továbbiakban a társadalmi tudatot mint a szociológiai kutatás tárgyát vizsgáljuk.

A társadalmi tudat a társadalmi lét terméke, s mint ilyennek viszonylagos önállósága van. A különböző társadalmi jelenségek egymáshoz és a keletkezésük talajául szolgáló anyagi alaphoz viszonyított önállósága általános szociológiai törvényszerűség, amely nemcsak a tudat szférájában hat. Valóban, a termelési viszonyoknak némi viszonylagos önállóságuk van a termelőerők vonatkozásában. Ugyanígy a kereskedelem szférájának a termelőerők vonatkozásában, vagy a felépítménynek az alap vonatkozásában. Erre a törvényszerűségre Engels utalt a történelmi materializmusról szóló leveleiben, ahol bírálja a vulgáris ökonómiai materializmust, és felhívja a figyelmet a társadalmi jelenségek kölcsönös összefüggésének dialektikájára a történelmi fejlődésben.

A társadalmi jelenségek általában függnek a termeléstől, ugyanakkor a társadalmon belül sajátos szférát alkotnak, sajátos igényekkel és sajátos törvényszerűségekkel rendelkeznek. A különböző társadalmi jelenségek viszonylagos önállósága a magyarázata kölcsönhatásuk aktív jellegének, annak, hogy miért nincs a társadalmi jelenségek közt egyoldalú függőségi viszony.

A társadalmi tudat szférájában a viszonylagos önállóság megmutatkozik a fejlődés belső logikájában, a sajátos törvényszerűségekben, a tudat különböző formáinak és oldalainak kölcsönhatásában és folytonosságában.

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága megnyilvánul abban is, hogy az ember képes előre tekinteni, a jövőbe látni. A tudat rendelkezik azzal a képességgel, hogy megelőzi a létet, mert kapcsolatos az ember gyakorlati tevékenységével. Ahhoz, hogy az ember valamilyen dolgot csinálni tudjon, először a tudatában kell elképzelnie azt. A cselekedetek eredményeinek bizonyos előrelátása nélkül általában nem létezik ésszerű gyakorlati emberi tevékenység. Az emberi előrelátás tökéletesedése és fejlődése a tudomány segítségével lehetséges. A tudományos ismeretekre támaszkodva, az emberek előre láthatják az objektív folyamatok alakulását, saját gyakorlati tevékenységük távlati eredményeit. Miért a tudomány tárja fel ezt a lehetőséget? A tudomány nyújtja a fejlődés objektív törvényszerűségeinek és azoknak az okoknak az ismeretét, amelyek kiváltják ezt vagy azt a jelenséget.

A törvények ismeretének tudatában az ember nyomon tudja követni a jelenségek fejlődésének tendenciáját és irányát, amikor a jelenség még csak csírájában létezik.

Nagy jelentősége van a tudományos előrelátásnak a történelmi folya-

mat irányát illetően, az adott társadalmi jelenségek fejlődésének tekintetében. A szocializmus előtt az előrelátás szűk korlátok között mozgott. Az emberek saját tevékenységükben szokás szerint a napi érdekekből indultak ki, és cselekedeteik következményeit csak közvetlenül tudták előre látni, de azt sem minden esetben. A tudatos tevékenység eléggé korlátozott volt. A forradalmi szakaszok képeztek kivételt, amikor a haladó osztályok tudatosan harcoltak a régi rend felszámolásáért. A társadalom fejlődése ösztönösen ment végbe. A jövőre vonatkozó jóslások a találgatások határain belül maradtak. A tudományos előrelátás lehetőségét ezen a téren a marxista tudomány megjelenése biztosította. Marx és Engels, amikor kidolgozták a társadalmi fejlődés törvényszerűségeiről szóló tudományt, megállapították, hogy a kapitalizmus pusztulásra van ítélve, és a kapitalizmust a szocializmus váltja fel. Mindezt akkor állapították meg, amikor a kapitalizmus virágzó korában volt. Mi több: Marx előre kimutatta az eljövendő társadalom fejlődésének két szakaszát, az alsó szakaszt, a szocializmust és a felső szakaszt, a kommunizmust. A kommunista társadalom két fázisának marxi megkülönböztetéséről Lenin a következőket írja: „De milyen *adatok* alapján lehet a jövendő kommunizmus jövendő fejlődésének kérdését felvetni? Annak az alapján, hogy a jövendő kommunizmus a kapitalizmusból *ered*, történelmileg a kapitalizmusból fejlődik ki és olyan társadalmi erő működésének eredménye, amelyet a kapitalizmus *szült*. Marxnál nyoma sincs afféle kísérleteknek, hogy utópiákat agyaljon ki, hogy hasztalanul találgassa azt, amit nem lehet tudni. Marx úgy teszi fel a kommunizmus kérdését, ahogy egy természettudós tenné fel egy új, mondjuk biológiai fajta kifejlődésének kérdését, ha tudná, hogy az így meg így keletkezett és ebben vagy abban a meghatározott irányban módosul."[1]

Tehát a tudomány, a tudományos ideológia ereje abban áll, hogy lehetővé teszi az előrelátást. A tudományos előrelátás lehetővé teszi, hogy tevékenységüket az emberek a természet és a társadalom objektív törvényszerűségeinek hatásával összhangba hozzák, illetve erre építsék. A tudomány éppen ezért a történelem forradalmi alkotó ereje. A szocialista társadalom fejlődése folyamán, amilyen mértékben az emberek nagy tömegei elsajátítják a tudományt és a tudományos világszemléletet, amely vezérli őket tevékenységükben, olyan mértékben előzi meg a létet nemcsak egyes kiemelkedő személyek, nemcsak az élcsapat tudata, hanem a dolgozó tömegek tudata is. Végül a viszonylagos önállósággal kapcsolatos a tudat elmaradása a léttől, a csökevények létezése a tudatban.

A társadalmi tudat viszonylagos önállósága a társadalmi tudat fejlődésének törvényszerűsége. Éppen ezért amikor vizsgáljuk egy adott történelmi korszak társadalmi tudatának állapotát, szerepét a társadalom életében, a társadalmi tudatnak a társadalmi léttől való függőségét és viszonylagos önállóságát egyaránt figyelembe kell venni. Ha csak a léttel magyarázzuk meg a társadalmi tudat jelenségeit, és figyelmen kívül hagyjuk e jelenségek viszonylagos önállóságát, akkor a vulgáris materializmus hibáiba esünk. Ám túlbecsülni sem szabad a társadalmi tudat viszony-

[1] *Lenin* Összes művei. 33. köt. 77. old.

lagos önállóságát. A társadalmi tudat viszonylagos önállóságának eltúlzása idealizmushoz vezet. A polgári idealista filozófia az eszmék viszonylagos önállóságát abszolutizálja, függetlennek tekinti őket a társadalom anyagi valóságától.

Egy másik általános szociológiai törvényszerűség, amely a társadalmi élet minden szférájában hat — a folytonosság. Enélkül lehetetlen elképzelni a társadalom létezését és fejlődését. Hiszen az emberek születésükkor nem rendelkeznek tapasztalatokkal és ismeretekkel. Ezekhez az ember a társadalom révén jut, a társadalom segítségével. Minden új nemzedék készen kapja kézhez a munkaeszközöket. Marx óriási érdeme annak kimutatása, hogy a termelés folyamatában az emberek nemcsak termékeket termelnek, hanem társadalmi viszonyokat is. Így marad meg a folytonosság a társadalmi élet e szférájában. Az idejét múlt társadalmi viszonyok forradalmi szétzúzása feltételezi az előző fejlődés pozitív elemeinek megőrzését, amelyekre további fejlődésében az új társadalom támaszkodik. A folytonosság a társadalmi tudatban csupán tükröződése a társadalmi lét folytonosságának. Ugyanakkor a társadalmi tudat folytonosságának megvannak a maga sajátosságai.

A társadalmi tudat belső folytonossága tulajdonképpen a felhalmozódott gondolati anyag, ismeret, szellemi értékkészlet átadását jelenti. Az új feltételeket tükröző eszmék és elméletek a meglevő gondolati anyagra épülnek. A folytonosság szükséges előfeltétele a társadalmi tudat fejlődésének. A folytonosságban kifejezésre jut a viszonylagos önállóság. Azonban a viszonylagos önállóság sem lehet meg folytonosság nélkül, amely a társadalmi fejlődés sajátos törvényszerűségét képezi. Az eddig említett általános megállapításokon túl a társadalmi tudatra még sok egyéb vonás jellemző, amelyekre a társadalmi tudat struktúrájának elemzése deríthet fényt.

TÁRSADALMI TUDATSZINTEK

Marx és Engels a társadalmi tudat különböző szintjeit, illetve szféráit, a társadalmi tudat különböző formáit jelölték meg, és materialista módon magyarázták ezt a struktúrát. A „Tőké"-ben Marx kimutatja, hogy a kapitalista viszonyok lényegének megértésére törekedve az igazi tudomány nem marad meg a jelenségek felületes ismereténél, hanem azok lényegébe hatol, feltárja „a dolgok valódi kapcsolatát". Például a munka felületes szemléletével szembeállítja a szabó, a cipész, a szövő konkrét munkáját, „Tény és való — írja —, hogy ugyanez a munka másik oldalról általános értékteremtő elem, olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely megkülönbözteti a munkát a többi árutól. Ezt a körülményt figyelmen kívül hagyja a köznapi tudat." Engels szintén különbséget tesz a tudományos és a köznapi tudat között. Az „Anti-Dühring" előszavában írja: „... a fogalmakkal való bánás művészete nem velünk született és nem is a közönséges mindennapi tudattal adott dolog, hanem valóságos gondolkodást követel, amely gondolkodásnak szintúgy hosszú tapasztalati története van, sem több, sem kevesebb, mint a tapasztalati természetkutatásnak."[2]

[2] MEM 20. köt. Budapest 1963, 13. old.

Marx és Engels világosan utal a tudományos elméleti és a köznapi tudat különbségére. Minőségi különbségük abban mutatkozik, hogy az előbbi behatol a vizsgálandó tárgy objektív lényegébe, az utóbbi csak a jelenségek felületes vizsgálatát végzi el. Természetesen a köznapi tudat szintén tudat, amely nemcsak érzéseket, emóciókat tartalmaz, hanem bizonyos mérvű általánosításokat is. A társadalmi tudaton kívül ily módon az elméleti és a köznapi tudat két szintet képvisel. Az elméleti és a köznapi tudat megkülönböztetésénél a történelmi materializmus az ismeretelméletnek az empirikus és az elméleti megismerésre vonatkozó tételére támaszkodik.

E két tudatszint viszonya természetesen nem azonosítható az érzéki, és a racionális megismerés dialektikájával. A megismerés érzéki és racionális szakasza közötti kapcsolat az érzetek és az értelem szerepének kérdésére vonatkozik a megismerés folyamatában.

A megismerés empirikus szintje viszont nemcsak az érzéki megismerést foglalja magában, hanem a gondolati tevékenységet is. Az elméleti megismerés sem akármilyen általánosítást foglal magában, hanem azokat, amelyek az objektív világ lényegét, törvényszerűségeit tükrözik. Ezért különbséget kell tenni általánosítás és elméleti általánosítás között.

A társadalmi ember által felfogott világ, miután a nyelvvel kapcsolatos, az absztraháló gondolkodás munkájának eredményeit is magában foglalja. Az empirikus megismerést elválasztani a gondolkodás absztraháló tevékenységétől annyit jelent, mint ha az ember lát, hall, tapint stb., csak éppen értelmileg nem fogja fel, hogy mit cselekszik. Azonban ilyen elkülönülés nem létezik a megismerésben. I. P. Pavlov tanítása szerint az állatoknál csak első jelzőrendszer van, csupán érzetek formájában képesek tükrözni a valóságot. Az embernél kialakult a második jelzőrendszer is, amely a beszéddel kapcsolatos, és fiziológiai alapját képezi az absztrakt gondolkodásnak. A második jelzőrendszer történetileg jóval korábban kezdett funkcionálni az embernél, mielőtt még tudománnyal foglalkozott volna és elméleteket dolgozott volna ki.

Az empirikus és az elméleti megismerés fokozatai között a különbség ténylegesen az, hogy az első szakaszban az ember tudata nem lépi túl a jelenségek határait, a valóság külső, empirikus oldalát tükrözi. A valóság külső oldalának tükrözésében mind az első, mind a második jelzőrendszer közreműködik, mind az érzéki, mind a gondolati szakasz jelen van, bár a második jelzőrendszer számára az érzéki szakasz szolgáltat anyagot.

A megismerés empirikus foka a tények felhalmozódását, azok osztályozását ismertetőjegyeik szerint, a tények értékelését az emberek mindennapos szükségleteinek szemszögéből, a dolgok sajátosságainak kiválasztását a gyakorlat számára, továbbá egyes empirikus szabályok kidolgozását jelenti. A megismerés elméleti foka pedig az elméletalkotás folyamata, a dolgok lényeges tényezőinek alapján, amelyek adekvát módon tükrözik a belső összefüggéseket és törvényszerűségeket.

A köznapi tudat megmarad a valóság empirikus megismerésének fokán, a tudományos tudat tovább megy ennél, magasabb fokon általánosít. Más szavakkal kifejezve: a köznapi és a tudományos tudat különböző társadalmi tudatszintek, amelyek különböző fokon tárják fel a valóságot.

A tudat különböző fokozatainak létezését végső soron a társadalmi gyakorlat tette szükségszerűvé, olyan gyakorlati feladatok, amelyek megoldása lehetetlenné vált az objektív törvényszerűségek tudományos ismerete, a tudományos elméleti gondolkodás fejlesztése nélkül. A tudományos gondolat hordozói nem csupán elméleti emberek. A tudományos gondolat a társadalmi gyakorlat igényeit szolgálja. A különböző társadalmi tudatszintek természetüknél fogva kapcsolatban állanak a gyakorlati tevékenység különböző formáival. Éppen ezért a marxizmus nem fogadja el azt a megkülönböztetést, hogy van *külön* elméleti és *külön* gyakorlati tudat. A gyakorlattól való elszakadás elenyészti a tudományos elméleti gondolkodást, amely ez esetben felesleges elméletieskedéssé, skolasztikus szócsépléssé válna.

A szocialista társadalomban azon az alapon, hogy a dolgozó tömegek kulturális színvonala a szellemi munkát végző dolgozók színvonalára emelkedik, megkezdődik a szellemi és a fizikai munka egymáshoz való közeledésének folyamata. A fizikai és a szellemi munka közötti lényeges különbségek leküzdése valószínűleg nem vezet a különböző társadalmi tudatszintek megszűnéséhez. Ezek a szintek megmaradnak, azonban a köznapi tudat minőségi változáson megy keresztül, miután jelentős hatást gyakorol rá a tudományos elméleti tudat.

Mindegyik társadalmi tudatszint összetétele más és más. A társadalmi tudat legfontosabb ága elméleti szinten az ideológia és azok az ismeretek, amelyek nem tartoznak az ideológiához (pl. a természettudományos elméletek). A köznapi tudat magában foglalja a társadalmi pszichológiát és a különböző empirikus ismereteket, amelyeket az emberek mindennapos tevékenységükben halmoznak fel.

Nagy elméleti és gyakorlati jelentősége van az ideológia és a társadalmi pszichológia megkülönböztetésének. Azt példázza, hogy milyen sajátos elágazása van az elméleti és a köznapi tudatnak. Az ideológia az elméleti társadalmi tudatszinthez tartozik, az emberek társadalmi viszonyait tükrözi különböző elméletek, tanítások és nézetek formájában. Az osztálytársadalomban az ideológiának osztályjellege van, és a különböző osztályok alapvető érdekeit és igényeit fejezi ki, ezeknek az érdekeknek prizmáján keresztül pedig az embert körülvevő egész valóságot. Az ideológiától eltérően a társadalmi pszichológia az emberek mindennapos szükségleteiből táplálkozik. Egy alacsonyabb társadalmi tudatszinthez tartozik és érzések, hangulatok, szokások, egyes hagyományok formáján keresztül az életfeltételeket tükrözi. Ez a tudat igen tartós.

A múlt számos tömegmozgalma — a rabszolga-mozgalom, a parasztok ösztönös megmozdulásai nem tudtak a köznapi tudat szintje fölé emelkedni. A népmozgalmak az élet nehéz körülményeinek súlya alatt keletkeztek, a kegyetlen kizsákmányolás, elnyomás következményeként, a gonoszság konkrét viselői ellen irányultak ezek a mozgalmak, céljaik eléggé korlátozottak voltak. A proletariátus első megmozdulásaira szintén a köznapi tudatosság volt túlnyomóan jellemző. A munkásosztály ösztönös gazdasági harca, ahogyan ezt Lenin kimutatta, „csak trade-unionizmust szülhetett", csupán arra késztette a munkásokat hogy a kapitalizmus keretei között

anyagi helyzetük megjavításáért, a munkafeltételek megkönnyítéséért harcoljanak. Az osztályharc vezetéséhez forradalmi tudományos ideológiára van szükség. Ez ébreszti a proletariátust annak tudatára, hogy ő az összosztályérdekek képviselője, nagy történelmi küldetést kell betöltenie. Ez az ideológia nem a proletariátus ösztönös mozgalmából nő ki, hanem kívülről az öntudatos élcsapatnak, a munkásosztály marxista pártjának segítségével kerül a mozgalomba.

A szocializmus körülményei között a marxista—leninista ideológiát szintén kívülről kell bevinni a tömegek közé. Ezt a feladatot tölti be a kommunista párt. A tudományos ideológia bevitele a tömegek közé, a tömegek kommunista tudatosságának fokozása — a párt eszmei-nevelő munkájának alapvető iránya.

Az elméleti tudatszint kiformálása a szaktudományok tanulmányozásával megy végbe. A tudományos világkép kimunkálása, az általános kulturális színvonal emelése, a szaktudományos ismeretek elsajátítása — egy egységes folyamat különböző oldalait jelentik az épülő kommunizmus időszakában a tömegek elméleti tudatának formálásakor.

Helytelen lenne azonban lebecsülni a köznapi tudat, a társadalmi pszichológia jelentőségét társadalmunk életében. Itt szeretném megjegyezni, hogy a „köznapi tudat" nem sértő terminus. Tudományos terminus, nem kell pejoratív színezetet kölcsönözni e fogalomnak. A köznapi tudatban még a szocializmus viszonyai közt is az emberek napi szükségletei, igényei, életük empirikus feltételei tükröződnek. A szocialista lét a szocialista létnek megfelelő tömegpszichológiát teremt, ami az embereknek a munkához való új viszonyát jelenti, a kollektivizmus érzését stb. Társadalmunkban a köznapi tudat mind szorosabban a társadalmi tudat magasabb szféráival kerül kapcsolatba, magán érzi e szférák hatását. A társadalmi pszichológiához tartozik az emberek emocionális életének óriási területe. Ugyanakkor a köznapi tudatban, amely inerciálisabb, sztereotipikusabb, pszichologikusabb, mint az ideológia, tovább élnek a múlt csökevényei.

Ez a tudatszféra melegágya a nagypolgár, a kispolgár, a spekuláns, a naplopó, a karrierista, a sikkasztó pszichológiájának. A társadalmi pszichológiában élnek legtovább a vallásos, nacionalista és más káros csökevények.

A múlt káros csökevényei elleni sikeres harcban, a szocialista pszichológia hatékony módszereinek kialakításában nagy segítséget jelent a köznapi tudat tanulmányozása. Sajnos a személyi kultusz éveiben a köznapi tudat terén nem eszközöltek társadalmi pszichológiai kutatásokat, ami miatt szegényesebbé vált a történelmi materializmus témaköre. A társadalmi tudat strukturális elemeinek és kölcsönös kapcsolatuknak meghatározása a társadalmi pszichológiai kutatások szükséges metodológiai feltétele.

A különböző társadalmi tudatszintek sajátosságainak elemzése nagy gyakorlati jelentőséggel bír a kommunista nevelés, az új embertípus lelki alkatának formálása terén.

A társadalmi tudat legfontosabb strukturális sajátossága az, hogy különböző formákra tagozódik. Általában hét alapvető társadalmi tudatformát tartanak számon: politikai nézetek, jogtudat, erkölcs, vallás, művészet, tudomány és filozófia. A társadalmi tudatformákat bizonyos ismérvek alapján lehet megkülönböztetni egymástól. Mindenekelőtt a *tükrözés tárgyát* illetően. Minden egyes társadalmi tudatforma az objektív világ egy meghatározott oldalát tükrözi, sajátos tárggyal rendelkezik. A tudományos ismeretek tárgyát az objektív törvényszerűségek, a belső kapcsolatok, az objektív világ folyamatainak lényege képezik; az erkölcs tárgya, az embernek a társadalomhoz, a kollektívához és más emberekhez való viszonya; a politikai ideológia az osztályviszonyokat stb. tükrözi. A tárgy szerinti megkülönböztetés szükséges, de nem egyedüli feltétele a különböző társadalmi tudatformák elhatárolásának. Például minden konkrét tudománynak megvan a maga kutatási tárgya. Ez azonban nem jelenti azt, hogy minden tudomány a társadalmi tudat önálló formáját képezi.

A következő ismérv a *tükrözési forma* szerinti megkülönböztetés. Például a művészet sajátos tükrözési formája a művészi kép. Az igaz művészet, konkrét képszerű, emocionális tükörképet adván, nem állapodik meg a jelenségek felszínénél, hanem az élet lényeges oldalát tükrözi, a tipikust. A tükrözés tudományos formájának specifikumát a tudományos fogalom képezi. A vallás, ellenkezőleg, dogmák rendszerére épül, amely nem szolgálhatja a megismerés érdekeit. Minden tükrözési formának megvan a maga specifikuma, a sajátos természete. A társadalmi tudatformák megkülönböztetésénél lényeges annak *a társadalmi igénynek a jellege*, amely indokolttá teszi az adott forma létrejöttét és létezését. A „Természet dialektikájá"-ban Engels azt írta, hogy éppen *a természetnek az ember által való megváltoztatása* és nem a természet mint természet egymaga az emberi gondolkodás leglényegesebb és legközelebbi alapja. A természettudományokra vonatkoztatva ez annyit jelent, hogy bár ezek az ismeretek tükrözik a természetet, de mégsem a természet, hanem a természetnek az ember által való megváltoztatása, az embernek a termelés folyamatában a természetre való aktív hatása képezi a természettudomány megjelenésének és fejlődésének anyagi alapját. Más szavakkal: a termelés szükségessége hívta életre a természettudományokat.

Ezt az összefüggést a társadalmi tudat többi formájára is ki lehet terjeszteni: mindegyiknek megvan a maga tárgya, de mindegyik létrejöttét egy adott társadalmi igény, egy adott gyakorlati tevékenység formája tette indokolttá. Így pl. az erkölcs a társadalommal együtt keletkezett, szükség volt az emberek kapcsolatait szabályozni egy kollektív formában; a politikai ideológia és a jogtudat megjelenése kapcsolatban áll az osztályharc, az állami tevékenység szükségleteivel.

Minden társadalmi tudatforma sajátossága fejlődése jellegében jut kifejezésre. A társadalmi tudat alá van rendelve néhány általános törvényszerűségnek. Ugyanakkor minden társadalmi tudatforma fejlődésének megvan a maga specifikuma. A tudomány, művészet, vallás, filozófia stb. egy sor specifikummal rendelkezik, amelyeket a tükrözés tárgya és for-

mája, a társadalmi igény jellege, a tudatforma sajátos ellentmondásai határoznak meg. Például a tudomány fejlődése a relatív igazságtól az abszolút igazság irányába halad, amely a viszonylagos igazságok tömegéből tevődik ki. Ezt azonban nem mondhatjuk el a vallásról, a hamis tudat formájáról, amely szemben áll a tudománnyal. A vallásos ideológia sajátos vonása többek közt az, hogy hiten alapuló dogmák rendszerére épül. A vallás fejlődése alkalmazkodás a megváltozott szociális körülményekhez.

És végül, a társadalmi tudatformák megkülönböztethetők *a társadalom életében betöltött szerepük szerint.* Ez a társadalmi gyakorlat jellegével áll kapcsolatban, amelyet az adott társadalmi tudatforma szolgál, amely függ a konkrét történelmi feltételektől. Például a társadalomtudományok a szocializmus feltételei közt a társadalom irányításának elméleti alapját vetik meg. A művészet hatalmas eszköze az esztétikai és általában az ideológiai nevelésnek. Minden társadalmi tudatformának sok funkciója van, de közülük egy mindig meghatározó funkció. A felsorolt ismertetőjegyek összességükben lehetővé teszik, hogy meghatározzuk minden társadalmi tudatforma sajátosságát.

A társadalmi tudat számos formája a társadalom szellemi életének gazdagságát fejezi ki. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a társadalmi tudatformák közötti határok mozgásban vannak, relatívek. A különböző társadalmi tudatformákat nem választja el egymástól áthághatatlan fal, hanem kölcsönösen hatnak egymásra, kölcsönösen behatolnak egymás területére. A filozófia és a tudomány nemcsak szorosan összefonódik egymással, hanem a tudománynak is megvan a filozófiai, világnézeti oldala. A dialektikus materialista filozófia egyúttal tudomány is. Tudományos jellege van a marxizmus politikai ideológiájának is. Szorosan összefonódik, egymásba hatol a politikai ideológia és a jogtudat is. A jogtudat mint sajátos társadalmi tudatforma politikai természetű is. Azok a kísérletek, amelyek a jogtudatot el kívánják szakítani a politikai ideológiától s a „semlegességét" bizonyítják, a burzsoá jogtudományra jellemzőek. Ugyanakkor helytelen lenne nem látni a jogtudomány specifikumát és úgy tekinteni, mint a politikai tudat egy részét.

A társadalmi tudat struktúrája különböző társadalmi tudatformákból és tudatszintekből tevődik ki. A tudományos tudat szintjén jobban kirajzolódnak ezek a formák, mint a köznapi tudat szintjén. Nagyon érdekesnek ígérkezik a különböző tudatszintek vizsgálata egyes tudatformákon belül. Ez azonban nem feladata a jelenlegi tanulmánynak.

A társadalmi tudat struktúrájának elemzésekor mindig azt kell szem előtt tartani, hogy a társadalom megváltozásával *a tudat struktúrája is változik* és a kérdést történetileg kell megközelíteni. A különböző társadalmi formációkban a társadalmi struktúra alkotó elemei sajátos módon viszonyulnak egymáshoz. Ma igen aktuális az a kérdés, hogy társadalmunkban a kommunizmus építése közben milyen változások következnek be a társadalmi tudat struktúrájában.

A kommunizmusban a tudomány a társadalmi tudat vezető eleme. A „vezető" kifejezés itt inkább megfelel, mint az uralkodó, mert nem arról van szó, hogy egyes formák alá vannak rendelve más tudatformák-

nak, hanem e tudatformák harmonikus együttműködéséről. Az SZKP programja utal a tudománynak a társadalmi tudat valamennyi formájára gyakorolt hatására a kommunizmus építésének időszakában. A termelés, a társadalom vezetése mind a tudományra épül. A társadalom valamennyi tagjának világnézete idővel szintén tudományos lesz. A kommunizmus anyagi-műszaki bázisa létrehozásának folyamatában a tudomány teljes egészében közvetlenül termelőerővé válik, miután a természettudományos felfedezések egyre inkább az újabb munkaeszközök alapját képezik. A tudomány már nem nélkülözhető a termelésben, jelentősége egyre jobban fokozódik a termelési folyamatok irányításában. A természettudomány a szocialista társadalomban technológiai és megismerő funkciót tölt be. Fejleszti és megszilárdítja a tudományos világnézetet. Azonban az előbbi és az utóbbi feladatnak csak azért tud eleget tenni, mert a valóság, az objektív törvényszerűségek elméleti megismerésének formáját képezi.

A kommunizmus korában a társadalom megismerésének lehetőségei megsokszorozódnak. Az országok közötti kapcsolatok kiépítésével, e kapcsolatok eszközeinek fejlődésével, a kölcsönös tájékoztatás kibővítésével a társadalmi élet megismerésének objektív lehetőségei kiszélesednek. Az antagonisztikus osztályok felszámolása, az ösztönösség leküzdése a történelmi fejlődésben, a társadalmi törvényszerűségek tudatos alkalmazása stb. még kedvezőbb feltételeket teremtenek a társadalmi élet fejlődési tendenciáinak megismeréséhez. Ugyanakkor bonyolultabbá válik a társadalomtudományok feladatköre. A törvények, a változó életfeltételek megismerése gyakorlatilag mint szükségszerűség jelentkezik. A természettudományok és társadalomtudományok szembeállítása egymással, az utóbbiak lebecsülése ellentmond a kommunista társadalom szükségleteinek. Ellentmond a kommunista építésnek mint tudatos történelmi alkotó folyamatnak, amely az objektív törvényszerűségek ismeretén és alkalmazásán alapul, s ellentmond a tudomány belső fejlődési tendenciájának is.

A természettudományok atomreaktorok, kozmikus rakéták, szintetikus anyagok létrehozását teszik lehetővé, míg a szocializmus világtörténelmi jelentőségű győzelemsorozata a kapitalizmus felett, a kommunista társadalom építése a marxista—leninista társadalomtudomány óriási vívmánya. Mindez a marxista tudományos előrelátást, annak igazságát és erejét bizonyítja. A kommunizmus építésének feladatai a társadalomtudományok további fejlesztését igényli, amelynek alapját a marxista—leninista metodológia képezi.

A kommunizmus építése idején a fejlődést a természet és a társadalom tudományos megismerése viszi előre, és virágzásnak indul a filozófia, a művészet és az erkölcs. Ezek az utóbbiak a tudománnyal együtt a társadalmi tudatnak azt a csoportját alkotják, amely nem hal el a kommunizmus létrejötte után, hanem tovább fejlődik a kommunizmus talaján.

A társadalmi tudat másik csoportjához tartozik a politikai ideológia és a jogtudat. Közismert az a tétel, hogy a politikai és a jogi formák el fognak halni az osztály nélküli társadalomban. A jog elhal, miután nem lesz szükség adminisztratív eszközök alkalmazására, az állami erőszakszerv fenntartására, az emberek ilyen kapcsolatainak szabályozására a társada-

lomban. A tömegek öntudatának növekedésével a jogi normák egy része feleslegessé válik, elhal, a másik része beolvad az erkölcsbe, vagy társadalmi normává alakul át, s a jogtudat elveszti sajátosságát.

A politika, mint az osztályviszonyok kifejezője, szintén elhal az osztály nélküli társadalom létrejöttével. Ahogy a jog az erkölccsel olvad össze, úgy a politikai ideológia a társadalomtudománnyal fog egyesülni. A társadalom tudatosan fogja szabályozni és ellenőrizni az embereknek a természethez való viszonyát, az emberek egymás közötti kapcsolatait, és tudatosan fogja irányítani a társadalmi folyamatokat. Végül, mint a régi idők maradványai, a tudat eltorzított formái végképp el fognak tűnni a kommunizmusban. Ide tartozik a vallás, a filozófiai idealizmus stb.

IDEOLÓGIA ÉS TUDOMÁNY

Az ideológia és a tudományos ismeretek közös vonása a társadalmi tudat elméleti szintjéhez tartozik. Mi azonban a különbség közöttük és milyen kölcsönhatással vannak egymásra?

Gnoszeológiai vonatkozásban mindenfajta tudat a valóság tükrözése (megismerése). Ezen az alapon a tudatot olykor azonosítják a megismeréssel. Azonban, ha a társadalmi tudatot szociológiai szempontból vizsgáljuk, kiderül, hogy megismerő funkciója egyes esetekben alá van rendelve szociális funkcióinak. Vegyük pl. a vallást. Nyújt-e a vallás valamilyen ismeretet az ember számára? Már Kant megjegyezte, hogy a vallási tudat funkciója nem a megismerés; a tudás és a vallásos hit kizárják egymást. Kant azonban a vallás megőrzése érdekében az agnoszticizmus útjára tért. Kísérletet tett arra, hogy megvonja a megismerés határait s korlátozta a tudást azért, hogy helyet szorítson a hitnek. Kant nézetei azonban nem állják meg a helyüket. A világ megismerhető, és a megismerés lehetőségei végtelenek, kimeríthetetlenek. A tudományra támaszkodva minden következetes materialista elutasítja a vallást, mint a valóság torzított mását.

Nem vitás: a vallási tudat hamisan, illuzórikusan tükrözi a valóságot. A vallás nem rendelkezik a megismerés funkciójával. Más szükségletet elégít ki. Ma, a vallástól eltérően, olyan társadalmi tudatformákat vizsgálunk, amelyek igaz módon tükrözik a valóságot (pl. az erkölcs, művészet), észrevesszük, hogy e tudatformák társadalmi funkciói sem szorítkoznak csak a megismerésre. E társadalmi tudatformák egyik fontos funkciója, amely rányomja bélyegét a fejlődésükre — az ideológiai funkció.

MIBEN NYILVÁNUL MEG AZ IDEOLÓGIA SAJÁTOSSÁGA?

Az ideológia a társadalmi tudatnak az a része, amelyet *gazdasági viszonyok szültek*, és amely *e viszonyok prizmáján keresztül* tükrözi a valóságot, az elméleti tudat szintjén. Az ideológia nem képez külön tudatformát. A társadalmi tudat valamennyi formája kisebb-nagyobb mértékben ideológiai funkciót tölt be. Nem minden ideológia tudományos. Van tudományos és nem tudományos ideológia.

Antagonisztikus társadalomban az ideológia osztályjellegű. Nem létezhet osztályok felett álló ideológia. Az ideológiai koncepciók az osztályok lényeges, fontos érdekeit tükrözik. Az osztályérdekek ellentmondása és összeütközése az ideológiák harcában jut kifejezésre. Az adott történelmi kor haladó osztályai a haladó ideológia hordozói, a konzervatív reakciós osztályok a reakciós ideológia hordozói. Korunkban a történelmi haladás érdekeit a forradalmi, kommunista ideológia tükrözi, amely minden téren szembenáll az imperialista burzsoázia reakciós, az idejét múlta tőkés rendet védelmező antikommunizmus ideológiájával.

Az ideológia társadalmi funkciója az adott gazdasági viszonyok megszilárdításával, illetve megváltoztatásával kapcsolatos. A társadalomban az ideológia segítségével alakulnak ki a gazdasági alapnak megfelelő viszonyok (politikai, jogi, erkölcsi stb.). Az ideológiában kifejezésre jutnak a társadalom előtt álló feladatok, osztálycélok, osztályérdekek, a felépítmény intézményeinek és szervezeteinek tevékenysége. Az ideológia feltárja, vagy ellenkezőleg elkendőzi az adott társadalmi viszonyok lényegét. Az antagonisztikus társadalomban az uralkodó ideológia a kizsákmányolás ideológiája. A forradalmi ideológia arra irányul, hogy átalakítsa, felszámolja a történelmileg túlélt társadalmi viszonyokat. Ezeken a társadalmi funkciókon keresztül tárul fel az ideológiának mint társadalmi jelenségnek igazi arculata.

Primitív dolog lenne azt tartani, hogy a valóságot eltorzító különböző ideológiai koncepciók tudatos csalás eredményei. Természetesen ilyen is előfordul. A fasiszták propagandájukban széleskörűen alkalmazták a hazugságot és a demagógiát. Az amerikai reakciós sajtó is igen gyakran hazugságokkal traktálja a közvéleményt. Csupán ezen az alapon azonban nem szabad a burzsoá ideológiát elemezni. A kérdés ennél jóval bonyolultabb. Tudniillik az osztályok tevékenységükben s a többi osztállyal való harcukban illuzórikus ideológiához is folyamodnak. Az ideológiának sajátos szerepe van a megismerés folyamatával szemben. A megismerés helyességének kritériuma az, hogy az eszmék megfelelnek-e az objektív valóságnak. Az ideológiában viszont az eszmék elsősorban a társadalmi szubjektumnak, az osztályérdekeknek felelnek meg. A megismerés funkciója az objektum helyes tükrözése, az ideológia funkciója pedig a valósághoz való viszonyában jut kifejezésre, amely viszony nem mindig felel meg a valóság sajatos természetének és törvényszerűségeinek. Az ismeretek elsajátítása az oktatási folyamatban megy végbe, az ideológia elsajátítása pedig az oktatás és nevelés együttes folyamata, melynek az a célja, hogy meghatározott módon érzelmileg „felhangolja" a szubjektumot és kialakítsa meggyőződését. A nevelés alapját nem tudományos ideológia is képezheti, pl. a vallás, a valláserkölcs, idealista filozófia stb.

Gnoszeológiai szemszögből vannak igaz és hazug eszmék. Azonban az eszmék, illúziók, hibák társadalmi „természete" különböző. A tudományban a hibák tévedések következményei, s a tudomány az igazság felderítése útján igyekszik tőlük megszabadulni. Az ideológiában is szükség van az igaz és hazug eszmék megkülönböztetésére, de ez nem elégséges. Maga a vallás pl. egy óriási „tévedés". Azonban nem lenne helyénvaló csak tévedésnek tekinteni. A vallás reakciós ideológia. A társadalom szülte

hazug eszmék „működnek" benne, amelyek meghatározott társadalmi funkciót töltenek be.

A vallásos ideológia leküzdésére nem elegendő csupán bebizonyítani a vallás illuzórikus voltát. Ehhez elsősorban a vallás társadalmi gyökereit kell felszámolni. A modern vallásos ideológia elleni harcban a pártosság elve arra kötelez bennünket, hogy ne csak bizonyítsuk a polgári filozófia elméleti koncepcióinak tudománytalan voltát, hanem mutassuk meg azt is, hogy milyen reális osztályérdekek húzódnak meg a politikai, filozófiai, erkölcsi illúziók mögött.

A Marx előtti haladó ideológia szoros kapcsolatban állt a megismeréssel, azonban nem volt mentes az illúzióktól. Marx arról írt, hogy a múlt forradalmairól nem szabad e forradalmak tudatszintje szerint ítéletet alkotni. Vegyük szemügyre pl. a francia forradalom eszméit: a szabadság, egyenlőség, testvériség gondolatát. Vajon ezek az eszmék feltárták a kapitalizmus igazi arculatát, bár ezek jegyében zajlott le a forradalom? Nem, ezek az eszmék idealizálták a tőkés társadalmat, sajátos illúziókat tápláltak róla. Mégis a legnagyobb mértékben haladó szerepet játszottak, lehetővé tették a haladó erők egyesülését az abszolutizmus és a feudalizmus szétzúzására. Természetesen a múlt ideológiáját sem tekinthetjük általában illúziónak. Objektív ismeretek is helyet kaptak benne. A materialista filozófia mindig a világ tudományos megismerésére támaszkodva végzett általánosításokat. Egyes idealista filozófiai rendszerekben is fellelhetők racionális mozzanatok. Céljaik elérésére a kizsákmányoló osztályoknak azonban mindig szükségük van illúziókra. Az ideológiai folyamatnak megvan a sajátossága, és nem azonosítható a tudományos ismeretek fejlődésével.

A folytonosságnak a megismerés és az ideológia terén megvannak a sajátos megjelenési formái. A tudomány arra törekszik, hogy a következő nemzedéknek átadja azt a tudást, amit az embert körülvevő világról szerzett. Igaz, a történelem tanúsága szerint egyes ismeretek bizonyos okoknál fogva nem továbbítódtak, bizonyos időre vagy örökre feledésbe merültek. Az ember által feltárt objektív ismeretek túlnyomó többsége azonban tovább hagyományozódik. A geometriát — hosszú évszázadokon keresztül — Eukleidész nyomán tanulmányozták. A mai geometria pl. sokkal gazdagabb, mint az euklideszi geometria, de az ókori görögök eredményei a mai tudománynak mégis szerves részét alkotják. Newton mechanikája sem veszítette el jelentőségét. Einstein relativitáselmélete és a kvantummechanika létrejötte után.

A tudományos vívmányok nemcsak az ember gyakorlati tevékenységéhez szükségesek, hanem a megismerés fejlődéséhez is. A klasszikus mechanika nélkül nem jöhetett volna létre a kvantummechanika. Az euklideszi geometria nélkül nem alkothatták volna meg a nem euklideszi geometriát. A kémiai elemek tulajdonságainak hosszadalmas vizsgálata nélkül nem tudta volna Mengyelejev felfedezni a periódusos rendszert. A dialektikus materializmus létrejöttét a korábbi materializmus fejlődése tette lehetővé. A tudomány szigorúan megőrzi a folytonosság elvét. Korunkban, amikor a tudományos ismeretek óriási tárháza áll rendelke-

zésünkre, a tudomány további fejlődéséhez különösen hozzájárul a széles körű tudományos információ.

Más természetű az ideológia folytonossága az antagonisztikus társadalom feltételei között. Az ideológiákban mindenekelőtt fogalmak formájában öröklődik a korábban felhalmozódott gondolati anyag. Ilyen fogalmak az egyenlőség, igazság, szabadság, demokrácia stb. Ezek a fogalmak egyik korszakról a másikra hagyományozódnak, de a reális feltételek és viszonyok megváltozásával új tartalommal telítődnek. A burzsoázia számára a szabadság a kizsákmányolás szabadságát jelenti, a proletariátus számára pedig a kizsákmányolás felszámolását. A történelem fejlődésével megváltozik az erkölcsi, esztétikai és a többi fogalmak tartalma. Minden tudatforma gondolati anyagot halmoz fel, s nemzedékről nemzedékre továbbítja, ami a folytonosság egyik kifejeződése az ideológia területén. Az ideológia fejlődésében nagy jelentőségű a folytonosság. Az új társadalmi viszonyok és érdekek kifejezésére felhasználhatja mindazt a szellemi értéket, amelyet az előző nemzedékek megalkottak.

Új ideológia kialakításánál a régi eszmék és képzetek felhasználása az osztályérdekekhez igazodik. A tudományban a folytonosság az objektív, igaz ismeretek megőrzését jelenti, viszont az osztályérdekek nem mindig esnek egybe az igazság megismerésének érdekével. Ennek a körülménynek messzemenő következményei vannak. A haladó osztályok ugyanis a korábbi haladó osztályok eszméit fejlesztik tovább, a reakciós osztályok pedig a múlt reakciós eszméit keltik életre. A reneszánsz korában a burzsoá ideológusok az antik világ haladó nézeteit, művészetét, filozófiáját, humanista koncepcióit elevenítették fel, ezt az ideológiát állították szembe a reakciós középkori világnézettel. A mai kapitalizmus ideológiája, amely lényegét tekintve reakciós, szintén a múltbeli reakciós eszmékből táplálkozik. Újra éledt Aquinói Tamás középkori skolasztikája, Kierkegaard filozófiája, Schopenhauer pesszimista koncepciója. A múlt haladó gondolkodóinak nézeteiről mélyen hallgatnak, vagy eltorzítják azokat.

Közismert, hogy számos múltbeli elmélet ellentmondásos, következetlen volt, s mind pozitív, mind negatív elemek fellelhetők bennük. A reakciós ideológusok azonban a negatív nézeteket használják fel saját céljaikra. Jellemző Arisztotelész filozófiájának felhasználása a középkorban. A középkori „Arisztotelész" sokban különbözik az eredeti Arisztotelésztől. Manapság a reakció védelmébe veszi Dosztojevszkij művészetének gyenge, zavaros oldalait, egyebek között Dosztojevszkij elutasító magatartását a szocializmussal szemben. Számos hasonló példát lehetne még felhozni. Valamennyi azt bizonyítja, hogy nem az igazság, az objektivitás követelményei, hanem az önző osztályérdekek képezik az elméleti örökség feldolgozásának az alapját.

Az ideológia és a megismerés folyamata közötti különbség megvonása lehetővé teszi az ideológia terén a marxizmus által véghez vitt fordulat megértését Marx és Engels kezdettől fogva hirdették, hogy a proletariátusnak saját harcában nem illúziókból kell kiindulnia, hanem a valóság pontos ismeretéből, nem előregyártott elvekből, hanem a tényekből. A marxista—leninista tanítás a következetesen tudományos ideológia. A marxizmus a

társadalmi fejlődés objektív törvényszerűségeinek ismerete alapján határozza meg a proletariátus osztályharcának célját. A marxizmusban vált teljes mértékben és véglegesen lehetővé az ideológia és a megismerés folyamatának egysége. Az ideológiai folyamat egybeolvad a megismerés folyamatával, az ideológia tudománnyá válik, a pártosság egybeesik a tudományossággal és az objektivitással.

Felvetődik a kérdés: a társadalmi tudat ideológiai funkcióira szükség lesz-e a jövőben is? Más szóval: nem szűnik-e meg az ideológia a kommunizmusban?

Ha azt tartjuk, hogy az ideológia csupán osztálytudat, akkor az osztályok felszámolásával megszűnik az ideológia is. Véleményünk szerint azonban az ideológia osztályjellege az osztálytársadalomban csak az ideológia történeti formája. A kommunizmusban is fog létezni ideológia, mégpedig összemberi, osztály nélküli ideológia. A kommunista társadalomnak is szüksége lesz arra, hogy tükrözze és megfogalmazza saját általános érdekeit, az egész emberiség társadalmi tevékenységének céljait a történelmi fejlődés adott szakaszában. A kommunizmus győzelmével az egész világon megoldásra kerülnek azok a társadalmi feladatok, amelyek a magántulajdon, a társadalmi és a nemzeti elnyomás, a társadalmi egyenlőtlenség valamennyi formájának a felszámolását jelentik. Az emberiség előtt azonban újabb társadalmi feladatok jelentkeznek. Következésképpen megmarad a feladatok megfogalmazásának szükségessége is, amely a mai értelemben az ideológiai kifejezésmódot kívánja meg. A kommunizmusban is meghatározott elvek és normák segítségével szabályozni kell az emberek közötti kapcsolatokat, csupán e szabályozás adminisztratív eszközei fognak elhalni.

Az osztály nélküli társadalomban nagy szerepet fog játszani az emberek tevékenységének eszmei összehangolása, az erkölcsi motívumok előtérbe kerülnek, az emberiséget egységbe forrasztja a közös problémák megoldása. A kommunista társadalomban az osztályok eltűnésével az ideológia egyetemes emberi jelleget ölt.

AZ ELMÉLETI ÉS KÖZNAPI TUDAT KÖLCSÖNHATÁSA

Az elméleti és köznapi tudat állandó kölcsönhatásban áll egymással. Ez a kölcsönhatás igen mozgékony és attól függ, hogy ezek a tudatszintek milyen hatással vannak a társadalom életére.

A kölcsönhatás első területe a tudomány viszonya a tömegek felhalmozódott empirikus ismereteihez és tapasztalataihoz. Az empirikus ismeretek időben megelőzik a tudományt. A mindennapi empirikus tapasztalat és ismeret a tudományos elméletek és általánosítások alapja, a tudomány létrejöttének indítéka. A jövőben is végbemegy az empirikus ismeretek felhalmozódásának folyamata, s ez táplálja a tudományt.

Az a tendencia, amely a tudományos és a köznapi tudat kölcsönhatásában mutatkozik, nem más, mint a tömegek empirikus ismereteinek tudományos elméleti általánosítása és a köznapi tudat átalakítása. A szocializmus utat nyitott a széles tömegeknek a tudomány magaslataihoz.

A napi tapasztalatok a tömegek gyakorlati tevékenységében mindinkább összefonódnak az elméleti ismeretekkel. Az empirikus ismeretek és a napi tapasztalatok további létezése és jelentős szerepe mellett a társadalom életében vezető helyet a tudományos ismeret tölt be.

Az ember azonban sohasem merítheti minden ismeretét csak a tudományból. Számos ismeretének és értesülésének forrása továbbra is a hétköznapi élet marad. Azonban a tudomány birtokában az ember képes az általa felhalmozott életjelenségek általánosítására, meglátja a jelenségek belső értelmét, nemcsak a külső burkát. A tudománynak közvetlen termelőerővé válása is többek között azt jelenti, hogy a termelés közvetlen folyamatában már nem kielégítő az empirikus tapasztalat.

A különböző tudatszintek egymásra való hatásának másik területe: az ideológia és a társadalmi pszichológia kapcsolata. E kérdéskomplexum sajátosságaival annak idején Plehanov foglalkozott behatóan. Plehanov utalt arra, hogy a társadalmi élet szellemi jelenségeit nem lehet megérteni anélkül, hogy a társadalom, illetve az adott osztály pszichológiáját figyelembe vennénk. Plehanov szerint az ideológia jobban elmarad a gazdasági alaptól, mint a társadalmi pszichológia, amely mintegy közbülső fokozat az ideológia és a gazdasági alap között. Plehanov azonban hibázott, amikor azt állította, hogy a társadalmi feltételek az emberek pszichológiáján keresztül határozzák meg a társadalom szellemi fejlődését.[3] Plehanov túlbecsülte a társadalmi pszichológiát az ideológia kialakításában, amely a gazdasági viszonyok tükrözése lévén nem csupán a pszichológia általánosítása.

Természetesen a pszichológia hatást gyakorol az ideológia alakulására és terjedésére. Azonban lényegesebb az ideológia hatása a társadalmi pszichológiára. A kizsákmányolók reakciós ideológiájának hatására a társadalmi pszichológiában elhatalmasodnak a negatív vonások: az eszmenélküliség, a pesszimizmus, az egyedüllét érzése — az egzisztencializmus által sugallt hangulatvilág. Az érdekhajsza, az elvtelenség — a pragmatizmusnak felel meg. A faji ideológia a fajgyűlöletet, a nemzeti viszályt s a legalantasabb ösztönöket hozza felszínre. A vallásos ideológia különböző babonákat és előítéleteket tesz lehetővé. A reakciós, illuzórikus ideológia érdekelt abban, hogy ezeket a negatív társadalmi-pszichológiai jelenségeket tovább fejlessze.

A haladó ideológia viszont olyan tulajdonságokat fejleszt ki az emberben, amelyek a történelmi haladást szolgálják. A marxista—leninista ideológia a kommunista társadalom építője nemes vonásainak az alapja. A tömegek pszichológiájának átnevelése nélkül, az elavult hagyományok és a konzervatív erkölcsök felszámolása nélkül lehetetlenné válik az eszmei nevelés. A kommunizmusban az emberi együttélés elemi követelményeinek betartása szokássá kell, hogy váljék. A szokás pedig nem más, mint az ember arculatának társadalmi-pszichológiai vonása. A kommunista nevelés problémáinak kidolgozásakor nem lehet mellőzni a társadalmi pszichológia jelentőségét, az ideológiától való különbségeit, valamint a vele való kölcsönös kapcsolatokat.

[3] G. H. *Plehanov*: Válogatott filozófiai művek. II. köt. 1956. 486. old. (oroszul)

A kommunista világszemlélet kialakításának folyamata — a tömegek tudati színvonalának emelése. Ebből az igaz tételből azonban egyes elvtársak azt a következtetést vonják le, hogy a tömegek köznapi tudata társadalmunk további fejlődésével az elméleti tudat színvonalára emelkedik, és a köznapi tudat szférája szűkülő tendenciát fog mutatni.[4]

A kérdés ilyen értelmezése azonban egyoldalú. Ha a köznapi tudat, a társadalmi pszichológia szférája csökken, perspektívájában ez a köznapi tudat eltűnéséhez vezet. A tudatosság növekedése egyáltalán nem jelenti azt, hogy a másik oldalról ugyanolyan mértékben csökkenni fog a köznapi tudat. Ha ez így lenne, akkor a nevelés feladata csupán a tömegeknek az elméleti tudat szintjére való emelését jelentené.

Az ideológia elsajátítása nem vezet automatikusan a társadalmi pszichológia megváltozásához. Az emberek tudatában gyakran ellentmondás tapasztalható az elfogadott ideológia és a köznapi tudat között.

A múlt csökevényei tovább élnek a szokásokban. Ezen az alapon nyilvánul meg az ellentmondás a haladó ideológia és az elmaradott pszichológia között az emberek tudatában. A múlt csökevényeitől való megszabadulás egyes embereknél, egyes csoportoknál különbözőképpen megy végbe. A kommunizmus építésének folyamatában ennek az egyelőtlenségnek fokozatosan el kell tűnnie.

A szovjet társadalom dolgozóinál a tudományos világkép kialakításával, az erkölcsi neveléssel, a kulturális színvonal általános emelésével el lehet érni azt, hogy a szocialista tudat kommunista tudatba fejlődjék át, a múlt csökevényeit le lehessen küzdeni, s az egyén sokoldalú és harmonikus fejlődése biztosítva legyen.

A köznapi tudat, csakúgy mint a társadalmi pszichológia, nem hal el a tömegek tudatának növekedésével, hanem gyökeres átalakuláson megy keresztül. A kommunista ideológia megszilárdítása és a kommunista pszichológia kialakítása összefüggnek egymással. A tömegek ideológiai nevelésében hangsúlyoznunk kell az ideológia hatalmas szerepét, amelyet a kommunista tudatosság serkentése terén, a társadalmi pszichológia tudatos formálásában, a régi szokások, hagyományok elleni harcban, az új szokások, jellemvonások, érzések, hagyományok kialakításában stb. betölt.

Ebben a folyamatban eltűnnek a pszichológiában azok a különbségek, amelyek a társadalom egyes szociális csoportjaira — a munkásokra, parasztokra, értelmiségre — jellemzőek, kialakulnak a kommunista társadalom dolgozóinak pszichológiájára jellemző vonások. Ez a folyamat a szocializmusba való átmenettel, a parasztság szocialista átalakulásával és az új értelmiség kialakulásával vette kezdetét. Ma ez a folyamat új szakaszába lépett. Egyenlő munka- és létfeltételek alakulnak ki város- és faluszerte, emelkedik a kulturális színvonal, a kommunista nevelést sikerek koronázzák, s mindennek eredményeként létrejönnek a társadalom tagjainál a kommunista társadalmi pszichológia vonásai.

A közös gazdasági és eszmei együttműködés lehetővé teszi, hogy eltűnjenek a különböző nemzeteknél azok a szokások és erkölcsök, amelyek

[4] *V. A. Jadov:* Az ideológia mint a társadalom művészi tevékenységének formája. 1961. 25—26. old. (oroszul).

gátolják a kommunizmus építését, s a különböző népeknél az internacionalista kommunista vonások fognak dominálni. Ugyanakkor a nemzetek között a nemzeti jelleget tekintve sokáig megmaradnak a különbségek.

Társadalmi-termelői tevékenységükben az embereket olyan ideológia fogja vezérelni, amely a társadalmi érdekeket fejezi ki, nem csupán egyéni elképzeléseiket, köznapi tudatukat. Ilyen atmoszférában válnak megszokottá az erkölcsi normák, következésképpen ez az atmoszféra lesz hatással az emberek köznapi tudatára.

Eszmei ellenfeleink gyakran azzal a váddal illetnek bennünket, marxistákat, hogy lekicsinylő véleménnyel vagyunk az emberek lelki élete iránt, az embert csupán termelőerőnek tekintjük, miután a termelőerőknek döntő jelentőséget tulajdonítunk a társadalom gazdasági fejlődésében. Az ilyen és ehhez hasonló kijelentések elméletileg tarthatatlanok, s megcáfolja őket maga az élet. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet nagy perspektívát biztosít a társadalmi tudat fejlődésében, az egyén szellemi kibontakozásában. Ennek a perspektívának felelnek meg azok a változások, amelyek a társadalmi tudat struktúrájában következnek be a kommunizmus építésének folyamán.

„Znanyije", 1964. (Részletek)

M. K. MAMARDASVILI:

A TUDAT ELEMZÉSE MARX MŰVEIBEN

A Marxhoz fordulás a filozófiában a kifejtendő elméletek értelmezésének, a kutató önmagával való kritikai számvetésének formájává lett. Ez nem véletlen; Marx az emberiség történetében azoknak a gondolkodóknak rendkívül kicsiny köréhez tartozik — az egész történelem során nem voltak többen, mint amennyit az ujjainkon elszámlálhatunk —, akik a valóságnak egész rétegeit törték fel gondolkodásukkal, akik a tárgyi összefonódások és összefüggések egész masszívumait tárták fel. Világosan rögzítve az ilyen új „geológiai feltárások" körülményeit és premisszáit, évszázadokra előre meghatározták a megismerő gondolkodásnak magát a stílusát, mozgásának csomópontjait, racionalitásának típusát. Nyomukban olyan, addig ismeretlen és magyarázatot követelő tárgyak tömege került a kutatók kezébe, amelyek a Galilei, Einstein, Marx típusú gondolkodók intellektuális teljesítménye nélkül egyszerűen nem léteznének a gondolkodás számára. Ám az új tárgy-kontinenst éppen a további munka számára tárták fel, s a régi módon gondolkodni immár nem lehet.

*

Marx után ilyen átrendeződésen ment át — sok egyéb tárggyal egyetemben — a tudat mint kutatási terület vagy egyszerűen mint a szociális elemzés által általánosságban feltételezett intuitív képzet. Éppen ennek az átrendeződésnek a következménye az is, amit a tudat „korszerű" szemléletének nevezünk: az a sajátos problematika és a kutatásoknak az a rendszere, amelyek ma a tudat vonatkozásában megfogalmazódnak, s amelyek korábban Marx előtt elképzelhetetlenek lettek volna. Ezek a következmények mutatkoznak meg — olykor különös és zavaros módon — napjaink olyan, a tradicionális felvilágosodáskori racionalizmus álláspontjáról nehezen magyarázható filozófiai mozgalmaiban, mint a fenomenológia, az egzisztencializmus, a tudásszociológia, a pszichoanalízis, a strukturalizmus a kultúra kutatásában stb. (ami mellesleg egy további oka annak, miért szükséges a tudat marxi elemzésének valódi értelméhez fordulnunk). Éppen Marx vitte be a tudományba a tudatról való gondolkodás sok sajátszerű tárgyát és heurisztikus sémáját, amelyek először törték át a hagyományos klasszikus filozófia kereteit. Ennek során a tudat olyan aspektusaira derült fény, hogy többé nem lehetett beszélni a „tiszta

tudat" filozófiai fórumáról, melynek öntevékeny, teremtő cselekvője és középpontja a gondolkodó, elmélkedő, önmaga számára átlátszó egység — az individuális ember. A tudat vizsgálatának tárgyai más helyre kerültek, a kutatást új összefüggések hatották át és egészen más irányokban, mint korábban, s a belső megfigyelés és a megértő introspekció módszere, amely hosszú ideig egyeduralkodó volt a tudattal foglalkozó kutatásokban, szétesett.

Ezt a forradalmat Marx egy meghatározott társadalmi formáció — a kapitalizmus — elsősorban közgazdasági vizsgálatának keretében hajtotta végre. E vizsgálat konkretizálta (részben pedig váratlan irányban fejlesztette tovább) a Marx által felfedezett materialista történelemfelfogásnak — mely addig, Lenin kifejezésével élve, csak hipotézis volt — a tudatra vonatkozó pontjait. Ezzel kapcsolatosan néhány előzetes megjegyzést kell tennünk (minthogy Marxnak nincs külön tudat-elmélete, mint ahogy nincs külön tanítása a módszerről, a dialektikáról stb. sem).[1]

A gazdaságtudományban Marx mindenekelőtt módszertani, filozófiai munkát végzett, ezt magának a gazdaságtudománynak a fogalmaival, e tudomány saját alkotói feladatainak síkján végezte el. Ez a munka feltétele és tartalma volt a Marx által a politikai gazdaságtanban végrehajtott fordulatnak, feltétele és tartalma a filozófiailag tudatos tudományos gondolkodás mintájának (vagy, amint manapság mondani szeretik, „paradigmájának"), melyet e területen megalkotott, s amely rendkívül lényeges (éspedig éppen politikai gazdaságtani) felfedezéseket eredményezett, e tudománynak egész ágazatait alakította át, az elmélet új típusát dolgozta ki stb. Objektíve ebben a gondolkodás-típusban számos új filozófiai hipotézis és heurisztikus gondolati séma foglaltatik, melyek a gazdaságtudomány nyelvén kifejtve, mindazonáltal általános filozófiai kategóriákként emelhetők ki. Ilyenek például a következő problémákra vonatkozó tételek: az „érzékileg érzékfölötti, vagyis társadalmi dolgok" természete, az objektiváció, az objektiválódott, társadalmi-tárgyi formák viszonya az ember szubjektív-tevékeny képességeihez, a racionális megismerés viszonya a gazdasági tevékenységhez, az a kérdés, hogyan jelenhet meg ez a realitás közvetlenül a megfigyelőnek, és miért lehetségesek illuzórikus visszatükröződései[2] stb.

Kifejezetten olyan tételeket soroltunk fel, amelyek teljesen nyilvánvalóan egy meghatározott tudat-elméletet előfeltételeznek. S ez meg is van Marxnál, jóllehet olyannyira mélyen, hogy felfedezéseit csak jóval később kezdték teljes mértékben felismerni, sokat pedig újra felfedeztek, csakhogy hamis formában, s ezeket most másoknak tulajdonítják (pl. a fenomenológiának, az egzisztencialistáknak, a pszichoanalitikusoknak stb.[3]).

[1] „Ha Marx nem is hagyott hátra *„Logikát"* (nagy betűvel), **hátrahagyta „A tőke" *logikáját*...**" (*Lenin* Összes művei. 38. kot. Budapest 1961. 305. old.)

[2] Erdekes és fontos, hogy Marx egyidejűleg alkotja meg az objektív (gazdasági) folyamat elmeletét és e folyamatnak közvetlen szereplói fejeben való visszatükröződésének elméletét, nem a tudat egyeni hibáit és tévedéseit keresve és bírálva (noha ez is megtörtenik), hanem a valóságos folyamat szükségszerűen kialakuló objektív gondolati kifejezéseit. Levezeti és meghatározza azokat a feltételeket, amelyek mellett a valóságos folyamatban szükségszerűen jelennek meg az „átváltozott kifejezések" (verwandelte Formen).

[3] Sajnos, a filozófia iránt érdeklődő közönség gyakran csak ebben a hamis formában ismeri őket.

Természetesen a marxi műben, pl. „A tőké"-ben, az alapvető, ami felé a figyelem fordul, az az, hogy úgy épül fel, mint tárgyának — egy meghatározott társadalmi alakulat gazdasági viszonyainak — objektív, rendszerleges-strukturális vizsgálata, azaz mint e viszonyok olyan vizsgálata, amely nem előfeltételezi sajátosságaiknak és összefonódásaiknak az őket hordozó szubjektumok valamiféle antropológiai természetéből való magyarázatát, és kizárja a hivatkozásokat a gazdasági jelenségek megértésének általuk végrehajtott folyamataira, e szubjektumok motivációira, célkitűzéseire, kívánságaira stb. A vizsgálat tárgya a rendszer, az önfejlődő szerves egész. És teljes mértékben jogosult Marx érdemét abban látni, hogy fel tudta fedezni a tudomány számára ezt a nézőpontot, hogy le tudta küzdeni a megelőző klasszikus polgári gazdaságtan rejtett antropologizmusát, melyet ez önnön alapjaiban hallgatólagosan tételezett, elvont, történetietlen módon feltételezve az embernél bizonyos természeti és tovább nem elemezhető szükségleteket, számításokat, érdekeket stb. A gazdasági jelenségek vizsgálatának Marx átlal alkalmazott módszere objektív, nem használja vonatkozási pontként a pszichikai folyamatokat, és az individuumok tudatát (jóllehet e vizsgálatban szerepel megannyi változatos tudati folyamat és tudattartalom is).

Nos, milyen módon jelenik meg itt a tudat, ennek jelenségei és viszonyai? Hiszen a tudat van, és valami feltételeztetik róla. Éppen itt válik nyilvánvalóvá az az érdekes tény, hogy éppenséggel a társadalmi jelenségek elemzésének objektív, materialista módszere volt az, amely egyszersmind Marx kezébe adta a tudat mint sajátos képződmény megértésének kulcsát is, lehetővé tette számára, hogy felmutassa számos oldalát, és eljusson a fundamentális kiinduló elképzelésekhez a tudat természetét, működésének módját és fő formáinak differenciálását illetően.

A dolog kulcsa ott van, hogy Marx egészen sajátos módon alkotott képet magának a társadalmi rendszerekről; minden esetben úgy építette fel vizsgálatát, hogy már a kiindulóponton olyan rendszerekkel volt dolga, amelyek a tudat közvetítésével realizálódnak és funkcionálnak, vagyis olyanokkal, amelyek mint nélkülözhetetlen elemet tartalmazzák önnön visszatükröződéseiket (vagy más szóval, saját működésük belső elemeként magukban foglalják a megfigyelő tudatát). Ilyen fajtájú rendszerek voltak számára *per definitionem* a társadalmi-gazdasági rendszerek. Ebből következőleg vált lehetségessé, hogy a tudatot a társadalmi tevékenységrendszerek funkciójának, attributumának tekintse, tartalmát és formaképződményeit a rendszer összefüggéseinek szövedékéből és differenciálódásából vezetve le, nem pedig az objektum puszta visszatükröződéséből a szubjektum érzékelésében. Ennek következtében a tudat elemzése úgy jelenik meg, mint a társadalmi-tárgyi formák, a „társadalmi dolgok" elemzésének a tudat területére való kiterjesztése, az emberi szubjektivitás szintjén való folytatása. Az emberi szubjektivitásban egyszersmind olyan vonatkozási pont képződik, amely — magának a tudatnak a vizsgálatában — független az egyén lelki életének pszichológiailag tudatos kifejeződéseitől, önmagáról való számadásának, magyarázatainak különböző formáitól, a motiváció nyelvétől stb.

A szubjektumokban létező tudat elvben tanulmányozható teljességgel objektívan, „tárgyiságai", a számára jelentéssel bíró objektivációk alapján, melyek a társadalmi tevékenységrendszer mint egész önfejlődése és differenciálódása által létrehozottnak tekintetnek. Mint látni fogjuk, Marx valóban ezen az egészen belül figyeli meg őket. Benne — az egészben — rögzíti Marx a tudat ilyen tárgyiságainak determinizmusait és keletkezésük mechanizmusát. Ezek a tárgyiságok valami önmaguktól és felismert tartalmuktól különböző másnak a „képviselői" (vagy „helyettesítői") és tájékozódási pontul szolgálnak az egyének viselkedésében. E másvalaminek ezen mechanizmusok társadalmi matériája, az emberek közötti valóságos tevékenységcsere bizonyul (maguk a keletkezés-mechanizmusok egyáltalán nem adottak a tudat számára).

Ily módon, ha a klasszikus filozófia számára, amely lényegénél fogva „az öntudat filozófiája" volt és a tudatnak teleológikus struktúrát tulajdonított, a tudat élete egyetlen dimenzióban — a szubjektum reflexív tudata által újratermelt érzet és képzet dimenziójában — folyt le, úgy Marx elsőként viszi be a tudatot a tudományos determinizmus területére, feltárva társadalmi dimenzióját, társadalmi mechanizmusait.[4]

Az egynemű, végtelenbe vesző síkság helyett, aminek addig látszott, előtűntek a tudat archeológiai mélységei; bebizonyosodott róla, hogy sok dimenziójú, hogy különböző, egyidejűleg létező szinteken — a társadalminak a mechanikája, a tudatalattinak a mechanikája, a kultúra jelrendszereinek mechanikája szintjén stb. — érvényesülő determinizmusok hatják át, másrészt pedig, hogy genetikailag különnemű, azaz különböző időben keletkezett és különböző törvények szerint mozgó struktúrák egymásra rétegeződéséből áll. És természetesen ezekben a mélységekben és különböző dimenziókban a tudatot nem fogja át az önmagáról és a világról gondolkodó egyén öntudatos tevékenysége. Következésképpen termékeit nem lehet erre redukálni. A tudat csupán az egyik valamilyen metamorfózisa a sokdimenziós egész folyamatainak, csupán a víz feletti része a jéghegynek. Csak rejtett részeivel együtt, ezektől való függésében szemlélhető.

A tudat marxi elemzésének sémáiból az alábbi elméletek elemei következnek: 1. a tudat társadalmi meghatározottságának elméleti modellje; 2. a fetisizmusnak és a társadalmi tudatbeli szimbolikájának elmélete; 3. az ideológia elméletéé (itt jegyezzük meg, hogy az ideológiának Marx által kifejtett társadalmi-filozófiai kritikája alakult át utóbb azzá, amit ma — akadémikus szaktudományként — tudásszociológiának neveznek); 4. a tudománynak és a szabad szellemi termelésnek mint a tudati tevékenység

[4] A további kifejtés végett világossá kell tenni, mit értünk „az öntudat filozófiáján", ami a klasszikusokat jellemzi. Descartes-tól kezdve feltételezték, hogy a filozófia megszabja a megismero gondolkodás tudati feltételeit, felfedve, miképpen lehet reprodukálni és rögzíteni a tudat tartalmait (értve e tudaton akár az ember gondolkodási folyamatát, viselkedését, erdekeit vagy erzelmeit), mint a tárgynak a tudat által kezdettől fogva kontrollált, célrairányuló konstruálását, amelynek kiindulópontja a gondolatnak és tárgynak valamiféle termeszetes modon létező egybeesese, az „igazi tényállás", amely már megvan az ösztönös tudati folyamat tényleges átrendezése előtt (pl. a descartes-i *cogito ergo sum*, a német klasszikus filozófia „Én vagyok én"-je stb.). Mármost akár valóságosan létezőnek tekintik ezt a pontot, akár kutatói konvenciónak, az egész folyamat teleologikusan szervezettként, a „tiszta tudat" (azaz a nem empirikus, az öntudat által megtisztított és átmely válfajat ezzel, a valósággal va'ó egybeesesre törekvő tudattal összevethetőnek tartották, s ezért ennek analógiájára, e fele való közeledésként stb. szemlélték.

különös formáinak elmélete; 5. a tudatnak mint az ember személyi fejlődése és a kultúra s a történelmi cselekvés terén való felelőssége eszközének elmélete.

Jelen írásunkban arra szorítkozunk, hogy áttekintsük a marxi gondolatmenet néhány olyan irányát, amelyekből ezek a dús hajtások eredtek, azokat a heurisztikus absztrakciókat és „sémákat", amelyek körvonalazzák a tudat marxi elemzésének területét és típusát.

•

Már abban az értelmezésben, amelyet Marx „A tőké"-ben az „áru"-modell példáján ad a tudatról, felfedezhetjük és kifejthetjük az általános marxi szemlélet fent említett vonásait. Ezt a megközelítésmódot a tudat és a kultúra személytelen (vagy reduktív-tárgyi) elemzésének lehetne nevezni. Világítsuk meg ezt.

Marx az árut, mint „érzékileg érzékfeletti, vagyis társadalmi" dolgot jellemzi, vagyis mint olyant, amely a saját természeti, érzéki tulajdonságain kívül az érzéki szemlélet számára nem adott (csak a képzelet által rögzíthető), saját természeti testén kívül levő társadalmi tulajdonságokat és viszonyokat is kifejez.

Az adott esetben az áru által kifejezett értékről van szó. Az emberi tevékenység termékeinek anyagi formái mindig szert tesznek arra a tulajdonságra, hogy társadalmi jelentések jelei legyenek s mint ilyenek szabályozzák az egyének tudatos tevékenységét, érintkezését. De az, hogy a tudatban pl. értékkel bírjon, s következésképpen társadalmi jelentések jele legyen, éppen a dolognak, a dolog konkrét testi természetének tulajdonsága. Ez fedi el az egyének elől munkájuk társadalmi jellegét a maga számukra felfogható (a tudatban adott) érzékfölötti tulajdonságával, amely benne mint fétisben gyökerezik. Ez a Marx által felfedezett fetisizmus, mely a munkatermékekhez hozzátapad, „mihelyt áruként termelik őket..."[5] De ez egyszersmind a tudatnak, a tudat szimbolizáló és jelölő tevékenységének egyik válfaja is, melyet Marx feltár, s melyen számos általános, a „társadalmi lét-társadalmi tudat" összefüggést és elemzésének módszerét illető körülményt figyel meg.

Miért éppen ilyen módon és nem másként jelenik meg a tárgy a tudatban? Marxnak e kérdésre adott felelete — és vizsgálódásaiban állandóan választ ad erre a kérdésre, mégpedig nemcsak közgazdasági, hanem általában társadalmi vizsgálódásaiban is, az osztályok, pártok, személyek cselekvési motívumainak és programjainak elemzésénél stb. — mindenekelőtt feltételezi az elvonatkoztatást az egyéni tudat mechanizmusainak megfigyelésétől, az egyénben végbemenő megértési folyamatok helyes vagy téves voltától. Marx, hogy behatoljon a tudatban lejátszódó folyamatokba, a következő absztrakciót hajtja végre: az „objektum (dologi test, a társadalmi jelentések jele) — emberi szubjektivitás" viszony két tagja közé — melyek amúgy is csak a felszínen adottak — egy külön láncszemet iktat be, a tartalmi társadalmi kapcsolatoknak, az emberek közötti

[5] MEM 23. köt. Budapest 1967. 75. old.

tevékenységcsere kapcsolatainak — amelyek differenciált és hierarchikus struktúrává tevődnek össze — integrális rendszerét. Ezt követően tanulmányozza azokat a folyamatokat és mechanizmusokat, amelyek abból a tényből fakadnak, hogy a viszonyok sokszorosan összefonódottak és rétegzettek ebben a rendszerben, melynek szintjein és rétegein „árad szét" objektíve az emberi tevékenység, ennek tárgyilag rögzíthető társadalmi erői.

E közvetítő láncszem beiktatása megfordítja az egész viszonyt, melynek keretében a tudatot tanulmányozták. Az egyes objektumok által felvett (és a szuvjektivitás által érzékelt) formák olyan viszonyok rendszerének (vagy alrendszereinek) kristályosodásaiként jelennek meg, amelyek élete összekapcsolódásukból fakad. A szubjektivitás tudatának és érzékelésének mozgása pedig olyan területeken megy végbe, amelyeket ugyanezek a viszonyok hoznak létre, vagy — ha úgy tetszik — ezek által záródik be. Ezeken a viszonyokon át kell haladnia annak az útnak, melyen eredményesen vizsgálhatjuk a tudatot, azaz a motívumok, érdekek és lelki értelmek tudati életének azon fajtáját, amelyet az adott társadalmi rendszer hoz mozgásba.

Marx az áru és általában a gazdasági formák elemzésével éppen ezt az utat építi ki, s ezzel gyökeresen megváltoztatja a tudat egész okság-sémáját. A mechanikus okság, melyet a megelőző racionalizmus lényegében antropológiailag adottnak tekintett a tudat társadalmi tapasztalatában, itt egyszerűen nem működik, mivel azon a hipotézisen alapul, hogy elvileg az egyén minden esetben képes látni valódi érdekét és tényleges helyzetét, és hogy az általa szemlélt objektumok „okoznak" szubjektivitásának tudati képeket (az elmélkedő egyén által *megértett* asszociatív kapcsolat törvénye alapján). Marx, elvetve ezt a feltételezést, a tudati képződményeket nem az egyes tárgyak közvetlen tartalmából vezeti le, mely az érzékiség afficiálása útján jut el a tudatba, hanem az adott tárgyak között a rendszerben kialakuló viszonyokból, e viszonyokon belüli helyükből és differenciálódásukból. Az egyes objektumok itt a rendszer lerakódásai, „összesűrűsödései", melyekben tágabb összefüggésének, struktúrájának valamilyen oldalai, részei válnak láthatóvá. Formájukat elemzés útján nyomon követhetjük egészen a rendszeren belüli viszonyokból való keletkezéséig. Ami e formának a tudat által való appercipiálását illeti — erről alább még részletesebben fogunk szólni —, ezt az jellemzi, hogy azok a viszonyok, amelyekből a forma a maga primér tartalmát és életét meríti, elmellőződtek. A forma mintegy képviselőjükül szolgál (vagyis helyettesíti őket) a tudatban, s ebben a folyamatban — a viszonyok kiesésének és helyettesítésének folyamatában — az egyén a maga gondolkodásával nem vesz részt. Ez teszi érthetővé, hogy a tudat vonatkozásában csak olyan „okozásról" lehet szó, amelyet a tágabb rendszer, a viszonyoknak e rendszeren belüli játéka indukál az egyes láncszemben, csak *rendszerleges, s nem valamilyen egyéb okságról* lehet szó. Marxnak azt a tételét, hogy a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudatot, hogy az ideológiai, jogi és általában a felépítményhez tartozó képződmények tartalma magából a gazdasági viszonyból közvetlenül adódik stb., ezeknek az elvonatkoztatásoknak és idealizációknak a figyelembevételével kell szemlélni, mert ezek alkotják

az alapját a társadalmi lét és a társadalmi tudat közötti oksági összefüggés marxi sémájának. Amint ezeket figyelmen kívül hagyják és ezt a sémát pl. antropologikus szellemben értelmezik, nyomban értelmetlenné válik (ami meg is történt, többek között az „ökonómiai materialisták" esetében). Éppen a rendszerleges okság felfedezésével és a tudat strukturális elemzésének első mintáival összefüggésben jelennek meg Marxnál a tudat materialista felfogásának első formái, a társadalmi determinizmus elveinek a tudat életére való kiterjesztése, ami lehetővé teszi a tudat bonyolultabb, viszonylag önálló formáinak és elágazásainak megértését is.

A rendszerleges okság sémáját alkalmazva Marx ténylegesen az objektumok oldalán és a szubjektum oldalán egyidejűleg kíséri figyelemmel a rendszer működésének effektusait, és arra az érdekes felfedezésre jut, hogy ezekre az egyidejűleg vett effektusokra vonatkozólag nincs értelme különbségtételnek tárgy és tudat, valóságos és képzelt között. Aligha lehet nem felfigyelni arra, hogy Marx minden esetben olyan pontokat keres, ahol a viszonyok „annak jelennek meg, amik"[6]. Különösképpen vonatkozik ez azokra az esetekre, amikor Marx az áruvilág „varázslatait" és „kísértetiességeit" elemzi, hiszen ezeket nem a gondolkodó egyén valamely aktusából vezeti le! Egyáltalában, érdekes jelenségeket elemez Marx tudat gyanánt: „áruformát", az „árformát", a „munka árát", a „tőke árát", „a kamatformát", a „föld értékét". Hiszen ezek mind teljességgel valóságos, objektív viszonyok! Másrészt azokról az objektumokról, amelyeket Marx már mint voltaképpeni gazdasági objektumokat elemez (pl. megint csak az ár pénzformáját), nagyon nehéz megmondani, hogy vajon tárgyak-e, vagy pedig tudat. Ez zavarba hozta „A tőke" számos kommentátorát; vajon Marxnál a látszat objektív vagy szubjektív?[7] Valóban nem valamiféle kvázi-objektumokkal operál-e Marx?

A dolog nyitja egyszerűen az, hogy Marx feltárja a tudat fenomenológiai természetét, valóban kvázi-tárgyi jellegét, és olyan absztrakciót vezet be, amely lehetővé teszi, hogy objektíve elemezze a tudatot mint a tárgyiknak kvázi-tárgyi képződményekké való átváltozását, elvonatkoztatva a szubjektum belső világában lejátszódó folyamatoktól. És Marxnak — akinél a „jelenség" fogalom először kapta meg korszerű értelmét — éppen az a nagy történelmi fölénye az összes későbbi fenomenológussal szemben, hogy ő, mint már a fentiekből világos, „túllép a jelenségeken", megkeresi oki eredetüket, feltárja a társadalmi érintkezés-rendszert, melyet a tudat jelenségei kiszolgálnak.[8] A látszólagos és a valóságos, a tudat és a tárgy közötti azonosság mozzanatainak keresésével és megállapításával valójá-

[6] Ugyanott, 76. old.

[7] Holott filozófiai szakirodalmunkban egy nagyon sikerült példát találunk arra, hogyan lehet szubjektív képződményeket a marxi szellemben, objektíven, a gazdasági rendszerek tisztán tárgyi jelenségei alapján elemezni. Arra az elemzés-kísérletre gondolunk, amelyet E. V. Iljenkov az ideálisnak a természetéről kidolgozott (lásd Filoszofszkaja enciklopedija II. köt. Moszkva 1962. „Idealnoje" címszó)

[8] A „jelenségeken való túllépés" itt gnoszeológiai értelemben nem azt jelenti, hogy a jelenség mögötti belső dimenziót, a tárgy belső mechanizmusát mint a jelenségeket szülő társadalmi tevékenységtől függetlent ragadjuk meg. Éppen ellenkezőleg, arról van szó, hogy megmagyarázzuk a társadalmi tevékenységnek azt a mechanizmusát, amely benne a jelenségeket mint a valóság lényeges formáit, vagy jobban mondva valóságos létezési formákat szüli. (Lásd Marx: Értéktöbblet-elméletek. III. rész. Budapest 1963. 441. old.)

ban egy másik, nem fenomenológiai feladat nyer megoldást; először, a tudat magát-tudó, reflexív társadalmi tapasztalatának, kész ideológiai, elméleti stb. alakulásainak és rendszerezéseinek egész világa redukción esik át; másodszor, abban, ami a redukció után megmaradt, a tudat tárgyiságai kerülnek napvilágra, melyek a rendszer viszonyai által szült sajátos tárgyi formákkal azonosak, úgyhogy az előbbiek elemzését az utóbbiak elemzésével lehet helyettesíteni, amint ezek a rendszerben adottak és abból keletkeznek.[9] Akár a tárgyak természetfölötti tulajdonságaiban, akár az istenekbe, akár a munka ára típusú látszatkategóriákba vetett hitről van szó, a nagy jelentőségű marxi elv az, hogy a tudatban lejátszódó folyamatokról ama sajátos átalakulás alapján kell ítéletet alkotni, melyet a valóságos viszonyok elszenvednek, midőn ilyen tárgyi formákká (pl. érzékileg érzékfölötti áruértékké) válnak. Következésképpen, hogy a tudatról annak alapján kell ítéletet alkotni, amit *önmagától különbözőnek* feltételez, a maga számára az érzékelésnek. a nyilvánvaló puszta konstatálásnak szerepét stb. juttatva — magát a tudatot pedig úgy kell tekinteni, mint eme átalakult tárgyak mozgásának és funkcionálásának feltételét.

Térjünk vissza ezért az áruhoz, ehhez az „érzékileg érzékfölötti dologhoz". Mi történik itt? A marxi vizsgálódás menete azt mutatja, hogy a között, ami a valóságos viszony, illetve dolog és a között, aminek a tudatban megjelenik, olyan tér van, amely a szemlélet elől el van zárva, s amelyet a társadalmi mechanizmus tölt ki; ez utóbbi működésének terméke a realitásnak — mind a külsőnek, mind a belsőnek — egyik vagy másik tudatosulása az emberben. Ezért az arra a kérdésre adott válasz, hogy mik ezek a tudattól nem megkülönböztethető tárgyi formák és hogyan keletkeztek, egyértelmű annak megválaszolásával, mi vagy milyen „tényező" képviseli a (vagy helyettesíti) a dolgokat a tudat számára (felé?) (olyan mozgás révén, amely magán a tudaton kívül megy végbe). Marx abból a tényből indul ki, hogy az emberek a valóságot meghatározott formában, a tudat tartós és tovább nem bontható tárgyiságainak formájában, minőségek, tárgyi értelmek, jelenségek, intenciók formájában érzékelik, éppúgy, ahogyan a szem nem szubjektív lenyomatot érzékel a szivárványhártyán, hanem „a szemen kívül levő dolognak a tárgyi formáját"[10] Az emberek tevékenységének jellege tudatukban meghatározott módon jelentéssel bíró tárgyak alakjában tükröződik vissza. Éppen az ilyen megfordítással írható le a tudat, melyben tér nyílik a valóságos struktúrák képviseletére (reprezentálására?). Például az áru esetében az emberek voltaképpeni társadalmi viszonya az összmunkához (az érték) úgy jelentkezik, mint rajtuk kívül létező, tárgyak közötti társadalmi viszonyok tudata, e tárgyak érzékfölötti tulajdonságainak (vagy más esetekben — istenek társadalmi viszonyainak tárgyi, fogyasztási szimbólumok, társadalmi „státus" — és „szerep"-szimbólumok viszonyainak) tudata.

[9] Következésképpen, a tudat tartalmai a pszichológiai, gondolkodó tudatos megnyilvánulásait az „én" egységével összekötő egyén tudatán kívül egyidejűleg más helyen, más formában is adottak (megtaláltattak), mégpedig a társadalmi tevékenységrendszerben. A marxi eljárás lényeges követelménye, hogy a tudatot egyidejűleg valami máson is mérni lehessen, mint maga a tudat.

[10] MEM 23. köt. 75. old.

Ismeretes, milyen jelentőséget tulajdonított Marx a projekció és az objektiváció jelenségének. De nem szabad megfeledkezni arról, hogy Marx számára nem a projekció a tudat terméke, hanem a tudat a projekciónak és az objektivációnak a visszasajátítása, a projekcióé és az objektivációé, amelyek az egyéntől függetlenül mentek végbe, a társadalmi rendszerben „dolgoztak" (a tevékenységcsere dolgok által közvetített társadalmi formájának a társadalmi rendszer alkotta tárgyi rögzítéseként), s most leolvashatók az egyének által, akik eme leolvasással fejlesztik magukban a tudat belső dimenzióját. Itt egyáltalán nem az van feltételezve, hogy a tudat valamiképpen objektiválódik. Valami egészen más objektiválódik. Marx teljesen határozottan megszünteti a tudatnak a felvilágosodás és a tradicionális racionalizmus egész filozófiája által feltételezett modell-mivoltát, vagyis azt, hogy az ember a saját, számára ilyen vagy olyan formában érthető pszichikai tulajdonságainak és állapotainak modelljére alkotja meg a külső, objektivált produktumokat. Marx kiküszöböli az ilyen okfejtést a tudat tárgyiasult termékeinek magyarázatából, az emberi tevékenység tulajdonságainak átvitelével és projekciójával kapcsolatos jelenségek magyarázatából. És meglehetősen világosan tisztában van problémafelfogásának gyökeresen különböző voltával, midőn a hagyományos filozófia számára érthető nyelven megmagyarázza például, hogy a „más emberek számára... létező" tudat és nyelv elsődleges a „magam számára... létező" tudattal szemben[11]; hogy az ember nem mint Fichte-féle filozófus jön a világra, aki szerint „Én vagyok én", és hogy „Péter, az ember" csak „Pálon, az emberen" keresztül „vonatkoztatja magát önmagára mint emberre".[12]

A legfontosabb az, ami a fent vázolt megfordítás előtt történik, illetve ennek mozgató rúgója. Éppen itt alakul ki ugyanis az a struktúra, amely „a másik szava" a tudat szócsövében, vagyis a tudat társadalmi determinizmusa, a tudat közvetítésével beszélő mechanizmus.

A szubjektum tudatában természetesen az ember tevékenysége tükröződik vissza, de az egész sor sajátos transzformáción átesett tevékenység. Már rámutattunk, hogy a tárgyi forma a maga primér tartalmát és életét a reális viszonyoknak a meghatározott kölcsönhatás-rendszeren belüli összefonódásából és differenciálódásából meríti. De a tudattal való szembenállásában mint már meglevő, kész (végső és tovább nem bontható) van adva. A tudat alakzataként, tudatos tartalomként a tárgyi formát éppen az idézi elő, hogy a reális viszonyok objektíve elmellőződtek és meghatározott transzformációkkal helyettesítődtek (a tudat előtt és tőle függetlenül). Az alábbi folyamatok mennek végbe: az összefüggéséből kiszakított tárgyi forma összenövése az emberi tevékenységgel mint olyannal, tovább nem bonthatóval és végsővel; a társadalmi jelentés áthelyeződése a dologi test másodrangú, fizikai tulajdonságaira, ami a jelentés jeleinek naturalizációjához vezet (fetisizmus és a társadalminak a szimbolikája); inverzió, ahol a termelési viszonyoktól a tevékenységcserében a jelentéssel bíró tárgyakhoz haladó mozgás megfordul, úgy, mintha éppen a jelentéssel bíró tárgy hozná mozgásba a tevékenységet és az érintkezési formát — *miköz-*

[11] Ugyanott, 31. old.
[12] Ugyanott, 57. old. lábj.

ben gyakorlatilag ténylegesen így van[13]; összesűrűsödés, amikor a tudat számára végső objektum felruháztatik az egész összes viszonyainak, összes reálisan különböző meghatározásainak differenciálatlan egységével és összefüggésével (mely meghatározásokból következésképpen hol ez, hol az lép elő, s ez hozza létre sok tudati képződmény — a pszichológiában ismert — ambivalens jellegét) stb.

Mindez könnyen nyomon követhető az áru marxi elemzésében. És csak végeredményben áll előttünk a „realitás—tudat" összefüggés, ahol egyes gondolati képződmények a realitást képviselik, figyelmen kívül hagyva viszonyainak tényleges felépítését. Ezek a gondolati képződmények alkotják az egyének által a maguk társadalmi tevékenységében realizált tudatot. Marx az ilyen képződményeket ekként határozza meg: „társadalmilag érvényes, tehát objektív gondolati formák e történelmileg meghatározott társadalmi termelési módnak... a termelési viszonyai számára".[14] Ezek a viszonyok hívják életre őket mint eszközét, formáját saját realizálódásuknak, mozgásuknak az individuumok tömegeinek tevékenységében. Itt az elemzés egy sajátos absztrakciót vezet be — a „társadalmi tudatot". És ennek a tudatnak a léttel való kapcsolata rendszerleges vagy reprezentatív oksági kapcsolat.[15] Mert a realitás csak a fentebb említett (vagy azokhoz hasonló) átváltozásokból álló strukturális kapcsolaton keresztül határozza meg a tudatot, képviseltetik benne ilyen vagy olyan meghatározott módon, tartalomban, értelemben, jelentésben, ugyanakkor elfedve önmagát és az átalakulások mechanizmusát a tudat elől. Valami, amit az átváltozások eltűntettek, nem lehet ok (a ráhatás vagy az adott mivolt mechanikus értelmében), a tudat alakzatait azonban éppen ez határozza meg. Meghatároz mintegy a színpad mögül, a próbákon előzőleg betanított jelmezes bábukat vezetve ki a színpadra, s önmagát az általuk elmondott szövegbe sűrítve. S a színpadon ott van az „önálló", látható, hallható és végső realitás — amely valójában nem egyéb színpadi effektusoknál.

Ugyanabban az értelemben, amelyben „a személyek gazdasági jellemálarcai"-ról[16] beszélt, Marx feltárta a személyek jellegzetes „tudatálarcait" is. Az álarcok kifejeznek és elfednek egyszersmind. Ez vonatkozik a személyek által képviselt, általuk tevékenységükben realizált „tudatálarcokra" is. A szöveget a társadalom írta, de az individuumokban van feljegyezve. Az átalakulások produktumai, az új viszonyok (már ezek között a produktumok között — mint a tudat viszonyai, „színpadi viszonyok", nem pedig mint a valóság viszonyai): az a nyelv, amely a tudatban kifejezi a társadalmit, a tényleges társadalmi realitást. És ennek a nyelvnek a megfejtéséhez érteni kell. Marx ténylegesen úgy tekinti a tudati képződ-

[13] A marxi elemzés lépten-nyomon foglalkozik az ilyen gyakorlati látszattal. Például azokat a meghatározásokat vizsgálva, melyekre a tőke a forgalmi folyamatban és a más tőkékkel való kölcsönviszonyban tesz szert, Marx kimutatja, hogy az az elméleti nézet, miszerint a tőke minden egyes része egyenlő mértékben termel profitot, gyakorlati tényt fejez ki, s hogy ezt el lehessen kerülni, ahhoz az egész összetőkét kellene venni —, de a tőkés számára ez misztérium. Ebben az értelemben a tudatosulás: az objektív látszat keletkezése (érdekes, hogy a tudat gyakorlati ténye szempontjából éppen a valóságos belső összefüggés mutatkozik misztériumnak).

[14] MEM 23. köt. 78. old.

[15] Ok és okozat itt különneműek; az előbbi nem őrződik meg az utóbbiban mint ebben magában felfedhető tartalom.

[16] MEM 23. köt. 87. old.

ményeket, mint a társadalmi valóságnak a szubjektumokba bevéződött, az egyénekben „feljegyzett" jelenségeit. Éppen ebben az értelemben, s nem valamilyen más értelemben fogja fel tudatuk társadalmi meghatározottságát. A tudat kódolja és saját anyagában kivitelezi az objektumnak a tudat „elé-állását", melyet magát is már a társadalmi mechanizmus játéka idézett elő. És ennek az „elé-állásnak" az elemzéséhez nem kell a vizsgálatba bevonni a szubjektum pszichikai természetét, megelőző asszociáció-képzési tapasztalatát, hajlamait, készségeit és általában a végtelenbe vesző körülmények ezreit, melyeket semmiféle tudomány nem képes számon tartani, és melyeken át a tudati objektum megtörne, a tudat által feltételezett értelemmé változva át. Hiszen mindebből semmi sem adhat magyarázatot a viszonyok rendszerében végbement átváltozásokra. Ezek az átváltozások — összenövés, áthelyeződés, inverzió, összesűrűsödés stb. — már végbementek az *előtt*, hogy az ember felismerte volna például az értéket mint a munkatermék természeti testének érzékfölötti tulajdonságát; végbementek, vagyis elvégezte munkáját a realitás látható, kvázi-tárgyi képződményekkel helyettesítő társadalmi mechanizmus játéka. És *mert* végbementek, ismerte fel az ember az értéket ilyen tulajdonságként.

Ha ilyen módon — mint Marx rámutat — megkapjuk az individuumban levő „objektív gondolati formákat", a benne beszélő és benne feljegyzett társadalmi tudatot (értelmeket, tárgyi jelentéseket, szimbolikát stb.), úgy ezzel egyszersmind azokat a formákat kaptuk meg, amelyekben a szubjektum a maga szociális tudati tapasztalatát rögzíti és átéli, nem hatolva be ennek reális útjaiba és genezisébe. Olyan formák ezek, amelyekkel az ember rögzíti azt, ami őt mozgatja és ösztönzi, úgy rögzíti, hogy nem megy tovább tudatos ösztönzőinek és lelki mozgásainak objektíve látható motívumánál és értelménél (hasonló a helyzet a pszichikai tapasztalatnak a tudat által való rögzítésénél is).

Mindazt, amit az egyének gondolnak, kifejeznek, akarnak, átélnek, az egész pszichológiai (vagy más rendszerekben — animisztikus, mitológiai, kozmológiai stb.) motiváció-nyelvet, amely szociális szükségleteiket és vágyaikat alakítja, csak abban a mértékben és abban a formában vesszük ennek az elvonatkoztatásnak a szintjén, amennyiben benne a társadalmi tevékenység-rendszer folyamatai és mechanizmusai jelennek meg. E nyelv formáit úgy tekintjük, mint e folyamatok és mechanizmusok játékának, e játék termékeinek kikristályosodásait, lerakódásait. Ahhoz, hogy ezeket a formákat meg lehessen érteni, előbb a struktúrában ható és az igazi „beszélőnek" tartott kapcsolatokat és összefüggéseket kell megérteni. Egyébként minél nyilvánvalóbb és közelibb a struktúra, annál nehezebb a feltárása, ami újabb bizonyság az idealista kultúrfilozófia által javasolt „lelki megértés", „a tudat értelmeibe való közvetlen behatolás" módszerének terméketlenségére.

De azok a formák, melyekben a tudat számára valami megjelenik, és általa átélve motívumként, értelemként, tudatosan felfogott érdekként stb. regisztrálódik, noha nem képei a valóságnak és a folyamat mechanizmusának, melynek értelmi lerakódásai ilyen formák gyanánt vésődtek be a tudatba, nem tekinthetők egyszerűen homályos, önkényes, szubjektív dolognak sem. Nem holmi tévedések ködfelhője ez, olyan tévedéseké, melyek

valahol a távolban az igazság felé törekszenek, azt szülik a ködfátyol felszakadásakor, s ezért összevethetők a tudománnyal, egy vonalba esnek vele (mintha a megismerés mozgása az „értelem megvilágosodása" lenne, az igazság pedig a tévedés teleologikus értelme, az egész mozgás belső mozgatórúgója). Ez az összevetés lehetetlennek bizonyul, mivel a szóban forgó formák tőle egészen függetlenül egy teljességgel meghatározott genetikus és funkcionális szerepet töltenek be, amennyiben maguk a társadalmi viszonyok azok, melyek újratermelik őket. És mint ilyenek, bizonyos stabilitásra, strukturális jellegre tesznek szert, és úgy léteznek, mint semmilyen megismerésre, ismeretre nem visszavezethetők és általa nem kiküszöbölhetők. Marx mutatott rá például, hogy a munkatermékek mint áruk valóságos természetének felfedezése „semmiképpen sem oszlatja el a munka társadalmi jellegének tárgyi látszatát"[17], hogy ami „csak erre a különös termelési formára, az árutermelésre érvényes ..., az árutermelés viszonyainak rabjává lett emberek számára — *ama felfedezés előtt és utána egyaránt* — éppannyira végérvényesnek jelenik meg, mint ahogy az, hogy a tudomány felbontotta a levegőt elemeire, nem szünteti meg a levegőformát mint fizikai testi formát."[18]

A tudat elméletének síkján ez azt jelenti, hogy semmiféle — a klasszikus filozófia által feltételezett — „tiszta tudat" nem képes itt rekonstruálni a valóságot, hogy egész sor objektív tudati képződmény nem reprodukálható a tárgynak az ember által tudatosan ellenőrzött megkonstruálása gyanánt. Marx azzal, hogy nem a tudatot állította a középpontba, és kerülő úton, a tárgyi tevékenységen át (mint ennek egyik oldalát és metamorfózisainak egyikét) elemezte azt, áttörte a teleologikus sémát, amely a maga idejében tett bizonyos heurisztikus szolgálatot a tudat (elsősorban a tudományos tudat) jelenségeinek elemzése terén. Meghatározott tudati képződmények bármely egyéb (mondjuk, fejlettebb) tudatformákhoz viszonyítva invariánsaknak és ez utóbbiak által nem kiküszöbölhetőnek bizonyulnak. Marx teljesen határozottan megfogalmazza azt az alapelvet, hogy a lét (és ezen belül a tudat léte) nem vezethető vissza a megismerésre. Ebben az értelemben a tudat a marxizmusban, ha szabad így kifejezni, „egzisztálni" kezdett, még jóval bármiféle egzisztencializmus és fenomenológia megjelenése előtt. A tudat felfogásának ez a sajátossága általában is fontos helyet foglal el a marxizmusban. Mind Marx, mind pedig Lenin a párt propaganda- és ideológiai munkájában jelentkező felvilágosítói előítéletekkel szemben újra meg újra felhívták a figyelmet arra a tényre, hogy a társadalmilag keletkezett eszméket, képzeteket, illuziókat stb. nem annyira eszmei kritika révén (úgyszólván, tudással való helyettesítésük útján) lehet kiküszöbölni, hanem mindenekelőtt a megváltoztatott reális tevékenység gyakorlati tapasztalata révén, az osztályok és társadalmi mozgalmak tapasztalatával, a társadalmi viszonyrendszerek és struktúrák megváltoztatásával.

De ez csupán egyik gyakorlati alkalmazása az általánosabb marxi eljárásnak. Marx nem a szemlélődő tudatot ragadja meg, amely a gnoszeo-

[17] MEM 23. köt. 77. old.
[18] Ugyanott. (Kiemelés tőlem: — *M. Mamardasvili*)

lógiai szubjektum absztrakciójának keretein belül feltárható (az öntudat teleológiájának sémájára stb.), hanem a társadalmi struktúrákba beépült, fejlődésüknek és funkcionálásuknak tevékeny reális láncszemét alkotó, s ezért az e struktúrákban betöltött szerepének és helyének megfelelően tekintett tudatot. És ezen a területen általában is elveti a tradicionálisan felfogott „objektum—szubjektum" viszonyt, kimutatva, hogy a társadalmi eszméknek és képzeteknek a társadalmi léthez való viszonya nem a szubjektum gondolkodásának az általa vizsgált objektumhoz való viszonya, és hogy következésképpen az „anyagi" és a „szellemi" szembeállítása ezen a síkon igen kevéssel járulhat hozzá annak megértéséhez, hogyan fejlődnek és váltják egymást a kultúrák, a környező világnak az ember által való szellemi és gyakorlati elsajátításának rendszerei. A tudatot és a kultúrformákat először Marx elemzi új, nemklasszikus koordinátarendszerben.

*

Marxnál — akitől voltaképpen a tudomány is megtanulta hogy keresse és megtalálja a tudat és a kultúra társadalmi determinizmusait — ezek az új elemzési sémák rendkívül érdekesen jelennek meg az olyan, a fentiekben megvizsgáltaknál bonyolultabb formák értelmezésében, amelyeket racionalizált közvetett-fetisisztikus tudatformáknak lehetne nevezni, és amelyek az ideológiai küzdelem körülményei között benyomulnak az ideológiába, a tudományba, a filozófiába, általában a kultúrába, önállóságra tesznek szert, a kizsákmányoló uralkodó osztályok érdekei által megszilárdulhatnak stb.

Marx valamennyi tudatforma közül éppen a tudat ilyen fajtájú átváltozásainak tisztázása terén végezte a legjelentősebb munkát, melyek bizonyos autonóm logikai megfontolásokra alapozottnak tűnnek, de valójában egészen másképpen épülnek fel. Elsősorban kimutatta, hogy az ember mint reflektáló és célirányos tevékenységet végző individuum, nem ura a maga ideológiai birodalmának. Nem ura nem abban a tekintetben, hogy köti egy mindig adott és társadalmilag mindig korlátozott tartalom mint a tudatos gondolkodás tárgya, hanem e gondolkodás mechanizmusainak tekintetében, abban a tekintetben. hogy tisztázódott, mi, illetve ki e gondolkodás aktív, öntevékeny tényezője. Kiderült, hogy ez nem a helyzetét, indítékait és érdekeit megideologizáló ember.

Ennek az eszmei folyamatnak (mint a valódi élettől elkülönültnek és mellette önállóan létezőnek) a döntő függősége, melyet Marx kiemel: függése a közvetlen, a társadalmi struktúrákban spontánul kialakuló tudattól. Marx ez utóbbit különböző neveken említi: a „való élet közvetlen nyelvébe beleszövődött" tudat, „a valóság szellemi-gyakorlati elsajátítása", „a köznapi gyakorlat gondolati formái", „köznapi tudat" stb. De az eszmei élet külsőre önálló racionalizációinak ezzel a tudattal való összefüggése mindig egy és ugyanaz — s ezt Marx a kifejezett és nem-kifejezett közötti összefüggésnek mint az okság különös típusának modelljén elemzi. Az átváltozott tudatot annak bevezetésével jellemzi, amit „a gondolkodás közvetett pragmatikus objektumainak" nevezhetnénk.

E tudat struktúrája egészében megfelel az átváltozott forma struktúrájának, amelyet mint különös összefüggés-típust ugyancsak Marx fedezett fel és dolgozott ki, s amely általánosságban az emberi tudat és tevékenység legkülönbözőbb életszféráiban megfigyelhető közvetett, szimbolikus-illuzórikus kifejezések egész sorának sruktúráját fogja át. Itt azonban nincs helyünk e forma elemzésére, feltételezzük, hogy ismert („A tőké"-ben ez a fogalom lépten-nyomon előfordul). Állapodjunk meg a tudat objektumainak sajátos fajtájánál — a közvetett objektumoknál.

Mi tehát a gondolat közvetett pragmatikus objektuma? Egyszerűen olyan objektum, amelyet a gondolkodás közvetlenül vagyis „szövegszerűen" tételez, de amellyel valójában közvetve egy másik objektum, a tudatnak egy másik tárgyisága állíttatik, mely benne kifejezetlen marad, nem fejeződik ki explicite mint a gondolat közvetlen, analitikus tárgya. Az első a másodikkal helyettesítődik, és már ennek logikája szerint mozog. Például, amidőn Hegel a gondolatok uralmáról beszél a történelemben, erről megállapítható, hogy közvetett módon való állítása a hegeli tudat egy másik tárgyi jelentésének — a szellem és a valóság közötti kapcsolat szétszakítottságának, annak, hogy a tudattól független realitás úgy van felfogva, mint amely ellenséges a tudattal szemben, kisiklik ennek racionális kontrollja alól. A tudatnak ezeket a második fajtához tartozó tárgyiságait tekintette Marx a társadalmi struktúrákból és a reális tevékenységből eredőnek, ezekben „közvetlen tudati nyelvük"-ké születőnek, és pszeudoracionálisnak minősítette az olyan gondolkodást, amely tőlük függ és közvetve őket fejezi ki a maga szintjén, nem lépve túl a bennük foglalt értelem kereteit. Ebből következőleg racionalizáltnak bizonyult az a tudat, amely egy bizonyos objektív, társadalmilag szükségszerű látszatot tükröz vissza, de ugyanakkor magát öntevékenynek, önállónak és előfeltételnélkülinek képzeli a valósággal szemben.

Ez a valósággal való kapcsolat külön tudományos elemzés tárgyává lehet, mint például a „német ideológia" marxi kritikájában lett is, de magában a racionalizált tudatban nem jelenik meg. Mi több, ez utóbbiban valami lehetetlenné teszi, hogy az embernek világos tudata legyen tényleges helyzetéről, hogy képes legyen meglátni azt a tartalmat, amely benne jelen van, de nincs felismerve. Ezért halad Marx az átváltozott, eredetük nyomait eltörölt formák elemzése során attól, ami öntevékenynek és önállónak tűnik. a valóságos tudat rekonstruálása felé a tárgyak alapján — a tudat azon tárgyiságai alapján, amelyeket a társadalmi viszonyok mechanizmusai szülnek a rendszerben.

Marx számára, aki a tudatot a társadalmi tevékenységrendszerek reális láncszemének tekintette, ki van zárva a tudat-teleológia útja, az állítólag már a gyakorlattal adott és valahol az individuum mélyén de facto létező „igazi értelem" kibontakozásának és letisztulásának útja. A jelenlevő, de fel nem ismert Marx számára nem az„ igazság", nem „a valóság képmása", hanem az önálló tudati viszony mögött rejlő objektív látszat korrelátuma. Mint Marx újra meg újra rámutat, a racionalizált közvetett képződmények alapvető függőségét és „növekedéspontját" a kultúrában az jelenti, hogy éppen a társadalmi berendezkedés által spontánul szült

átváltozott tudatot dolgozzák fel — immár *a posteriori* és speciálisan — az e berendezésben uralkodó osztály ideológiai megbízottjai. Az átváltozott tudat a gondolati nyersanyaga és szellemi horizontja ama külön ideológusrendnek, amely megteremti a hivatalos, s egyszersmind a társadalomban uralkodó osztályideológiát. Ebben az értelemben beszélt Marx „az uralkodó osztály ideológiai alkotórészéről", megkülönböztetve ezeket a „szabad szellemi termelés"-től.[19] A marxi elemzés menete feltételezi, hogy a fetisisztikus-pragmatikus tudat közvetett formáinak termelése — a társadalmi viszonyok kész szellemi termékeinek (vagyis a racionális tudományos gondolkodáson kívül, sőt attól függetlenül adott termékeknek) racionalizálása a „megismerés" külsődleges eszközeivel. Racionális eljárásokat használ fel annak eszközeként, hogy e termékeket megismerjék és elsajátítsák az individuumok, akik ily módon integrálódnak a társadalmi rendszerbe.

Ezek az eszközök a burzsoá társadalomban „racionálisak" (vagyis mindig az atomizált egyének ítélőképességéhez fordulnak), de más történeti korokban lehetnek animisztikus, mitológiai, vallási szisztémák eszközei. Az alapvető viszony ugyanaz marad, éspedig — mint Marx kimutatja — az elsődleges és a másodlagos tudati képződmények közötti viszony. Marx általában az ilyen közvetett formák megjelenését az ideológiában másodlagos képződménynek tartotta, amely a maga rendszerezéseivel a tudat elsődleges tárgyiságait elfedi, ezeket meghatározott módon átkombinálja, s azután már önállónak és függetlennek tűnik (ennek a sémának az alapján lehet vizsgálni a viszonyt egyfelől az objektív látszat, másfelől pedig a mitológiai, vallási stb. rendszerek között). Ezért a marxi elemzés feladata kettős volt: 1. rekonstruálni a tudat primér képződményeit tárgyaik alapján, nem pedig azon viszonyok alapján, amelyek az ideológiai rendszerezésekben jelennek meg (következésképpen, redukálni ez utóbbiakat); 2. megérteni magának a racionalizált következtetésfolyamatnak a belső menetét, kibontva a „logikus" gondolkodás rejtett függőségéből, mely ezt a társadalmi rendszerek strukturális mechanizmusaiban képződött objektív látszatnak, kvázi-tárgynak a tulajdonságaihoz köti.

Kiderül tehát, hogy az ideológiába behatoló racionalizáció csak levezeti egy egységes alapelvből, szisztematikusan magyarázza és elméletileg lehetségessé, az ember számára érthetővé teszi azt, ami már létezik mint a tudat intencionális tárgya, ami már voltaképpen „látszik" ebben a tárgyban, ami már ténylegesen „tételeződik" általa (de eddig még úgy van elfogadva, mint amiről nem tudni, honnan és miért való; például a tabu eredete és okai a primitív társadalmakban ismeretlenek maradnak). Az ilyen rendszerezésnek az ideológiába való bevezetése logikailag elfogadhatóvá és érthetővé teszi azt, ami már létezik, de nem tudni, hogyan, miért és honnan létezik. Éppen ez a rendszerezés feladata, éppen erre az „apologetikus" szerepre szorítkozik. Ez a feladat nyer megoldást például akkor, amikor a „munka ára", ez a köznapi gyakorlat szintjén nyilvánvaló kategória, a burzsoá vulgáris politikai gazdaságtan fogalmává válik, és bizonyos rendszerek alapelvekből kiinduló elméleti levezetés láncszemévé

[19] Marx: Értéktöbblet-elméletek. Első rész 250. old.

lesz (ahhoz hasonlatosan, ahogyan, mondjuk, a minden megindokolás nélkül elfogadott tabuk valamilyen mitológiai rendszeren belül megindokolást nyerhetnek). De valójában éppen a kvázi-tárgy tartalma ölti a rendszerben való mozgás formáját, nem pedig az aktív, tevékeny gondolkodás.

Marx teljesen világosan beszél erre vonatkozólag: „Érthető ezért, milyen döntő fontosságú, hogy a munkaerő értéke és ára a munkabér formájává, vagyis magának a munkának értékévé és árává változik át. Ezen a megjelenési formán, amely a valóságos viszonyt láthatatlanná teszi és éppen az ellenkezőjét mutatja, alapulnak mind a munkás, mind a tőkés összes jogi képzetei, a tőkés termelési mód összes misztifikációi, összes szabadság-illúziói, a vulgáris gazdaságtan összes apologetikus lódításai."[20]

Csak azt jegyezzük meg, hogy amikor például Marx kimutatja, hogy a politikai gazdaságtan klasszikusainak gondolkodása, noha ezek a politikai gazdaságtan belső összefüggéseinek elemzésével foglalkoztak, végeredményben mégiscsak a köznapi használatból átvett, „munka ára" típusú fogalmakra korlátozódott,[21] akkor nem a megismerés törvényszerűségeit tárja fel és írja le, hanem a tudat mechanizmusát, amely az elsődleges és másodlagos tudati képződmények közötti összefüggésnek van alárendelve. Az előbbiek bezárják és körvonalazzák az utóbbiakat, bezárják és megvonják a másodlagos képződmények (a mitológia, a vallás, a pragmatikus racionalizációk) egész körét, ez lévén az ő lehetőségeik — noha immár új módon, új szinten, a tudattartalmak másodlagos (mitologikus, „racionális" stb.) feldolgozásának szintjén kombinált lehetőségeik — köre. Ebben áll a másodlagos képződmények függősége az elsődlegesektől. De a szekundér tudati képződmények eltorzíthatják és elhomályosíthatják a primereket. Mindenesetre, elfedik ezeket. Ebben a vonatkozásban a tudatnak Marx által kidolgozott tárgyi-reduktív analízise — vagyis ha a tudatot mint a reális társadalmi rendszerekben létező viszonyok játékának effektusát elemezzük — egyszersmind módja annak, hogy felfedjük a tudat elsődleges tárgyiságait, „értelmeit", és annak is, hogy azután osztályozzuk valamennyi másodlagos képződményt, melyek a maguk rendszerezéseivel és magyarázataival tulajdonképpen csak e sajátszerű tárgyaknak már meglevő és a tudat által feltételezett tulajdonságait bontják ki.

A fentiekben tárgyalt séma alapján Marx ízekre szedte azt az apologetikus álláspontot, melyet a burzsoá politikai gazdaságtan a tőkés termelési mód alapjaival kapcsolatban elfoglalt, az ideológiai tudatnak azt a vulgáris formáját, amely a gazdaságtudományba benyomult, és ebben megszilárdult, tartós létezésre tett szert. Marx azonban távol állt attól, hogy ezt az álláspontot azoknak a személyeknek valamiféle személyes önzésére, érdekeltségére, rosszhiszemű szándékára vezesse vissza, akik a társadalom ideológiai viszonyait a funkcionális-fetisisztikus tudat nyersanyagából felépítik. Noha nem hárítja az egyes személyekre a felelősséget az ideológia ilyen megközelítésmódjáért, Marx mindazonáltal egyáltalán nem festi rózsás színben az efféle „ideológusokat", de úgy veszi őket, mint a tömeges

[20] MEM 23. köt. 502—503. old.
[21] Ugyanott, 500—501. old.

társadalmi kapcsolatokra nézve tipikus közvetített társadalmi egyedeket.[22]

Marxnak ez a megjegyzése átvezet egy másik fontos és érdekes problémához — a tudat szerepéhez az egyének, társadalmi csoportok stb. személyes (nem pedig társadalmi-közvetített) fejlődésében. Ez a téma különösen nagy jelentőségre tesz szert, amikor a társadalmi-gazdasági rendszerek normális működése megbomlásának kérdése vetődik fel, vagy az olyan társadalmi-történelmi tudatszituációié, amelyben világosan érezhetővé válik e rendszerek megdöntésének szükségessége. Marx művei ebben a vonatkozásban is rendkívül gazdag anyagot nyújtanak a kutatás számára.

[22] Az itt fennálló viszony hasonló ahhoz, amit Marx az egyes személyek reális gazdasági viselkedésének aktusaiban állapít meg. Idézzük emlekezetünkbe azt, amit Marx „A tőke" első kiadasának előszavában írt, el akarván kerülni az ezzel kapcsolatos esetleges félreértéseket: „A tőkes és a földtulajdonos alakját semmiképpen sem festem rózsás színben. De személyekről itt csak annyiban van szó, amennyiben azok gadzasági kategóriák megszemélyesítői, meghatározott osztályviszonyok és érdekek hordozói. Álláspontom, amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke marad, bármennyire föléjük emelkedhet is szubjektíve." MEM 23. köt. 9. old.)

J. A. LEVADA:

TUDATOSSÁG ÉS VEZETÉS A TÁRSADALMI FOLYAMATOKBAN

A társadalom élete — elsősorban olyan meghatározott társadalmi viszonyok funkcionálása, fejlődése, változása, melyekben az egyének, csoportok, intézmények stb. nemcsak kölcsönhatásban vannak egymással, hanem úgy szerepelnek, mint egyvalamely egész elemei. Eme tevékenység lényeges oldalát alkotják a vezetés sokrétű folyamatai. Az emberek és csoportok tudatos aktusai, ha társadalmi jelentőségük szemszögéből fogjuk fel azokat, a társadalmi folyamatok egyik (vagy egy sor) irányítási formájának tekinthetők.

A társadalom vezetési folyamatai elemzésének különleges időszerűséget kölcsönöznek manapság a kommunista építés továbbfejlesztésének azok az elodázhatatlan kérdései, melyeknek az SZKP XXIII. kongresszusa szentelte munkáját. Ezzel kapcsolatban fontos megjegyeznünk, hogy a társadalmi viszonyokra való tudatos ráhatás konkrét, gyakorlati problémái hatékony megoldásának a jelen viszonyok között arra kell támaszkodnia, hogy elméletileg mélyrehatóan kidolgozzuk a társadalmi folyamatok irányításának különleges és általános aspektusait.

Az emberi történelem folyamán fejlődtek, differenciálódtak, egybekapcsolódtak a társadalmi folyamatok irányításának különböző — gazdasági és ideológiai, formális és nem formális — mechanizmusai és alakjai: az antagonisztikus erők és (osztály-) érdekek harca fontos helyet foglalt el ezekben a folyamatokban. Az egyes vezetési formák és csatornák rendszerint jogi, gazdasági, műszaki-igazgatási tudományágak keretében kerülnek megtárgyalásra (a köznapi szóhasználatban a „vezetés" fogalma rendszerint csak az állam, vagy az egyes vállalat, ágazat keretében végzett igazgatási tevékenységre vonatkozik). A vezetés problémájának ez a leszűkített vizsgálata történelmileg megmagyarázható: csak azok a konkrét, „különleges" vezetési formák kerültek a megfelelő tudományágak látókörébe, melyek jogi intézmények részvételét, az emberek tudatos aktusait tételezték fel. (Egyébként ezzel magyarázható az a hangsúly is, melyet a XX. század elejének burzsoá szociológiája a vezetés egyik elemére, nevezetesen a társadalmi ellenőrzésre helyezett.) Most maga a vezetési formák helyzete a társadalomban lényegesen megváltozott. A tömeges érintkezési eszközök (közlekedés) fejlődése, ezen érintkezés fokozatos „technizálása" (technikai rendszerek és formalizált, technikai nyelvek, mint az emberi kapcsolatok közvetítői), a tömegek bevonása a kultúra, a politika és a társadalmi élet

más szféráiba elősegítette azt, hogy általánosságban („általános alakjában") előtérbe helyezzük a vezetés problémáját. Ezek a változások jelentőségüket tekintve bizonyos mértékben a társadalmi termelés és az osztályharc jelenségeinek azokhoz az általánosítási folyamataihoz hasonlíthatók, melyek az absztrakt munka, érték, osztály, állam, társadalmi-gazdasági struktúra stb. fogalmait vitték be a tudományba annak idején. Amíg a kapitalizmus megszilárdulása és felemelkedése idején a társadalom gazdasági struktúráját tárta fel, addig a jelenkori társadalmi fejlődés a társadalom „információs struktúráját" is felfedi, tehát elsősorban a társadalmi folyamat, a tömegek szervezett tevékenysége irányításának struktúráját. A szocialista társadalomban, ahol szüntelenül növekszik a tömegek tudatos tevékenységének szerepe és ez egyre nagyobb arányokat ölt, ez a probléma különösen nagy horderejű.

A vezetés problémáinak általános síkon való felvetésével szemben vannak bizonyos előítéletek, melyeknek megvannak a maguk történelmi gyökerei: pl. aggálynak adnak hangot arra vonatkozólag, hogy ez esetleg elfeledteti a különböző társadalmi-politikai-, osztály, ideológiai viszonyok között végbemenő vezetési folyamat alapvetően különböző társadalmi tartalmát. Az ilyen aggályok indokolatlannak tűnnek. Persze, reális társadalmi rendszerekben az osztályok, államok, pártok konkrét tevékenységi formáit ölti a „vezetés", ki van téve a piaci konjunktúra hatásának stb., ami konkrét tanulmányozást igényel. De ezzel egyáltalán nem ellenkezik az, hogy munkafogásként szükséges bizonyos elvonatkoztatást alkalmazva struktúrájának szemszögéből vizsgálni a vezetési folyamatokat (vagyis, amikor nem azt vesszük figyelembe, hogy „ki cselekszik", hanem azt, hogy „miként történik"). A jelenkori módszertani tudomány-szakaszokat egyre inkább jellemző ilyen hozzáállás végeredményben a különböző tartalmú vezetési formák kölcsönös viszonyának mélyrehatóbb megértését is elősegíti, ugyanúgy, mint pl. a munka, érték, osztály stb. közös mozzanatai struktúrájának kiemelése és elemzése minőségileg különböző formáinak összehasonlítását segíti elő.

1. A TUDAT ÉS A TEVÉKENYSÉGI PROGRAM

Van egy bizonyos — és egyáltalán nem felszínes — analógia az egyéni és a társadalmi tudat struktúrája között, amennyiben az emberi tevékenység irányításának bennünket érdeklő síkján vizsgáljuk ezt a tudatot. Az ilyen analógiának történelmi megalapozását adja, többek között, a magasabbrendű pszichikai funkcióknak, mint „társadalmi természetű interiorizált viszonyoknak" L. Sz. Vigotszkij által kidolgozott koncepciója. Mivel az egyéni tudat struktúrája a társadalmi tudat működésének egyvalamely struktúráját reprodukálja (az adott esetben számunkra teljesen elegendő bizonyos kereten belül), lehetőség nyílik arra, hogy ezen szintek egyikére vonatkozó ismereteink a másik szint megmagyarázására szolgáló modellként legyenek felhasználhatók. Ezt a lehetőséget fel is fogjuk használni a további fejtegetés folyamán. Emlékeztetünk arra, hogy az adott esetben nem a tudat mint olyan foglalkoztat bennünket, hanem csak a tudat „tár-

sadalmi valósága", azaz az egyének és csoportok tudatos társadalmi aktusai.

Milyen aspektusai teszik lehetővé azt, hogy az emberi tevékenység tudatosként legyen jellemezhető?

Elsősorban — különféle egyidejű aktusok bizonyos összehangoltságának megléte (az elemek alárendelése az egységes rendszernek), valamint az aktusok meghatározott módon összehangolt egymásutánjának megléte (a jelen alárendelése a jövőnek, az eszközök alárendelése a célnak). Az emberi aktusok ilyen szervezettsége jellemez minden társadalmi rendszert és jellemzi ennek bármely autonóm elemét (ez persze, egyaránt vonatkozik az egyén aktusaira és a tömegmozgalmakra stb.).

Mondhatjuk, hogy mindenféle (egyéni és csoportos) tudatos tevékenység jellegzetes ismérvét egy meghatározott és a jövőbeli aktusok sajátos modelljeként szolgáló program végrehajtása képezi. A program kategóriája, amely most az egzakt és a műszaki tudományágakban oly széles körű alkalmazásra talált, különböző természetű struktúrák elemzésére alkalmas, többek között egy sereg társadalmi folyamat elemzésére is. Az adott esetben „programon" a kifejezés kibernetikai értelmezésével összhangban a kérdéses rendszer jövőbeli állapotainak az adott rendszerben valamilyen módon rögzített és egy meghatározott eredmény (cél) elérésére irányuló egymásutánját értjük.[1]

A „reális" tevékenységi programokat, vagyis azokat, melyeket maga a szituáció szab meg (emellett a tömeges jelenségek valószínűségi jellege következtében a rendszer egy és ugyanazon állapota több programsorozatot tartalmazhat), meg kell különböztetni az egyvalamely kijelentésben, elméletben stb. kifejezett „verbális" programoktól. Az utóbbiakban a megfelelő folyamatok reális programjai csak részben rögzíthetők.

A társadalmi tevékenységnek az adott esetben bennünket érdeklő másik momentumát — az ilyen szervezettség megvalósításának, vagyis a program rögzítésének módja képezi.

Hiszen az állatok és társulásaik viselkedése szintén „szervezett", de ezt a szervezettséget, amely kisebb mértékben száll át tanítás útján, főleg a genetikai kódban rögzített örökletes program realizálása biztosítja. Márpedig a társadalmi életnek azt a szervezettségét, melyet összefüggésbe lehet hozni a tudatossággal, a társadalmilag szükséges információk más tárolási és feldolgozási módszereinek (kultúrarendszerek) működése révén érjük el. Ez az információ jelmodellekben rögzítődik, tanítás révén száll át és a társadalmi és egyéni tudati formák reális tartalmát képezi. Hangsúlyozzuk, hogy nem az adott szituáció jelekben való egyszerű leképezése, modellje, hanem feltétlenül a rendszer jövőbeli állapotainak modellje, mozgásának terve szerepel programként.

Persze, az aktusok „tudatosságáról" szervezettségéről, rendezettségéről csak meghatározott, időben korlátozott szituációk, tevékenységi rendszerek

[1] Olykor a „terv" kifejezést is hozzávetőleg ugyanebben az értelemben használják (lásd D. Miller, J. Galanter és K. Pribram. A viselkedés terve és strukturája. M. 1965). Terven azonban a jövőbeli állapot elméleti modellje is érthető (az épülő ház terve), a program pedig mindenképpen feltételezi magának az aktusnak a tervezését, az eszközök és célok, a közeli és távoli eredmények, a pontosan számításba vett és valószínűségi faktorok stb. kölcsönös összefüggésbe hozását egymással.

keretében indokolt beszélni. Így a katona, a technikus, a tudós stb. tevékenysége szervezettségének értékelése „szűk" keretekben (egyetlen ütközet, termelési folyamat, laboratóriumi kísérlet) és „tág" keretekben (pl. társadalmi perspektívában) lényegesen különböző. A szerszámgépnél tanúsított öntudatos viselkedés még nem tételez fel öntudatos viselkedést a társadalomban és viszont (valóban persze, eme szituációk között nincs éles határ).

Ha minden (és a fentebb hangsúlyozott értelemben) szervezett folyamat alapjaként emeljük ki a programot, lehetőség nyílik arra, hogy a bennünket érdeklő problémák megközelítésében újabb lépést tegyünk: a társadalmi rendszerek működését, ezen belül az egyének viselkedését is úgy jellemezhetjük, mint a megfelelő tevékenységi formák irányítását egy meghatározott „programozó egység" részéről. Ilyen esetben a tevékenység komponenseként szerepel: 1. a társadalmi programok rögzítése (az egyéni vagy társadalmi tudatban), a „társadalmi memória" funkcióját betöltő kultúra rendszerében; 2. a program végrehajtása; 3. a végrehajtás ellenőrzése (visszacsatolás).

Döntő momentum a programok rögzítése, mivel struktúrájuk tartalmazza mind a végrehajtás, mind pedig az ellenőrzés konkrét módjait. Emellett egyetlenegy reális program (sőt, rendszerint annak verbális kifejezése) sem tartalmaz közvetlen utalást az egyes viselkedési aktusok sorrendjére, hanem csak a vsielkedési típusok egymásutánjára utal, tehát olyan alprogramokból áll, melyek struktúrája hierarchikus. A különböző típusú programok „merevsége" más és más; tehát a következő szint programjához való átmenet különböző változatait teszik lehetővé. Így pl. a veszélyszituáció vagy a pánik és a dezorganizáció „programját" foglalja magában, vagy pedig az adott rendszer erőinek mozgósítási rpogramját; ez az utóbbi program szintén különböző mérvű merevséggel bírhat, különböző csatornákon kerülhet végrehajtásra stb. Az élő rendszerek szervezettségi szintjének emelkedése működési programjaik növekvő rugalmasságát, variálhatóságát tételezi fel (lásd Wiener érdekes megjegyzését a „hangya értelmének" merevségéről).[2]

A meghatározott programok realizálásának szemszögéből a társadalmi élet számos oldala vizsgálható: az oktatás, a nevelés, a művészet hatása, a gazdasági rendszerek működése és fejlődése, a társadalmi struktúra vátlozásai stb. Eme folyamatok különböző irányítási típusainak sajátosságait vizsgálva lehetőségünk nyílik arra, hogy értékelni tudjuk mind a társadalmi csoportok, mind pedig az egyes individuumok helyét, valamint tudatuk és akaratuk szerepét a megfelelő folyamatokban.

Persze, előre meghatározott programok realizálásának szempontjából semmiféle reális folyamat, többek között társadalmi folyamat sem írható le teljesen. Minden tevékenységben, minden folyamatban vannak véletlen, előre nem látható mozzanatok, meghatározott új alakulatok is fellépnek bennük. Ebben az esetben a program tartalma meghatározó szerepet játszik; ettől függ a program alkalmassága arra, hogy „elő nem írt" válto-

[2] *N. Wiener:* Kibernetika. 1958. 193—194. oldal

zásokat is magába foglaljon. Ennek felismerése kétségtelenül kizárja a módszertani finalizmus veszélyét.

A társadalmi személyiségek tevékenységét a bennünket érdeklő síkban úgy tekinthetjük, mint a társadalmi programok hierarchiájának maximálisan konkrét (információs tekintetben leggazdagabb) fokozatát. Az egyes személyiségek helyét a társadalmi folyamatban, az egyik vagy másik tevékenységváltozat individuális megválasztásának reális lehetőségét, ezenfelül a személyiség aktivitásának jelentőségét végeredményben az adott társadalmi rendszerben működő program típusa határozza meg. Maguknak az individuumoknak aktív és alkotó tevékenysége a fejlett, sokszintes társadalmi program szükséges mozzanatát képezi.

2. A TÁRSADALMI TEVÉKENYSÉG IRÁNYÍTÁSÁNAK TÍPUSAI

Mind a szociológiában, mind a történettudományi kutatásban, a joggyakorlatban szükségessé válik az, hogy tudatosságának szemszögéből vizsgáljuk az emberi tevékenységet. Azonban nem mindig eléggé határozottak azok a kritériumok, melyeken az ilyen elemzés alapul. A jogi tudományszakokban — gyakorlati szükségesség következtében — figyelembe veszik azokat a különböző aspektusokat és különböző formákat, melyekben az embereknek viselkedésük tudatosul (az olyan ismérveket, mint az előre megfontolt és az esetleges szándék, vigyázatlanság, a közeli és távoli következmények számításba vétele stb.).

A szociológiai és a történettudományi irodalomban más mutatók szükségesek ahhoz, hogy (mind az individuális, mind a csoportos) emberi aktusok tudatosságának mérve értékelhető legyen.

Számos szituációban az bír jelentőséggel, hogy céljaik tudatosulásának jellege alapján értékeljük az aktusokat. Az ilyen értékelési skála alsó fokozatán vannak azok az aktusok, melyek célját a körülmények szabják meg és amelyek a társadalmi tudatban egyáltalán nem kerülnek modellezésre; a következő fokozatán vannak a csupán stimuláló jelentőséggel bíró „képzelt" fantasztikus cél által orientált aktusok (erre például szolgálhatnak a vallási mozgalmak, keresztes hadjáratok stb.); továbbá a reális, elérhető célformák, valamint a cél és aktus kölcsönös korrigálásának különböző formái szerepelnek eme fokozat alosztályaiként. Ezek a sémák, bármennyire részletesen legyenek is kidolgozva, feltételezik a cselekménynek aktusok sorozatára való felbontását. Ezért célszerűbbnek tűnik, hogy más oldalról közeledjünk a társadalmi valóság karakteristzikáihoz; elsősorban arra fordítva figyelmet, hogy eme valóság programja miként rögzítődik és realizálódik.

Elsősorban vegyük a társadalmi folyamatok azon típusait, melyekről mint „ösztönökről" szoktak beszélni: az árutermelés feltételei közepette uralkodó gazdasági viszonyokat, a szervezetlen tömegmozgalmakat, a népességvándorlást, a közvélemény ingadozását, a tömegek művészi és más ízléseinek változásait. Azt tarthatjuk-e, hogy az „ösztönös" folyamatok semmiképpen sem irányíthatók, egyáltalán nem szabályozhatók, nincs semmiféle irányuk? Korántsem. Tudvalevőleg a kereslet és kínálat „leg-

kaotikusabb" játéka a gazdasági fejlődésben bizonyos arányok érvényesüléséhez vezet (amely arányok, mint Marx írta, állandó megszegésük révén valósulnak meg). Más területeken is hasonló helyzettel találkozunk: az „ösztönösség" egyik formája a társadalmi folyamat irányításának. A különböző és egymással ellentétes erők sokaságának szembeszegülése, versenye, összeütközése szabályozza a folyamatot. Ez az irányító mechanizmus statisztikai természetű, és ebben az értelemben nem különbözik, mondjuk, a szervezetek nemét vagy a populáció állományát szabályozó biológiai mechanizmusoktól; a szabályozandó paraméterek tartalmát tekintve pedig ez a mechanizmus specifikusan társadalmi.

Az adott esetben az ilyen típusú társadalmi irányítás leglényegesebb sajátossága nem működésének statisztikai jellegében rejlik (végeredményben a társadalmi rendszerekben bármely információátviteli folyamat statisztikai jellegű). A fő dolog itt az, hogy hiányoznak a különleges irányító rendszerek, azaz a „jövő modelljének" tárolására és realizálására rendelt különleges struktúrák, hiányoznak a közvetítésükre szolgáló különleges csatornák és „nyelvek". A tevékenységi módra vonatkozó információ hordozója itt csak maga ez a tevékenység. Az ilyen társadalmi irányítási rendszer példájául szolgálhat „a véletlen és az önkény szeszélyes játéka" által egyensúlyba hozott különböző termelési szférák Marx által vizsgált modellje.[3]

Nyilvánvaló, hogy az „ösztönös" („statisztikai") irányítási folyamatokban — ha „tiszta", idealizált alakban vizsgáljuk azokat — még nincsenek elhatárolva egymástól a társadalmi információ szintjei. Itt nincs meg az „individuális" és a társadalmi kölcsönös viszonyának problémája a társadalmi rendszer irányításában és a lehetséges tevékenységi változatok közötti választás problémája sem létezik, Az ilyen típusú rendszerek irányítása szempontjából az egyes individuális választás iránya egyszerűen közömbös, csupán akumulatív tendencia játszik szerepet. Csak az egészében vett rendszer hordozza programját, azaz a jövőbeli állapotára vonatkozó információt.

A társadalmi fejlődésfolyamatban más típusú szabályozók alakulnak ki (és mintegy ráépülnek a „statisztikai" vezérlő mechanizmusokra); ezek speciális irányító rendszerek, különleges hírközlési csatornák, a megfelelő információ továbbítására szolgáló specifikus „nyelvek" (kódok) meglétével függenek össze; ezek „strukturális" szabályozóknak nevezhetők. Ezekben a jövőbeli tevékenység programja „elő van írva" a rendszernek, vagy a rendszer egyes komponenseinek, mivel ez a program valamilyen módon „regisztrálva" (kódolva) van ezen rendszer valamiféle különleges (specifikus-információs, szemiotikai) elemeiben. Eme regisztrálás két szélsőséges változata egészen nyilvánvaló módon feltárul az emberi tevékenység „hagyományos" és „racionális" (tudományos) formáiban.

Az adott esetben „hagyományos" tevékenységi formákon mindazt értjük, amiben egy megállapodott („hagyományos") minta követése jelenti a társadalmi tapasztalat nemzedékről nemzedékre, az egyik csoportról a másikra stb. való átvitelének fő eszközét, amikor is különleges társadalmi intézmények működése biztosítja ezt az átvitelt. A társadalmi információ

[3] MEM 23. köt. 368. old.

itt nincs felbontva az aktus tárgyáról, módjáról, indítékairól, céljairól stb. szóló információkra. A program olyan egységes komplexumokban továbbítódik, melyekben a tevékenység alanya, tárgya, folyamata és módja nem különül el egymástól (vagyis nem tudatosult, nem kerül külön reprodukálásra a megfelelő jelmodellekben).

Éppen így áll a dolog a szokásokkal — a kultúra legősibb és szüntelenül újratermelődő formájával. Függetlenül attól, hogy mitologikus, vagy történelmileg reális megalapítói, vagy csupán az „általános elfogadottság" („mindenki ezt teszi") tekintélye rögzítette meg á köztudatban az adott szokást, ténylegesen rögzítődik annak szükségessége, hogy az adott mintaképet követni kell. A tevékenység képzelt, formális célja tudatosulhat (isten akaratának teljesítése, engedelmesség az öregebbeknek stb.), reális programja, társadalmi értelme pedig a társadalmi viszonyok egészében vett mozaikjában marad kódolva. Az ilyen program nem kerül elméleti modellezésre a társadalmi tudatban (pontosabban, a program megvalósítása nem igényel ilyen reprodukálást). Az aktus ténylegesen olyan eszközök rögzített egymásutánjának realizálásából áll, melyek a reális célokkal nem állanak semmiféle tudatos összefüggésben, és ezért önmagukban elegendő, abszolút, szent stb. célként szerepelnek. Így a társadalmi tudat „hagyományos formáira" nézve szerfelett jellemző az „ősök tanításához" való igazodás, azaz mintegy irányvétel a múltra. Lényegében persze, az a beállítottság érvényesül, hogy a múltbeli viszonyok a jövőben reprodukálásra kerüljenek (lásd Marx véleményét „az ázsiai társadalmak változatlanságának titkáról").

Tudvalevőleg az szolgált a társadalmi utópizmus eszményeként, hogy az összes társadalmi követelményt olyan formákra vezették vissza, melyeket „természetesként, belsőleg szükséges követelményként fogtak fel az emberek". (Emlekezzünk vissza, hogy még Rabelais telemi kolostorának statutuma ebből az egyetlenegy szabályból állhatott: „tégy, amit akarsz", mivel a szabad és művelt embereket „maga a természet olyan ösztönnel és serkentő erővel ruházza fel, amely szüntelenül jótettekre indítja és távol tartja őket a bűntől"). A naiv utópizmus öröksége az az eszme, hogy a hagyományos szintre, a „szokások" összességére vezessük vissza a társadalom egész szabályozó mechanizmusát. A mindennapos szokás átalakulása az etikai és más együttélési szabályok meghatározott részére — bármely társadalmi rendszerben szükségszerűen végbemegy és ez természetes is.

Az említett értelemben vett „hagyományos" vezérlő mechanizmus jellegzetes vonását annak egyszerűsége és stabilitása képezi; ezzel függ össze az az alapvető tulajdonság, hogy korlátozott mértékben változékony és információkban szegény. Mondjuk, minden szokás tartalmazza az aktusoknak (pontosabban: aktustípusoknak, azaz alprogramoknak) egyvalamely, egyszer s mindenkorra megállapított sorrendjét. A tevékenységnek a szokás által megengedett változékonysága viszonylag nem nagy mérvű, ezért minden „hagyományos" tevékenységi program jellegzetes vonását annak stabilitása képezi. A hagyományok inkább lerombolásra kerülnek (a körülmények hirtelen megváltozásának viszonyai között, mélyreható társadalmi átalakulások idején), mint megváltoznak; az új hagyományok kialakulása és megszilárdulása rendszerint hosszan tartó és bonyolult fo-

lyamat. Természetesen az adott esetben a „hagyományos" tevékenység struktúráját, mechanizmusát vizsgáljuk csupán, elvonatkoztatva tartalmának kérdéseitől (attól, hogy miként szállnak át a normák, szokások) és társadalmi jelentőségétől (attól, hogy kinek és miért hasznos vagy káros az adott hagyomány). Csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy tartalmát tekintve a forma itt egyáltalán nem közömbös: például a kultusz- vallási jelentőséggel bíró) normák elvben nem kerülhetnek átadásra másként, mint a hagyományok mechanizmusa révén, miközben a tudományos eszmék és meggyőződések az ilyen átviteli formával összeegyeztethetetlenek.

A társadalmi életben az emberi tevékenység olyan szabályaival is találkozunk, mint társadalmi jelentőséggel bíró ízléssel, hajlammal, előszeretettel és az értékek elérését célzó más olyan irányvételekkel, melyekben az aktus tárgyának karakterisztikái a szubjektív viszonnyal, beállítottsággal elválaszthatatlanul összefüggnek. Ha, mondjuk, a szokás úgy rögzítődik a társadalmi erkölcsi, vallási) tudatban, mint valami abszolút követelmény, akkor az értékek elérését célzó irányvételek gyakran egyáltalán nem rögződnek meg külön, azaz nem tudatosulnak, mint olyanok. Az emberi tevékenység általános irányát annak különböző szféráiban maga az egyes tájékozódási pontok alakzata, a különböző tilalmak és törekvések kölcsönös viszonya határozza meg.

Az értékek elérését célzó irányvétel ezért nem magyarázható csupán azzal, hogy az egyéni tudat elsajátítása (inernalizálja) a társadalmi entitásnak valamiféle követelményeit, melyek eredetileg kívülről lépnek fel az individuummal szemben. Itt az emberi megismerésnek és általában az emberi tevékenységnek egy fontos és specifikus vonása van előttünk: a szituáció egységes „szubjektív" érzékelése általában történelmileg megelőzi a komponensekre való objektív felbontást, a funkcionális és kauzális láncolatok megkülönböztetését. Nagyszámú pszichológiai (péld. L. Sz. Vigotszkij) és néprajzi (péld. B. Malinovszkij, R. Thurnwald stb.) adatok bizonyítják azt, hogy a pszichikum onto- és filogenetikai fejlődésében létezik ilyen törvényszerűség. Végeredményben a szituáció egységes értékelésének elsőbbsége annak elméleti elemzésével szemben azt a tényt fejezi ki, hogy a szubjektum az előtt különbözteti meg a külső környezet hasznos és káros ráhatásait, mielőtt ezen környezet egyes objektumait, ezek összefüggéseit és kapcsolatait megkülönböztetni. Természetesen maguk az említett megkülönböztetés kritériumai a „szubjektum" rendszere — az adott esetben a társadalmi rendszer fejlettségének jellegétől és mértékétől függenek. A társadalomban az értékek elérését célzó irányvétel a társadalmi programok megvalósításának egyik elemeként szerepel, és maga is eme programok kifejlesztésétől függ.

A társadalmi folyamatok irányának „hagyományos" típusa feltételezi, hogy az egyén megfelelő aktusait a megszabott társadalmi programnak („hagyománynak") rendeljék alá. Az egyén csatlakozása a kultúra adott rendszeréhez úgy szerepel, mint az imperatív követelmények adott összegének elsajátítása, internalizálása. Az individuális tudat itt úgy működik, mint az előírt programot végrehajtó részecske, „kis csavar", de nem mint a program funkcionálásának autonóm fokozata (a „hagyományos" tudat

struktúrája elvben kizárja az individuális újítást, ezt úgy értékeli, mint a viszonyok kialakult rendszerének megsértését).

A racionális tevékenység (melyre bőségesen szolgáltat példát a jelenkori tudományos tudat, a tevékenység tudományos tervezése) specifikus vonása elsősorban az a tény, hogy a társadalmi tudatban a tevékenység tagoltan rögzítődik, az aktus „módját" és „tárgyát" különválasztják és magától a folyamattól és az aktus szubjektumától elkülönítve modellezik azokat. Ezért bizonyos elvek, módszerek, tevékenység követése (és nem egyszerűen a tevékenység előírt mintaképének másolása) biztosítja a program megvalósítását. A racionális tevékenység programozásának sajátosságai eme tevékenység számos specifikus vonását megmagyarázzák.

Ez a tevékenység elsősorban úgy szerepel, mint amely az objektumra vesz irányt (miközben a „hagyományos" tevékenység egy előírt minta betartására irányul). A racionális tevékenységben a szubjektum—objektum viszony nyomul előtérbe; a „hagyományos" tevékenységben pedig ez a hely a normavégrehajtó viszonyt illeti. Másodsorban a racionális tevékenység közvetlenül jövőbeli céljaira irányul, miközben minden „hagyományos" tevékenység formálisan hátra fordul, a múltba.

A racionális tevékenységi program feltételezi a célok és eszközök elméleti kielemzését, azoknak a módoknak a reprodukálását, melyekkel a céloknak alárendeljük az eszközöket, feltételezi a célszerűség (azaz jelentőség) megalapozását az egyes aktusok programjában stb. Egy meghatározott racionális program megvalósítása a társadalmi tevékenység általánosabb rendszerébe, a megfelelő ideológiai viszonyok hálózatába foglalja az individuumot.

A racionális tevékenységben a társadalmi információnak ez a struktúrája (a tevékenységi mód kiemelése a tevékenységi folyamatból, a tevékenység felbontása célra és eszközre stb.) a társadalmi és az egyéni tudat közötti viszony megváltoztatásához vezet. Az egyéni tudat tulajdonképpen éppen itt különülhet el, azzal, hogy úgy lép fel, mint a társadalom szabályozó mechanizmusának szükséges működési színvonala. Az egyéni tudat itt nemcsak a rendszer követelményeinek elméleti reprodukálására „jogosult", hanem arra is, hogy kiválassza azok megvalósításának egyik vagy másik változatát. Emellett az egyéni újítások nemcsak megengedhetők, hanem az egészében vett rendszer sikeres működése szempontjából szükségesek is.

Egyúttal az egyéni és társadalmi irányítási programok kölcsönös viszonyának problémája is felmerül (pontosabban, az a probléma, hogy a társadalmi irányítás „alsóbb" szintjei miként rendelődnek a „magasabbak" alá).

Az ilyen alárendelésnek a társadalom története által kidolgozott különböző módjai közül szélsőséges típusként kiemelhetjük a „hierarchikus" és a „referens" alárendelési módokat.

Az első módon az információtárolási szintek egy olyasféle lépcsőjének megléte jellemzi, melyben a lépcsőfokok mindegyike alá van rendelve a fölötte levőnek. Leegyszerűsítve modellként szolgálhat a vezetés katonai

parancsnoki rendszere: itt minden vezérlési szinten pontosan korlátozott információvolumen működik, emellett minden egyes alacsonyabb fokozat műveletének jelentősége csak a magasabb fokozaton tárul fel (persze, az adott esetben csak a „katonai" tudat struktúrája érdekel bennünket; a világnézeti és etikai faktorok kívül esnek látókörünkön). Az ilyen típusú információs struktúra univerzálsi szabálya ez: „Figyelj parancsomra!" (a hagyományos aktusokban pedig így hangzana: „Tégy úgy, mint én").

Az ilyen struktúrával merőben ellentétes típus — melyet nevezzünk „referensnek" — azt tételezi fel, hogy mindenkinek mindentől egyenlő távolságban levő információtárolóhoz kell folyamodnia. Ennek legegyszerűbb példája az lehet, hogy sok ember a kézikönyvekben, erkölcsi rendszerekben, szabályzatban stb. lerögzített ismeretek, normák, szabályok valamiféle összességét használja. Persze, tiszta alakban az információs struktúrának ez a változata sem létezik; bármely reális szituációban múltbeli ismeretek hierarchiája, a szövegmagyarázók tekintélye stb. közvetíti az univerzális információforráshoz való folyamodást (ezért, mondjuk, az a lutheri elképzelés, amely szerint a Szentírást minden keresztény szabadon értelmezheti — fikció).

Az a kérdés sem kevésbé lényeges, hogy különböző tárolási és továbbítási rendszereiben milyen „adagokba" csomagolták a társadalmi információt. Ezért egyes esetben olyan előírások lehetnek, melyek konkrét cselekvési szabályok jellegét viselik „ezt és ezt cselekedd"; erre könnyen találunk példákat a régi erkölcsi kódexekben, technikai stb. szabályokban; szabályzatokban, utasításokban). Az előírás más esetekben olyan többékevésbé általános viselkedési elvet tartalmaz, amely konkrét értelmezést tételez fel („jobbra tarts" — szabály, de „óvatosan közlekedj az utcán" — már csaknem viselkedési elv). A mai etikai rendszereknek, különösen pedig a tudományos ismeret-rendszereknek elvekkel van dolguk, azaz a társadalom és tagjai tevékenységének többé-kevésbé absztrakt törvényszerűségeivel; emellett a társadalmi tudat alsóbb, konkrétabb szintjei (csoportok, egyének) számára marad annak eldöntése, hogy a konkrét helyzetekben mily módon realizálják ezeket az elveket.

Az emberi tudat jelenkori fejlődési perspektívái elsősorban a társadalmi emlékezet struktúrájának azokkal a változásaival függnek össze, melyek eme tudat „racionalizálásával" járnak együtt (abban az értelemben, hogy a racionális vezérlési programok hatósugara a hagyományosakhoz viszonyítva megnövekszik). A mai ember nem azért képes összehasonlíthatatlanul több információt tárolni, mint az ősember, mert agyának „befogadóképessége" megnövekedett, hanem azért, mert maga ez az információ más struktúrájú. A társadalmi emlékezet egyre nagyobb mérvű „módszertani" széttagolódása (azaz a tevékenységi módra vonatkozó információ elkülönülése a tevékenységi folyamatra vonatkozó információtól), a tudománynak mint a társadalom külön tevékenységi szférájának elkülönülése előfeltételül szolgál ahhoz, hogy a társadalmi emlékezet információs volumene korlátlanul megnövekedjék. A tudomány fejlődésében ugyanez a folyamat különleges módszertani tudományágak kialakulásához vezet (ezek viszont, különböző szintű metatudományokat hozva létre, hasonló széttagolódáson mennek keresztül).

Ugyanakkor a társadalmi információ volumenének megnövekedése és struktúrájának bonyolultabbá válása újabb problémákat szül annak folyamán, hogy az emberek, társadalmi csoportok, társadalmi intézmények realizálják ezt az információt. Többek között létrejön a „címzettek" egyre szűkebb körű specializálásának, annak a tendenciája, hogy magát a társadalmi tapasztalat elsajátításának folyamatát hierarchizálják (a fentebb említett értelemben, vagyis hogy az információ továbbításában a „lépcsők" számát megnöveljék). Másfelől, a halaszthatatlan szükségletek bizonyos korlátok közé szorítják a társadalmi információ racionális tárolási és átadási módjainak elvben korlátlan mozgékonyságát.

3. A TÁRSADALMI FOLYAMATOK IRÁNYÍTÁSÁNAK STRUKTÚRÁJÁRÓL

A társadalmi programozás fent említett típusai közül tiszta alakban egyetlenegy sem fordul elő. A történelemből ismert valamennyi reális társadalmi rendszerben a vezérlési mechanizmusok különböző sémái gyakorolnak egymásra kölcsönhatást és tételezik fel egymást kölcsönösen. Egyébként az egyes ember tudatában és viselkedésében sem nehéz felfedezni a szervezet számára hozzáférhető szabályozásnak egységes rendszert alkotó összes fokozatait, összes formáit. Amíg ahhoz, hogy az egyéneket alávessék a társadalmi követelményeknek, az összes kapitalizmus előtti alakzatban a hagyományos eszközök voltak túlsúlyban (szokások, tabuk, rendiség stb.), és ezeket ideológiai (vallási) szankciók támasztották alá, addig a kapitalizmusban a társadalmi viszonyok ösztönös „verseny" általi szabályozása nyomul előtérbe. „... A munka társadalmi megosztása független árutermelőket állít szembe egymással, akik nem ismernek el más tekintélyt, mint a konkurrenciáét, mint a kényszert, amelyet kölcsönös érdekeik nyomása gyakorol rájuk."[4] Emellett a racionális, azaz céljaikat tudatosan követő individuumok („értelmes egoisták") sokaságának függetlensége és sokfélesége a gazdasági, politikai és ideológiai — sőt esztétikai — viszonyok statisztikai szabályozása szempontjából természetes alapnak számított. Erre a premisszára épültek fel a burzsoá politikai gazdaságtan és a burzsoá demokrácia klasszikus koncepciói. Azonban a történelmi tapasztalat azt bizonyította, hogy maga ezeknek a premisszáknak a megvalósítása azok tagadásához vezet.

Így a mai termelés és az állami-monopolista tendenciák fejlődése egyre szigorúbb korlátok közé szorítja a statisztikai verseny-mechanizmust. Ugyanakkor a termelés tervszerű szabályozásának ebben a folyamatban fellépett irányzatai elkerülhetetlenül korlátozottnak bizonyulnak. Ezek a tendenciák a mai ipari burzsoá társadalom viszonyai között külön társadalmi erővé változott tudománynak, mint a racionális tevékenység legmagasabbrendű mintaképének fejlődésében tárulnak fel a legnyilvánvalóbban. A termelés, oktatás, reklám stb. tudományos megszervezése, amely ráadásul soha nem tapasztalt társadalmi méretekben kerül megvalósításra (katonai-űrhajózási stb. tervek) elkerülhetetlenül nem több, mint a gazdasági és nemzetközi (többek között katonai) verseny szervezetlen, „irracio-

[4] *Marx*: A tőke. I. köt. Budapest 1967. 334. old.

nális" erői játékának függeléke, sőt melléktermék. Megjegyezve ennek a paradox helyzetnek a létezését, B. Russel a következőket írta: „A mai világban laboratóriumokban vannak az okos emberek, a tőkéskik pedig hatalmon. Az okosak a rabszolgák, mint az »1001 éjszaka« dzsinnjei. Az emberiség kollektíve, a tőkéskik vezetésével és az okos rabszolgák találékonyságának segítségével azon a nagy munkán dolgozik, hogy önmaga megsemmisítését készíti elő."[5]

Ami pedig a politikai demokrácia klasszikus burzsoá koncepcióit illeti (ugyanúgy, mint az ideológiai fejlődés megfelelő koncepcióit), ezek egyre kevésbé reálisnak bizonyulnak a tömegek politikai tudata nivellálásának és a bürokratikus államhatalmi apparátus fejlődésének viszonyai között. Tudvalevőleg az imperializmus korában az általános szavazások és plebiscitumok nemritkán úgy szerepelnek, mint a diktatórikus és bürokratikus kormányrendszerek leplezésének formái és egyáltalán nem bizonyítják azt, hogy a tömegek részt vennének a társadalom vezetésében. Wrigh Mills teljes joggal mondta erről, hogy a népnek erre a korra nézve jellemző átalakulása jellegtelen „tömeggé" roppant mértékben fenyegeti a demokráciát.[6]

A véleményeknek és szükségleteknek a „tömeg"-kultúra egész apparátusa által megvalósított szabványosítása és az egyének tömeges ideológiai leigázása — valóban halálos veszély azon illúzió számára, amely szerint a társadalmi élet „természetes", öröktől fogva meglevő alapját a szabad és értelmes individuumok különfélesége képezi.

M. Weber szerint a racionális tevékenység legfőbb mintaképét a nem a „papírirányítás" és aktatologatás értelmében vett, hanem specializált és pontosan megszervezett igazgatási mechanizmusként az állami bürokrácia képviseli. Márpedig a bürokratikus irányításnak még (elektronikus számológépek stb. alkalmazásával) „kibernetikai tökéletességig" vitt technikája is csak az eszközökben és részletekben racionális, általános tendenciáját tekintve pedig irracionális marad (ez a helyzet F. Kafka „Per" c. művében pompásan kifejezésre jut).

A szocialista társadalomban elvileg más alapon megy végbe a társadalmi folyamatok irányításának fejlődése. Itt nemcsak a társadalmi tevékenység céljainak, eszményeinek, szubjektumainak más tartalmáról van szó, hanem magának az irányítási mechanizmus struktúrájának megváltozásáról is. (A kitűzött cél tartalma nemcsak az eszközök tartalmát határozza meg, hanem az eszközök igénybevételének módja is ettől a tartalomtól függ.) A társadalmi folyamat jellegzetes vonása itt az, hogy olyan tudományosan megszervezett racionális irányító mechanizmusok működnek, melyek a társadalmi élet különböző szféráit a marxista társadalomtudomány alapján meghatározott egységes tervnek rendelik alá. Itt jelentőségüket vesztik, kiküszöbölődnek vagy háttérbe szorulnak a társadalmi tevékenységben jelentkező arányok és szférák statisztikai „kiegyensúlyozásának" azok a tőkés rendszert jellemző régi mechanizmusai, melyek az antagonisztikus erők, érdekek, tendenciák harca révén érvényesülnek. Ez azt jelenti-e, hogy a társadalmi folyamatok programozása — legalább

[5] *B. Russel:* History as an ant, Ashford 1954. 21. old.
[6] Lásd *Wright Mills:* The Sociological Imagination. 188. old.

tendenciákban — itt egységes szintre, tudományosan megalapozott tervirányelvek egységes rendszerére redukálható? Erre a kérdésre mind a gyakorlat, mind az elmélet már tagadó választ adott.

A szocializmus társadalmi viszonyainak most reálisan működő struktúrájában helyet találnak a racionális tervezés különböző formái, a statisztikai típusú szabályozó mechanizmusok és a hagyományos szabályozó mechanizmusok bizonyos jelentősége is megmarad (az érték-iránypontoknak megfelelő új társadalmi normák megrögződése az erkölcsi szokásokban).

A mai szociális társadalomban egynémely társadalmi folyamat elemzése nemritkán ezt a bonyolult képet mutatja: a közvetlen és közvetett tervszabályozás „ráépül" az „ösztönös" faktorok működésére (lásd, pl. a szovjet népesség tervszerű és „ösztönös" vándorlásának elemzését V. I. Perevegyencev tanulmányában. „Kvantitatív módszerek a szociológiai vizsgálatokban". Novoszibirszk, 1964. 397. old.). A társadalmi fejlődésnek ezt a „bonyolultságát" most nem lehet figyelmen kívül hagyni, mint ahogyan a szocializmusban végbemenő társadalmi folyamat tudatosságára hivatkozva nem lehet lemondani arról, hogy tanulmányozzuk eme folyamat „ösztönös" mozzanatait. Manapság aligha kifogásolja valaki az olyan jelenségek tanulmányozását, mint a kereslet hullámzása, a közvélemény mozgása, a piaci helyzet változásai stb.; a társadalomtudományokban leküzdöttük a statisztikai módszer iránti bizalmatlanságot.

De a társadalmi folyamatok irányítási mechanizmusainak ez a bonyolultsága, „többszintessége" nem valami átmeneti dolog — a hajdani elmaradottság öröksége, az ideiglenes nehézségek leküzdésének eszköze stb.?

A tudományos irodalomban olykor annak a véleménynek adnak kifejezést, hogy az elektronikus-számítási technika általános elterjedése és a tájékoztatás pontos megszervezése a népgazdaságban végeredményben lehetővé teszi azt, hogy a termelésben, a fogyasztásban, a cserében mindenféle statisztikai szabályozástól megszabaduljunk. Innen már nincs messze az egész gazdaságon kívüli szféra univerzális tervezésének feltételezése. Azonban, bármennyire nagyszerű távlatokkal kecsegtessen is az ember („társadalmi ember, állam, társadalom") által életműködésének szabályozási mechanizmusaira gyakorolt tudatos ráhatás növekedése, az a kísérlet, hogy teljesen a társadalmi tudat „magasabb szintjeire" hárítsuk ezt a szabályozást, ugyanannyira irreális, mint, tételezzük fel, az a kísérlet, hogy agya magasabb részeinek szabályozása alá rendeljük az ember egész viselkedését. A kibernetikai vizsgálatok kimutatták: elvileg lehetetlen egy szintre redukálni mindazon folyamatok egész sokrétűségének irányítását, melyek az annyira bonyolult rendszert jellemzik, mint a társadalmi szervezet. Egy bonyolult rendszer hatékony irányítása szükségszerűen feltételezi azt, hogy magában a „vezérlőműben" különböző szintű és típusú működések legyenek adva, feltételezi a gyors működésű és viszonylag lassú, strukturális és statisztikai, univerzális és lokális stb. elemek kombinációját. (Nem hiába mondták annak idején; a világ rendje, szépsége és tökéletessége megköveteli, hogy különböző fajta tényezők legyenek a Világmindenségben: „szükségesek, szabadok és véletlenek".)[7]

[7] *Th. Hobbes* Válogatott művek. I. köt. 1964. 541. old. (oroszul).

Ezért a társadalmi folyamatok irányítása terén a haladást nem szabad úgy elképzelnünk, mint univerzális programozást, vagy mint az ilyen univerzális program egész sémájának modellezését az individuális tudatban. Itt a racionális irányításnak a különböző struktúrájú szabályozó mechanizmusok leghatékonyabb kölcsönös viszonya révén kell megvalósulnia. Emellett, ha a kapitalizmus viszonyai között a társadalmi folyamatok irányításának tervszerű, racionális mechanizmusai elkerülhetetlenül a verseny-mechanizmus függelékének bizonyulnak, a szocializmust alapvetően más összefüggés jellemzi: a struktúrájukat tekintve statisztikai szabályozó mechanizmusok itt úgy szerepelnek, mint a racionális, tervmechanizmusok szükségszerű kiegészítései. A társadalmi fejlődés objektív lehetőségeinek tudományos elemzése alapján meghatározott alapvető irányvételek egysége szükségszerűen kiegészül az egyes társadalmi csoportok és az egyes személyek kezdeményezésének, alkotó tevékenységének, igényeinek, szükségleteinek sokrétűségével. Ha, mint már megjegyeztük, a kapitalizmus tömegkultúrája, elszegényítve az individuumot, megfosztva hatékonyságuktól a politikai demokrácia és a közvélemény mechanizmusait, nivellálja az izléseket és a szükségleteket, a jelen szakaszban a tömegek társadalmi tevékenységén és alkotó munkásságában kifejezésre jutó emberi szükségletek gazdagságának és sokrétűségének kialakítása válik a kommunista haladás számára szükségszerűvé.

Éppen ebben az irányban, a társadalmi folyamatokra való ráhatás különböző eszközeinek leghatékonyabb kombinálása irányában dolgoznak országunk elméleti gondolkodói a XXIII. pártkongresszus után. A kongresszus irányelvei rámutatnak a vállalatok kezdeményezése és öntevékenysége nagyarányú fejlődésének útjára, azzal a feltétellel, hogy mélyrehatóan tudományos kidolgozásra kerülnek a népgazdaság alapvető, közvetlenül megtervezendő paraméterei. Az előirányzott intézkedések jelentősége messze túlnyúlik az üzemgazdasági vagy politikai gazdaságtani szféra és a megfelelő társadalomtudományi ágak határain. A társadalmi folyamatok irányításának problémája sokoldalú elméleti elemzést igényel; ebben kétségtelenül alkalmazásra kerülnek majd az egzakt, elméleti-információs módszerek is.

„Voproszi Filoszofii",
1966. 5. sz.

R. I. KOSZOLAPOV:

A KOMMUNISTA MUNKA TERMÉSZETE ÉS ÖSZTÖNZŐJE

Az erkölcsi elvek jelentőségének észrevehető megnövekedése társadalmunk életében sajátosan tükröződik tudományos irodalmunkban: a munkához való kommunista viszony „etizálása" figyelhető meg. „A szocialista társadalomban — olvashatjuk az egyik tankönyvben —, mint ismeretes, döntő jelentőségűek az anyagi ösztönzők (munka szerinti bérezés), amelyek az erkölcsi ösztönzőkkel egybekapcsolva érvényesülnek. A kommunizmusban a társadalom minden tagja kizárólag erkölcsi ösztönzőktől, magas fokú öntudattól vezettetve dolgozik majd."[1]

Ugyanezt az álláspontot fejti ki V. P. Kiszeljov a „Filoszofszkije Nauki" c. folyóiratban: „A szocializmusnak a kommunizmusba való átfejlődése folyamatában az erkölcsi ösztönző fennmarad, míg az egyén munkájának közvetlen anyagi díjazása nem lesz szükségszerű többé."[2]

E koncepció szerint a kommunizmus feltételei között az anyagi érdek csak mint a szabad és öntudatos dolgozók kollektívája egészének érdeke marad fenn. Ami az egyént illeti, „... minél nagyobb mértékben kap az ember a társadalomtól anyagi és kulturális javakat, függetlenül attól, mennyi munkát végzett, annál erősebb kell hogy legyen kötelességérzete a társadalom iránt, annál erőszebben kell élnie benne a törekvésnek a társadalmi gazdagság megsokszorozására,"[3] a személyiség élettevékenységében a társadalmi-anyagi érdek eszmei-erkölcsi motívummá transzformálódhat, a személyes érdek csupán mint erkölcsi érdek létezik tovább...

Ilyenképpen a személyes anyagi érdek elhalásra ítéltetett. [De válhat-e az apriori „kell" segítségével posztulált társadalmi kötelességtudat minden embernél a munkához való pozitív viszony biztos utódjává, évszázadokon át ható (hiszen a kommunizmus az emberiség beláthatatlan jövője) garanciájává?] Hol van az a közvetítő lánc, amely képes tartósan összekapcsolni az egyéni erkölcsi érdeket és a társadalmi anyagi érdeket?

[1] A marxizmus—leninizmus alapjai. Moszkva 1960. 738. old.

[2] *V. P. Kiszeljov:* A munka anyagi és erkölcsi ösztönzőinek viszonya a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában „Filoszofszkije Nauki". 1964. 2. sz. 30. old.

[3] Ugyanott, 31. old. Csakhogy az ember racionális anyagi és kulturális szükségletei nem korlátlanok, minden korszakban történelmileg kialakult határai vannak. Ez azt jelenti, hogy nem minden vonatkozásban és nem mindig kell az embernek „minél többet" kapnia a társadalomtól, és, következeskeppen, „a kötelességérzet a társadalom iránt és a törekvés a társadalmi gazdagság megsokszorozására" nem fokozódhat vég nélkül. Sőt, ez a kötelessegerzet valamelyest el is torzulhat: ha az ember hozzászokik a szükséglet szerinti elosztáshoz és ha az aktuális rendet már nem lehet egy kevésbé fejlett renddel összehasonlítani, mert az már megszűnt létezni.

A filozófiai és közgazdasági irodalomban elfogadott vélemény, hogy a szocializmusban anyagi és szellemi tényezők működnek, ezek ösztönzik a munkatevékenységet (a „szellemi" szinonimájaként használatosak még az „eszmei", „erkölcsi", „eszmei-erkölcsi" kifejezések). A kétféle ösztönző közös vonásának azt tartják, hogy mindkettő tudatosult jellegű, mindkettő tartalmazza magában a tudatosság, eszmeiség mozzanatát. Ezért különbözőségüket más ismertető jegy alapján vonják meg — a munkához fűződő érdek irányultsága szerint, aszerint, hogy mi *az egyén törekvésének tárgya.* Véleményünk szerint, éppen ezen a ponton követnek el hibát az említett szerzők: a munkában való érdekeltség objektumaként vagy a munkáért kapott anyagi értékeket tekintik (anyagi ösztönző), vagy a társadalmi hasznosságot, amelyre való törekvésért a társadalom az egyént magasztos erkölcsi értékeléssel „díjazza" (erkölcsi ösztönző). Pedig, véleményünk szerint, *maga a munkafolyamat* is a személyes érdek objektuma.[4] A munkaszeretet példáit megtaláljuk az emberi történelem legkezdetibb szakaszában. Elég megemlíteni az ősközösségi társadalom művészeit, akiknek műveit (barlangfestmények, szobrocskák stb.) nehéz lenne kizárólag a közösség hasznossági szükségleteivel magyarázni. „Az alkotó tevékenység szükséglete nemcsak egyike az emberiség legnemesebb szükségleteinek, hanem az ember egyik legelsődlegesebb, legmélyebb és kitéphetetlen szükséglete" — írja N. N. Szemjonov.[5]

Külön tanulmányozást érdemel az a hipotézis, amelyet Garai László magyar kutató fogalmazott meg. „Ismeretes — írja —, hogy minden állatfajnál létezik egy sajátos szükséglet annak a tevékenységnek a megvalósítására, amely tevékenység eredményeképpen normális feltételek között biztosított az állat létezése... Az embernél az antropogenezis folyamatában szintén ki kellett alakulnia a létezését biztosító tevékenység megvalósítási szükségletének. Ez a tevékenység: a munkatevékenység, a társadalmi termelésben való részvétel, *ezért az embernél az új szükségletnek a munkatevékenység megvalósítására kellett irányulnia.* Amennyiben az ember specifikus tevékenysége a munkatevékenység, s egyben minden specifikumának alapja, amely minden specifikus jegyét meghatározza, hipotézisünk a nevezett szükségletet *specifikusan emberi alapszükségletnek tekinti.*"[6]

Az alkotómunka szükséglete megnyilvánul többek között a szociálpszichológia olyan vonásában, mint a *munkaszeretet.* A munkaszeretetet nem a személyes hasznosságból kiinduló meggondolások határozzák meg, s nem vezethető vissza a társadalmi hasznosságra.

Az antagonisztikus társadalmi-gazdasági alakulatok feltételei között a munkához való viszonyban két, egymással ellentétes tendencia érvényesül. Az egyik a tudomány és technika fejlődésének mértékében egyre sokoldalúbbá, eredményesebbé váló munka szeretetében nyilvánult meg; a

[4] A munka tartalmához fűződő érdeket gyakran nem különböztetik meg a közjóval, a kollektíva sikerével stb. kapcsolatos érdekeltségtől (lásd pl. *M. N. Laptyin:* V. I. Lenin a munka anyagi és erkölcsi ösztönzőiről. Moszkva 1962.; *A. G. Zdravomiszlov* és *V. A. Jadov:* A munkához való viszony konkrét kutatásának tapasztalatai. „Voproszi Filoszofii", 1964. 4. sz.).

[5] *N. N. Szemjonov.* A tudomány humanizmusa. „A tudomány és az emberiség" c. gyűjteményes kötetben. Moszkva 1962.

[6] *Garai L.:* A specifikusan emberi szükségletek problémájának történelmi-materialista megközelítése. „Voproszi Pszihologii", 1966. 3. sz. 64. old.

másik a mindenféle munkától, de főleg a fizikai munkától való megszabadulási törekvésben fejeződött ki: munka nélkül élni, a parazita osztályok módjára. Mind a két tendencia évszázadokon át érvényesült, megosztva az ember pszichikumát, ellentmondásossá téve tudatát. A munkaszeretet fejlődésének széles lehetőségét, a munkához való elidegenült viszony leküzdésének lehetőségét csak a szocializmus teremtette meg azzal, hogy a kizsákmányolás minden formáját megszüntette, azzal, hogy kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a munkaszükséglet csíra-formája a társadalom jelentős része számára kifejlett munkaszükségletté bontakozhasson ki.

A képesség szerinti, élvezetet nyújtó munka személyes érdeket vált ki. A személyes érdeknek ezt a formáját, ennek természetét, még kevéssé tanulmányoztuk. Ez az érdek egyre növekszik a személyes díjazás és a munka társadalmi hasznossága jelentőségének arányában, ugyanakkor viszonylagosan önálló szerepet játszik az érdekek rendszerében. A személyes érdekeltségnek ez a formája az alapja a munkára való, minőségileg sajátos, *alkotó* ösztönzésnek. Ez az érdek teljességgel konkrét, individuálisan irányult jellegű.

Az érdek e formájától eltérően, az anyagi és az erkölcsi ösztönzők rendszerint közömbösek az elvégzett munkaművelet tartalmával szemben. Van az embereknek egy olyan csoportja, amely abból az elvből indul ki, hogy bármely munka jó, ha jól fizetik. Két moszkvai üzemben végzett felmérésünk adatai szerint a munkások $^1/_4$—$^1/_3$-ának ez volt a véleménye. Ugyanakkor a munkások jelentős hányadát, a megkérdezettek 35—56%-át az a meggondolás vezette a munka megítélésében, hogy az mennyire hasznos a társadalom szempontjából. Az az erkölcsi ösztönző elv vezérelte őket, hogy jó az a munka, amellyel az ember a legnagyobb hasznot hajtja, ahol az emberre a leginkább szükség van. Igen sok munkás részesíti előnyben a két ösztönző különböző variációkban való összekapcsolását. Végül, van a dolgozóknak egy olyan csoportja, amelyet maga a munka érdekel; a kollektíva 29—37%-a osztotta azt a véleményt, hogy „az a munka jó, amelyben valami egészen sajátosat, valami újat csinál az ember, amely találékonyságot, operativitást követel és tesz lehetővé, amelyben mesterségbeli tudást, művészetet kell és lehet felmutatni".

Ez utóbbi csoport érdekét nem lehet akármilyen munkával kielégíteni, hozzon az bár személyes javadalmazást és társadalmi hasznot. A személyiség számára vonzó tényezőként, önálló értékként itt a munka maga és azok a lehetőségek lépnek fel, amelyeket a munka nyújt a személyes képességek hasznosítására és kinyilvánítására. Ezt a következtetést nemcsak közvetlen kérdésekre adott válaszokból vontuk le (ekkor ugyanis fennáll az a veszély, hogy magával a kérdés feltevésével részlegesen befolyásoljuk, eleve meghatározzuk a választ), hanem közvetett módon is vizsgáltuk a munkával való megelégedettséget. Így például a fenti üzemekben azok között a munkások között, akik más üzemekbe kívántak átmenni, nagyobb volt azoknak a száma, akik az érdekesebb munkára törekedtek, mint azoké, akik magasabb bér reményében kívántak munkahelyet változtatni. Még olyan dolgozók is akadtak (4%), akik készek lennének kisebb fizetésért is vállalni olyan munkát, amely nagyobb alkotói

kielégülést, megelégedettséget vált ki. Kitűnt, hogy a munkások a mindennapi munkájuk során megkülönböztetik a munkabérért végzett munka, a köz hasznáért végzett munka és az alkotó önmegvalósításért végzett munka közötti határokat. Feltehetően megérett tehát annak szükségessége, hogy a tudományban is megtegyük ezt a megkülönböztetést.

Azt elismerve, hogy a munka különböző ösztönzői egybekapcsolva és egyidejűleg hatnak, meg kell mondani, hogy helytelen például az „újítás ösztönző erejét" megszorítás nélkül mint erkölcsi ösztönzőt meghatározni, egyesíteni, összeolvasztani a társadalmi hasznosságra, a munka szociális hatékonyságára irányuló törekvéssel.[7] Az alkotó érdekeltség különbözik az erkölcsitől, először, abban, hogy *teljes egészében személyes jellegű*, másodszor, hogy *tartalmilag gazdagabb*. Az erkölcsi érdekeltség szegényebb, mint az alkotó érdekeltség, minthogy csupán a munka *eredményével*, a használati értékekkel, anyagi vagy szellemi igények kielégítésével van kapcsolatban, míg az alkotó érdekeltség inkább az eredmény létrehozási folyamatára, semmint magára az eredményre irányul, a munka *tartalmi folyamatára*, amelyet a munkás mint saját intellektuális és anyagi erőinek kölcsönhatásából kialakuló élvezetet nyújtó folyamatot, mint saját személyi életfolyamatának akart, kívánt tartalmát, mint örömet adó élményt fog fel.

Ez a csak az emberre jellemző szükséglet gyakran nem teljes mértékben tudatosult, ezért ösztönzésre és fejlesztésre szorul.

Miként bármely más szükséglet, ez sem rendelkezik önmagában erkölcsi tartalommal, bár az ember viszonya ehhez a szükséglethez erkölcsi értékelés tárgya lehet, és kell, hogy legyen.

Milyen következtetések adódnak ebből? Forduljunk ismét V. P. Kiszeljov cikkéhez. Ha az egyén törekvéseinek tárgyaként az anyagi érték mint munkájának díjazása lép fel, akkor anyagi ösztönzővel, anyagi érdekeltséggel van dolgunk.[8] Úgy tűnhet, ez a tétel magától értetődő. Mielőtt azonban egyetértenénk vele, tisztáznunk kell, mit értünk adott esetben „anyagi értékeken".

Ebben a koncepcióban a problémának legalábbis két mozzanata nem tisztázott, nem pontos. Először, a szóban forgó anyagi értékeken érthetünk mindennapi létszükségleti tárgyakat, művészeti alkotásokat, ruházatot vagy színházi előadásokat egyaránt. Ezek egy része nyilvánvalóan anyagi szükségleteket elégít ki (táplálkozási szükségletet, a hidegtől való védelmet stb.), más részüknek az a rendeltetése, hogy szellemi (például esztétikai) szükségleteket elégítsen ki, bár mindegyikük pénzért vásárolható meg. Anyagi jellegű-e önmagában a szellemi szükségletek kielégítésében való érdekeltség? Vagy csak az teszi azzá, hogy jelenleg a munka és a szükséglet közötti kapcsolatot a pénzforma közvetíti? (Megszoktuk, hogy a gazdasági díjazásban való érdekeltséget anyaginak nevezzük, pedig az ember a díjazást fordíthatja, például, mind élelmiszerek, mind könyvek vásárlására.) E kérdést a fenti koncepció nem tisztázta.

Másodszor, a vizsgált elmélet támadhatatlanságát megkérdőjelezi az a tény, hogy az „anyagi érték" absztrakt formulája mögött „rejtőzhetnek"

[7] Lásd „Filoszofszkije Nauki", 1964. 2. sz. 35. old
[8] Lásd „Filoszofszkije Nauki", 1964. 2. sz. 29. old.

mind dolgok, mind folyamatok. Mind az előbbiek, mind az utóbbiak vagy anyagi, vagy szellemi szükségleteket elégíthetnek ki.

Milyen — anyagi vagy szellemi — értékformát ölt az a kétségtelenül anyagi folyamat, amely önmagában hordja díjazását?

Minek feltenni — mondhatnánk — ilyen tautologikus kérdést, amely már a választ is magában foglalja? Mégis fel kell tenni a kérdést, mert ha a munkát anyagi értéknek fogadjuk el, akkor a fentebb vizsgált koncepción rés támad: világossá válik ellentmondásossága. Vitássá válik az a tézis, amely szerint a kommunizmusban az embereket a munkára kizárólagosan erkölcsi ösztönzők késztetik. Az olyan anyagi „érték", mint a munkaszükséglet, az érdekes, vonzó tevékenység folyamatának szükséglete — ez az a rés, amelyen keresztül az anyagi ösztönző „törvénytelenül", a tankönyvek ellenére, behatol az új társadalom második fázisába is. S akkor, amikor a munka termékekkel, dolgokkal való ösztönzése elhal, megmarad és továbbfejlődik a munka tartalma által való ösztönzés. A személyes anyagi érdekeltség áthelyeződik a termékről magára a munkafolyamatra, s ebben a formájában az ember örök kísérője mutatkozik meg.

Nem szokványos kérdés áll előttünk. Az, amit mindig úgy tartottak számon, mint az emberi szellem egyik nagy titkát, mint a szellem szent monopóliumát — az alkotásra való törekvést —, a kevésbé magasrendű jelenségek sorába „degradálódik".

*

A történelmi materializmus egyik aktuális problémája mindig az volt, hogy feltárja és értelmezze az anyag szociális mozgásformájának specifikumát és az *anyaginak* azt a válfaját, amely csak a társadalomban lehetséges. Elsősorban a társadalmi viszonyokról van szó, amelyek közül némelyiket néha dologi viszonyoknak szoktak nevezni, de nem azért, mintha dolgokból állanának — ilyen társadalmi viszonyok nincsenek és nem is lehetségesek —, hanem azért, mert ezek a viszonyok dolgok — használati értékek — kapcsán léteznek.

A „szociális anyag" analízisének nehézségére már Marx utalt: a tőkés társadalom egyik társadalmi viszonyát vizsgálva a következőket írta: „Az értékforma, amelynek kész alakja a pénzforma, igen tartalmatlan és egyszerű. Az emberi szellem mégis több mint kétezer esztendő óta hiába próbált a mélyére hatolni, holott másfelől sokkal tartalmasabb és bonyolultabb formák elemzése legalább megközelítő módon sikerült. Miért? Mert a kialakult test könnyebben tanulmányozható, mint a test sejtje. Azonkívül, hogy a gazdasági formák elemzésénél sem mikroszkópot, sem vegyi kémlelőszereket nem vehetünk igénybe. Az elvonatkoztatási képességnek kell mindkettőt pótolnia."[9]

Ez a két ok — fejtegetéseink tárgyának, az alkotó ösztönzőnek viszonylagos fejletlensége (az alkotáspszichológia mind a mai napig csak a művészeti alkotás pszichológiájára korlátozódik) és az, hogy nem dologiszemléletes formájában jelenik meg — magyarázza azt, hogy a probléma

[9] MEM 23. köt. 5—6. old.

kisiklik a kutató látóköréből. Pedig itt olyan rendkívül lényeges társadalmi viszony rejtőzik, amely nélkül nem lehet meg egyetlen szociális organizáció sem.

A munka mindenekelőtt természeti tárgyak megváltoztatásának anyagi folyamata, összhangban az eszmei elképzeléssel; ezt az eszmeileg kitűzött célt azok az emberi (egyéni vagy társadalmi) szükségletek határozzák meg, amelyeknek kielégítéséért termelik a termékeket, valamint az anyag sajátosságai és a munkaeszközök. A munka mint valamely emberi szükséglet kielégítésének folyamata — a szemléletesség kedvéért, feltételesen — az esztétikai szükséglet kielégítésének folyamatához hasonlítható. Ennek az analógiának azonban vannak korlátai. A két folyamat közötti különbség szembeötlő; a munka mint a munkaszükséglet kielégítésének folyamata az egyetlen olyan fogyasztási forma, amely aktív és alkotó (létrehozó) jellegű; ugyanezt, úgy tűnik, nem mondhatjuk el az esztétikai értékek „fogyasztásáról". Az alkotás-szükséglet annak a szükséglete, hogy az ember, önmagán kívül tételezze saját tárgyiságát, arra irányuló szükséglet, hogy az emberi szellem képességei a kéz segítségével feltáruljanak, kinyilvánuljanak, dolgokban testesülve meg.

Ismeretes, hogy „munkaszerű", individuális, eszközzel történő cselekvés sok magasabbrendű állatnak a sajátossága, de ez a tevékenység nem válik munkává és nem emeli fel ezeket az állatokat az ember színvonalára, amennyiben nem válik a kollektíva alkalmazkodási szokásává, amelyre a faj minden egyedét betű szerinti értelemben születésétől fogva készteti és kötelezi a kollektíva, kezdve az ősi emberi hordától egészen a modern civilizált társadalmakig.

A tudomány több mint 30 olyan esetet ismer, amikor a gyermek állatokkal nevelkedett együtt, s a már felnőtt élőlény — aki emberi szervezettel bírt, amikor az emberek megtalálták és kiszakították a számára megszokott természeti feltételek közül — egyetlen esetben sem volt képes munkát végezni, mivel nem volt a *társadalmi viszonyok összességének* hordozója, amely társadalmi viszonyokat az ember már gyermekkorától, a voltaképpeni emberi tevékenység elkezdése előtt akkumulálni kezd. *A természethez való aktív viszony csak akkor lép fel mint emberi munka, ha azt ember-ember kapcsolata megelőzi.* Csak beleépülve ezekbe a kapcsolatokba mintegy a „szociális táplálkozásuk" forrásául használva, válnak az individuális emberi „potenciák" emberekké.[10]

Tradicionálisnak mondható eljárás, hogy a „szociális anyag" fő komponensét — a termelési viszonyokat — tulajdonviszonyokra, termelésigazdasági viszonyokra redukálják, azaz az embereknek azokra a kapcsolataira, amelyek az előállított munkatermék *elsajátítása* során alakulnak ki közöttük. Az antagonisztikus osztálytársadalmak feltételei között ezek a viszonyok a tulajdonosok és a nem-tulajdonosok antagonizmusának formájában jelennek meg. Az uralom és az alárendeltség viszonyainak ez a — mondhatnánk — *vertikális* vonala a termelés folytonos folyamatára épül rá. A termelési viszonyoknak azonban van *horizontális* vonala is. A

[10] „Ezért a társadalmi ember *érzékei más* érzékek, mint a nem-tarsadalmiéi." *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 73. old.

kizsákmányolók és kizsákmányoltak, például a tőkések és proletárok, közötti specifikus viszony mellett léteznek szüntelenül ható kapcsolatok mindegyik nagy csoporton belül is.

Itt most figyelmen kívül hagyjuk a tőkések osztályán belüli konkurrencia-antagonizmust. A társadalom számára hasonlíthatatlanul fontosabbak — természetesen csupán a szocializmus és kommunizmus építésének időszakában — proletár és proletár között a termelőmunka folyamatában kialakuló viszonyok. Mivel ezek a viszonyok nem tartalmazzák magukban az éles szociális konfliktusok csíráját, közvetlenül csak az osztályantagonizmus felszámolása után vizsgálhatók.[11] Ennek Marx meggyőző magyarázatát adja: „Az a sajátos gazdasági forma, amelyben a meg nem fizetett többletmunkát a közvetlen termelőkből kisajtolják, meghatározza az uralmi és szolgasági viszonyt, ahogyan az közvetlenül magából a termelésből kisarjad és meghatározó módon ismét visszahat erre. De ezen a formán alapul a magukból a termelési viszonyokból kinövő gazdasági közösség egész alakzata s ennek sajátos politikai alakja is. Mindig a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya — e viszony mindenkori formája természetszerűen mindig a munkások meghatározott fejlettségi fokának, ennélfogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg — az a viszony, amelyben az egész társadalmi szerkezetnek, következésképpen a szuverenitási és függőségi viszony politikai formájának, egyszóval a mindenkori sajátos államformának legbensőbb titkát, rejtett alapját megtaláljuk."[12]

A kapitalizmusban, amikor egyfelől a termelés feltételeinek birtokosai minőségében, másfelől a közvetlen termelők minőségében *különböző*, egymással szembenálló osztályok lépnek fel, nincs gyakorlati szükségessége annak, hogy „... a munkást más munkásokhoz való viszonyában ábrázoljuk. Az ember és munkája az egyik oldalon, a természet és anyagai a másikon, ez elegendő volt."[13] A gyökeres szociális problémák a proletár és burzsoá viszonyának szférájában összpontosulnak, a gazdasági viszonyok szférájában, amelyek alapvetően a munka eszközének, tárgyának, folyamatának és termékének elsajátításával kapcsolatosak.

Milyen változásokat hoz ezen a területen a szocializmus? Mindenekelőtt, *egyesíti* a termelés feltételeit a közvetlen termelőkkel. Egészen új formát ölt az, amit Marx a társadalmi rend „rejtett alapjának" nevez. Eltűnik a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közötti viszony és a *dolgozó és dolgozó* közötti sokféle kapcsolatok alakulnak ki. A tulajdonviszonyok, a gazdasági viszonyok mellett sajátos, önálló szerepet kezdenek játszani az emberek közötti kapcsolatokban a közvetlen munkaviszonyok, a termelési-technikai, technológiai viszonyok, amelyek szorosan kapcsolódnak a termelőerőkhöz s a technológia és a munkaszervezés szférájához tartoznak.[14] E ténynek elismerése nem „bogdanovizmus" és nem „jarosenkoviz-

[11] Erről ír — egyebek között — *B. I. Oszokin* „A kommunista fegyelem és a munka szabadsága" c. kandidátusi disszertációjában. Moszkvai Állami Egyetem. Moszkva 1965. I. fej.

[12] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1967. 759. old.

[13] MEM 23. köt. 174. old.

[14] Lásd *G. V. Plehanov* Művei. XI. köt. Moszkva—Pétervár 1923. 162—170. old. (oroszul).

[15] MEM 3. köt. 9. old.

mus" — nálunk olykor ilyesféle címkékkel helyettesítik a problémák tényleges vizsgálatát —, hanem a dolgok állásának egyszerű kifejezése. Érthető, hogy a Kommunista Párt, annak Központi Bizottsága, a szovjet állam — igen nagy figyelmet szentelve a szocialista tulajdon védelmének, gyarapításának és fejlesztésének — nagy gondot fordít az ipari és a mezőgazdasági termelés formáinak tökéletesítésére és a szocialista társadalom különböző dolgozó osztályai közötti kapcsolatok legracionálisabb formáinak kialakítására.

*

A történelmi materializmus összes problémájának megoldása függ a „szociális anyag" fogalmának értelmezésétől; mindenekelőtt ettől függ az ember mint társadalmi lény természetének magyarázata, az a kérdés, hogy az embernek értelmes munkája révén milyen lehetőségei vannak a környező világ megváltoztatására, önmaga formálására a fejlődés történelmi folyamatában. Marx szerint „... az emberi lényeg a maga valóságában a társadalmi viszonyok összessége".[15] Milyen társadalmi viszonyok összessége? Gazdasági, munka-, ideológiai — szociális — pszichológiai — családi és más viszonyok összessége, amelyek, természetesen, ebben a vonatkozásban — az emberi lényeg vonatkozásában — messze nem egyforma szerepet játszanak.

A történelmi materializmus álláspontja szerint az emberi lényeget alkotó társadalmi viszonyok magvának csakis az emberek közötti anyagi termelési viszonyok tekinthetők. De melyek ezek elsősorban? A gazdasági viszonyok-e, amelyeknek váltakozása jelenti egyik társadalmi-gazdasági rendből a másikba való átmenetet, vagy a munkaviszonyok, szervezési-technikai viszonyok-e, amelyek lényegében egy sor társadalmi-gazdasági alakulat számára közösek?

Ha a tudományos irodalomban hagyományos nézőpontot követjük, azaz az ember lényegének alapját a gazdasági, tulajdonviszonyokra redukáljuk, ahol a termelési viszonyokon a tulajdonviszonyokat és az ezekből levezetett csereviszonyokat, elosztási és más viszonyokat kell érteni, feltétlenül el kell jutnunk ahhoz a tételhez, hogy különböző emberi lényegek léteznek. Ez azonban szükségképpen ellentmondásban van a történelmi fejlődés monista értelmezésével és megnehezíti a különböző korszakok közötti folytonosság megértését.

Az az út, amelyre az ilyen metodologiai megközelítés ösztönöz, oda vezet, hogy a szembenálló antagonisztikus osztályok egyikének vagy másikának képviselőit alkalmasint nem-embereknek tartják. Végül, az utolsó abszurd tétel, amely ebből az előfeltevésből következik az, hogy az ember lényege társadalmi rendenként a tulajdonformák változásától függően változik, és így nincs semmi közös pl. a szocialista társadalomban és a kapitalista társadalomban élő ember lényege között, bármely osztályhoz tartozzék is.

Az kétségtelenül igaz, hogy az ember lényege változik. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az egész történelem folyamán megőrzi minőségi meghatározottságát. Az emberi lényeg alapját nem a történelmileg átme-

neti gazdasági struktúrákban kell keresni, amely csupán az osztályok lényegét határozza meg, hanem az „emberi élet örök természeti feltételé"-ben — a munkában, amely „független ennek az életnek minden formájától, sőt közös sajátja az élet valamennyi társadalmi formájának"[16], a közvetlen termelési, munkaviszonyokban, amelyek mint a munkaeszköz használatának, a munka szervezésének a viszonyai lépnek fel. A munkatevékenység alkotja a specifikusan emberi élettevékenység lényegét. A több korszak számára közös munkaviszonyok az emberi lényeget meghatározó anyagi, társadalmi viszonyok alapja.[17]

Erről az álláspontról vizsgálva a munkaszükségletet, az alkotás ösztönző természetét, a munkához mint olyanhoz fűződő érdekeket, nem nehéz észrevenni, hogy ez nem más, mint az egyén törekvése arra, hogy saját élettevékenységében újratermelje a „szociális anyagot" — az emberi lényeg objektív alapját képező közvetlen emberi munkaviszonyokat; nem más, mint anyagi szükséglet, amely abban különbözik más anyagi szükségletektől, hogy létét nem az ember természeti, hanem társadalmi természetének köszönheti; nem más, mint az ember arra irányuló szükséglete, hogy mint aktív társadalmi lény nyilvánítsa ki, határozza meg magát vagyis a társadalmi ember önmeghatározási szükséglete.

Az alkotó cselekvésben az emberi lényeg újratermelése valami új létrehozása, saját képességeinek kinyilvánítása az egyén számára élvezetként jelentkezik. Az alkotás folyamata — a történelem örök mozgatója, amelynek segítségével a szociális szervezet egésze a társadalmi élet összes formája funkcionálisan megújul. Ennek az ösztönzőnek a hatalma csak az atommag-folyamatok hatalmával mérhető össze, ennek az ösztönzőnek a felhasználása forradalmasítja a jövő szociális „energetikáját".

A kommunizmust azért is nevezzük reális humanizmusnak, mert a sajátosan emberi alkotó munkát felszabadítja.

•

Godwin, William harcolva az önzés ellen, amelyet úgy tekintett, mint egyenlőtlenség következményét, azt kívánta bizonyítani, hogy a tevékenység személyes, motívumainak szükségképpen el kell halniuk, és a társadalmi hasznossággal kapcsolatos meggondolások váltják fel. A XVIII. sz. végi fiatal, rohamosan fejlődő tőkés társadalom körülményei között ez az elgondolás jelentős lépés volt a tudományos kommunizmus elméleti előfeltételeinek kialakításában. Azonban ha a XX. század második felében, abban az országban, ahol már gyakorlatilag épül a kommunizmus, a „Marxizmus—leninizmus alapjai" c. tankönyvben a kommunista munkát *kizárólagosan* az erkölcsi ösztönzőkkel, a nagyfokú öntudattal, tudatossággal kapcsolják össze, ez hátralépést jelent, mert nem egyeztethető össze azokkal a klasszikus tételekkel, amelyeket Marx, Engels, Lenin művei tartal-

[16] MEM 23. köt. 174. old.

[17] Ezeket a viszonyokat pl. *B. I. Oszokin* a tulajdonképpen emberi, a teljességgel emberi termelési viszonyoknak nevezi (lásd „A kommunista munkafegyelem és a munka szabadsága" c. disszertációját).

maznak, s mert nem egyeztethetők össze a szocializmus és a kommunizmus építésének gyakorlatával.[18]

A kommunizmus lehetetlen az egyéni, személyes érdek aktív kifejlődése nélkül: az egyéni cselekvés fő és állandó jellegű mozgató erejének minőségében a társadalmi erkölcsi meggondolások nem eléggé hatékonyak.

A kultúra fogalmán nálunk néha csak a szellemi kultúrát értik, amelynek elsajátítását gyakran úgy képzelik el, mint a már elért, létrehozott tudásanyag felhalmozásának passzív folyamatát. S ez a tévedés, nemcsak a XVIII. századi francia materialistákra vagy Feuerbachra jellemző. Lényegében a jelenkori pedagógiai tudományunk is ezen a pozíción áll.

Pedig a dolog lényege nem egyedül az elsajátítás módjában áll. Nem az a legfőbb, hogy megjegyezzünk, bevéssünk valamely ismeretet, hanem az, hogy képesek legyünk újraalkotni és nemcsak újraalkotni, hanem a szerzett ismeretet képesek legyünk összekapcsolni a cselekvéssel a társadalmi jelentésű tettekben, azaz — nemcsak a visszatükrözés szerepében sajátítsuk el az ismereteket, hanem az emberi agy aktív-funkcionális szerepében is. „Az emberi képességek történelmi fejlődésében elért eredmények nem egyszerűen *adva*, hanem *feladva* vannak az embernek — az anyagi és szellemi kultúra objektív jelenségeiben testesülve meg — írja A. N. Leontyev. — Ahhoz, hogy ezeket az eredményeket elsajátítsa, hogy *saját* képességeivé, »saját individualitásának eszközeivé« tegye ezeket, a gyermeknek, az embernek más emberek közvetítésével, azaz velük érintkezésbe lépve kell viszonyba lépnie a környező világ jelenségeivel. Eközben *tanulja meg* a gyermek, az ember az adekvát tevékenységet. Ilyenképpen ez a folyamat, funkcióját tekintve, a *nevelés* folyamata."[19]

Amennyiben a kultúra elsajátítását a kulturális értékek szakadatlan passzív befogadásaként értelmezzük, annyiban az individuumnak mint embernek kialakulási folyamatát csak úgy értelmezhetjük, mint az igazságok passzív mennyiségi felhalmozódásának folyamatát, mint a szellem gyarapodásának folyamatát. Ez esetben maguknak a lényegi társadalmi viszonyoknak az elsajátítása mint szellemi elsajátítás, mint az emlékezés funkciója merül fel, s a munkaszükséglet pedig mint szellemi (erkölcsi) szükséglet; s az ember lényege is csupán mint szellemi fejlődésének terméke áll előttünk.

Azonban lehetséges egy másik megközelítési mód is: az emberi képességeket és szükségleteket meghatározott szervekből kiindulóknak tekinthetjük. E feladat feltételei a következők: az embernek nincsenek specifikus, morfológiailag különálló szervei (mint pl. a tüdő, szív, gyomor, fül, láb stb.), amelyekhez kapcsolhatnánk az emberi tevékenység specifikus

[18] *B. I. Oszokin* véleménye szerint a munkafegyelem jelenlegi értelmezése nyitva hagyja azt a kérdést, milyen anyagi erő ösztönzi az embert a munkára, ha szükséglet szerint, térítés nélkül kapja meg a számára szükséges anyagi és szellemi javakat. Az a válasz, hogy ez az erő az ember *tudata* (öntudata) lesz, engedményt jelent az idealizmusnak. Bármilyen magas szintre fejlődjék is az emberi tudat (öntudat), az elsődleges, meghatározó elv szerepét, a történelem materialista értelmezésével összhangban, az anyagi tényezők töltik be (lásd „A munka szabadsága és a munkafegyelem" c. már idézett diszszertációt).

[19] *A. N. Leontyev:* Az ember és a kultúra. („A tudomány és az emberiség" c. gyűjteményes kötet, II. köt. Moszkva 1963. 71. old.)

jellegét, az elemi fiziológiai funkciói közösek mind az állatok között nevelkedett egyedeknél („aki" nem ember), mind a normális emberi egyedeknél.

De ez az irányzat sem jutott pozitív eredményre. Wundtra, Pavlovra, Uhtomszkijra hivatkozva A. N. Leontyev egy *harmadik útról* ír. Kitűnik, hogy (s itt a történelmi materializmus aktívan behatol a pszichológia területére) a sajátosan emberi viselkedés sajátosságait az individuális fejlődés során a társadalmi környezetben kialakuló agystruktúrák, az agy elemi funkcióinak sajátos kapcsolódásai határozzák meg, amelyek az emberi idegrendszer *sajátos szervei* szerepében lépnek fel, s amelyek feleslegessé teszik bármilyen más egyéb szervek kialakulását.

A. N. Leontyev a következőképpen határozza meg ezeket a sajátos szerveket: „Mit jelent az, hogy az agy »funkcionális szervei«? Ezek olyan szervek, amelyek éppen úgy működnek, mint a rendes morfologiai szervek, azonban abban különböznek tőlük, hogy *új képződmények:* az individuális (ontogenetikus) fejlődés folyamatában alakulnak ki. Éppen ezek a szervek (a funkcionális szervek) az anyagi szubsztrátumai azoknak a specifikus képességeknek és funkcióknak, amelyek az emberben kialakulnak az emberiség által létrehozott tárgyak és jelenségek — a kultúra alkotásai — elsajátításának folyamán. Ma már megfelelő mértékben ismerjük ezeknek a szerveknek a sajátosságait és kialakulásuk mechanizmusát ahhoz, hogy létrehozhassuk az embernél ezek kísérleti laboratóriumi „modelljeit". Más oldalról: ma már világosabb elképzelésünk van, arról is, hogy mi az, amiben kifejeződik az emberi agy emberiesedése, amely lehetővé tette, hogy az ember a társadalmi-történelmi törvények működése alá kerüljön, s ennek fejlődése mérhetetlenül felgyorsuljon. Az emberiesedés abban fejeződik ki, hogy az ember agykérge és maga 14—17 milliárd idegsejtjével olyan *szervvé vált, amely képes funkcionális szerveket kialakítani."*[20]

A fentiek ismeretében furcsa lenne úgy tenni, mintha természettudományos és nem szociológiai kérdésekről lenne szó; még különösebb lenne, ha figyelmen kívül hagynánk, hogy két olyan tudománynak, mint a pszichológiának és a történelmi materializmusnak a tételei kölcsönösen megerősítik egymást. A fenti következtetéseket a pszichológusok a kísérleti kutatásoknak, valamint a társadalomtudományok marxista metodologiája helyes alkalmazásának az alapján fogalmazták meg; nem kizárt az sem, hogy a pszichológia visszahasson a társadalmi fejlődés problémáinak filozófiai megvilágítására.

Véleményünk szerint a funkcionális szervekre vonatkozó tudományos elmélet felszámolja annak utolsó lehetőségét, hogy az emberi cselekvést a Marx előtti materializmus szellemében értelmezzük, amely „... a tárgyat, a valóságot, érzékiséget csak az *objektum vagy a szemlélet* formájában fogja fel; nem pedig mint *érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot,* nem szubjektíven."[21] Ezt a nézőpontot természetesen senki sem tudta teljességgel kizárni addig, amíg úgy vélték, hogy az egyén tisztán szellemileg sajátítja el a társadalmi viszonyokat. Csak azzal, hogy feltártuk a társadalmi viszonyok anyagi individuális-fiziológiai rögzülésének mechanizmusát az

[21] MEM 3. köt. 7. old.

[20] A tudomány és az emberiség. II. köt. 71. old.

idegrendszer funkcionális szervei formájában, vált lehetővé az idealizmussal különböző pontokon kapcsolódó mechanikus materializmus végleges kiűzése a marxista társadalomtudományból. Az ember — ahogy D. J. Cseszнokov írja — mint „bioszociális struktúra" lép elénk.[22]

Ilyen módon a lét és tudat viszonyának kérdése nemcsak azt tartalmazza, hogy mi a viszony az ember és külvilág között, hanem azt is, hogy mi az ember viszonya önmagához, saját szervezetéhez, saját tetteihez; mi a viszony a valóság emberi visszatükrözésének magasabb és alacsonyabb formái között, az ideológiai és pszichológiai, valamint a pszichofizikai között, mi a viszony az ember mint gondolkodó és mint érzékelő lény között. „Látjuk, hogy az *ipar* története és az ipar létrejött *tárgyi* létezése az *emberi lényegi erők nyitott* könyve, az érzékileg előttünk levő emberi *lélektan*, amelyet eddig nem az ember *lényegével* való összefüggésében, hanem mindig csak egy külső hasznossági vonatkozásban fogtak fel, mert — az elidegenülésen belül mozogva — csak az ember általános létezését, a vallást, vagy a történelmet a maga elvont-általános lényegében, mint politikát, művészetet, irodalmat stb., tudták felfogni az emberi lényegi erők valóságaként..."[23]

Azok a nézetek, amelyek ignorálták az anyagi termelésnek az emberi életben. pszichikumának kialakulásában betöltött szerepét, valamint azok az elgondolások, amelyek felnagyították az absztrakt-teoretikus tevékenység jelentőségét, akadályozták a pszichológia reális és valóságosan tartalmas tudománnyá válását. A pszichológia több területét a mai napig is a félig-művészi leírásmód jellemzi, néhány kategóriája úgy fest, mint amelyeket a költészetből kölcsönöztek. A pszichológiát az tette tudománnyá, hogy kiegészült egyrészt a magasabb rendű idegműködés fiziológiájának palovi elméletével, másrészt a szociológiai aspektussal — azzal a tanítással, hogy az emberi lényeg a társadalmi viszonyok összessége. Ugyanakkor az a tudományos elmélet, amely szerint az emberek az emberi lényeget pszichofizikailag sajátítják el a tevékenység folyamatában kialakuló agyi szervek és struktúrák formájában, megerősíti a történelmi materializmus helyességét, egységes egész-jellegét és ellentmondás-mentességét. E kérdésről L. Sz. Vigotszkij a következőket írja: „Parafrazálva Marx ismert tételét, mondhatjuk, hogy az ember pszichológiai természete a társadalmi viszonyok összessége, amelyek materializálódnak, a személyiség funkcióivá, struktúrájának formáivá válnak. Nem azt akrajuk mondani, hogy ez a marxi tétel jelentése, de ebben a marxi tételben foglaltatik mindannak legteljesebb kifejeződése, amelyre a kulturális fejlődés története vezet bennünket."[24]

Itt a szociális objektum szubjektív visszatükröződésének egyik formájával van dolgunk. Ha Lenin az érzetet úgy nevezte, mint „a tudatnak a külső világgal való közvetlen kapcsolatát", mint „a külső inger energiájának tudati ténnyé való átalakulását"[25], akkor az idegrendszer funkcio-

[22] „Voproszi Filoszofii", 1965. 6. sz. 156. old.
[23] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 74. old.
[24] L. Sz. *Vigotszkij:* A magasabbrendű pszichikai funkciók fejlődése. Moszkva 1960. 198—199. old.
[25] *Lenin* Összes művei. 18. köt. 40. old.

nális szerveinek kialakulását úgy értelmezhetjük, hogy a társadalmi viszonyok szüntelen impulzusai az ember gyakorlati tevékenységének folyamatában átalakulnak az emberi szervezet funkcióivá. Ez az analógia az érzettel, mondhatnánk, széles ugyan, de nem mély. A funkcionális szervek nem egyszerűen az egyén közvetlen kapcsolata a számára külső társadalmi viszonyok világával, hanem ezek szerves részei ennek a világnak, olyanok, amelyben a társadalmi a biológiaihoz kapcsolódik és átalakítja azt.

Eltérően az érzettől, amely csak addig tart, amíg az érzékszervekre külső inger hat, a funkcionális szervek, ha már kialakultak, meghatározzák az embernek *mint embernek* a viselkedési formáit a szociális környezeten kívül is. Az élőlény funkciójává válva, a társadalmi viszonyok az egyénekben kialakítják az egyéni létezés nemcsak eszmei, hanem anyagi formáját is, éppenúgy, mint ahogyan az egyén többé vagy kevésbé teljes, többé vagy kevésbé tökéletes megtestesülése a társadalmi viszonyoknak, és más egyénekkel való érintkezésben magát mint a társadalmi lét egy elemét tételezi. Az egyén a külvilággal való összes kapcsolatát a társadalmi viszonyok azon mércéjével méri, amelyeket az ontogenezis folyamatában sajátított el. Pszichofiziológiailag rögzülve ezek az elsajátított viszonyok mindaddig fennmaradnak, amíg az egyén él.

A nem-társadalmi ember, azaz az olyan ember, aki nem más emberekkel való érintkezésben nevelődött, nem ember. A társadalmi ember pedig — függetlenül attól, milyen társadalmi rend keretei között él —, kezdve a Közép-Ausztráliában nemrégiben feltárt civilizálatlan ősközösségi feltételek között élő törzsektől egészen az atomtudósokig — figyelmen kívül hagyva most cselekvéseik morális értékelését —, sehol és soha nem szűnik meg ember lenni.

Az emberiség viszonylag könnyen szakít a társadalom ilyen vagy olyan szociális struktúrájával, az ennek a struktúrának megfelelő társadalmi tudattal, az ezeket meghatározó valamilyen tulajdonformával, de nem képes — amennyiben önmaga marad — megszabadulni a munkától. S nem csak azért, mert ezzel meg lenne fosztva létszükségleteinek kielégítésétől, hanem azért sem, mert ezzel elveszítené a magát a munka folyamatában megszerzett sajátosságait, amelyek nélkül nem létezhet mint a társadalmiság megtestesülése. Az agy funkcionális szervei, amelyek az egyén szervezetében a társadalmiság biológiai akkumulátorai, csak olyan társadalmi viszonyoknak lehetnek termékei és pszichofiziológiai alapjai, amely viszonyok egész sor társadalmi korszak számára közösek, s melyek általában ember számára jelentősek: munkaviszonyok, termelési viszonyok, munkatársi és más — csak nem éppen gazdasági — viszonyok. Az utóbbiak nem rögzülnek az agyban fiziológiailag, így csupán az osztály arculatát határozzák meg. A tulajdon- és a munkaviszonyok különbözőképpen válnak az emberek sajátjává. *Az ember lényegéhez csak azok a társadalmi viszonyok tartoznak, amelyek, akár csak részlegesen is, az individuális pszichofiziológiai struktúrák átépüléséhez vezetnek.* A magántulajdonosi nézetekkel megfertőzött ember átnevelése teljességgel lehetséges. Az a legfőbb, hogy az egyént olyan feltételek közé kell helyezni, amelyeket egy szervezett munka-kollektíva élettevékenysége hozott létre. A közös, szervezett reagálás a kollektíva érdekeinek sikeres megvalósítása, illetve meg-

sértése esetén — amely kollektíva ez esetben a nevelésnek mind objektuma, mind szubjektuma — olyan viszonystruktúrát erősít, amelyben az egyén antiszociális viselkedése célszerűtlennek és lehetetlennek mutatkozik.

Lényegét tekintve erre az elvre épült Makarenko pedagógiai szisztémája. Igaz, Makarenko a saját korabeli tudományok eredményeire támaszkodott (majdnem 30 év telt el halála óta), azonban gyakorlati tevékenységének megvolt az a sajátossága, hogy annak már egyszerű leírása is egy új elmélet csíráit hordozta magában.

A természet által „ajándékozott" agyfunkciókat a szociális környezet szervezi minőségileg sajátos fiziológiai apparátussá. A fiziológiai apparátussal együtt kialakuló és ennek megfelelő, vele összhangban levő szükségletek nem természeti-fiziológiai, hanem szociális-fiziológiai jellegűek. Az a kísérlet, amely a szociális-fiziológiai szükségleteket a konkrét történelmi-társadalmi viszonyok alapján kívánja értelmezni, valamely társadalom alapjának és felépítményének analíziséből kívánja levezetni, rendszerint etikai tárgyú következtetéseket eredményez. Másfelől viszont az ember minden szükségletének naturalizálása a társadalmi specifikum elvesztését vonja maga után, amint ez Feuerbachnál történt. Mindkét oldal számbavételére szükség van, fel kell lelni azt a hidat, amely a pszichofiziológiaitól — az egyetlen olyan természetitől, amelyben tartósan rögzülhet a társadalmi — az emberek közötti lényegi összefüggések rendszeréhez vezet; fel kell mutatni ezeknek a viszonyoknak a visszahatását a pszichofiziológiaira és annak olyan átépülésére, amely lehetővé teszi, hogy ez — a pszichofiziológiai — a társadalmi-alkotó folyamat természeti hordozója legyen, azoknak a képességeknek a hordozója legyen, amelyek az ember biológiai alapjában nincsenek adva.

Gyakran írunk arról, hogy a kommunizmus felső szakaszában a munka elsődleges életszükségletté válik; sőt arról is írunk, hogy az ember elsajátítja az igazi emberi lényegét — mindez azonban némileg deklaratíven hangzik. Előfordul, hogy többet akarunk profitálni a már megoldott kérdésekből, mint amennyit azok tartalmaznak.

Vegyük példaként az ember kizsákmányolásának, a munkafolyamat és a munkatermék elidegenedésének megszűnését. Ez talán nem lelkesítő cél minden nép számára, amely ilyen vagy olyan formában szocialista forradalmat valósít meg? Melyik szocialista ország nem élte át a tömegek nagy munkalendületét, amelyeket az a tudat vezérelt, hogy ők minden gazdagság tulajdonosai, amelyeket korábban a kizsákmányolók sajátítottak el; annak tudata, hogy saját maguk javára, a társadalom hasznára dolgoznak? Dogmatikusak lennénk azonban, ha mindig azonos mértékben építenénk erre a tényezőre, különösen azokban az országokban, ahol a szocializmus nem az első évtizedét éli, ahol olyan nemzedékek nőttek már fel, amelyek soha nem ismerték a kizsákmányolást és, természetesen, aktívan reagálnak munkájuk ösztönzésének más formáira. A dolog lényege nemcsak a termelési eszközök társadalmasítása, nemcsak az automatizálás, nemcsak a dolgozók kommunista nevelésére szolgáló formák tökéletesítése. A kérdés sokkal bonyolultabb. Elvileg új, tudományos megközelítésre van szükség.

Miben álljon ez az új megközelítés? Az utóbbi évek során iskoláink, amelyekben az egész fiatal nemzedék tanul, politechnikai alapra épültek át. A tantervben jelentős helyet biztosítottunk a munkára nevelésnek, amely képzés néha — rosszul szervezett lévén — inkább, sajnos, a munkától való eltávolodásnak eszköze volt. Kialakította-e ez az új nevelés és oktatás a gyermekeknél *az alkotó munka funkcionális szerveit?* Ha igen, akkor is kétséges, mennyiben volt ez tudatos, célirányosan kialakított folyamat. Pedig ez a dolog lényege. Semmiféle prédikáció a munka hasznáról és a henyélés amoralitásáról nem képes kiváltani az alkotás iránti vonzódást (a legjobb esetben a gyermek lelkiismeretes lesz és a kapott feladatot „ettől-eddig" végrehajtja), nem képes kialakítani az alkotó munka szükségletét, amely nemcsak és nem is elsősorban az erkölcsi tudat jelensége, hanem az egyén pszichofiziológiai szervezetének jegye, s melynek fejlesztését tudományos alapra kell helyezni. Itt van a szociológia, a tudományos szocializmus, az etika, a pszichológia, a pedagógiai tudományok és a gyakorlat érintkezési pontja.

Emlékeztetnünk kell Lenin szavaira, aki a kommunista munkát nemcsak az erkölcsi tényezők szempontjából határozta meg: a kommunista munka — írta Lenin — „... a közösség javára megszokásból végzett, a közösség javára szolgáló munka szükségességéhez való öntudatos (szokássá vált) viszonyokból fakadó munka, az egészséges szervezet szükségleteként végzett munka."[26] Ha felvetjük a munka tudományos szervezésének kérdését, szükségképpen foglalkoznunk kell az alkotás pszichofiziológiai és szociális pszichológiai természetével, mert csak így lehetséges az alapvető emberi élettevékenység szférájának kommunista átalakítása.

*

Lehet-e csupán az erkölcsi tényezővel számolni a kommunizmus felső szakaszában? Számunkra úgy tűnik, hogy nem. És nem azért, mintha lebecsülnénk a kialakuló kommunista morális tudat óriási jelentőségét, hanem mert nem tartjuk megengedhetőnek a kommunizmus idealista szellemben való értelmezését. Éppen ez ellen lépett fel G. Sz. Batiscsev is, amikor bírálta azt a felfogást, amely szerint a munkaszükséglet — morális illúzió.[27]

A társadalom számára mindig aktuális lesz a munka anyagi ösztönzése. A kommunizmusban persze a jelenlegitől eltérő formát ölt majd. Ha az ember számára már biztosítva vannak anyagi és szellemi szükségletei, akkor ösztönözni őt csak a munka érdekesebb, alkotóbb tartalmával lehet, *a munkára ösztönzés magával a munkával történhet.* Hiszen nem áll jogunkban még a kommunizmus vonatkozásában sem idealistákká válnunk, akik ignoráljuk az emberek szükségleteit, s itt nemcsak a nem-munka szükségletekről (élelem, ruha, lakás, pihenés stb.) van szó, hanem az alkotásszükségletről is, amelynek fejlettségi foka az igazán emberi társadalmi viszonyok mutatója.

[26] *Lenin:* A munka termelékenységéről. Kossuth Könyvkiadó 1957. 145. old.

[27] Lásd az OSZSZKSZ Pedagógiai Tudományos Akadémiájának közleményei, 1962. 2. sz. 23. old.

A munka, bármilyen fokot is érjen el társadalmasítása, mindig személyes, individuális-konkrét jellegű. A munkára ösztönözni nem lehet egyedül a társadalmi érdekekkel, helyettesítve az erkölcsi meggondolásokkal, az egyéni élvezet, az egyéni szükséglet elveszti önző jellegét, de maga valószínűleg megmarad és továbbfejlődik. A személyes nem-munka szükségletek, amelyeknek kielégítését a társadalom biztosítja, nem befolyásolják többé az embernek a munkához való viszonyát.

A társadalmi érdek az erkölcsi ösztönző formájában már most is és a jövőben még inkább egyike a leghatékonyabb munkára való ösztönzőnek, a kommunista társadalom embere a társadalmi érdeket mint személyes érdeket fogja fel. Az egyén azonban nem olvad fel a közösségben, hanem állandóan megkülönbözteti magát környezetétől, s elsősorban az alkotásban különbözteti meg önmagát, amely egyidejűleg a személyiség ismérvét kölcsönzi neki és ugyanakkor hozzákapcsolja a társadalomhoz. Ebben az irányban haladt Makarenko is, amikor arról írt, hogy a szovjet ember munkája igen bonyolult, komplex élmény, amely meghaladja az egyszerű kötelesség-fogalom határait és az élet értelmévé, a létezés örömévé válik.[28]

A munkára ösztönzés anyagi és erkölcsi formáinak kérdése a filozófia alapkérdésének egyik konkrét kifejeződése. Abból, ahogyan némely szerző az anyagi ösztönzők megszűnését és az erkölcsi ösztönzők korlátlan uralmát hirdeti, az a következtetés adódik, hogy az új társadalmi rend magasabb fokán a lét és a tudat viszonya új formát ölt, nevezetesen: helyet cserélnek vagy legalábbis, az egyén életében a lét mint alap értelmét veszti. Így azonban csak azok vélekedhetnek, akik számára az emberi lét csupán a *fizikai létezéssel* egyenlő. Nem látják a kérdés ennél sokkal lényegesebb, másik oldalát, annak szükségszerűségét, hogy az ember a saját aktivitásával a saját személyi élettevékenységében szüntelenül galvanizálja a társadalmi viszonyokat, amelyeken kívül az ember nem-ember; hogy állandóan felszítva tartsa *szociális létének* tüzét. Ebben áll a jövőbeni anyagi ösztönzés titkának történelmi materialista megoldása.

*

Filozófiai irodalmunkban igen elterjedt az a vélekedés, hogy a munka sohasem volt a kizsákmányoló osztályok erkölcsi elve. „A rabszolgatartó nyíltan vallotta, hogy a munka nem méltó a szabad emberhez, az a rabszolgák megvetendő foglalatossága. A feudális úr abban látta a »kék vér« döntő felsőbbrendűségét, hogy mentesíti a nemest a munka alól, áthárítva azt a nemtelen rendekre. A burzsoázia álszent módon dicséri a munkát, de csak mások munkáját, az idegen munkát, amely az ő meggazdagodásának forrása. Ő maga azonban a saját jólétét munka nélkül szerzett jövedelemre építi."[29] Ha nem akarunk a ténybeli pontatlanság és leegyszerűsítés hibájába esni, feltétlenül el kell ismernünk, hogy az említett osztályok egyike sem hirdette és ösztönözte a semmittevést. Minden etikai

[28] Lásd *Makarenko* Válogatott pedagógiai tanulmányok. Új Magyar Könyvkiadó 1950, 290—298. old.

[29] *L. Leontyev:* A kommunizmus és a munka. Moszkva 1962. 15. old.

értékrendszerben egyik legnagyobb rossznak, bűnnek számított a semmittevés, henyeség. A tények arról tanúskodnak, hogy az uralkodó osztályok tudatosan e tevékenységre szoktatták a fiatal nemzedéket, de, természetesen, olyan tevékenységforma irányába törekedtek e megszokást kialakítani, amely forma megfelelt az adott osztály helyének a társadalmi termelés rendszerében, a társadalmi munkamegosztásban játszott szerepének, anyagi és szellemi érdekeinek. A rabszolgatartók körében tisztelték a hadi erényeket, a hadvezéri tehetséget, a szónoki készséget, a vitaképességet és az olyan tulajdonságokat, amelyek az állam vezetésében és a külpolitikában szükségesek voltak. Pártolták a művészeteket is, amelyek valamilyen módon erősítették és dicsőítették a rabszolgatartó társadalmi rendet.

A feudalizmusban az uralkodó osztály fő tevékenységi területe a háború volt (saját vazallusai vagy más feudális állam ellen), amelyet szentnek tartottak.

Ami a kapitalizmust illeti — itt virágzott fel a mindenható, aktív, agilis s egyáltalán nem tétlen személyiség kultusza.

A burzsoát mint semmittevőt, henyélőt ábrázolni nemcsak a tényeknek nem felelne meg, és csökkentené kapitalizmus-kritikánk színvonalát, de azt is gátolná, hogy pontosan meghatározzuk: miben áll mégis a burzsoá parazita jellege.

Az emberi szervezet számára elviselhetetlen, taszító a semmittevés állapota. Azonban tevékenységének nemét, fajtáját nem ő maga, hanem az uralkodó gazdasági viszonyok rendszere határozza meg. A tevékenységszükséglet fejlődése lehet egyrészt e szükséglet természetének megfelelő, igazi, másrészt e szükséglettel ellentétes, hamis irányú. A munkaszükséglet illuzórikus kielégítése akkor jelentkezik, ha az ember olyan tevékenységet folytat, amely csak külső rajzában emlékeztet a munkára és csupán érdekessége, hozzáférhetősége, gyors eredményre törő jellege stb. vonzza az embert, ami kvázi-munka: sport, játék, a munka területén kívüli versengés stb.[30]

Hasonló az eredmény akkor is, ha valamely, akár hasznos tevékenység jelentőségét felnagyítják. A termelési eszközök tulajdonosa, aki érdekelt a saját gazdasági helyzetének fenntartásában, szükségképpen dicsőíti azt a tevékenységformát, amelyet ő lát el a tőkés munkamegosztás rendszerében. Ezzel egyidőben megszentelődik minden tevékenység, amely anyagilag (gazdaságilag vagy háborús úton) és ideológiailag megszilárdítja az uralkodó osztály helyzetét. Ez akkor is így van, amikor már az adott társadalmi-gazdasági alakulat túlélte önmagát, s színre lépnek a haladó erők, amelyeknek győzelme hivatott a fejlődést meggyorsítani.

[30] Mint Garai László feltételezi, „az emberi alapszükséglet ontogenetikus kibontakozására barmely emberi tevékenység alkalmas, ha az, akár területi formában is, a munkatevékenység általános struktúrája szerint épül fel s ennek következtében rendelkezik az emberi alapszükséglet... lényegi jegyeivel. Amint Vigotszkij, Leontyev és Galperin kutatásai megmutatták, a munkatevékenység mintájara alakul ki, egyebek között, a tanulási s a benne formálódó értelmi tevékenység, a játék stb. Fontos ezt számításba venni azért, mert az alapszükséglet ontogenetikus fejlődése éppen ezekkel a nem-munka tevékenységi formákkal kezdodik. Ezek azonban filogenetikusan a munkából fejlődtek ki, követve annak struktúráját. Ilyenképpen ezek a nem-munka tevékenységi formák *az egyén szükségletén mint közvetítő lánczszemen keresztül tukrozik filogenetikus formájukat — a munkatevékenységet.* („Voproszi Pszichologii", 1966. 3. sz. 64—65. old.)

A kizsákmányolók öndicsőítésének, felmagasztalásának visszája a kizsákmányoltak munkájának lebecsülése, annak olyan ábrázolása, mint amely primitív lények osztályrésze, az anyagi termelésben végzett munka kiiktatása a kizsákmányolók által morálisan helyeselt emberi tevékenységfajták közül. A kizsákmányoltak és a kizsákmányolók az erkölcsi elvek különböző rendszerét munkálják ki, a kizsákmányolók nem becsülik a kizsákmányolók munkáját, a kizsákmányoltak pedig ezért ugyanezzel fizetnek. Ilyen módon az antagonisztikus osztálytársadalmakban a munka mint hasznos, célszerű emberi tevékenység nem nyer elismertetést egyetemes értékként.

A termelés abszolút (végső) célja, amely egyetemes jellegéből következik, tárgyak létrehozása emberi szükségletek kielégítése céljából. A munka relatív (közvetlen) célját az uralkodó osztály gazdasági érdekei határozzák meg. A kapitalizmus körülményei között a termelés abszolút célja (mint minden más társadalmi rendszerben) a társadalom rendelkezésére álló termékek tömegének, a használati értékeknek a növelése; a viszonylagos cél: a tőkésosztály által elsajátított értéktöbblet növelése. Az abszolút cél csak a különböző szakmákban, foglalkozási ágakban dolgozók konkrét munkájának folyamatában realizálódhat. A relatív cél szempontjából közömbös az a konkrét munka, amelynek eredményeképpen megvalósul, a relatív cél az absztrakt munka alapján alakul ki.

A munka tartalmát illető közömbösség a mennyiségi eredményessége nevében, reális lehetőséget nyújt a „kvázi-tevékenység" különböző fajtáinak sokasodásához. A „kvázi-tevékenység" kiagyalt, mesterséges, torz szükségleteknek van alávetve, amelyek a halódó szociális csoportokra jellemzőek. Ezek a kvázi-tevékenységi formák az ezekkel foglalkozók számára csengő pénzt ígérnek, amelynek nincs szaga. A munka hazug, hamis formái ott léteznek, ahol a termelés nem az emberek közvetlen szükségletei kielégítésének van alárendelve. A cél lehet fantasztikus, elgondolhatatlan, ostoba és mégis a fantasztikum, elgondolhatatlanság, ostobaság határai között a célt követő egyén ember módjára, emberszerűen cselekszik. Aligha van a történelemnek szégyenletesebb jelensége, mint a fasizmus, amely tervszerűen semmisítette meg és tartotta rabságban emberek millióit. Ugyanakkor, azokat a módszereket, amelyekkel ezt a cél megvalósították, a legújabb tudományos eredmények felhasználásával dolgozták ki, számba véve a legkorszerűbb munkaszervezési tapasztalatokat is. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy ennek az ügynek voltak lelkes hívei, az embergyűlölet fanatikusai, akik hittek az átkos fajelméletben, akik gaztetteket hajtottak végre az „isten velünk van" jelszavával. Az embereket a lágerekben tudományosan megtervezett kemencékben égették el, kidolgozták a hullák, a haj, a csont, a hamu hasznosításának technológiáját, a kivégzett emberekből szappant főztek... Nem mondható, hogy az ezzel foglalkozó emberek nem tudták, mit cselekednek; sokan közülük szerették rokonaikat és hozzátartozóikat, gondoskodtak róluk, gyönyörködtek a zenében, költészetben, láthatóan nem volt idegen tőlük a humanizmusról értekezni, és ezek a führer által meghirdetett célokat magasztos és történelmi céloknak tekintették.

Ezt a szörnyű kettéhasadást annak a társadalomnak a kettéhasadása

hozta létre, amely ilyen embereket szült. Az emberi munka humanizáló lényege nem talált megfelelő megnyilvánulási formát, azért, mert a munka nem a termelés abszolút céljának, az embernek és szükségleteinek volt alárendelve. Sőt, a kisebbség érdekeinek alávetett emberi tevékenység aktívan antihumánus irányt vett (a többség ellen irányult) és emberek ezreinek képzeletében mint erkölcsileg teljesértékű tevékenység szerepelhetett. Hasonló morális szituációban volt az az amerikai pilóta, aki békés japánokra ledobta az amerikai atombombát. Ez a pilóta, akiben tudatosult az emberiség ellen elkövetett bűntett, a „dicsőséges hős" szerepe helyett a bűnöző, a magányos életformáját választotta, csak hogy ne hasonlítson a burzsoá propaganda által róla megrajzolt „példamutató állampolgárra".

Minél nagyobb fokú kiüresedés jellemzi a munkát általános emberi értelemben abban a társadalomban, ahol a többség a kisebbség érdekeinek megvalósításáért dolgozik, annál nagyobb értéket képes nyújtani az uralkodó osztály számára. Ez különösen a kapitalizmus körülményei között jelentkezik világosan. És, megfordítva, minél közvetlenebbül szolgálja a cselekvés az embert és az emberi szükségletek kielégítését, annál összeegyeztethetetlenebb az elnyomás és kizsákmányolás rendszerével, a tőkés valósággal, amely hamis útra irányítja a munkát.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet tartalmát jelentő szociális átalakulások egyik sajátsága az, hogy a munka humanizációjának irányába hatnak.

*

A tőkés termelés kétféle módon sorvasztja a munkaszeretetet: először, magával a kizsákmányolás tényével, a munka elidegenedésének tényével, amelynek következtében a kizsákmányolók érdekében végzett munka taszító jellege gyakran kiterjed a munkára általában; másodszor, a munkás ide-oda hányódik a választott foglalkozás iránti „hűséges", „állandóságot" igénylő s ebben az értelemben *konzervatív* munkaszeretet és a tőke rendkívül változékony szükségletei között, s ebben az ellentétes folyamatban rendszerint a tőke igényeié az utolsó szó.

A tőkés társadalmi viszonyok nem ösztönzik a munkaszükséglet fejlődését. A munkaszükségletnek nincs speciális jelentősége és ritkán jelent mást, mint az egyén személyes életének célját. Az a csodálkozás, amelyet a burzsoá közvélemény tanúsít az önzetlen tevékenység, alkotó lobogás láttán, a személyes nyugalom, anyagi jólét, hivatali helyzet és más hasonló feláldozása láttán, az alkotómunka kiemelkedő személyiségeinek — legtöbbször haláluk utáni — felmagasztása láttán, annak a jele, hogy a kapitalizmus által létrehozott szociális klímában „abnormális" a tehetség, szokatlan az eredetiség, nem mindennapi jelenség az önzetlenség, „furcsa" az alkotó individualitás. A tőkének alárendelt, s általa nivellált egyének állandóan rettegnek azoktól, akik csak saját munkaszükségleteiknek rendelik alá magukat.

„Azoknak a társadalmaknak a gazdagsága, amelyekben tőkés termelési mód uralkodik, mint »óriási árugyűjtemény«, az egyes áru pedig mint e gazdagság elemi formája jelenik meg."[31] A tőkés társadalomban az alkotó

[31] MEM 23. köt. 41. old.

(eleven) potenciák számításon kívül maradnak. Jelentése csak a tárgyidologi gazdagságnak van, a munka elidegenült folyamata, mint ismeretes, sem értékkel, sem használati értékkel nem bír. „Ahhoz, hogy mint árut a piacon eladják, a munkásnak mindenesetre léteznie kellene, mielőtt eladják. De ha a munkás önálló létezést adhatna munkájának, akkor árut adna el és nem munkát."[32] Engels e kérdést megvilágítva írja a „Bérmunka és tőke" 1891-es kiadásának bevezetésében: „Amit a közgazdászok »a munka« termelési költségeinek tekintettek, nem a munkának, hanem magának az eleven munkásnak a termelési költségei voltak. És amit ez a munkás a tőkésnek eladott, az nem a munkája volt. »Mihelyt munkája valóban megkezdődik« — mondja Marx — »már megszűnt az övé lenni, tehát nem adhatja el többé.« Tehát legfeljebb *jövendő* munkáját adhatná el, vagyis magára vállalhatná azt a kötelezettséget, hogy egy meghatározott munkateljesítményt meghatározott időben elvégez. Ezáltal azonban nem munkát ad el (hiszen ezt még csak a jövőben kellene elvégeznie), hanem meghatározott időre (napibérben) vagy meghatározott munkateljesítmény céljára (darabbérben) a tőkés rendelkezésére bocsátja munkaerejét meghatározott fizetés ellenében: bérbeadja, illetve eladja *munkaerejét*. De ez a munkaerő összenőtt az ő személyével és ettől elválaszthatatlan. A munkaerő termelési költségei ezért egybeesnek a munkás termelési költségeivel; amit a közgazdászok a munka termelési költségeinek neveztek, az nem egyéb, mint a munkás és ezzel a munkaerő termelési költségei. És ily módon a munkaerő termelési költségeiről vissza is térhetünk a munkaerő *értékére* és meghatározhatjuk azt a társadalmilag szükséges munkamennyiséget, amely egy meghatározott minőségű munkaerő előállításához szükséges, ahogy ezt Marx tette a munkaerő vételéről és eladásáról szóló szakaszban. („Tőke", I. köt. 4. fej. 3. pont.)"[33]

„A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának nincs értéke."[34]

Ez a helyzet a kapitalizmus feltételei között. Lehetséges-e más szituáció?

Tegyük fel, hogy létezik egy olyan társadalom, amelyben a dolgozókat munkájukért nem munkaerejük — amely megszűnt áru lenni — értéke alapján díjazzák, hanem *munkájuk szerint*. Tegyük fel továbbá, hogy a társadalom által létrehozott termékeknek azt a részét, amely nem kerül a közvetlen személyes fogyasztás szférájába, kollektíve fogyasztják el, függetlenül a munkaerő lehetséges értékétől, valamint attól, hogy a kollektívát alkotó fogyasztó egyének mindegyike külön-külön milyen mennyiségű és minőségű munkát végzett. Ezzel tehát feltételeztünk egy olyan társadalmat, amely nem oszlik munkaerő-eladóra és munkaerő-vevőre és a különböző termelési ágakban dolgozó munkacsoportok tevékenységének cseréjét tervszerűen szervezi meg. Mindennek alapján a társadalom nem hozna-e létre olyan új viszonyokat az emberek között, amely teljes tagadása lenne mindannak, amit a kapitalizmusról tudunk? Nem érvényesülne-e ez esetben a társadalmasított munka közvetlenül munkára való cse-

[32] Ugyanott, 498. old.
[33] MEM 6. köt. Budapest 1962. 591—592. old.
[34] MEM 23. köt. 500. old.

réje, amely csere, Marx véleménye szerint „vagy az értéktörvényt szüntetné meg, amely éppen a tőkés termelés alapzatán fejlődik csak ki szabadon, vagy magát a tőkés termelést, amely éppen a bérmunkán nyugszik."[35] Ki állíthatja komolyan, hogy a felsorolt jegyek nem lényegi sajátosságai a szocializmusnak?

„A »munka értéke« kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen kihunyt, hanem ellenkezőjébe fordult. (Egyes társadalomkutatók nem szánják rá magukat annak konstatálására, hogy a szocializmus viszonyai között az árutermelés kategóriái saját ellentétükbe csapnak át a tartalmat illetően, annak utána, hogy a munkaerő megszűnt áru lenni. — *R. I. K.*) Képletes kifejezés ez, mint mondjuk a föld értéke. (Vagy az antikommunisták által használt fogalom: »a munkaerő ára a szocializmusban« — *R. I. K.*) Ezek a képletes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból fakadnak. Kategóriák lényegi viszonyok megjelenési formái számára. Hogy megjelenésükben a dolgok gyakran fonákjukról mutatkoznak meg, az egyébként minden tudományban ismeretes, kivéve a politikai gazdaságtanban."[36]

A szocializmus leglényegesebb vonásainak minőségeként a következő jegyeket kell feltétlenül megemlíteni:

1. „A szocializmus célja: a nép növekvő anyagi és kulturális szükségleteinek mind teljesebb kielégítése, a társadalmi termelés szakadatlan fejlesztése, tökéletesítése útján."[37]

Ez azt jelenti, hogy a termelés megszűnt a munkafolyamat és az értéktöbblet növelése folyamatának közvetlen egysége lenni, azaz: elvesztette tőkés jellegét.

A kapitalizmusban — mint Marx elemzi a kérdést — a munka csak eszköz az értéknövelési folyamat érdekében, az értéknek mint olyannak a növelése lényegileg nem más mint az *értéktöbblet termelése*, azaz a *meg nem fizetett munka tárgyiasulási folyamata*. A szocializmusban a termelés nem a tőkések mesterséges szükségleteit, az értéktöbblet elsajátítását szolgálja, hanem a társadalom tagjainak normális emberi szükségleteit van hivatva kielégíteni; a termelés a szocializmusban *a munkafolyamat és a használati értékek mennyiségi és minőségi növelése folyamatának egysége*[38], helyreáll a munkafolyamat és annak konkrét-tartalma közötti egység (helyesebben: azonosság); helyreáll a munkafolyamat és a termelőtevékenység minden fajtájának egysége, amelyek mindegyikét „célja, működési módja, tárgya, eszköze és eredménye határozza meg".[39]

2. A társadalom érdekeltségét az egyén munkájában nem az határozza meg, mennyiben képes az egyén meghatározott mennyiségű értéktöbbletet szolgáltatni, hanem az, mennyiben van képessége hasznos tárgyat létrehozni. A munka társadalmi méretekben történő megítélésénél a szocializmusban elsődleges annak hasznossági hatékonysága; mint konkrét munka esik értékelés alá, amelyben a munkás individuális képességei megteste-

[35] Ugyanott, 499. old.
[36] Ugyanott, 500. old.
[37] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 721. old.
[38] Az érték növekedése nem tartozik a szocialista termelés tartalmi meghatározottságai közé, csupán mennyiségi oldaláról jellemzi azt.
[39] MEM 23. köt. 47. old.

sülnek. Az absztrakt munka kategóriája ez esetben csak feltételesen használható.

Az, hogy a tevékenység konkrét-minőségi oldala első helyre kerül, egyik legfontosabb feltétele annak, hogy a munka elsődleges életszükségletté váljon. Mert nem létezhet az általánosságban vett munkaszükséglet (méghozzá elsődleges szükséglet!) tekintet nélkül arra, hogy mi a tartalma, függetlenül azoktól az emócióktól, amelyeket a munkásból kivált.

Az alkotás vágyának, a munkaszükségletnek — ezt, mint mondani szokás, »teljes felelősséggel állíthatjuk« — ki kell elégülnie. Ez — amint erről meggyőződhettünk — nem lehetséges akármilyen szociális feltételek között: vagy azért, mert a viszonyok gyakran nem kedveznek az alkotás-szükséglet fejlődésének, vagy azért, mert nem nyújtják az alkotás-szükséglet számára adekvát kielégülési tárgyat — a személyiség számára legvonzóbb munkafajtát. Hiszen ebben az összefüggésben a munkaszükséglet egy sorban áll más szükségletekkel — azzal, hogy lélegezni, enni, inni stb. kell — a munka maga, ha egyszer a levegővel, kenyérrel, vízzel stb. rokonítjuk, *használati értéknek* mutatkozik.

Miért nem beszéltünk eddig arról, hogy a munka képes ebben a szerepben is fellépni? Valószínűleg abból az okból következően, hogy a tőkés társadalomban, ahol társadalmilag az érték bír jelentőséggel, míg a használati érték csak az érték hordozója, csak az a tárgy elismert, amely használati érték, amelynek van értéke. Értékkel bírni — ez útlevél, diploma, egyszóval a tárgy hasznosságának társadalmi elismerése. A munka pedig nem rendelkezik értékkel, bár a látszat az, hogy van értéke. Ezért a munka a tőkés viszonyok logikája szerint használati értékkel sem bír. Éppen ez fejeződik ki a munka önelidegenedésének tényében, a munka megvetésében, amelyet az emberekbe plántált a kapitalizmus.

Már megmutattuk, hogy a tőkés termelési-gazdasági viszonyok között a munka kapcsolata a személyes szükséglettel, szabályszerint, közvetett jellegű. A munkát azért végzik el, hogy ezzel jogot kapjanak arra, hogy a munkához képest más valamely értékekkel rendelkezzenek. Másrészről, a munka nem esik egybe a munka elfogyasztásának folyamatával, amennyiben nem a munkára irányuló „szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül eső szükségletek kielégítésére."[40]

Csak a kommunizmus, ahol a munka elsődleges életszükségletté válik, képes biztosítani, ebben az értelemben, *a munka és fogyasztás közvetlen azonosságát,* de itt a tisztán szociális eredetű, alkotó jellegű fogyasztásról van szó.

Természetesen, ez esetben is a termelőeszközök és az alkotás elfogyasztásával, elhasználásával van dolgunk, azonban a társadalmi munka hozama, amely termék formájában a szükségletté vált munka elfogyasztása során jön létre, jelentékenyen felülmúlja a benne rejlő társadalmilag szükséges munkaidő mennyiségét, mivel egyesíti magában az élő és a holt munkát.

Az ellen a tézis ellen, hogy a munkának használati értéke van, illetve hogy a munka használati érték, fel lehet lépni azzal, hogy Marx erről

[40] *Marx:* Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. 48. old.

nem írt, pedig a munka valamilyen mértékben, feltehetően, minden társadalmi-gazdasági alakulatban szükséglete volt az embernek.[41]

Az ilyen ellenvetések arra vonatkoznak, ahogyan az egyén érzékeli a munkát, s egyáltalán nem az egyén szociális funkciója szempontjából érintik a problémát. Már a munka elidegenedésének marxi elméletében mindenoldalúan bizonyított, hogy az ember kizsákmányolásán alapuló rendszer uralkodó tendenciává teszi a munkatevékenységtől való elszakadási törekvést, szakadékot hoz létre a személyes munka és a személyes fogyasztás között, s a magántulajdonosi viszonyok diktátuma arra irányít, hogy az utóbbi (a személyes fogyasztás) előnyben részesuljon, sőt az egyetlen kívánt foglalatosság minőségében lépjen fel. Emellett a kizsákmányolás, amely annak szükségszerű következménye, hogy a termelőeszközök tulajdonosai idegen munka termékét sajátítják el, a munkás elszemélytelenedését hozza magával, nemcsak a dolgoktól, hanem a „szerzőségtől" is megfosztja a munkást, azaz a szociálisan jelentős önmegvalósulás legmélyebb alapjait ássa alá, megfosztja a munkást képességeinek társadalmi elismerésétől, a magas erkölcsi megítéléstől és önmegítéléstől.[42]

Egyenes összefüggés áll fenn a között, hogy a termelés alá van vetve a maximális profit céljának és a között, hogy társadalmi méretekben a munka nem lehet használati érték. A munka csak akkor léphet fel a használati érték szerepében, ha a társadalmi elismerés alapja nem az absztrakt munka, hanem a konkrét munka; ez pedig azt jelenti, hogy a termelésnek a használati értékek előállítására kell irányulnia.

A munka nem válhat használati érték megszerzésének folyamatává és nem válhat egyetemes szükségletté ott, ahol a termelés nem közvetlenul az emberi szükségletek kielégítésének van alárendelve. És fordítva, attól kezdve, ahogy minden egyes ember munkájának értékelése nem abból a szempontból történik, hogy mennyi absztrakt-általános értéket hoz létre, hanem abban a mértékben, ahogyan az mások szükségleteinek kielégítésére alkalmas — a társadalom fokozatosan leküzdi azokat a korlátokat, amelyek akadályozzák, hogy a munka egyike legyen a szükségleteknek. Párhuza-

[41] Ez nem azt jelenti, hogy Marx sohasem használta a „munka használati értéke" kifejezést. Ez a kifejezés Marx írásaiban nem a munkatermek dologi hasznossagat, hanem az olyan munka hasznosságát jelenti, amelynek eredménye a folyamat maga (pl. szolgáltató munka). Ebben az esetben az én munkam használati értéke valakinek a nem-munka szükségleteihez fuzodik, amelyeket kielégít. A mi esetunkben másról van szó: az en munkám használati értékerol, amely a sajat munkaszükségleteimhez kapcsolodik.

[42] Garai László véleménye szerint „a tőkés termelésben a munkatevékenység céljának kituzese a kizsakmányolonak (vagy képviselojenek), mig a cel megvalosítása a kizsákmanyoltnak a funkcioja. Ez az osszefugges fejeződik ki az antagonisztikus ellentmondásos jellegben, amely az alapszukseglet celkituző iranyultsaga es a celmegvalosító irányultsága kozott feanall. Ugyanigy hasad antagonisztikus polusokra a tevekenyseg (a munkás munkaja) es a targy (a tokes tulajdona) — ez az ellentmondas van az alapjában annak az antagonizmusnak, amely a targyi tevekenyseg szukseglete es a targyra iranyulo szükséglet, valamint ezeken belul érvenyesul . . .

Az egymast kizaro, egymassal osszeférhetetlen komponensek és tendenciák jelenléte a szükségletek szferajában arra vezet, hogy a komponensek (vagy tendenciak) egyike, miután megjelent, kiszoritja a vele osszeferhetetlen komponenst (tendenciat). A kiszorított tendencia pedig kerulő uton csupan sajat eredmenyeben tudatosulva kepes betorni a szukségletek szferájaba: irracionális tevékenysegi aktus formájaban, azaz olyan tevekenységben, amely nem közelíti ugyan az embert sem sajat individualis, sem mas emberek vagy a társadalom céljaihoz, azonban megadja a célkituzesi és celmegvalosítasi szukseglet kielégítését. Ilyen fiktiv kielégules kovetkezhet be pl. valamely targy szetzuzasánál (az adott tárgy celszerű átalakítása helyett a szubjektum, mas ember vagy a társadalom számára); valamely más ember eredmenyes cselekvesenek utánzasanál, bar a siker szükséges feltetelei hianyoznak." („Voproszi Pszichologii", 1966. 3. sz. 72. old.)

mosan azzal a folyamattal, amelyben a munka szociális funkciója az, hogy — a munkaszükségleten kívül — mások szükségleteinek eszköze legyen, a munka cél és egyidejűleg eszköz annak elérésére, hogy az egyén folyamatosan és állandóan megújítsa a munkatevékenységgel kapcsolatos átéléseinek bonyolult komplexumait, amelyek éppen ebben a komplexitásukban nyújtják a személyiség valóban emberi megnyilvánulásának érzését, s, mert valóságosan is az igazán emberi személyiség megnyilvánulásai, az embert mint személyiséget, mint társadalmi embert formálják. Ebben az értelemben a *munka maga-magát ösztönzi*, s minden ember, aki periodikusan az alkotó munka szubjektumának minőségében lép fel, ösztönzi önmagát mint embert.

Ha az eddig vizsgált tényezők egymás közötti általános összefüggéseit vizsgáljuk, megközelítőleg a következő képet kapjuk:

termelési típus	a termelés végcélja és közvetlen célja közötti összefüggés	termelés célja	a munka értékének legfőbb társadalmi mércéje	milyen munka jelentős és társadalmilag elismert	a munkaszükséglethez való viszony	a munkás személyiségéhez való viszony
1. tőkés termelés	nem esnek egybe	értéktöbblet nyerése	érték-mennyiségi mérce	absztrakt munka, érték-aspektusban	oppozíció	nivellál
2. szocialista termelés	egybeesnek	termék, amely emberi szükségleteket elégít ki	használati érték, a használati értékek mennyisége	konkrét munka, annak tartalma szempontjából tekintve, azaz az ember számára hasznos tárgyak termelésének képessége	tekintettel arra, hogy a társadalom érdekelt a konkrét munkában, társadalmilag jelentős, elismert a munkás konkrét munkájában való érdekeltség	az emberért folytatott termelés, plusz annak alkotó lehetőségeiben való érdekeltség — ez az alapja minden ember pozitív személyiségként való megvalósulásának

Feltéve, hogy ezek a tényezők igaza, viszonylag könnyen belátható, miért rendelkezik a munka használati értékkel. Magától értetődő, hogy ami itt mint végállapot van rögzítve, az a valóságban mint tendencia érvényesül, amelyet némelykor elfednek, elnyomnak ezzel ellentétesen ható tendenciák, ez azonban nem változtat azon, hogy a szocialista társadalmi viszonyok teljes kiépülésében, a kommunista társadalmi viszonyok kibontakozásának folyamatában a fejlődés iránya ez.

Tehát, arról beszéltünk, hogy a munka használati értékkel bír, mégpedig önmagában, függetlenül az eredményétől rendelkezik vele, ha szükségletté válik. Tudatosan nem vizsgáltuk a munka szükségletté válásának feltételeit[43]. Számunkra úgy tűnik, hogy e megközelítés lényege a következő: *a munka elsődleges életszükségletté válásának feladatait mind stratégiailag, mind taktikailag objektíve az határozza meg, hogyan halad az a folyamat, melynek során a munka használati érték jelleget ölt.*

Az objektív tényezők sorából már ismertek a munka ilyen átalakulásának a főbb tényezői — azoknak a szociális és technikai feltételeknek a felszámolása, amelyek a munkához való negatív viszonyt indikálják, azaz az ember kizsákmányolásának, a személyiséget eltorzító specializációnak és munkafeltételeknek a felszámolása; a munka megtöltése intellektuális alkotó tartalommal.

A szubjektív tényezőket illetően már sokat tettünk, de még bonyolult munka áll előttünk atekintetben, hogy a dolgozókban pozitív hajlamot alakítsunk ki a munkához, kezdve a kommunista nevelés rendszerétől, végezve azzal, hogy ki kell dolgozni annak metodikáját, hogyan lehet a fiatal nemzedéknél irányított hatást gyakorolni az agy funkcionális szerveinek kialakulására.

Elismerve, egyfelől azt, hogy a munkaszükségletet nem meríti ki szellemi-erkölcsi tartalma, és mint emberi módon kialakult szükséglet a szervezet tevékeny állapotában bonyolult pszichofiziológiai mechanizmuson alapul; kiindulva másfelől abból, hogy a munka használati érték szerepet játszhat, s annál nagyobb mértékben, minél inkább kifejlődnek a kommunista munka feltételei — elkerülhetetlenül arra a következtetésre jutunk, hogy nem helyes az a tétel, mely szerint a kommunizmusba való átmenettel az anyagi ösztönzők elhalnak. Igazuk van azoknak, akik arról írnak, hogy a tevékenység folyamatára ható szellemi érdekeltség és a társadalom érdekei által diktált erkölcsi megfontolások jelentősége megnő. Abban, hogy ez a folyamat végbemegy, senki sem kételkedik, ez a folyamat, feltétlenül, a jövőben is folytatódik. Más itt a nehézség. Az, hogy megtaláljuk azokat az anyagi tényezőket, amelyek társadalmi rendünk felső szakaszában sajátlagosan determinálják a munkafolyamatot.

Teljesen világos, hogy a kommunizmus kizárja az egyéni munka gazdasági ösztönzését. A gazdasági ösztönző kialvása azonban még nem annak

[43] Erről a kérdésről az utóbbi években tetemes irodalom jelent meg. Pl. A. G. Zdravomiszlov és V. A. Jadov szerint: „E kérdés taktikai megoldása — a szakma kiválasztásának, a szakmai orientálásnak a munkás személyiségének értékeivel összhangban álló szociális szabályozása. A kérdés stratégiai megoldása — a munka komplex automatizálására való áttérés, amelynél a monoton, intellektuális készséget nem igénylő munka kb. 12-szer kisebb, mint a jelenlegi technológia mellett." (*A. G. Zdravomiszlov és V. A. Jadov:* „Vizsgálatok a fiatal munkások munkához való viszonyáról" — A XVIII. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszusra készült előadás tézisei. III. köt. 416. old.).

a jele, hogy az anyagi ösztönző megszűnik. A legfontosabb itt az, hogy felleljük az anyagi ösztönző új vonásait, megmutassuk, hogy a kommunista munkának milyen formájú anyagi ösztönző felel meg. Úgy tűnik, ez az alkotás-ösztönző. Ennek az ösztönzőnek a megértése adhat kulcsot a történelmi materializmus új formájának megértéséhez, annak az új formának megértéséhez, amely már nemcsak az emberiség előtörténetének feltételein alapul, hanem a kommunizmus saját alapján végbemenő fejlődésének gazdag tapasztalataira is támaszkodik.

A már említett Godwin — szembeszállva azokkal, akik az önzést örök emberi ösztönzőnek tekintik — ragyogóan cáfolta ellenfeleinek érvelését. az „önzés" mégis megoldatlan probléma maradt nála. Egyfelől, úgy tűnt számára, hogy az önzés a társadalmi hasznosság keretéhez kötött tiszteletre és dicsőségre való vágy formájában elfogadható a jövő társadalma számára is. Másfelől, Godwin hajlott arra, hogy mindenfajta „személyes motívumot" elvessen, s helyettesítse „a társadalom javának mindent legyőző képzetével". Többek között ebben is kifejeződik utópizmusa. Ez egyike azoknak a pontoknak, ahol, ha megismételjük az utópisták tévedéseit. támad az antikommunista ideológia és propaganda.

Pedig, mint az eddig elmondottakból látható, a kommunistáknak van mit mondani erről a kérdésről. A kommunisták számára, akik szenvedélyesen harcolnak a kispolgár önzése ellen, aki életének célját a parazita fogyasztásban látja, nem idegen az alkotó „önérdek" képviselete, amely a legragyogóbb formájában a lemondásig megy el a magáévá tett ügy kedvéért; az alkotó „önérdekkel" rokon, az, amikor a személyiség az elsajátított pozitív társadalmi tényezőket tiszteli magában. Az olyan törekvések, hogy a kommunistákat a személyes alkotó önmegvalósítás ellenfeleiként ábrázolják — tisztességtelen karikatúra, amelyre ürügyül szolgálhat egyes dogmatikusok és aszkéták magatartása. de semmiképpen nem a kommunistáknak mint politikai pártnak a gyakorlata. De lehet-e ez egyáltalán másként? Hiszen a kommunizmus hivatása az, hogy az egyes emberekben rejlő lehetőségeket kibontakoztassa és beépítse a társadalmi élet mindenoldalú gazdagodásának folyamatába.

R. J. Koszolapor: A kommunista munka természete és ösztönzője. Moszkva 1968. (Rövidítve.)

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója. Szerkesztette Tomori Lajos. A borító Vida János munkája. Műszaki vezető Szécsi Andor. Műszaki szerkesztő Szekffy Gyula. A szedést 1969. VIII. 26-án kezdték meg. Megjelent 1970. I. 30-án, 3000 példányban. Terjedelme 20,4 (A/5) ív. PL — 13 — K — 7072. 2884—69. Szikra Lapnyomda, Budapest

30,– Ft